

3093

CNO

1248

LBx3,1
15C0

1848

Vagbatta
Ashtanga hridaya
samhitā.

SHRI JAGADGURU VISHWARADHYA JNANAMANDIR
(LIBRARY)
JANGAMAWADIMATH, VARANASI

● ● ● ● ●

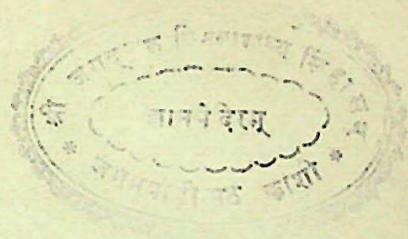
Please return this volume on or before the date last stamped
Overdue volume will be charged 1/- per day.

[illegible]

1-12-10

1-12

अष्टाङ्ग हृदयसंहिता ।

श्रीमद्भवाग्भटविरचिता ।

वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्द विद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीयसंस्करणम्

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रिता ।

इ. १८८०

LBx3.1
15 CO

প্রকাশক শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর
২ নং রমানাথমজুমদারের স্ট্রিট।
প্রিন্টার শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়
৫৫ নং পঞ্চদশনম্বোষের লেন।

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASA J. ANAMANDIR
LIBRARY.

Jangamwari, Varanasi,

Acc 1848-3003

अष्टाङ्ग हृदयसंहितायाम् ।

सूत्रस्थानम् ।

रागादिरोगान् सततानुषक्तानशेषकायप्रसृतानशेषान् ।
शौक्ल्यमोहारतिदान् जघान यो पूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥१॥

अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इतिह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

आयुष्कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ २ ॥

ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।

सोऽश्विनौ तौ सहस्राचं सोऽन्नियुत्रादिकान् मुनीन् ॥३॥

तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैभ्यः प्रायः सारतरोच्चयः ॥ ४ ॥

क्रियतेऽष्टाङ्ग हृदयं नातिसंचेपविस्तरम् ।

कायबालग्रहोर्द्ध्वङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ॥ ५ ॥

अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ।

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ॥६॥

विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्त्तयन्ति च ।

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥७॥

वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ।

तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निः समैः समः ॥ ८ ॥

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ।
 शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणैव विषक्रिमेः ॥ ८ ॥
 तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ।
 समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निन्द्या द्विदोषजाः ॥ १० ॥
 तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।
 पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम् ॥ ११ ॥
 क्षिग्धः शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ।
 संसर्गः सन्निपातश्च तद्विविचयकोपतः ॥ १२ ॥
 रसास्त्रज्ञांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।
 सप्त द्रूष्याः

मला मूत्रशक्तत्वेदादयोऽपि च ॥ १३ ॥
 द्विद्विः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ।
 रसाः स्वाद्वस्त्रलवणतिक्तोषणकषायकाः ॥ १४ ॥
 षट् द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः ।
 तत्राद्या भारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् ॥ १५ ॥
 कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ।
 शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ १६ ॥
 उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।
 त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वस्त्रकटुकात्मकः ॥ १७ ॥
 गुरुमन्दहिमक्षिग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ।
 गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः ॥ १८ ॥
 कालार्थकर्मणां योगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः ।
 सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥ १९ ॥
 रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।
 निजागन्तुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः ।
 तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ॥ २० ॥

रजस्तमश्च मनसो हौ च दोषावुदाहृतौ ।

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेताथ रोगिणम् ॥ २१ ॥

रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः ।

भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ २२ ॥

जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोत्प्लवणम् ।

साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ २३ ॥

क्षणादिव्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत् ।

शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ॥ २४ ॥

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ।

वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ २५ ॥

घीघैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ।

भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ॥ २६ ॥

चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ।

दक्षस्तोत्रार्त्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ॥ २७ ॥

कल्पं बहुगुणं सम्पन्नं योग्यमौषधम् ।

अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः ॥ २८ ॥

आक्यो रोगी भिषग्वशो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ।

सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ॥ २९ ॥

अमर्मगोऽल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ।

अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसम्पदि ॥ ३० ॥

ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ।

शास्त्रादिसाधनः कच्छः सङ्करे च ततो गदः ॥ ३१ ॥

शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये ।

अनुपक्रम एव स्यात् स्थितोऽत्यन्तविपर्यये ॥ ३२ ॥

औत्सुक्यमोहारतिकृद्दृष्टरिष्टोचनाशनः ।

त्यजेदात्तं भिषग्भूपैर्दिष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ॥ ३३ ॥

हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ।

चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ॥ ३४ ॥

तन्त्रस्यास्य परश्चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ।

आयुष्कामदिनर्त्तीहारोगानुत्पादनद्रवाः ॥ ३५ ॥

अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्रव्यरसाश्रयाः ।

दोषादिज्ञानतज्ज्ञेदतच्चिकित्साद्युपक्रमः ॥ ३६ ॥

शुद्धादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम् ।

धूमगण्डूषट्क्सेकट्टसियन्त्रकशस्त्रकम् ॥ ३७ ॥

शिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मकाः ।

सूत्रस्थानमिमेषु अध्यायास्त्रिंशत् शरीरमुच्यते ॥ ३८ ॥

गर्भावक्रान्ति तद्व्यापदङ्गमर्मविभागिकम् ।

विकृतिर्द्रुतजं षष्ठं

निदानं सार्वरोगिकम् ॥ ३९ ॥

ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोऽतिसारिणाम् ।

मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रव्याद्युदरस्य च ॥ ४० ॥

पाण्डुकुष्ठानिलार्त्तानां वातास्रस्य च षोडश ।

चिकित्सितं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ॥ ४१ ॥

वमौ मदात्ययेऽर्शःसु विशि द्वौ द्वौ च सूत्रिते ।

विद्रवौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ॥ ४२ ॥

कुष्ठश्चित्रानिलव्याधिवातास्रेषु चिकित्सितम् ।

द्वाविंशतिरिमेषु अध्यायाः कल्पसिद्धिरतः परम् ॥ ४३ ॥

कल्पो वमेर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्वस्ति कल्पना ।

सिद्धिर्वस्थापदां षष्ठो द्रव्यकल्पोऽत उत्तरम् ॥ ४४ ॥

बालोपचारे तद्व्याधौ तदग्रहे द्वौ च भूतगौ ।

उन्मादेऽथ स्मृतिभ्रंशे द्वौ द्वौ वर्त्मसु सन्धिषु ॥ ४५ ॥

दृक्कमो लिङ्गनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगौ ।

कर्णनासामुखशिरोत्रणे भग्ने भगन्दरे ॥ ४६ ॥
 अन्यग्रादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग् द्वयम् ।
 विषे भुजङ्गे कीटेषु मूषकेषु रसायने ॥ ४७ ॥
 चत्वारिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ।
 इत्यध्यायशतं विंशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम् ॥ ४८ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 ब्राह्मे सुहृत्तं उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।
 शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥ १ ॥
 अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादिकम् ।
 प्रातर्भुक्ता च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ॥ २ ॥
 भक्षयेद्दन्तधवनं दन्तमांसान्यावाधयन् ।
 नाद्यादजोर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दितो ॥ ३ ॥
 दृष्ट्वाऽस्यपाकद्वन्द्वेऽशिरःकर्णमयी च तत् ।
 सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्षोस्ततो भजेत् ॥ ४ ॥
 चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मणोभयम् ।
 योजयेत् सप्तरात्रेऽस्मात् स्रावणार्थं रसाञ्जनम् ॥ ५ ॥
 ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत् ।
 ताम्बूलं क्षतपित्तास्ररूढोत्कुपितचक्षुषाम् ॥ ६ ॥
 विषमूर्च्छासदार्त्तानामपथ्यं शोषिणामपि ।
 अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ॥ ७ ॥
 दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुत्वक्कदार्बकत् ।
 शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ ८ ॥
 वन्योऽभ्यङ्गः कफग्रस्तकृतसंशुध्यजीर्णिभिः ।

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः ॥ ८ ॥
 विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ।
 वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णो च तं त्यजेत् ॥ १० ॥
 अर्द्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः ।
 शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा ॥ ११ ॥
 तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समन्ततः ।
 दृष्ट्वा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं अमः क्लमः ॥ १२ ॥
 अतिव्यायामतः कासो ज्वरच्छर्दिश्च जायते ।
 व्यायामजागराध्वस्त्रोद्वासाभाषादिसाहसम् ॥ १३ ॥
 गजं सिंहं इवाकर्षन् भजन्नतिविनश्यति ।
 उद्वर्त्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् ॥ १४ ॥
 स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ।
 दीपनं वृष्यमायुथं स्नानमूर्जाबलप्रदम् ॥ १५ ॥
 कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रादृद्धदाहपाप्मजित् ।
 उष्णाम्बुनाथः कायस्य परिषेको बलादहः ॥ १६ ॥
 तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषाम् ।
 स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥ १७ ॥
 आधानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।
 जीर्णं हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरयेद् बलात् ॥ १८ ॥
 न वेगितोऽन्यकार्थः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ।
 सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ १९ ॥
 सुखञ्च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ।
 भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ॥ २० ॥
 हिंसास्तेयान्यथा कामं पैशून्यं परुषानृते ।
 सन्निभालापव्यापादमभिध्यादृग्विपर्ययम् ॥ २१ ॥
 पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैश्च्यजेत् ।

अहत्तिव्याधिशोकार्ताननुवर्त्तेत शक्तितः ॥ २२ ॥
 आत्मवत् सततं पश्येदपि कोटपिपोलिकम् ।
 अर्चयेद्देवगोविप्रहृदवैद्यन्टपातिथीन् ॥ २३ ॥
 विमुखान्नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत कानपि ।
 उपकारप्रधानः स्यादपकारपरैऽप्यरौ ॥ २४ ॥
 सम्पद्विपत्स्वेकमना हेतावीर्थेत् फले न तु ।
 काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ॥ २५ ॥
 पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणामृदुः ।
 नैकः सुखो न सर्वत्र विश्रब्धो न च शङ्कितः ॥ २६ ॥
 न कश्चिदात्मनः शत्रुं नात्मानं कस्यचिद्विपुम् ।
 प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः ॥ २७ ॥
 जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति ।
 तं तथैवानुवर्त्तेत पराराधनपण्डितः ॥ २८ ॥
 न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।
 त्रिवर्गशून्यं नारम्भं भजेत्तच्चाविरोधयन् ॥ २९ ॥
 अनुयायात् प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ।
 नीचरोमनखश्मश्रुर्निर्मलाऽङ्घ्रिर्मलायनः ॥ ३० ॥
 स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेष्टोऽनुल्वणोज्ज्वलः ।
 धारयेत् सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः ॥ ३१ ॥
 सातपत्रपदत्राणो विचरेत् युगभात्रटक् ।
 निशि चात्ययिके कार्ये दण्डी मौली सहायवान् ॥ ३२ ॥
 चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मतुषाशुचीन् ।
 नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवोऽपि च ॥ ३३ ॥
 नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत् ।
 सन्दिग्धनावं वृक्षञ्च नारोहेद् दुष्टयानवत् ॥ ३४ ॥
 नासंहतमुखः कुर्यात् क्षुतिहास्यविजृम्भणम् ।

नासिकां न विकुण्ठयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ॥ ३५ ॥

नाङ्गैश्चेष्टेत विगुणं नासीतोत्कटकस्थितः ।

देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् अमाद्विनिवर्त्तयेत् ॥ ३६ ॥

नोर्द्ध्वजानुच्चिरं तिष्ठेन्नक्तं सेवेत न द्रुमम् ।

तथा चत्वरचैत्यान्तश्चतुष्पथसुरालयान् ॥ ३७ ॥

शून्याटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवापि च ।

सर्वथेचेत नादित्यं न भारं शिरसा वह्नेत् ॥ ३८ ॥

नेचेत प्रततं सूक्ष्मदीप्तामेध्याप्रियाणि च ।

मद्यविक्रयसम्भानदानादानानि नाचरेत् ॥ ३९ ॥

पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ।

अनृजुः क्षवथूद्गारकासस्त्रपान्न मैथुनम् ॥ ४० ॥

कूलच्छायानृपद्विष्टव्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ।

हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ॥ ४१ ॥

सन्ध्यास्त्रभ्यवहारस्त्रीस्त्रप्राध्ययनचिन्तनम् ।

शत्रुसत्रगणाकोर्णगणिकापणिकाशनम् ॥ ४२ ॥

गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ।

तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥ ४३ ॥

मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ।

आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः ॥ ४४ ॥

अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः ।

आर्द्रसन्तानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ॥ ४५ ॥

स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्व्रतम् ।

नक्तं दिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति ॥ ४६ ॥

दुःखभाक् न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ।

इत्याचारः समासेन सम्प्राप्नोति सभाचरन् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च शाश्वतान् ॥ ४७ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।

शिशिरोऽथ वसन्तश्च श्रौण्वर्षाशरद्धिमाः ॥ १ ॥

शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।

आदानञ्च तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् ॥ २ ॥

तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षामार्गस्त्रिभावतः ।

आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ॥ ३ ॥

तिक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ।

तस्मादादानमग्नेयम्

ऋतवो दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥

वर्षादयो विसर्गश्च यदुबलं विष्टजत्ययम् ।

सौम्यत्वादत्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः ॥ ५ ॥

मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्ततापे महीतले ।

स्निग्धाश्चेहाल्ललवणमधुरा बलिनो रसाः ॥ ६ ॥

शीतोऽग्न्यं वृष्टिघर्मेऽल्पं बलं मध्यन्तु शेषयोः ।

बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः ॥ ७ ॥

भवत्यल्पेन्धनो धातून् स पचेद्वायुनेरितः ।

अतो हिमेऽस्मिन् सेवेत स्वाद्वल्ललवणान् रसान् ॥ ८ ॥

दैर्घ्यान्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ।

अवश्यकार्यं सन्भाव्य यथोक्तं शीलयेदनु ॥ ९ ॥

वातघ्नतैलैरभ्यङ्गं मूर्ध्नि तैलं विमर्दनम् ।

नियुक्तं कुशलैः सार्धं पादाघातं च युक्तितः ॥ १० ॥

कषायापहृतस्नेहस्ततः स्नातो यथाविधि ।

कुङ्कुमेन सदर्पेण प्रदिग्धोऽगुरुधूपितः ॥ ११ ॥

रसान् स्निग्धान् पलं पुष्टं गौडमच्छसुरां सुराम् ।
 गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थविकृतोः शुभाः ॥ १२ ॥
 नवमन्त्रं वसां तैलं शौचकार्यं सुखोदकम् ।
 प्रावाराजिनकौशियप्रवेणीकौचवास्तृतम् ॥ १३ ॥
 उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ।
 युक्त्यार्ककिरणान् खेदं पादत्राणं च सर्वदा ॥ १४ ॥
 पीवरोरुस्तनश्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः ।
 हरन्ति शीतमुष्णाङ्गो धूपकुङ्कुमयौवनैः ॥ १५ ॥
 अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मचारिणः ।
 शीतपाण्यजनितो न दोषो जातु जायते ॥ १६ ॥
 अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
 तदा हि शीतमधिकं रौच्यं चादानकालजम् ॥ १७ ॥
 कफैश्चितो हि शिशिरे वसन्ते ऽर्कां शुतापितः ।
 हत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥ १८ ॥
 तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः ।
 व्यायामोदत्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुख्यणम् ॥ १९ ॥
 द्वातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
 पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥ २० ॥
 सहकाररसोन्मिश्रानास्त्राद्य प्रिययार्पितान् ।
 प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानेतोत्पलाङ्कितान् ॥ २१ ॥
 सौमनस्यकृतो हृद्यान् वयस्यैः सहितः पिबेत् ।
 निर्गदानासवारिष्टसोधुमार्दीकमाधवान् ॥ २२ ॥
 शृङ्गवेराम्बु साराम्बु मध्वम्बु जलदाम्बु वा ।
 दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाहिषु ॥ २३ ॥
 अट्टश्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकान्तिषु ।
 परपुष्टविघुष्टेषु कामकर्मान्तभूमिषु ॥ २४ ॥

विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु ।
 गोष्ठीकथाभिस्त्रिभिर्मध्याह्नं गमयेत् सुखी ॥ २५ ॥
 गुरुशीतदिवास्वप्नस्त्रिधास्नमधुरांस्थजेत् ।
 तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संचिपतीव यत् ॥ २६ ॥
 प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्धते ।
 अतोऽग्निन् पटुकटुस्त्वव्यायामार्ककरांस्थजेत् ॥ २७ ॥
 भजेन्मधुरमेवान्नं लघु स्निग्धं हिमं द्रवम् ।
 सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिङ्घ्यात् सक्तून् सशर्करान् ॥ २८ ॥
 मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहुवारि वा ।
 अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥ २९ ॥
 कुन्देन्दुधवलं शालिमश्रीयाज्जाङ्गलैः पलैः ।
 पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ ॥ ३० ॥
 पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम् ।
 मोचचोचदलैर्युक्तं सान्नं मृगमयशक्तिभिः ॥ ३१ ॥
 पटलावासितं चाश्वः सकर्पूरं सुशीतलम् ।
 शशाङ्गकिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत् ॥ ३२ ॥
 ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ।
 अभ्रङ्गमहाशालतालरुक्षोष्णरश्मिषु ॥ ३३ ॥
 वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ।
 सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ॥ ३४ ॥
 कायमाने चिते चूतप्रवालफललुम्बिभिः ।
 कदलीदलकङ्कारमृणालकमलोत्पलैः ॥ ३५ ॥
 कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपङ्कवे ।
 मध्यन्दिनेऽर्कतापार्तः स्वप्याद्वारागृहेऽथवा ॥ ३६ ॥
 पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ।
 निशाकरकराकीर्णं सौधपृष्ठे निशासु च ॥ ३७ ॥

आसना

स्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ।
 निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवासस्य ॥ ३८ ॥
 जलाद्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ।
 उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ॥ ३९ ॥
 कर्पूरमल्लिका माला हाराः सहरिचन्दनाः ।
 मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ॥ ४० ॥
 मृणालवल्याः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ।
 जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥ ४१ ॥
 आदानग्लानवपुषामग्निः सन्नोऽपि सीदति ।
 वर्षासु दोषैः

दुष्यन्ति तेऽम्बुलम्बाम्बुदेऽम्बरे ॥ ४२ ॥
 सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।
 भूबाष्पेणास्त्रपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥ ४३ ॥
 वज्जिनैव च मन्देन

तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु ।
 भजेत् साधारणं सर्वमूषणस्तेजनं च यत् ॥ ४४ ॥
 आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान् ।
 जाङ्गलं पिशितं यूपान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम् ॥ ४५ ॥
 मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।
 दिव्यं कौपं शृतं चाम्भो भोजनं त्वतिदुर्दिने ॥ ४६ ॥
 व्यक्तान्तलवणस्नेहं संशुष्कं चौद्रवक्ष्यघु ।
 अपादचारी सुरभिः सततं धूपिताम्बरः ॥ ४७ ॥
 हर्म्यपृष्ठे वसेद्वाप्यशीतशीकरवर्जिते ।
 नदीजलोदमन्याहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत् ॥ ४८ ॥
 वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्कारश्मिभिः ।

तप्तानां सञ्चितं वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४९ ॥
 तज्जयाय घृतं तित्कं विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 तित्कं स्वादु कषायं च क्षुधितोऽन्नं भजेत्तद्यु ॥ ५० ॥
 शालिमुद्गसिताधात्रीपटोलमधुजाङ्गलम् ।
 तप्तं तप्तांशकिरणैः शीतं शीतांशुरग्निभिः ॥ ५१ ॥
 समन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषम् ।
 शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिञ्जलम् ॥ ५२ ॥
 नाभिष्यन्दि न वा रूचं पानादिष्वसृतोपमम् ।
 चन्दनोशीरकर्पूरमुक्तास्रग्वसनोज्ज्वलः ॥ ५३ ॥
 सौधेषु सौधधवलां चन्द्रिकां रजनीमुखे ।
 तुषारचारसौहित्यदधितैलवसातपान् ॥ ५४ ॥
 तीक्ष्णमद्यदिवास्त्रप्रपुरोवातान् परित्यजेत् ।
 शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन् वसन्तेऽन्यान् रसान् भजेत् ॥ ५५ ॥
 स्वादुं निदाघे शरदि स्वादुतित्ककषायकान् ।
 शरद्वसन्तयो रूचं शीतं घर्मघनान्तयोः ॥ ५६ ॥
 अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यथा ।
 नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वत्वाधिक्यसृताहतौ ॥ ५७ ॥
 ऋत्वीरन्यादिसप्ताहाहतुसन्धिरिति स्मृतः ।
 तत्र पूर्वी विधिस्थान्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ।
 असात्म्रजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् ॥ ५८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवद्वट्क्षुधाम् ।
 निद्राकासश्मश्लासजृम्भाश्चुच्छर्दिरेतसाम् ॥ १ ॥
 अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्त्तरुक्कृमाः ।

वातमूत्रशक्तसङ्गदृष्ट्यग्निबध्नदग्गदाः ॥ २ ॥
 स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
 पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥ ३ ॥
 शक्तः पिण्डिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।
 ऊर्ध्ववायुः परीकर्त्तो हृदयस्योपरोधनम् ॥ ४ ॥
 मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः ।
 अङ्गभङ्गाश्मरीवस्तिमेद्रवङ्गणवेदनाः ॥ ५ ॥
 मूत्रस्य रोधात् पूर्वं च प्रायो रोगाः

तदौषधम् ।

वर्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिकर्म च ॥ ६ ॥
 अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ।
 मूत्रजेषु च पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ॥ ७ ॥
 जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् ।
 अवपीडकमेतच्च संज्ञितं

धारणात् पुनः ॥ ८ ॥

उद्गारस्यारुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।
 आधानकासहिष्माश्च हिष्मावत्तत्र भेषजम् ॥ ९ ॥
 शिरोर्त्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तन्भार्दितं क्षुतेः ।
 तीक्ष्णधूमाक्ष्णान्नाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ॥ १० ॥
 प्रवर्त्तयेत् क्षुतिं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ।
 शोषाङ्गसादवाधिर्यसंमोहभ्रमहृद्गदाः ॥ ११ ॥
 दृष्ट्याया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः ।
 अङ्गभङ्गारुचिग्लानिकार्श्वशूलभ्रमाः क्षवः ॥ १२ ॥
 तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् ।
 निद्राया मोहमूर्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः ॥ १३ ॥
 अङ्गमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ।

कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ॥ १४ ॥

शोषो हिष्मा च कार्थोऽत्र कासहा सुतरां विधिः ।

गुल्महृद्रोगसम्भोहाः श्वमश्वासाद् विधारितात् ॥ १५ ॥

हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः ।

जृम्भायाः क्षववद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः ॥ १६ ॥

पीनसाक्षिशिरोहृद्गमन्यास्तम्भारुचिभ्रमाः ।

सगुल्मावाप्यतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १७ ॥

विसर्पकोठकुष्ठाचिकण्डूपाण्डुमयज्वराः ।

सकासश्वासहृत्तासव्यङ्गश्चयथवो वमेः ॥ १८ ॥

गण्डूषधूमानाहारान् रुचं भुक्त्वा तदुद्धमः ।

व्यायामः सुतिरस्रस्य शस्तं चात्र विरेचनम् ॥ १९ ॥

सच्चारलवणं तैलमभ्यङ्गार्थं च शस्यते ।

शुक्रात्तत्स्रवणं गुह्यवेदना श्वयथुर्ज्वरः ॥ २० ॥

हृदव्यथा मूत्रसङ्काङ्गभङ्गहृद्यश्मषण्डताः ।

ताम्रचूडसुराशालिवस्त्रभ्यङ्गावगाहनम् ॥ २१ ॥

वस्त्रिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेत् क्षीरं प्रियाः स्त्रियः ।

दृष्टशूलार्त्तं त्यजेत् क्षीणं विद्धमं वेगरोधिनम् ॥ २२ ॥

रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ।

निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥ २३ ॥

ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत् प्रकुप्यति ।

अन्नपानौषधं तत्र युञ्जीतातोऽनुलोमनम् ॥ २४ ॥

धारयेत् तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।

लोभेर्षाद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ॥ २५ ॥

यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ।

अत्यर्थसञ्चितास्ते हि क्रुद्धाः स्युर्जीवितच्छिदः ॥ २६ ॥

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।

ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २७ ॥
 यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
 रसायनानि सिद्धानि वृथ्ययोगांश्च कालवित् ॥ २८ ॥
 भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्हृहणं क्रमात् ।
 शालिषष्टिकगोधूममुद्गमांसपृष्टादिभिः ॥ २९ ॥
 हृदयदीपनभैषज्यसंयोगाद्बुचिपक्तिदैः ।
 साभ्यङ्गोदत्तं नस्नाननिरुहस्नेहवस्त्रिभिः ॥ ३० ॥
 तथा स लभते शर्म सर्वपावकपाटवम् ।
 धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ॥ ३१ ॥
 ये भूतविषवायुग्निक्षतभङ्गादिसम्भवाः ।
 कामक्रोधभयाद्याश्च ते स्युरागन्तवो गदाः ॥ ३२ ॥
 त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।
 देशकालात्मविज्ञानं सदृत्तस्यानुवर्त्तनम् ॥ ३३ ॥
 अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेष प्रदर्शितः ।
 निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ॥ ३४ ॥
 शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ।
 घनात्यये वार्षिकमांशु सस्यक् प्राप्नोति रोगान्तुजान्न जातु ॥ ३५ ॥
 नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
 दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ३६ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम् ।
 तन्वव्यक्तरसं स्पृष्टं शीतं लघुसृतोपमम् ॥ १ ॥
 गङ्गां नमसो भ्रष्टं स्पृष्टं त्वर्केन्दुमारुतैः ।
 हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ २ ॥

घनाभिदृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ।
अक्लिन्नमविवर्णं च तत् पेयं गाङ्गम्

अन्यथा ॥३॥

सामुद्रं तन्न पातव्यं मासादाश्चयुजादिना ।
ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ॥ ४ ॥
तदभावे च भूयिष्ठमन्तरिक्षानुकारि यत् ।
शुचि पृथ्वसितश्चेतं देशेऽर्कपवनाहतम् ॥ ५ ॥
न पिबेत् पङ्कशैवालदणपर्णाविलास्तृतम् ।
सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिदृष्टं घनं गुरु ॥ ६ ॥
फेनिलं जन्तुमत्तमं दन्तग्राह्यतिशैत्यतः ।
अनार्तवं च यद्विव्यमार्तवं प्रथमं च यत् ॥ ७ ॥
लूतादितन्तुविष्णून् विषसंश्लेषदूषितम् ।
पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ॥ ८ ॥
पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरोतास्त्वतोऽन्यथा ।
उपलास्फालनाच्चेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ ९ ॥
हिमवन्मलयोज्झताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।
क्वमिस्त्रीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥ १० ॥
प्राच्याऽऽवन्त्यापरान्तोत्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ।
उदरस्त्रीपदातङ्गान् सञ्चविन्ध्योज्झवाः पुनः ॥ ११ ॥
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्नाः पारियात्रजाः ।
बलपौरुषकारिण्यः सागरान्मस्त्रिदोषघ्नाः ॥ १२ ॥
विद्यात् कूपतडागादीन् जाङ्गलानूपशैलतः ।
नाम्बु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पाग्निगुल्मिभिः ॥ १३ ॥
पाण्डूदरातिसाराशीग्रहणीदोषशोथिभिः ।
ऋते शरन्निदाघाभ्यां पिबेत् स्वस्थोऽपि चाल्पशः ॥ १४ ॥
समस्थूलकृशाभक्तमध्यान्तप्रथमान्बु पाः ।

शीतं मदात्ययग्लानिमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् ॥ १५ ॥

दृष्टोष्णादाहपित्तास्रविप्राण्यम्बु नियच्छति ।

दीपनं पाचनं कण्ठं लघूष्णं वस्तिशोधनम् ॥ १६ ॥

हिष्माक्षानानिलश्लेष्मसद्यःशुद्धे नवज्वरे ।

कासामपीनसश्वासपार्श्वरुद्धु च शस्यते ॥ १७ ॥

अनभिष्यन्दि लघु च तोयं कथितशीतलम् ।

पित्तयुक्ते हितं दोषे व्यूषितं तच्चिदोषकृत् ॥ १८ ॥

नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।

दृष्टापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ १९ ॥

वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे ।

स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ॥ २० ॥

वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ।

प्रायः पयः

अत्र गव्यं जीवनीयं रसायनम् ॥ २१ ॥

क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ।

श्रमभ्रममदालक्ष्योश्वासकासातिदृष्ट्वाः ॥ २२ ॥

जीर्णज्वरं मूलकच्छं रक्तपित्तं च नाशयेत् ।

हितमव्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमम् ॥ २३ ॥

अल्पास्तुपानव्यायामकटुतिक्ता शनैर्लघु ।

आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् ॥ २४ ॥

ईषद्रूक्षोष्णलवणमौघ्रकं दीपनं लघु ।

शस्तं वातकफानाहकमिश्रोफोदराशंसाम् ॥ २५ ॥

मानुषं वातपित्तासृगभिघाताहिरोगजित् ।

तर्पणाश्चोतनैर्नस्यैः

अह्वयं तूष्णमाविकम् ॥ २६ ॥

वातव्याधिहरं हिष्माश्वासपित्तकफप्रदम् ।

हस्तिन्याः स्थैर्यकृत्

वाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ॥ २७ ॥

शाखावातहरं साम्ललवणं जड़ताकरम् ।

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ॥ २८ ॥

भवेन्नरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतोपमम् ।

अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ॥ २९ ॥

मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निशोफकृत् ।

रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ॥ ३० ॥

पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च रुचं तु ग्रहणीगदे ।

नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसन्तोष्णशरत्सु न ॥ ३१ ॥

नामुद्गसृपं नाक्षौद्रं तन्नाष्टतसितोपलम् ।

न चानामलकं नापि नित्यं नामन्दमन्यथा ॥ ३२ ॥

ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदम् ।

पक्वं लघु कषायाश्लं दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥

शोफोदराशोऽग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचिः ।

प्लीहगुल्मघृतव्यापन्नरपाण्डुमयान् जयेत् ॥ ३४ ॥

तद्वत्सु सरं स्रोतःशोधि विष्टम्भजिह्वघु ।

नवनीतं नवं हृथं शीतं वर्णबलाग्निहृत् ॥ ३५ ॥

संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयाशोऽर्दितकासजित् ।

क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षीरोगजित् ॥ ३६ ॥

शस्तं धोस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषाम् ।

बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्यस्त्ररार्थिनाम् ॥ ३७ ॥

क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ।

वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ३८ ॥

स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम् ।

सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ ३९ ॥

मदापस्मारमूर्च्छामशिरःकर्णाक्षियोनिजान् ।

पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४० ॥

बल्याः किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादयः ।

शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः ॥ ४१ ॥

गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निन्दिते चाविसम्भवे ।

इक्षो रसो गुरुः स्निग्धो वृंहणः कफमूत्रकृत् ॥ ४२ ॥

वृथः शीतोऽसृपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः ।

सोऽग्रे सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः ॥ ४३ ॥

मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्नलसङ्गरात् ।

किञ्चित्कालं विष्टव्या च विहृतिं याति यान्त्रिकः ॥ ४४ ॥

विदाही गुरुविष्टभो तेनासौ

तत्र पौण्ड्रकः ।

शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनुवांशिकः ॥ ४५ ॥

शातपर्वककान्तारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ।

सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ॥ ४६ ॥

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयक्तमूत्रशोधनम् ।

नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशक्तद्गुडः ॥ ४७ ॥

प्रभूतकमिमज्जासृष्टे दो मांसकफोऽपरः ।

हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ॥ ४८ ॥

वृथाः क्षतक्षीणहता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥ ४९ ॥

तदुगुणा तिक्तमधुरा कषाया या सशर्करा ।

दाहवट्-च्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्नः सर्वशर्कराः ॥ ५० ॥

शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।

चक्षुष्यं हृदि वट्-श्लेष्मविषहिष्मासृपित्तनुत् ॥ ५१ ॥

मेहकुष्ठकमिच्छर्दिश्वासकासातिसारनुत् ।

त्रणशोधनसन्धानरोपणं वातलं मधु ॥ ५२ ॥
 रुचं कषायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ।
 उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं चौष्णेर्निहन्ति तत् ॥ ५३ ॥
 प्रच्छर्दने निरुहे च मधूष्णं न निवार्यते ।
 अलव्यपाकमाश्लेव तयोर्यस्मान्निवर्तते ॥ ५४ ॥
 तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।
 त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृत् च ॥ ५५ ॥
 कृशानां वृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
 बद्धविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात् सर्वदोषजित् ॥ ५६ ॥
 सतिक्तोष्णमैरण्डं तैलं स्वादु सरं गुरु ।
 शूलगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥ ५७ ॥
 रुक्शोष्णं च कटोगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ।
 तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रं रत्नैरण्डोद्भवं त्वति ॥ ५८ ॥
 कटूष्णं सार्पपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहम् ।
 लघु पित्तासकृत् कोठकुष्ठार्शोत्रिणजन्तुजित् ॥ ५९ ॥
 आचं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलापहम् ।
 नात्युष्णं निम्बजं तिक्तं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥ ६० ॥
 उमाकुसुमजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत् ।
 वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ ६१ ॥
 मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मोदोऽपि ताविव ।
 दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥ ६२ ॥
 सस्वादुतिक्तकटुकमस्त्रपाकरसं सरम् ।
 सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्यकृत्तु ॥ ६३ ॥
 नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तासदूषणम् ।
 कृशस्थूलहितं रुचं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ॥ ६४ ॥
 वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ।

गुरु त्रिदोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥
 पेयं नीणोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ।
 नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसम्भारं कलुषं न च ॥ ६६ ॥
 गुल्मोदराशोमहणीशोषहृत् स्नेहनी गुरुः ।
 सुराऽनिलघ्नी मेदोऽसृक्स्तन्यमूत्रकफावहा ॥ ६७ ॥
 तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुतीक्ष्णा तिहन्ति च ।
 शूलकासवमिश्वासविबन्धाधानपीनसान् ॥ ६८ ॥
 नातितीव्रमदा लघ्वो पथ्या वैभीतकी सुरा ।
 ब्रणे पाण्डुमये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥
 यथा द्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।
 ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान् ॥ ७० ॥
 हन्ति गुल्मकमिप्प्रीहान् कषायकटुवातलः ।
 मार्दीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ॥ ७१ ॥
 अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शःक्षमिनाशनम् ।
 अस्मादल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ ७२ ॥
 शार्करः सुरभिः स्वादुहृद्यो नातिमदो लघुः ।
 सृष्टमूत्रशक्नवातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥ ७३ ॥
 वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्शेषविकारहा ।
 मेदःशोफोदराशोमृद्वस्त्र पक्करसो वरः ॥ ७४ ॥
 छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसक्कासजित् ।
 रक्तपित्तकफोत्क्रोदि शुक्लं वातानुलोमनम् ॥ ७५ ॥
 मृशोष्णतीक्ष्णरुचान्नहृद्यं रुचिकरं सरम् ।
 दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुट्क् क्षमिनाशनम् ॥ ७६ ॥
 गुडेक्षुमद्यमार्दीकशुक्लं लघु यथोत्तरम् ।
 कन्दमूलफलाद्यं च तद्विद्विद्यात्तदासुतम् ॥ ७७ ॥
 शाण्डाकी चासुतं चान्यत् कालान्नं रोचनं लघु ।

धान्यान्नं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्शशीतलम् ॥ ७८ ॥
 अमलमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।
 शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ॥ ७९ ॥
 मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोद्वखरोद्भवम् ।
 पित्तलं रुच्यतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥ ८० ॥
 कृमिशोफोदरानाहशूलपाण्डु कफानिलान् ।
 गुल्मारुचिविषखितकुष्ठार्शसि जयेत्तनु ॥ ८१ ॥
 तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गेर्मद्यस्य च क्रमात् ।
 इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ८२ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः ।
 सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगन्धकः ॥ १ ॥
 पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ।
 स्वादुपाकरसाः क्षिग्धा वृथा बद्धाल्पवर्चसः ॥ २ ॥
 कषायानुरसाः पथा लघवो मूत्रला हिमाः ।
 शूकजेषु
 वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ ३ ॥
 महान्स्तस्थानुकलमस्तं चाप्यनु
 ततः परे ।

यवका हायनाः पांसुबाष्पनैषधकादयः ॥ ४ ॥
 स्वादूष्णा गुरवः क्षिग्धाः पाकेऽन्नाः श्लेष्मपित्तलाः ।
 सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥ ५ ॥
 क्षिग्धो ग्राही गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।
 षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ६ ॥

ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहियतूमुखाः ।

कुक्कुटाण्डकपालाख्यपारावतकशूकराः ॥ ७ ॥

वरकोटालकोज्वालचीनशारददुर्दराः ।

गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तराः स्मृताः ॥ ८ ॥

स्वादुरन्ध्रविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।

बहुमूत्रपुरीषोष्ठा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ ९ ॥

कङ्गुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।

दृग्धान्यं पवनकृत्स्नं कफपित्तहृत् ॥ १० ॥

भग्नसन्धानकृत्तत्र प्रियङ्गुर्वृहणी गुरुः ।

कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शशीतो विषापहः ॥ ११ ॥

रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विद्धातकृद्यवः ।

वृथः स्थैर्यकरो मूत्रमेदः पित्तकफान् जयेत् ॥ १२ ॥

पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठत्वगामयान् ।

न्यनो यवादन्धयवः

रूक्षोष्णो वंशजो यवः ॥ १३ ॥

वृथः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।

सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत् सरः ॥ १४ ॥

पथ्या नन्दीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः ।

मुद्गाढकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विबन्धकृत् ॥ १५ ॥

कषायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु ।

मेदःक्षोषास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ॥ १६ ॥

वरोऽत्र मुहोऽल्पचलः कलायस्त्वतिवातलः ।

राजमाषोऽनिलकरो रूक्षो बहुशक्तगुरुः ॥ १७ ॥

उष्णाः कुलत्याः पाकेऽन्नाः शुक्राश्मश्वासपीनसान् ।

कासार्षः कफवातांश्च घ्नन्ति पित्तास्रदाः परम् ॥ १८ ॥

निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।

सरो विदाही टक्शक्रकफशोफविषापहः ॥ १९ ॥

माषः स्निग्धो बलहो भ्रमलपित्तकरः सरः ।

गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत् ॥ २० ॥

फलानि माषवद्विद्यात् काकाण्डोलात्मगुप्तयोः ।

उष्णस्त्वचो हिमः स्पर्शं केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः ॥ २१ ॥

अल्पमूत्रः कटुः पाके मेघाम्निकफपित्तकृत् ।

स्निग्धोमा स्वादुस्तिलोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ॥ २२ ॥

टक्शक्रहृत् कटुः पाके

तद्वद्बीजं कुसुम्भजम् ।

माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ॥ २३ ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।

शीघ्रजन्म तथा सूयं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ॥ २४ ॥

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।

यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥ २५ ॥

ढङ्ग्लानिदोषशोषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत् ।

स्रोतोमार्दवकृत् स्वेदी सन्मुचयति चानलम् ॥ २६ ॥

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।

मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥ २७ ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या ढष्णाघ्नी दीपनी हिता ।

व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥ २८ ॥

सुधौतः प्रसृतः खिन्नोऽत्यक्तोष्मा चौदनी लघुः ।

यश्चान्ने यौषधक्वाथसाधितो मृष्टतण्डुलः ॥ २९ ॥

विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ।

इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत् ॥ ३० ॥

वृंहणः प्रोषणो वृथश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ।

मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ॥ ३१ ॥

वातानुलोमी कौलत्यो गुल्मतूनिप्रतूनिजित् ।
 तिलपिष्टाकविकृतिः शुष्कशकं विरूढकम् ॥ ३२ ॥
 श्राण्डाकीवटकं दृग्धं दोषलं ग्लपनं गुरु ।
 रसाला वृंहणी वृथा स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ ३३ ॥
 अमक्षुत्तृट्कमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।
 विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ ३४ ॥
 लाजास्तृट् हृद्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।
 कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः ॥ ३५ ॥
 पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः ।
 धाना विष्टम्भिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ ३६ ॥
 सक्तवो लघवः क्षुत्तृट् अमनेत्रामयत्रणान् ।
 भ्रन्ति सन्तर्पणाः पानात् सद्य एव बलप्रदाः ॥ ३७ ॥
 नोदकान्तरिता न दिर्न निशायां न केवलान् ।
 न भुक्त्वा न द्विजैश्चिह्त्वा सक्तूनद्यान् वा बह्वन् ॥ ३८ ॥
 पिष्टाको म्लपनो रूक्षो विष्टम्भो दृष्टिदूषणः ।
 वसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥ ३९ ॥
 मुन्नादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ।
 कुकूलकर्परम्भाद्रकन्दङ्गारविपाचितान् ॥ ४० ॥
 एकयोनीन् लघून् विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ।
 हरिणैकुरङ्गर्क्षगोर्कर्णमृगमादकाः ॥ ४१ ॥
 शशशम्बरचारुष्कशरभाद्या मृगाः स्मृताः ।
 लाववर्त्तिकवार्त्तिरिरक्तवर्त्मककुक्कुभाः ॥ ४२ ॥
 कपिप्ललोपचक्राख्यचकोरकुरुबाहवः ।
 वर्त्तको वर्त्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखी ॥ ४३ ॥
 ताम्रचूडाख्यवकरगोनर्दगिरिवर्त्तिकाः ।
 तथा शारपदेन्द्राभवारटाश्चेति विष्किराः ॥ ४४ ॥

जीवन्तीवकदात्यूहृष्टङ्गाद्वशुकसारिकाः ।

लट्वाकोकिलहारीतकपोतचटकादयः ॥ ४५ ॥

प्रतुदाः

भेकागोधाहिश्वाविदाद्या विलेशयाः ।

गोखराश्वतरोद्वाश्वहीपिसिंहर्चवानराः ॥ ४६ ॥

मार्जारमूषिकव्याघ्रवृकबभ्रु तरक्षवः ।

लोपाकजम्बुकश्येनचाषवान्तादवायसाः ॥ ४७ ॥

शशघ्नीभासकुररगृध्रोलूककुलिङ्गकाः ।

धूमिका मधुहा चेति प्रसङ्गा मृगपक्षिणः ॥ ४८ ॥

वराहमहिषन्यङ्गुरुरोहितवारणाः ।

सुमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महासृगाः ॥ ४९ ॥

हंससारसकादम्बवक्कारण्डवज्रवाः ।

बलाकोत्क्रोशचक्राहमङ्गुक्रौञ्चादयोऽपचराः ॥ ५० ॥

मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुम्भीरकर्कटाः ।

शुक्तिशङ्खोद्भ्रशम्बूकशफरीवर्मिचन्द्रिकाः ॥ ५१ ॥

सुलुकिनक्रमकरशिश्मारतिमिङ्गिलाः ।

राजीचिलिचिमाद्याश्च

मांसमित्याहुरष्टधा ॥ ५२ ॥

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ।

आद्यान्या जाङ्गलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ॥ ५३ ॥

तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जाङ्गला हिताः ।

पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ५४ ॥

दीपनः कटुकः पाके ग्राही रुचो हिमः शशः ।

वैषदुष्णा गुरुस्निग्धा हृंहणा वर्तकादयः ॥ ५५ ॥

नित्तिरिस्तैष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रकृत् ।

ग्राही वर्णोऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः परम् ॥ ५६ ॥

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्त्रवयोदृशाम् ।

तद्वच्च कुक्कुटो वृथः ।

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ ५७ ॥

मेधानलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ।

गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥ ५८ ॥

चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ।

गुरुष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ॥ ५९ ॥

मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तलाः ।

शीता महासृगास्त्रेषु क्रव्यादाः प्रसहाः पुनः ॥ ६० ॥

लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाः ।

जीर्णार्शोऽग्रहणीदोषशोषार्त्तानां परं हिताः ॥ ६१ ॥

नातिशीतं गुरु स्निग्धं मांसमाजसदोषलम् ।

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि वृंहणम् ॥ ६२ ॥

विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं वृंहणन्तु तत् ।

शुष्कक्रासश्चमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥ ६३ ॥

कार्श्यं केवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ।

उष्णो गरीयान् महिषः स्वप्नदार्ढ्यं वृहत्त्वकृत् ॥ ६४ ॥

तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ।

मत्स्याः परं कफकराः

त्रिलिचीमस्त्रिदोषकृत् ॥ ६५ ॥

लावरोहितगोघैणाः स्त्रे स्त्रे वर्गे वराः परम् ।

मांसं सद्योहतं शुद्धं वयस्थञ्च भजेत्

त्यजेत् ॥ ६६ ॥

मृतं कृशं मृशं मेद्यं व्याधिवारिनिषेहृतम् ।

पुंस्त्रियोः पूर्वप्रसृष्टौ गुरुषी गर्भिणी गुरुः ॥ ६७ ॥

लघुर्योषिचतुष्पात्सु विहङ्गेषु पुनः पुमान् ।

शिरःस्कन्धोरुष्टस्य कव्याः सक्थ्योश्च गौरवम् ॥ ६८ ॥
 तथामपक्वाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ।
 शोणितप्रभृतीनाञ्च धातूनामुत्तरोत्तरम् ॥ ६९ ॥
 मांसाद्गरीयो वृषणमेद्रवृक्षयक्त्रुदम् ।
 शाकं पाठासठीपूषासुनिषस्सतोनजम् ॥ ७० ॥
 त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजचववास्तुकम् ।
 सुनिषस्योऽग्निक्वद्वृथस्तोषु
 राजचवः परम् ॥ ७१ ॥

ग्रहण्यशौविकारघ्नः

वर्चोभेदि तु वास्तुकम् ।

हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृथा सोष्णा रसायनम् ॥ ७२ ॥
 काकमाची सरा स्वर्था
 चाङ्गेर्यन्ताग्निदीपनी ।

ग्रहण्यशौऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ॥ ७३ ॥
 पटोलं समलारिष्टशार्ङ्गैष्टावल्गुजाऽमृताः ।
 वैत्रायं वृहती वासा कुन्तली तिलपर्णिका ॥ ७४ ॥
 मण्डूकपर्णी कर्कोटकारवेक्षकपर्पटाः ।
 नाडीकलायं गोजिह्वा वार्त्ताकं वनतिक्तकम् ॥ ७५ ॥
 करीरं कुलकं नन्दी कुचेला शकुलादनी ।
 कटिक्तं केम्बुकं शीतं सकोशातककर्कशम् ॥ ७६ ॥
 तिक्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ।
 द्वयं पटोलं क्षमिनुत् स्वादुपाकं रुचिप्रदम् ॥ ७७ ॥
 पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं वृहतीद्वयम् ।
 वृषण्णु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ७८ ॥
 कारवेक्षं सकटुकं दीपनं कफजित् परम् ।
 वार्त्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ॥ ७९ ॥

सञ्चारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तलम् ।
 करीरमाधानकरं कषायस्वादुतिक्तकम् ॥ ८० ॥
 कोशातकावल्गुजकी भेदनावग्निदीपनौ ।
 तण्डुलीयो हिमो रुचः स्वादुपाकरसो लघुः ॥ ८१ ॥
 मदपित्तविषासन्नः

मुञ्जातं वातपित्तजित् ।

स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु वृंहणं शुक्रकृत् परम् ॥ ८२ ॥
 गुर्वी सरा तु पालक्या

मदघ्नो चाप्युपोदका ।

पालक्यावत् स्मृतश्चक्षुः स तु संग्रहणात्मकः ॥ ८३ ॥
 विदारो वातपित्तघ्नो मूत्रला स्वादुशीतला ।
 जीवनी वृंहणी कण्ठ्या गुर्वी वृथा रसायनम् ॥ ८४ ॥
 चक्षुष्या सर्वदोषघ्नो जीवन्तो मधुरा हिमा ।
 कुष्माण्डतुम्बकालिङ्गकर्कावैर्वारुतिण्डिशम् ॥ ८५ ॥
 तथा त्रपुसचीनाकचिर्भटं कफवातकृत् ।
 भेदि विष्टम्भप्रभिष्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु ॥ ८६ ॥
 क्लीफलानां प्रवरं कुष्माण्डं वातपित्तजित् ।
 वस्तिशुद्धिकरं वृथं

त्रपुसं त्वतिमूचलम् ॥ ८७ ॥

तुम्बं रुचतरं ग्राहि कालिङ्गैर्वारुचिर्भटम् ।
 बालं पित्तहरं शीतं विद्यात् पक्वमतोऽन्यथा ॥ ८८ ॥
 शीर्णवृन्तं तु सञ्चारं पित्तलं कफवातजित् ।
 रोचनं दीपनं हृद्यमष्ठीलानाहनुल्लघुः ॥ ८९ ॥
 मृशालविसशालूककुमुदोत्पलकन्दकम् ।
 नन्दीमाषककेलूटमृङ्गाटककशेरुकम् ॥ ९० ॥
 क्रीष्णादनं कलोद्यं च रुचं ग्राहि हिमं गुरु ।

कलम्बनालिकामार्षकुटिञ्जरकुतुम्बकम् ॥ ८१ ॥
 चिल्लीलट्टाकलोणीकाकुलूटकगवेधुकम् ।
 जीवन्तभुज्भृङ्गजयवशाकसुवर्चलम् ॥ ८२ ॥
 आलुकानि च सर्वाणि तथा सूच्यानि लक्ष्मणम् ।
 खादु रुक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ ८३ ॥
 शीतलं सृष्टविण्मूत्रं प्रायोः विष्टभ्य जीर्यति ।
 खिन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाब्धं नातिदोषलम् ॥ ८४ ॥
 लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ।
 तर्कारीवरणं खादु सतिक्तं कफवातजित् ॥ ८५ ॥
 वर्षाभ्यो कालशकं च सच्चारं कटुतिक्तकम् ।
 दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान् ॥ ८६ ॥
 दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरिविस्वाङ्गुराः सराः ।
 शतावर्त्यङ्गुरास्तिक्ता वृष्या दोषत्रयापह्नाः ॥ ८७ ॥
 रुक्षो वंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः ।
 पत्तूरो दीपनस्तिक्तः ग्रीहार्शः कफवातजित् ॥ ८८ ॥
 क्षमिकासकफोत्क्लेदान् कासमर्दयिष्येत् सरः ।
 रुक्षोष्णमन्त्रं कौसुम्भं गुरु पित्तकरं सरम् ॥ ८९ ॥
 गुरुष्णं सार्पपं बलविण्मूत्रं सर्वदोषघ्नम् ।
 यदुबालमव्यक्तारसं किञ्चित् चारं सतिक्तकम् ॥ ९० ॥
 तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ।
 गुल्मकासक्षयश्वासघ्ननेत्रगलामयान् ॥ ९१ ॥
 स्मराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च ।

महत् पुनः ।

रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषघ्नम् ॥ ९२ ॥
 गुर्वभिष्यन्दि च ।

स्निग्धस्निग्धं तदपि वातजित् ।

वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वम्

आमं तु दोषलम् ॥ १०३ ॥

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्द्धनः ।

कुठेरशिशुसुरससुमुखासुरिभूस्तृणम् ॥ १०४ ॥

फणिच्छार्जकजम्बीरप्रभृति ग्राहि शीतनम् ।

विदाहि कटु रुच्योष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ॥ १०५ ॥

टक्शुक्रकमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्कृष्टशकरं लघु ।

हिधकासश्मश्वसपार्श्वरूपूतिगन्धहा ॥ १०६ ॥

सुरसः

सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा ।

आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ॥ १०७ ॥

लघुनो मृशतीक्ष्णोष्णः कटु पाकरसः सरः ।

हृद्यः केश्यो गुरुवृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः ॥ १०८ ॥

किलासकुष्ठगुल्माशोमिहक्रिमिकफानिलान् ।

सहिधपोनसश्वासकासान् हन्त्यस्रपित्तकृत् ॥ १०९ ॥

पलाण्डुस्तदगुणन्यूनः श्लेष्मलो नातिपित्तलः ।

कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहृत्तौ तथा ॥ ११० ॥

तीक्ष्णो गृह्णनको ग्राही पित्तिनां हितकृत् सः ।

दीपनः सुरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ १११ ॥

विशेषादर्शसां पथ्यः

भूकन्दस्त्वतिदोषलः ।

पत्रे पुष्पे फले नाले कन्दे च गुरुता क्रमात् ॥ ११२ ॥

वरा शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्ववराः परम् ।

द्राक्षा फलोत्तमा वृथा चक्षुष्या सृष्टमूत्रविट् ॥ ११३ ॥

स्नादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः ।

निहन्त्यनिलपितासतिक्तास्यत्वमदात्ययान् ॥ ११४ ॥

दृष्टाकासश्चमश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ।
 उद्विक्तपित्तान् जयति त्रीन् दोषान् स्वादु दाढिमम् ॥ ११५ ॥
 पित्ताविरोधि नात्युष्णमुष्णं वातकफापहम् ।
 सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम् ॥ ११६ ॥
 मोचखर्जूरपनसनालिकेरपरूषकम् ।
 आस्त्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम् ॥ ११७ ॥
 सौवीरवदराङ्गोलफलास्त्रेष्मातकोद्भवम् ।
 वातामाभिषुकाक्षोदमुकूलकनिकोचकम् ॥ ११८ ॥
 उरुमाणं प्रियालक्ष्व हृंहणं गुरु शीतलम् ।
 दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ११९ ॥
 स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुक्रक्षत् ।
 फलन्तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम् ॥ १२० ॥
 शक्तभूतविवन्धनं केश्यं मेध्यं रसायनम् ।
 वातामाद्युष्णवीर्यन्तु कफपित्तकरं सरम् ॥ १२१ ॥
 परं वातहरं स्निग्धमनुष्णन्तु प्रियालजम् ।
 प्रियालमज्जा मधुरो वृथः पित्तानिलापहः ॥ १२२ ॥
 कोलमज्जा गुणैस्तद्वत् दृढर्दिकासजिह्व सः ।
 पक्वं सुदुर्जरं विल्वं दोषलं पूतिमारुतम् ॥ १२३ ॥
 दीपनं कफवातघ्नं बालं ग्राह्युभयं हि तत् ।
 कपित्यमामं कण्डूघ्नं दोषलं दोषघ्नाति तु ॥ १२४ ॥
 पक्वं हिष्मावमथुजित् सर्वं ग्राहि विषापहम् ।
 जाम्बवं गुरु विष्टम्भि शीतलं भृशवातलम् ॥ १२५ ॥
 संग्राहि मूत्रशक्ततोरकण्डूघ्नं कफपित्तनुत् ।
 वातपित्तासक्तदु बालं बद्धास्थि कफपित्तक्षत् ॥ १२६ ॥
 गुर्वास्त्रं वातजित् पक्वं स्वादुस्त्रं कफशुक्रक्षत् ।
 वृक्षान्नं ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्महरं लघु ॥ १२७ ॥

शम्या गुरुष्णं केशघ्नं रुच्यं पीबु तु पित्तलम् ।
 कफवातहरं भेदि घ्नीहार्शः कृमिगुल्मनुत् ॥ १२८ ॥
 सतिक्तं स्वादु यत् पीबु नात्युष्णं तन्निदोषजित् ।
 त्वक् तिक्तकटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् ॥ १२९ ॥
 वृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।
 लघु तत्केशरं कासश्वासहिधामदात्ययान् ॥ १३० ॥
 आस्यशोषानिलस्त्रे अविवन्धच्छर्दरोचकान् ।
 गुल्मोदरार्शः शूलानि मन्दाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ १३१ ॥
 भस्मातकस्य त्वग्मांसं वृंहणं स्वादु शीतलम् ।
 तदस्थ्यग्निसमं मेध्यं कफवातहरं परम् ॥ १३२ ॥
 स्वाद्वस्त्रं शीतमुष्णं च द्विधा पालेयतं गुरु ।
 रुच्यमत्यग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकम् ॥ १३३ ॥
 पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णं गुरु दोषलम् ।
 द्राक्षापरूषकं चार्द्रमस्त्रं पित्तकफप्रदम् ॥ १३४ ॥
 गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं च करमर्दकम् ।
 तथास्त्रं कोलकर्कन्धूलकुचास्त्रातमारुकम् ॥ १३५ ॥
 ऐरावतं दन्तशठं सतूदं सृगलिण्डिकम् ।
 नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ॥ १३६ ॥
 दीपनं भेदनं शुष्कमस्त्रीकाकोलयोः फलम् ।
 तृष्णाश्रमक्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः ॥ १३७ ॥
 फलानामवरं तत्र लक्षुचं सर्वदोषहृत् ।
 हिमानिलोष्णदुर्वाळव्याललालादिदूषितम् ॥ १३८ ॥
 जन्तुशुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्त्तवम् ।
 अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयापि च ॥ १३९ ॥
 धान्यं व्यजेत्तथा शाकं रुच्यसिद्धमकोमलम् ।
 असस्त्रातरसं तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ १४० ॥

- प्रायेण फलमप्येवं तथामं विस्ववर्जितम् ।
 विथन्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं विदुः ॥ १४१ ॥
 वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ।
 सैन्धवं तत्र सखादु हृद्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ॥ १४२ ॥
 लघुनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम् ।
 लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगन्ध्युद्गारशोधनम् ॥ १४३ ॥
 कटुपाकं विबन्धघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ।
 ऊर्ध्वाधः कफवातानुलोमनं दीपनं विडम् ॥ १४४ ॥
 विबन्धानाहविष्टम्भशूलगौरवनाशनम् ।
 विपाके खादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ॥ १४५ ॥
 सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्कृष्टं चैव चोद्भिदम् ।
 कृष्णं सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जिताः ॥ १४६ ॥
 रोमकं लघु पांशुत्वं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु ।
 लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादीन् प्रयोजयेत् ॥ १४७ ॥
 गुल्महृद्ग्रहणीपाण्डुशोहानाहगलामयान् ।
 श्वासार्षः कफकासांश्च शमयेद् यवशूकजः ॥ १४८ ॥
 क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः क्षमिजिल्लघुः ।
 पित्तासृग्दूषणः पाकी क्लेद्यहृद्यो विदारणः ॥ १४९ ॥
 अपथ्यः कटुलावस्थाच्छु क्रौजः केशचक्षुषाम् ।
 हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥ १५० ॥
 कटु पाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
 कषाया मधुरा पाके रूक्षा विलवणा लघुः ॥ १५१ ॥
 दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्थापनी परा ।
 उष्णवीर्या सरायुष्या बुद्धीन्द्रियबलप्रदा ॥ १५२ ॥
 कुष्ठवैवर्ण्यं वैस्वर्यपुराणविषमञ्जरान् ।
 शिरोऽक्षिप्राण्डुहृद्गोगकामलाग्रहणीगदान् ॥ १५३ ॥

सशोषशोफातीसारभेदमोहवमिक्त्रिमीन् ।
 श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहानाहगरोदरम् ॥ १५४ ॥
 विबन्धं स्रोतसां गुल्ममूरुस्तम्भमरोचकम् ।
 हरीतकी जयेद् व्याधीं स्तां स्तांश्च कफवातजान् ॥ १५५ ॥
 तद्वदामलकं शीतमन्त्रं पित्तकफापहम् ।
 कटु पाके हिमं केश्यमक्षमीषञ्च तद्गुणम् ॥ १५६ ॥
 द्वयं रसायनवरा त्रिफलाऽध्यामयापहा ।
 रोपणी त्वग्नादक्लेदमेदोमेहकफासजित् ॥ १५७ ॥
 सकेशरं चतुर्जातं त्वक्पदैलं त्रिजातकम् ।
 पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुच्यं दीपनरोचनम् ॥ १५८ ॥
 रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ।
 श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ॥ १५९ ॥
 सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृथा रसे कटुः ।
 स्वादुपाकाऽनिलश्चेच्छ्वासकासापहा सरा ॥ १६० ॥
 न तामत्युपयुञ्जीत रसायनविधिं विना ।
 नागरं दीपनं वृथ्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ॥ १६१ ॥
 रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।
 तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥ १६२ ॥
 स्थौल्याग्निसदनश्वासासहोपदपीनसान् ।
 चविका पिप्पलीमूलं मरिचाल्यान्तरं गुणैः ॥ १६३ ॥
 चित्रकोऽग्निसमः पाके शोफार्शः कृमिकुष्ठहा ।
 पञ्चकोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम् ॥ १६४ ॥
 गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दीपनं परम् ।
 विष्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटुण्डु कैर्महत् ॥ १६५ ॥
 जयेत् काषायतिक्तोष्णं पञ्चमूलं कफानिलौ ।
 ऋखं वृहत्क्षुभ्रमतीक्ष्णगोक्षुरकैः स्मृतम् ॥ १६६ ॥

स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ।
 बलापुनर्नवैरण्डशूर्पपर्णीद्वयेन तु ॥ १६७ ॥
 मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम् ।
 अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ॥ १६८ ॥
 जीवनास्थं च चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम् ।
 लृणास्थं पित्तजिह्वर्भकासेक्षुशरशालिभिः ॥ १६९ ॥
 शूकशिम्बीजपक्वान्नमांसशकफक्षौषधैः ।
 वर्गितैरन्नलेशोऽयमुक्तो नित्योपयोगिकः ॥ १७० ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।
 सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृविः ॥ १ ॥
 अन्नपानं विषादचेद्विशेषेण महीपतेः ।
 योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्यास्तन्निबन्धनाः ॥ २ ॥
 ओदनो विषवान् सान्द्रो यात्यविस्राव्यतामिव ।
 चिरेण पच्यते पक्वो भवेत् पर्युषितोपमः ॥ ३ ॥
 मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहमूर्च्छाप्रसेककृत् ।
 हीयते वर्षगन्धाद्यैः क्षियते चन्द्रकाञ्चितः ॥ ४ ॥
 व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति ध्यामक्काथानि तत्र च ।
 हीनातिरिक्ता विकृता सा दृश्येत नैव वा ॥ ५ ॥
 फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुदबुदसम्भवः ।
 विच्छिन्नविरसा रागाः खाण्डवाः शाकमामिषम् ॥ ६ ॥
 नीला राजी रसे ताम्रा क्षीरे दधनि दृश्यते ।
 श्यावा पीताऽसिता तत्रे घृते पानीयसन्निभा ॥ ७ ॥
 काली मद्याभसोः क्षौद्रे हरितैश्चेऽरुणोपमा ।

पाकः फलानामामानां पक्वानां परिकीर्तनम् ॥ ८ ॥
 द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां ज्ञानिविवर्णते ।
 मृदूनां कठिनानां च भवेत् स्पर्शविवर्त्ययः ॥ ९ ॥
 मात्स्यस्य स्फुटिताग्रत्वं ज्ञानिर्गन्धान्तरोद्भवः ।
 ध्याममण्डलता वस्त्रे शदनं तन्तुपक्ष्मणाम् ॥ १० ॥
 धातुमौक्तिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाक्तता ।
 स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः सप्रभत्वं तु मृण्मये ॥ ११ ॥
 विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते शिथिलः ।
 खेदवेषथुमांस्त्रस्तो भीतः खलति जृम्भते ॥ १२ ॥
 प्राप्यान्नं सविषं त्वग्निरेकावर्तः स्फुटत्यति ।
 शिखिकण्ठाभधूमार्चिरनर्चिर्वीर्यगन्धवान् ॥ १३ ॥
 म्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत् ।
 उत्क्रोशन्ति च दृष्ट्वैतच्छुकदात्यूहसारिकाः ॥ १४ ॥
 हंसः प्रखलति ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते ।
 चकोरस्याच्चिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यात् मदोदयः ॥ १५ ॥
 कपोतपरमृद्दक्षचक्रवाका जहत्यसून् ।
 उद्देगं याति मार्जारः शक्नोति मुञ्चति वानरः ॥ १६ ॥
 हृथेन्मयूरस्तदृष्ट्वा मन्दतेजो भवेद्विषम् ।
 इत्यन्नं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ॥ १७ ॥
 यथा तेन विषयेरन्नपि न क्षुद्रजन्तवः ।
 स्पृष्टे तु कण्डूदाहोष्माज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ॥ १८ ॥
 नखरोमच्युतिः शोफः सेकाद्या विषनाशनाः ।
 शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपद्मकैः ॥ १९ ॥
 ससोमवल्कतालीसपत्रकुष्ठामृतानतैः ।
 लालाजिह्वीष्ठयोर्जाद्यमूषा चिमिचिमायनम् ॥ २० ॥
 दन्तहर्षो रसाक्षत्वं हनुस्तम्भश्च वक्त्राग्रे ।

सेव्याद्यैस्तत्र गण्डूषाः सर्वे च विषजिहितम् ॥ २१ ॥
 आमाशयगते स्वेदमूर्च्छाधानमदभ्रसाः ।
 रोमहर्षो वसिर्दाहश्चक्षुर्हृदयरोधनम् ॥ २२ ॥
 विन्दुभिश्चाचयोऽङ्गानां पक्वाशयगते पुनः ।
 अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसार्यते ॥ २३ ॥
 तन्द्रा कृशत्वं पाण्डुत्वमुदरं बलसंचयः ।
 तयोर्वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटभो गुडम् ॥ २४ ॥
 सिन्दुवारितनिष्पाववायिकाशतपर्विकाः ।
 तण्डुलीयकमूलानि कुक्कुटाण्डमवलुजम् ॥ २५ ॥
 नावनाञ्जनपानेषु योजयेद्विषशान्तये ।
 विषभुक्ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा ॥ २६ ॥
 सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृदिशोधनम् ।
 शुद्धे हृदि ततः श्राणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ २७ ॥
 न सज्जते हेमपात्रे पद्मपत्रेऽम्बुवद्विषम् ।
 जायते विपुलं चायुर्गरेऽप्येष विधिः स्मृतः ॥ २८ ॥
 विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्विषगरोपमम् ।
 आनूपमामिषं माषक्षौद्रक्षीरविरुढकैः ॥ २९ ॥
 विरुध्यते सह विसैर्मूलकेन गुडं न वा ।
 विशेषात् पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः ॥ ३० ॥
 विरुद्धमस्त्रं पयसा सह सर्वं फलं तथा ।
 तद्वत् कुलत्पवरककङ्कुवल्गुमकुष्टकाः ॥ ३१ ॥
 भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्यजेत् ।
 वाराहं श्वाविधा नाद्यादध्ना पृषतकुक्कुटी ॥ ३२ ॥
 आममांसानि पित्तेन माषसूपेन मूलकम् ।
 अग्निं कुसुमशक्तेन विसैः सह विरुढकम् ॥ ३३ ॥
 माषसूपगुडक्षीरदध्याज्यैर्लाकुचं फलम् ।

कलं कदल्यास्तक्रेण दध्ना तालफलेन वा ॥ ३४ ॥
 कणोषणाभ्यां मधुना काकमाचीं गुडं न वा ।
 सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ॥ ३५ ॥
 सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कामात्तामुषितां निशाम् ।
 मत्स्यनिस्तलनस्नेहसाधिताः पिप्पलीस्यजेत् ॥ ३६ ॥
 कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करे ।
 भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिलस्तक्रसाधितः ॥ ३७ ॥
 ऐकधं पायससुराक्तशराः परिवर्जयेत् ।
 मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशस्त्रिणः ॥ ३८ ॥
 एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ।
 भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्थं नुपानतः ॥ ३९ ॥
 मधुपुष्करबीजं च मधुमैरेयशार्करम् ।
 मन्यानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलवान् ॥ ४० ॥
 उपोदकातिसाराय तिलकल्केन साधिता ।
 बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ॥ ४१ ॥
 भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसून् ।
 तद्वत्तित्तिरिपत्राव्यगोधालावकपिञ्जलाः ॥ ४२ ॥
 ऐरण्डेनाग्निना सिद्धास्ततैलेन विमूर्च्छिताः ।
 हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ॥ ४३ ॥
 हारिद्रवक्त्रिणा सद्यो व्यापादयति जीवितम् ।
 भस्मपांशुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम् ॥ ४४ ॥
 यत्किञ्चिद्दीपमुत्कृष्टं न हरेत् तत्समासतः ।
 विरुद्धं शुद्धिरत्नेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ॥ ४५ ॥
 द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिः ।
 व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयःस्थबलशालिनाम् ॥ ४६ ॥
 विरोध्यपि न पीडयै सात्म्यमल्पं च भोजनम् ।

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ॥ ४७ ॥

निषेवेत हितं तद्वदेकद्वित्र्यन्तरीकृतम् ।

अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ॥ ४८ ॥

सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसान्वया ।

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेषोपचिता गुणाः ॥ ४९ ॥

नाप्नुवन्ति पुनर्भावमप्रकम्पया भवन्ति च ।

अत्यन्तसन्निधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम् ॥ ५० ॥

अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ।

आहारशयनव्रह्मचर्यैर्युक्त्वा प्रयोजितैः ॥ ५१ ॥

शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ।

आहारो वर्णितस्तत्र तत्र तत्र च वक्ष्यते ॥ ५२ ॥

निद्रायुक्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं बलाबलम् ।

वृषता ह्रीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ५३ ॥

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।

सुखायुषी परा कुर्यात् कालरात्रिरिवापरा ॥ ५४ ॥

रात्रौ जागरणं रूढं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।

अरूढमनमिथ्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ५५ ॥

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्रप्रत्यभावतः ।

दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ॥ ५६ ॥

मुक्त्वा तु भाषयानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ।

क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासहिष्मातिसारिणः ॥ ५७ ॥

वृद्धबालाबलक्षीणक्षतदृष्टशूलपीडितान् ।

अजीर्णाभिहतोऽन्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ॥ ५८ ॥

धातुसाध्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुथति ।

बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनिव्यास्य नाहनि ॥ ५९ ॥

विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ।

अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ॥ ६० ॥
 शिरोरुक्शोफहृत्तासस्रोतोरोधाग्निमन्दताः ।
 तत्रोपवासवमनस्वेदनावनमौषधम् ॥ ६१ ॥
 योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छेदनाञ्जनम् ।
 नावनं लङ्घनं चिन्तां व्यवायं शोकभीक्रुधः ॥ ६२ ॥
 एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसंचयात् ।
 निद्रानाशादङ्गमर्दशिरो गौरवजृम्भिकाः ॥ ६३ ॥
 जाड्यं ग्लानिभ्रमापक्तितन्द्रारोगाश्च वातजाः ।
 यथाकालमतो निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्यतः ॥ ६४ ॥
 असात्म्याज्जागरादहं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ।
 शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि ॥ ६५ ॥
 अभ्यङ्गोदत्तं नस्नानमूर्ध्वकर्णाक्षितर्पणम् ।
 कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकत्यता ॥ ६६ ॥
 मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ।
 ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राम्यसुखनिष्ठहचेतसः ॥ ६७ ॥
 निद्रासन्तोषदत्तस्य स्वं कालं नातिवर्त्तते ।
 ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारीमनुत्तानां रजस्वलाम् ॥ ६८ ॥
 अप्रियामप्रियाचारां दुष्टसङ्कीर्णमेहनाम् ।
 अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम् ॥ ६९ ॥
 वर्णिनीमन्ययोनिं च गुरुदेवदृष्टप्रालयम् ।
 चैत्यश्मशानायतनचत्वराम्बुचतुष्पथम् ॥ ७० ॥
 पर्वाण्यनङ्गं दिवसं शिरोहृदयताडनम् ।
 अत्याश्रितोऽष्टतिः क्षुद्धान् दुःस्थिताङ्गः पिपासितः ॥ ७१ ॥
 बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्थजेद्रोगी च मैथुनम् ।
 सेवेत कामतः कामं दत्तो वाजीकृतां हिमे ॥ ७२ ॥
 अरहाद्वसन्तशरदोः पक्षावर्षानिदाघयोः ।

भ्रमल्लभोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयः ॥ ७३ ॥

अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ।

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रियशोबलैः ।

अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ७४ ॥

स्नानानुलेपनहिमानिलखण्डखाद्य-

शीताम्बुदुग्धरसयूषसुराप्रसन्नाः ।

सेवेत चानुशयनं त्रिरतौ रतस्य

तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ॥ ७५ ॥

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदत्ते दयालौ

भिषजि निरनुबन्धं देहरक्षां निवेश्य ।

भवति विपुलतेजः स्वास्थ्यकीर्त्तिप्रभावः

स्वकुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ ७६ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राश्रितोऽध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मात्राशी सर्वकालं स्यात् मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्त्तिका ।

मात्रां द्रव्यास्थपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघून्यपि ॥ १ ॥

गुरुणामर्षसौहित्यं लघूनां नातिदृप्तता ।

मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजोर्न्यति ॥ २ ॥

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे ।

सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ३ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत् ।

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत् तेन कोपिताः ॥ ४ ॥

आमेनावेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ।

विष्टभयन्तोऽलसकं चावयन्तो विसृचिकाम् ॥ ५ ॥

अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः ।

प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ॥ ६ ॥

आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ।

विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वायादिभृशकोपतः ॥ ७ ॥

सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विसूचिका ।

तत्र शूलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् ॥ ८ ॥

पित्ताज्वरातिसारान्तर्दाहदृष्टप्रलयादयः ।

कफाच्छर्द्यङ्गगुरुता वाक्सङ्गुलीवनादयः ॥ ९ ॥

विशेषाद् दुर्बलस्थाल्पवक्त्रैर्वेगविधारिणः ।

पीडितं मारुतेनान्नं ह्येषणा रुद्धमन्तरा ॥ १० ॥

अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ।

शूलादीन् कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान् ॥ ११ ॥

सोऽलसः

अत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टामबद्धाः ।

यान्तस्तिर्यक् तनुं सर्वां दण्डवत् स्तम्भयन्ति चेत् ॥ १२ ॥

दण्डकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम् ।

निरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषज्ञक्षणम् ॥ १३ ॥

आमदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम् ।

विषरूपाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ १४ ॥

अथाममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुल्लिखेत् ।

पीत्वा सोऽपटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः ॥ १५ ॥

स्वेदनं फलवर्त्ति च मलवातानुलोमनीम् ।

नाम्यमानानि चाङ्गानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥ १६ ॥

विसूच्यामतिवृद्धायां पाष्णर्षोर्दाहः प्रशस्यते ।

तदहश्चोपवास्यैनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १७ ॥

तीव्रार्त्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।

आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम् ॥ १८ ॥

निहन्त्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसातुरम् ।
 जीर्णाग्ने तु भैषज्यं युञ्ज्यात् स्त्वग्गुरुदरे ॥ १८ ॥
 दोषशेषस्य पाकार्यमग्नेः सन्मुक्षय च ।
 शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ॥ २० ॥
 त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीक्ष्य ग्रथोजयेत् ।
 तत्राल्पे लङ्घनं पथं मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥ २१ ॥
 प्रभूते शोधनं तच्च मूलादुन्मूलयेन्मलान् ।
 एवमन्यानपि व्याधीन् स्निदानविपर्ययात् ॥ २२ ॥
 चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् ।
 त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युञ्ज्याद् व्याधिविपर्ययम् ॥ २३ ॥
 तदर्थकारि वा पक्वे दोषे त्विद्वे च पावके ।
 हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्रादियुक्तितः ॥ २४ ॥
 अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽन्निगण्डयोः ।
 सद्यो भुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवम् ॥ २५ ॥
 विष्टब्धमनिलाच्छूलविबन्धाधानसादकत् ।
 पित्ताद्विदग्धं दृग्भोहभ्रमास्त्रोद्गारदाहवत् ॥ २६ ॥
 लङ्घनं कार्यं मामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् ।
 विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥ २७ ॥
 गरीयसो भवेत्क्षीनादामादेव विलम्बिका ।
 कफवातानुबद्धामलिङ्गा तत्समसाधना ॥ २८ ॥
 अश्रद्धा हृदव्यथा शुद्धेऽप्युद्गारे रसशेषतः ।
 शयीत किञ्चिदेवात्र सर्वश्चानाश्रितो दिवा ॥ २९ ॥
 स्वप्यादजीर्णं सञ्ज्ञातबुभुक्षोऽद्यान्मितं लघु ।
 विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमूढता ॥ ३० ॥
 अजीर्णलिङ्गं सामान्यं विष्टब्धो गौरवं भ्रमः ।
 न चातिमात्रमेवान्नसामदोषाय केवलम् ॥ ३१ ॥

द्विष्टविष्टभिदग्धासगुरुचहिमाशुचि ।

विदाहि शुष्कमत्यस्त्रुप्तं वान्नं न जीर्यति ॥ ३२ ॥

उपतप्तेन भुक्तं च शोकक्रोधक्षुधादिभिः ।

मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् ॥ ३३ ॥

विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरिभोजनम् ।

अकाले बहु चाख्यं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥ ३४ ॥

त्रीक्ष्यप्येतानि सृत्तुं वा घोरान् व्याधीन् सृजन्ति वा ।

काले सात्त्विकं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः ॥ ३५ ॥

षड्रसं मधुरप्रायं नातिद्रुतविलम्बितम् ।

स्नातः क्षुद्धान् विविक्तस्थो धौतपादकराननः ॥ ३६ ॥

तर्पयित्वा पितृन् देवान्तिथीन् बालकान् गुरुन् ।

प्रत्यवेक्ष्य तिरस्त्रोऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ॥ ३७ ॥

समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिन्दन्नब्रुवन् द्रवम् ।

इष्टमिष्टैः सहाश्रीयाच्छुचिभक्तजनाहृतम् ॥ ३८ ॥

भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः ।

शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत् ॥ ३९ ॥

किलाटदधिकूचीकाक्षारशुक्ताममूलकम् ।

कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम् ॥ ४० ॥

माषनिष्पावशालूकविसपिष्टविरूढकम् ।

शुष्कशाकानि यवकान् फाणितं च न शीलयेत् ॥ ४१ ॥

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजाङ्गलम् ।

पथ्यामलकसृङ्गीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥ ४२ ॥

घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाडिमसैन्धवम् ।

त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च ॥ ४३ ॥

स्नास्थ्यानुवृत्तिकृद् यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ।

विसेच्यमोचचोचाम्रमोदकोत्कारिकादिकम् ॥ ४४ ॥

अद्याद् द्रव्यं गुरुं स्निग्धं स्रादु मन्दं स्थिरं पुरः ।
 विपरीतमतस्त्रान्ते मध्येऽञ्जलवणोत्कटम् ॥ ४५ ॥
 अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशी पानेनैकं प्रपूरयेत् ।
 आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ४६ ॥
 अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ।
 दग्नि मये विषे चौद्रे कोष्णं पिष्टमयेषु तु ॥ ४७ ॥
 शाकमुदगादिविक्ततो मस्तुतक्राञ्जलकाञ्जिकम् ।
 सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थं स्थूलानां तु मधूदकम् ॥ ४८ ॥
 शोषे मांसरसो मद्यं मांसे स्वल्पे च पावके ।
 व्याध्यौषधाध्वभाष्यस्त्रीलङ्घनातपकर्मभिः ॥ ४९ ॥
 क्षीणे वृद्धे च बाले च पयः पथ्यं यथाकृतम् ।
 विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ॥ ५० ॥
 अनुपानं समासेन सर्वदा तत् प्रशंस्यते ।
 अनुपानं करोत्यूर्जां हस्तिं व्याप्तिं दृढाङ्गताम् ॥ ५१ ॥
 अन्नसङ्घातशैथिल्यविक्लित्तिजरणानि च ।
 नोर्ध्वजद्रुगदश्वासकासोरक्षतपीनसे ॥ ५२ ॥
 गीतभाष्यप्रसङ्गे च स्वरभेदे च तद्धितम् ।
 प्रक्लिन्नदेहमेहाक्षिगलरोगव्रणातुराः ॥ ५३ ॥
 पानं त्यजेयुः

सर्वञ्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ।

पीत्वा भुक्त्वाऽऽतपं वङ्गिं यानं प्लवनवाहनम् ॥ ५४ ॥
 प्रसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे
 विशुद्धे चोद्गारे च दुपगमने वातेऽनुसरति ।
 तथाग्नावद्रिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ
 प्रयुञ्जीताहारं विधिनियमितः कालः स हि मतः ॥ ५५ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ।

पञ्चभूतात्मकं तत्तु

क्षामधिष्ठाय जायते ॥ १ ॥

अस्त्रुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ।

तन्निवृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसङ्घातसम्भवात् ।

नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः ॥ ३ ॥

अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेष्यते ।

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ॥ ४ ॥

रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ।

तत्र द्रव्यं गुरुस्थूलस्थिरगन्धगुणोत्त्वणम् ॥ ५ ॥

पार्थिवं गौरवस्थैर्यसङ्घातोपचयावहम् ।

द्रवशीतगुरुस्निग्धमन्दसान्द्ररसोत्त्वणम् ॥ ६ ॥

आप्यं स्नेहनविथन्दक्तोदप्रज्ञादबन्धकत् ।

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोत्त्वणम् ॥ ७ ॥

आग्नेयं दाहभावर्यप्रकाशपचनात्मकम् ।

वायव्यं रूक्षविशदं लघुस्पर्शगुणोत्त्वणम् ॥ ८ ॥

रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारग्लानिकारकम् ।

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोत्त्वणम् ॥ ९ ॥

सौमिर्यलाघवकारं

जगत्त्र्येवमनौषधम् ।

न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यं वशान्नानार्थयोगयोः ॥ १० ॥

द्रव्यमूर्द्धगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्कटम् ।

अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम् ॥ ११ ॥

इति द्रव्यं रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते ।

वीर्यं पुनर्वदन्त्येके गुरुस्निग्धहिमं स्रु ॥ १२ ॥

मधुरुक्षोणतीक्ष्णञ्च तदेवं मतमष्टधा ।

चरकस्वाह वीर्यं तद् येन या क्रियते क्रिया ॥ १३ ॥

नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता हि सा ।

गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या तेनान्वर्थेति वर्ण्यते ॥ १४ ॥

समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्त्तिषु ।

व्यवहाराय मुख्यत्वादु बह्वग्रग्रहणादपि ॥ १५ ॥

अतश्च विपरीतत्वात्सम्भवन्त्यपि नैव सा ।

विवक्ष्यते रसाद्येषु वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः ॥ १६ ॥

उष्णं शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च ।

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महावन्तौ ॥ १७ ॥

व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित् ।

तत्रोष्णं भ्रमदृङ्ग्लानिस्वेददाहाशुपाकिताः ॥ १८ ॥

शमञ्च वातकफयोः करोति शिशिरं पुनः ।

ह्लादनं जीवनं स्तब्धं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ १९ ॥

जठरेणाग्निना योगादु यदु यदेति रसान्तरम् ।

रसानां परिणामान्ते स विपाकः इति स्मृतः ॥ २० ॥

स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽक्तं पच्यते रसः ।

तिक्तोष्णकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥ २१ ॥

रसैरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।

किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन वापरम् ॥ २२ ॥

गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ।

यद्यदद्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्त्तते ॥ २३ ॥

अभिभूयेतरांस्तत्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ।

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाख्यं हि जीयते ॥ २४ ॥
 रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।
 बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ २५ ॥
 रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तद्व्यभावजम् ।
 दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी ॥ २६ ॥
 मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ।
 इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनश्च तत् ॥ २७ ॥
 विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ।
 स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिह्वातक्तद् यवः ।
 उष्णा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिंहो न शूकरः ॥ २८ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 क्ष्माभ्योऽग्निक्ष्मास्वतेजःखवायुगन्धनिलगोऽनिलैः ।
 द्वयोर्लवणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ १ ॥
 तेषां विद्याद्रसं स्वादुं यो वक्तुमनुलिम्पति ।
 आस्वादयमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः ॥ २ ॥
 प्रियः पिपीलिकादीनाम्
 अक्षः क्षालयते मुखम् ।
 हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः ॥ ३ ॥
 लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ।
 तिलो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च ॥ ४ ॥
 उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्वन्निमिचिमां कटुः ।
 स्वावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च ॥ ५ ॥
 कषायो जङ्घयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतोविवन्धकृत् ।

रसानामिति रूपाणि कर्माणि

मधुरो रसः ॥ ६ ॥

आजम्भसात्मरात् कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ।

बालवृद्धचतुर्ष्वर्णकेशेन्द्रियौजसम् ॥ ७ ॥

प्रशस्तो वृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः ।

आयुषो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥ ८ ॥

कुरुतेऽत्युपयोगेन समेदः कफजान् गदान् ।

स्थौल्याग्निसादसंन्यासमेहगण्डार्बुदादिकान् ॥ ९ ॥

अम्बोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।

उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ॥ १० ॥

करोति कफपित्तासं मूढवातानुलोमनम् ।

सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ॥ ११ ॥

कण्डुपाण्डुत्ववोसर्पशोफविस्फोटवृद्धज्वरान् ।

लवणः स्तम्भसङ्घातबन्धविधापनोऽग्निकृत् ॥ १२ ॥

स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ।

सोऽतियुक्तोऽसपवनं खलति पलितं बलिम् ॥ १३ ॥

वटकुष्ठविषवोसर्पान् जनयेत् क्षपयेद् बलम् ।

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं क्लमिवृद्धविषम् ॥ १४ ॥

कुष्ठमूर्च्छाज्वरोत्क्लेशदाहपित्तकफान् जयेत् ।

क्लेदमेदोवसामज्जशक्तनूत्रोपशोषणः ॥ १५ ॥

लघुर्मध्यो हिमो रुचः स्तन्यकण्ठविशोधनः ।

धातुक्षयानिलव्याधीनतियोगात् करोति सः ॥ १६ ॥

काटुर्गलामयोदर्दकुष्ठालसकशोफजित् ।

व्रणवसादनस्नेहमेदः क्लेदोपशोषणः ॥ १७ ॥

दोषनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽनघ्नोऽशोषणः ।

क्षिनन्ति बन्धान् सोतांसि विद्वान्निःकामाः ॥ १८ ॥

LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi

कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ।

मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ॥ १८ ॥

कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः ।

पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः ॥ २० ॥

आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ।

करोति शीलितः सोऽतिविष्टभाधानहृद्भुजः ॥ २१ ॥

दृढ् कार्श्यपौरुषम् शस्रोतरोधमलग्नहान् ।

घृतहेमगुडाब्जोदमोचचोचपरूषकम् ॥ २२ ॥

अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम् ॥ २३ ॥

मेदे चतस्रः पर्णिन्धो जीवन्ती जीवकर्षभौ ।

मधूकं मधुकं विम्बो विदारो आवण्णोयुगम् ॥ २४ ॥

क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरो क्षीरिस्थौ काश्मरी सहे ।

क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः ॥ २५ ॥

अस्त्रो धात्रीफलास्त्रीकामातुलुङ्गान्तवेतसम् ।

दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि ॥ २६ ॥

आम्रमास्त्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम् ।

वरं सौवर्चलं कृष्णं विडं सामुद्रमौञ्जिदम् ॥ २७ ॥

रोमकं पांसुजं शीसं क्षारश्च लवणो गणः ।

तिक्तः पटोली त्रायन्ती बालकोशोरचन्दनम् ॥ २८ ॥

भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् ।

नक्तमालहिरजनीमुस्तमूर्वाटरूषकम् ॥ २९ ॥

पाठापामार्गकांस्थायो गुडूची धन्वयासकम् ।

पञ्चमूलं महाव्याघ्रगौ विशालाऽतिविषा वचा ॥ ३० ॥

कटुको हिङ्गुमरिचं कृमिजित् पञ्चकोलकम् ।

कुठेराव्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्करम् ॥ ३१ ॥

वर्गः कषायः पथ्याचं शिरीषः खदिरो मधु ।

कदम्बोदुम्बरं सुक्ताप्रवालाञ्जनगैरिकम् ॥ ३२ ॥
 बालं कपिलं खर्जूरं विसपञ्चोत्पलादि च ।
 मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवाहते ॥ ३३ ॥
 मुक्ताक्षोधूमतः चौद्रात् सिताया जाङ्गलामिषात् ।
 प्रायोऽन्तं पित्तजननं दाडिमाभलकाहते ॥ ३४ ॥
 अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ।
 तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृथं वातकोपनम् ॥ ३५ ॥
 ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः ।
 कषायं प्रायशः शीतं स्वस्थनं चाभयाहते ॥ ३६ ॥
 रसाः कटुलवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ।
 तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलः ॥ ३७ ॥
 तिक्तः कटुः कषायश्च रुक्षा बद्धमलास्तथा ।
 पटुश्चमधुराः स्निग्धाः सृष्टविष्णून्माराताः ॥ ३८ ॥
 पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं शुभः ।
 लघुरन्तः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ॥ ३९ ॥
 संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
 रसानां यौगिकत्वेन यथाखूलं विभज्यते ॥ ४० ॥
 एकैकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।
 त्रिके स्वादुर्दमाह्नः षट् त्रीन् पटुस्तिक्त एककम् ॥ ४१ ॥
 चतुष्कोषु दश स्वादुश्चतुरोऽन्तः पटुः सञ्जातः ।
 पञ्चकोष्वेकमेवाह्नो मधुरः पञ्च सेवते ।
 द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥ ४२ ॥
 षट्पञ्चकाः षट् च पृथग्रसाख्यश्चतुर्विकौ प्रचदशप्रकारौ ।
 भेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥ ४३ ॥
 ते रसानुरसतो रसभेदास्तारतम्यपरिकल्पनया च ।
 संभवन्ति गणनां समतीता दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ४४ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य ते चक्षाः ।

उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टावेगप्रवर्त्तनैः ॥ १ ॥

सम्यग् गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च ।

अनुगृह्णात्यविकृतः पित्तं पथ्यूषदर्शनैः ॥ २ ॥

क्षुत्तृड् रुचिप्रभामेधाधीशैर्यतनुमादवैः ।

श्लेष्मास्थिरत्वस्निग्धत्वसन्धिमन्वक्षमादिभिः ॥ ३ ॥

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।

गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात् स्मृतम् ॥ ४ ॥

अवष्टम्भः पुरीषस्य मूत्रस्य क्लेदवाहनम् ।

स्नेदस्य क्लेदविधृतिः

वृक्षस्तु कुरुतेऽनिलाः ॥ ५ ॥

कार्श्यकाण्णर्गोष्णकामित्वकम्पानाहशक्लदग्रहान् ।

बलनिद्रेन्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥ ६ ॥

पीतविण्मूत्रनेत्रत्वक्क्षुत्तृड् दाहाल्पनिद्रताः ।

पित्तं

श्लेष्माग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ॥ ७ ॥

शैत्यशैत्यश्लथान्मूलं श्वासकासातिनिद्रताः ।

रसोऽपि श्लेष्मवद्रक्तं विसर्पस्त्रीहविद्रधीन् ॥ ८ ॥

कुष्ठवातासपित्तास्रगुल्मोपकुशकामलाः ।

व्यङ्गाग्निनाशसंमोहरक्तत्वङ्मूत्रताः ॥ ९ ॥

मांसं गण्डार्बुदग्रन्थिगण्डोरुदरवृक्षताः ।

कण्ठादिष्वधिमांसं च

तद्वस्नेदस्तथा अमम् ॥ १० ॥

अल्पेऽपि चेष्टिते श्वासं स्फिक्स्तनोदरलम्बनम् ।

अस्थ्यध्वस्थ्यधिदन्तांश्च

मज्जानेत्राङ्गगौरवम् ॥ ११ ॥

पर्वसुःस्थूलमूलानि कुर्यात् कच्छाण्यरूपि च ।

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्राश्मरीमपि ॥ १२ ॥

कुक्षावाधानमाटोपं गौरवं वेदनां शक्यत् ।

मूत्रन्तु वस्तिनिस्तोदं कर्तेऽप्यकृतसंज्ञताम् ॥ १३ ॥

स्वेदोऽतिस्वेददौर्गन्ध्यकाण्डूः

एवं च लक्षयेत् ।

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः ॥ १४ ॥

लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽङ्गस्थ सादोऽल्पं भाषिते हितम् ।

संज्ञामोहस्तथा क्षेपवद्बुद्ध्यामयसम्भवः ॥ १५ ॥

पित्ते मन्दोऽनलः शीतं प्रभाहानिः

कर्फे भ्रमः ।

क्षेपशयानां शून्यत्वं हृद्दृढवस्त्रसन्निताः ॥ १६ ॥

रक्ते रौच्यं अमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता ।

रक्तेऽस्त्वशिशिरप्रीतिशिराशैथिल्यरूक्षताः ॥ १७ ॥

मांसेऽक्षग्लानिगण्डस्फिक्शुष्कतासन्निवेदनाः ।

मेदसि स्वपनं कव्याः स्त्रीकौ वृद्धिः कृशाङ्गता ॥ १८ ॥

अस्थ्यस्थितोदः शदनं दन्तकेशनखादिषु ।

अस्थ्नां मज्जनि सौषिर्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् ॥ १९ ॥

शुक्ले चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।

तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेदः धूमायतीव च ॥ २० ॥

पुरीषे वायुरन्त्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव ।

कुक्षौ भ्रमति यालूङ्गं हृत्पार्श्वे पीडयन् भृशम् ॥ २१ ॥

मूत्रेऽल्पं मूत्रयेत् कच्छाद्विवर्णं सास्रमेव वा ।

स्नेहे रोमच्युतिः स्तब्धरोमता स्फुटनं त्वचः ॥ १२ ॥

मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लभ्यं लब्धयेत् क्षयम् ।

स्रमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवैः ॥ १३ ॥

दोषादीनां यथास्वं च विद्याद् वृद्धिचयौ भिषक् ।

क्षयेण विपरीतानां गुणानां वर्धनेन च ॥ १४ ॥

वृद्धिं मलानां सङ्गाच्च क्षयं चातिविसर्गतः ।

मलोचितत्वाद् देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडनः ॥ १५ ॥

तत्रास्थनि स्थितो वायुः पित्तं तु स्नेहरक्तयोः ।

क्षेप्ता शेषेषु तेनैषामाश्रयाश्रमिणां मिथः ॥ १६ ॥

यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षपणौषधम् ।

अस्थिमांसतयोर्नैवं प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् ॥ १७ ॥

क्षेपणानुगता तज्ज्ञात् संक्षयस्तद्विपर्ययात् ।

वायुनानुगतो-

ऽस्माच्च वृद्धिचयसमुद्भवान् ॥ १८ ॥

विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमात्तद्धनघ्नं हणैः ।

वायोरन्यत्र तज्ज्ञास्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः ॥ १९ ॥

विशेषाद्रक्तवृद्ध्यान् रक्तक्षुतिविरेचनैः ।

मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥ २० ॥

स्थौल्यकार्श्योपचारेण मेदोजानस्थिसंक्षयात् ।

जातान् क्षीरघृतैस्तिक्तसंयुतैर्विस्तभिस्तथा ॥ २१ ॥

विद्धवृद्धिजानतीसारक्रियया विट् क्षयोद्भवान् ।

मेषाजमध्यकुल्माषयवसापहयादिभिः ॥ २२ ॥

मूत्रवृद्धिचयोत्थांश्च मेहक्षच्छचिकित्सया ।

व्यायामाभ्यञ्जनस्नेहमद्यैः स्नेहक्षयोद्भवान् ॥ २३ ॥

स्रस्थानस्थस्य कायास्त्रयंशा धातुषु संश्रिताः ।

तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिचयोद्भवः ॥ २४ ॥

पूर्वो धातुः परं कुर्याद् वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम् ।

दोषा दुष्टा रसेर्धातून् दूषयन्त्युभये मलान् ॥ ३५ ॥

अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवह्निनि च ।

मला मलायनानि सूर्यथास्त्रं तेष्वतो गदाः ॥ ३६ ॥

ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् ।

हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥ ३७ ॥

स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमोषलोहितपीतकम् ।

यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिं स्तिष्ठति तिष्ठति ॥ ३८ ॥

निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ।

ओजः क्षीयेत कोपक्षुत्धानशोकश्चमादिभिः ॥ ३९ ॥

बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।

विच्छादो दुर्मना रूक्षो भवेत् क्षामश्च तत्क्षये ॥ ४० ॥

जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ।

ओजोविवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥ ४१ ॥

यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु ।

तत्तत्त्यजन् समश्नंश्च तौ तौ वृद्धिचयौ जयेत् ॥ ४२ ॥

कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ।

वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयन्त्यबुधास्तु न ॥ ४३ ॥

यथाबलं यथास्त्रं च दोषा वृद्धा वितन्वते ।

रूपाणि जहति क्षीणाः समाः स्त्रं कर्म कुर्वते ॥ ४४ ॥

य एव देहस्य समा विवृद्धैः त एव दोषा विषमा बधाय ।

यस्मादतस्ते हितचर्य्यैव क्षयाद्विवृद्धेरिव रक्षणीयाः ॥ ४५ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

- ११ पक्वाशयकटीसक्थिश्चोत्रास्थिस्र्शनेन्द्रियम् ।
 स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः ॥ १ ॥
 नाभिरामाशयः स्वेदो जसोका रुधिरं रसः ।
 दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेषतः ॥ २ ॥
 उरःकण्ठशिरःक्लोमपर्वाण्शामाशयो रसः ।
 भेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य सुतरासुरः ॥ ३ ॥
 प्राणादिभेदात् पञ्चात्मा वायुः

प्राणोऽत्र मूर्धगः ।

- उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृक् ॥ ४ ॥
 ष्ठीवनचवयूद्गारनिःश्वासान्नप्रवेशकृत् ।
 उरः स्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ॥ ५ ॥
 वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ।
 व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः ॥ ६ ॥
 गन्धषष्ठेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ।
 प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥
 समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ।
 अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति सुच्यति ॥ ८ ॥
 अपानोऽपानगः श्रोणिवस्तिभेद्वोरुगोचरः ।
 शुक्रात्संवशक्तभूतगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ ९ ॥
 पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।
 पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ॥ १० ॥
 त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ।
 पचत्यन्नं विभजते सारकिद्वौ पृथक् तथा ॥ ११ ॥

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥ १२ ॥

शामाशयाश्रयं पित्तं रक्षकं रसरक्षणात् ।

बुद्धिमेधाभिमानादौरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥ १३ ॥

साधकं हृद्गतं पित्तं

रूपालोचनतः स्मृतम् ।

दृक्स्थमालोचकं

त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात् त्वचः ॥ १४ ॥

श्लेष्मा तु पञ्चधो-

रस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः ।

हृदयस्थानवीर्याच्च तत्स्थ एवाम्बुकर्मणा ॥ १५ ॥

कफधान्नां च शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम् ।

अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा

यस्त्वामाश्रयसंस्थितः ॥ १६ ॥

क्लोदकः सोऽन्नसङ्घातक्लोदनात्

रसबोधनात् ।

बोधको रसनास्थायी

शिरःसंस्थोऽन्नतर्पणात् ॥ १७ ॥

तर्पकः

सन्धिसंश्लेषात् श्लेषकः सन्धिषु स्थितः ।

इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् ॥ १८ ॥

व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

उष्णेन युक्ता रुचाद्या वायोः कुर्वन्ति सञ्चयम् ॥ १९ ॥

शीतेन कोपमुष्णेन शमं लिङ्गधादयो गुणाः ।

शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्रयं पित्तस्य कुर्वते ॥ २० ॥

उष्णेन कोपं मन्दाद्याः शमं शीतोपसंहिताः ।

शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वन्ते श्लेष्मणश्चयम् ॥ २१ ॥

उष्णेन कोपं तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम् ।

चयो वृद्धिः स्वधाम्नोऽव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ॥ २२ ॥

विपरीतगुणेच्छा च

कोपस्तून्मार्गगामिता ।

लिङ्गानां दर्शनं श्लेष्मामस्त्रास्थ्यं रोगसम्भवः ॥ २३ ॥

चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ।

वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ २४ ॥

चीयते लघुरुक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ।

तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न कुप्यति ॥ २५ ॥

अङ्गिरस्त्रविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम् ।

पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥ २६ ॥

चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधिभिः कफः ।

तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्धत्वान्न प्रकुप्यति ॥ २७ ॥

इति कालस्वभावोऽयम्

आहारादिवशात् पुनः ।

चयादीन् यान्ति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ॥ २८ ॥

व्यप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ।

निवर्त्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलीघवत् ॥ २९ ॥

नानारूपैरसंख्येयैर्विकारैः कुपिता मलाः ।

तापयन्ति तनुं तस्मात्तद्वेत्वाकृतिसाधनम् ॥ ३० ॥

शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ।

दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम् ॥ ३१ ॥

यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ।

छायामत्येति नात्मीयां यथा वा कृतस्त्रमप्यहः ॥ ३२ ॥

विकारजातं विविधं त्रीन् गुणान् नातिवर्त्तते ।

तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ॥ ३३ ॥

विकारजातं त्रेण दोषान्

तेषां कोपे तु कारणम् ।

अर्थैरसात्मैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ॥ ३४ ॥

हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत् पुनस्त्रिधा ।

हीनोऽर्थेनेन्द्रियस्याल्पः संयोगः स्वेन नैव वा ॥ ३५ ॥

अतियोगोऽतिसंसर्गः सूक्ष्मभासुरभैरवम् ।

अत्यासन्नातिदूरस्थं विप्रियं विवृतादि च ॥ ३६ ॥

यदक्ष्णा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः ।

एवमत्युच्चपूत्यादीनिन्द्रियार्थान् यथायथम् ॥ ३७ ॥

विद्यात्

कालस्तु शीतोष्णवर्षभेदात् त्रिधा मतः ।

स हीनो हीनशीतादिरतियोगोऽतिलक्षणः ॥ ३८ ॥

मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्त्रलक्षणः ।

कायवाक्चित्तभेदेन कर्मापि विभजेत् त्रिधा ॥ ३९ ॥

कायादिकर्मणां हीना प्रवृत्तिर्हीनसंज्ञिका ।

अतियोगोऽतिवृत्तिस्तु वेगोदीरणधारणम् ॥ ४० ॥

विषमाङ्गक्रियारम्भः पतनस्त्रललनादिकम् ।

भाषणं सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च ॥ ४१ ॥

कर्म प्राणातिपातादि दशधा यच्च निन्दितम् ।

मिथ्यायोगः समस्तोऽसाविह चामुत्र वा कृतम् ॥ ४२ ॥

निदानमेतद्दोषाणां कुपितास्तेन नैकधा ।

कुर्वन्ति विविधान् व्याधीन् शाखाकोष्ठास्थिसन्धिषु ॥ ४३ ॥

शाखारक्तादयस्त्रक् च बाह्यरोगायनं हि तत् ।

तदाश्रया मुखव्यूङ्गगण्डालज्यर्बुदादयः ॥ ४४ ॥

बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः ।

अन्तःकोष्ठो महास्रोत आमपक्वाशयाश्रयः ॥ ४१ ॥

तत्स्थानाम्छर्द्यतीसारकासश्वासीदरन्वराः ।

अन्तर्भागं च शोफांशो गुल्मवीसर्पविद्रधि ॥ ४६ ॥

शिरोहृदयवस्त्र्यादिमर्माण्यस्थां च सन्धयः ।

तन्निबद्धाः शिरास्त्रायुकण्डराद्याश्च मध्यमाः ॥ ४७ ॥

रोगमार्गः स्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षबध्नादिताः ।

मूर्धादिरोगाः सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयः ॥ ४८ ॥

संस्रव्यासव्यधस्त्रापसादरुक्तोदभेदनम् ।

सङ्गाङ्गभङ्गसङ्कोचवर्त्तहर्षणतर्षणम् ॥ ४९ ॥

कम्पपारुथसौषिर्यशोषस्यन्दनवेष्टनम् ।

स्तम्भः कषायरसता वर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा ॥ ५० ॥

कर्माणि वायोः

पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः ।

खेदः क्लेदः स्रुतिः कोथः सदनं मूर्च्छनं मदः ॥ ५१ ॥

कटुकाम्नी रसौ वर्णः पाण्डुरारुणवर्जितः ।

श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकण्डशीतत्वगौरवम् ॥ ५२ ॥

बन्धोपलेपस्तैमित्यशोफापत्त्यतिनिद्रताः ।

वर्णः श्वेतो रसौ स्वादुलवणौ चिरकारिता ॥ ५३ ॥

इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ।

दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ॥ ५४ ॥

व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नार्त्तान् प्रतिक्षणम् ।

अभ्यासात् प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ॥ ५५ ॥

रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ।

दृष्टापचारकः कश्चित् कश्चित् पूर्वापराधजः ॥ ५६ ॥

तत्त्वङ्गराङ्गवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ।

यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुर्भाविना ॥ ५७ ॥

महारभोऽल्पजे हेतावान्तको दोषकर्मजः ।

विपक्षशोलनात् पूर्वः कर्मजः कर्मसंचयात् ॥ ५८ ॥

गच्छत्यभयजन्मा तु दोषकर्मचयात् क्षयम् ।

द्विधा स्वपरतन्त्रत्वाद् व्याधयो-

ऽन्याः पुनर्द्विधा ॥ ५९ ॥

पूर्वजाः पूर्वरूपाख्या जाताः पश्चादुपद्रवाः ।

यथास्वजन्मोपशयाः स्वतन्त्राः स्रष्टृलक्षणाः ॥ ६० ॥

विपरोतास्ततोऽन्ये तु

विद्यादेवं मलानपि ।

तान् लक्षयेदवहितो विकुर्वाणान् प्रतिज्वरम् ॥ ६१ ॥

तेषां प्रधानप्रश्ने प्रश्नो शाम्यतस्तथा ।

पश्चाच्चिकित्सेत् तूर्णं वा बलवन्तमुपद्रवम् ॥ ६२ ॥

व्याधिक्षिष्टशरीरस्य पोडाकरतरो हि सः ।

विकारनामाकुपलो न जिह्मीयात् कदाचन ॥ ६३ ॥

न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ।

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ॥ ६४ ॥

स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बह्वन् ।

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ॥ ६५ ॥

बुद्धा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ।

दूष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृतिं वयः ॥ ६६ ॥

सत्त्वं सात्त्विकं तथाहारमवस्थां च पृथग्विधाः ।

सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौषधनिरूपणे ॥ ६७ ॥

यो वर्तते चिकित्सायां न स स्वलति जातुचित् ।

गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्त्वदेहबलाबलात् ॥ ६८ ॥

दृश्यतेऽप्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ।

गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयन्तु भिषग्बुधवः ॥ ६९ ॥

अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते ।

ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम् ॥ ७० ॥

उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ।

शोधनं त्वतियोगेन विपरीतं विपर्यये ॥ ७१ ॥

क्षिणुयान्नमलानेव केवलं वपुरस्यति ।

अतोऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ॥ ७२ ॥

तथा युञ्जीत भैषज्यमारोग्याय यथा भ्रुवम् ।

वक्ष्यन्तेऽतः परं दोषा वृद्धिचयविभेदतः ॥ ७३ ॥

पृथक् त्रीन् वृद्धिसंसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव ।

त्वीनेव समया वृद्ध्या षडेकस्यातिशायने ॥ ७४ ॥

तयोदश समस्तेषु

षट् द्वेयकातिशयेन तु ।

एकं तुल्याधिकैः

षट् च तारतम्यविकल्पनात् ॥ ७५ ॥

पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धैः

क्षीणैश्च तावतः ।

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते

पुनश्च षट् ॥ ७६ ॥

एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्यययापि ते ।

भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः

त्रिषष्टिः स्वास्थ्यकारणम् ॥ ७७ ॥

संसर्गाद्रसरुधिरादिभिस्तथैषां

दोषांस्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ।

आनन्त्यतरतमयोगतश्च यातान्

जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥ ७८ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

- अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं मृदु ।
 स्वाद्वक्त्रलवणोष्णानि भोज्यान्यभ्यङ्गमर्दनम् ॥ १ ॥
 वैष्टनं त्रासनं सेको मद्यं पैष्टिकगौडिकम् ।
 स्निग्धोष्णा वस्तयो वस्तिनियमः सुखशोभता ॥ २ ॥
 दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्चानेकयोनयः ।
 विशेषान्मोध्यपिशितरसतैलानुवासनम् ॥ ३ ॥
 पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम् ।
 स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥ ४ ॥
 सुगन्धशीतहृद्यानां गन्धानामुपसेवनम् ।
 कण्ठे गुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः ॥ ५ ॥
 कर्पूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे ।
 प्रदोषश्चन्द्रमाः सौधं हारि गीतं हिमोऽनिलः ॥ ६ ॥
 अयन्त्रणसुखं मित्रं पुत्रः सन्दिग्धमुग्धवाक् ।
 छन्दानुवर्त्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥ ७ ॥
 शीताम्बुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः ।
 सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते ॥ ८ ॥
 सान्भोजजलतीरान्ते कायमाने द्रुमाकुले ।
 सौम्या भावाः पयः सर्पिर्विरेकश्च विशेषतः ॥ ९ ॥
 श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ।
 अन्नं रुचात्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ॥ १० ॥
 दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिप्रजागरः ।
 अनेकरूपो व्यायामश्चिन्ता रुचं विमर्दनम् ॥ ११ ॥
 विशेषादमनं यूषः क्षौद्रं मेदोघ्नमौषधम् ।

धूमोपवासगण्डूषा निःसुखत्वं सुखाय च ॥ १२ ॥

उपक्रमः पृथग् दोषान् योऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ।

संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं विकल्पयेत् ॥ १३ ॥

ग्रेष्मः प्रायो मरुत्पित्तो वासन्तः कफमारुते ।

मरुतो योगवाहित्वात् कफपित्तं तु शारदः ॥ १४ ॥

चय एव जयेद्दोषं कुपितं त्वक्निरोधयन् ।

सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥ १५ ॥

प्रयोगः शमयेद् व्याधिं योऽन्धमन्धमुदीरयेत् ।

नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद् यो न कोपयेत् ॥ १६ ॥

व्यायामादूष्णस्तेच्छग्रादहिताचरणादपि ।

कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ १७ ॥

दोषा यान्ति

तथा तेभ्यः स्रोतो सुखविशोधनात् ।

वृद्धग्राभिश्चन्दनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ॥ १८ ॥

तत्रस्थाश्च विलम्बेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ।

ले कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि ॥ १९ ॥

तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामदलेषु च ।

कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु ॥ २० ॥

आगन्तुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिष्ठत्य वा ।

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ॥ २१ ॥

कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलविक्रियाम् ।

शमयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानयेत् ॥ २२ ॥

ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथासन्नं विनिर्हरेत् ।

स्रोतोरोधबलभ्रं शगौरवानिलमूढताः ॥ २३ ॥

आलस्यापत्तिनिष्ठीवमलसङ्गारुचिक्लमाः ।

लिङ्गं सलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः ॥ २४ ॥

ऊष्णोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।
 दुष्टमामाश्रयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ २५ ॥
 अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ।
 को द्रवेभ्यो विषस्येव वदन्त्यामस्य सम्भवम् ॥ २६ ॥
 अग्नेन तेन सम्पृक्ता दोषा दूष्माश्च दूषिताः ।
 सामा इत्युपदिशन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥ २७ ॥
 सर्वदेहप्रविष्टतान् सामान् दोषान्न निर्हरेत् ।
 लीनान् धातुष्वनुत्क्षिष्टान् फलादामाद्रसानिव ॥ २८ ॥
 आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः ।
 पाचनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान् ॥ २९ ॥
 शोधयेत् शोधनैः काले यथासक्तं यथाबलम् ।
 हन्त्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यस्मामाश्रयान्मलान् ॥ ३० ॥
 ब्राणेन चोर्ध्वजत्रूयान् पक्वाधानाद्भुदेन च ।
 उत्क्षिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान् वहतः स्नयम् ॥ ३१ ॥
 धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्ते हि रोगदाः ।
 प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताग्निनः ॥ ३२ ॥
 विबह्वान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयेन्निर्हरेत् वा ।
 आवणे कार्त्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ॥ ३३ ॥
 ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनाश्च निर्हरेत् ।
 अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ॥ ३४ ॥
 सन्धौ साधारणे तेषां दुष्टान् दोषान् विशोधयेत् ।
 स्वस्त्वृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ३५ ॥
 कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।
 प्रयोजयेत् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥ ३६ ॥
 युञ्ज्यादनन्वमन्नादौ मध्येऽन्ते कवलान्तरे ।
 आसे आसे सुहृन् शान्नं समुह्नं निशि चोषधम् ॥ ३७ ॥

कफोद्रेके गदे नास्त्रं बलिनो रोगरोगिणोः ।
 अन्नादौ विगुणेऽपाने समाने मध्य इष्यते ॥ ३८ ॥
 व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य सायमाशस्य तूत्तरे ।
 आसत्रासान्तयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिश्वनि ॥ ३९ ॥
 मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिकाट्टश्वासकासिषु ।
 योज्यं समोज्यं भैषज्यं भोज्यैश्चित्त्रैररोचके ॥ ४० ॥
 कम्पाक्षेपकहिकासु समुद्गं लघुभोजिनाम् ।
 ऊर्ध्वं शत्रुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 उपक्रमस्य हि द्वित्वाद द्विधैवोपक्रमो मतः ।
 एकः सन्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥ १ ॥
 वृंहणो लङ्घनश्चेति तत्पथ्यायावुदाहृतौ ।
 वृंहणं यद् वृहत्त्वाय लङ्घनं लाघवाय यत् ॥ २ ॥
 देहस्य

भवतः प्रायो भौमापमितरश्च ते ।
 स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तम्भनं च यत् ॥ ३ ॥
 भूतानां तदपि द्वैध्याद् द्वितयं नातिवर्त्तते ।
 शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लङ्घनम् ॥ ४ ॥
 यदीरयेद् बहिर्दोषान् पञ्चधा शोधनञ्च तत् ।
 निरूहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्रविस्तृतिः ॥ ५ ॥
 न शोधयति यद्दोषान् समान्नीदीरयत्यपि ।
 समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा ॥ ६ ॥
 पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामातपमारुताः ।
 वृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ॥ ७ ॥

वृंहयेद् व्याधिभेषज्यमद्यस्त्रीशोककर्शितान् ।
 भाराध्वोरः क्षतक्षोणरूक्षदुर्बलजातलान् ॥ ८ ॥
 गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धान् श्रीश्लेष्मरानपि ।
 मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धवस्तिभिः ॥ ९ ॥
 स्वप्नशय्यासुखाभ्यङ्गस्नाननिर्वृतिहर्षणैः ।
 मेहामदोषातिस्निग्धज्वरोरुस्तम्भकुष्ठिनः ॥ १० ॥
 विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकण्ठाक्षरोगिणः ।
 स्थूलाश्च लङ्घयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि ॥ ११ ॥
 तत्र संशोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाधिकान् ।
 आमदोषज्वरच्छर्दिरतिसारहृदामयैः ॥ १२ ॥
 विबन्धगौरवोद्गारहृत्सासादिभिरातुरान् ।
 मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदोषनैः ॥ १३ ॥
 एभिरेवामयैरार्त्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ।
 क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्त्तान्मध्यबलैर्दृढान् ॥ १४ ॥
 समीरणातपायासैः किमुताल्पबलैर्नरान् ।
 न वृंहयेत्तद्वनीयान्

वृद्धांस्तु मृदु लङ्घयेत् ॥ १५ ॥

युक्त्या वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् ।
 वृंहिते स्याद् बलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसंचयः ॥ १६ ॥
 विमलेन्द्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ।
 क्षुत्तृट् सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता ॥ १७ ॥
 व्याधिमादवमुत्साहस्तन्द्रानाशश्च लङ्घिते ।
 अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ॥ १८ ॥
 अतिस्थौल्यातिकार्श्यादीन् वक्ष्यन्ते ते च सौषधाः ।
 रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिवृंहितलङ्घिते ॥ १९ ॥
 अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगन्दरान् ।

काससंन्यासकृच्छ्रामकुष्ठादीनतिदारुणान् ॥ २० ॥

तत्र मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमिष्यते ।

कुलत्थचूर्णश्यामाकयवमुन्नमधूदकम् ॥ २१ ॥

मस्तुदण्डाहतारिष्टचिन्ताशोधनजागरम् ।

मधुना त्रिफलां लिङ्घ्याद् गुडूचीमभयां घनम् ॥ २२ ॥

रसाञ्जनस्य महतः पञ्चमूलस्य गुग्गुलोः ।

शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसो हितः ॥ २३ ॥

विडङ्गं नागरं चारः काललोहरजो मधु ।

यवामलकचूर्णञ्च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ २४ ॥

व्योषकट्वीवराशिग्रुविडङ्गातिविषास्थिराः ।

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥ २५ ॥

निशे वृहत्थो हृषुषा पाठामूलञ्च केम्बुकात् ।

एषां चूर्णं मधु घृतं तैलञ्च सदृशांशकम् ॥ २६ ॥

शक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहन्ति तत् ।

अतिस्थौल्यादिकान् सर्वान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ २७ ॥

हृद्रोगकामलाश्लितश्वासकासगलग्रहान् ।

बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २८ ॥

अतिकाश्यं भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ।

स्नेहाग्निनिद्राट्टक्श्मोत्रशुक्रौजःक्षुत्स्वरक्षयः ॥ २९ ॥

वस्तिहृन्मूत्रजङ्घोरुत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः ।

प्रलापोर्ध्वानिलग्लानिच्छर्दिःपर्वास्थिभेदनम् ॥ ३० ॥

विण्मूत्रादिग्रहाद्याश्च जायन्तेऽतिविलङ्घनात् ।

कार्श्यमेव वरं स्थौल्यात्

न हि स्थूलस्य भेषजम् ॥ ३१ ॥

वृंहणं लङ्घनं नालमतिमेदोऽग्निवातजित् ।

मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत् सौख्येन विनश्यति ॥ ३२ ॥

क्रशिमा स्थविमात्यन्तविपरीतनिषेवशैः ।

योजयेद्दृष्टं तत्र सर्वं पानान्नभेषजम् ॥ ३३ ॥

अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।

स्वप्नप्रसङ्गाच्च कशो वराह इव गुप्यति ॥ ३४ ॥

न हि मांससमं किञ्चिदन्यद्देहदृष्टत्वात् ।

मांसादमांसं मांसेन सम्भृतत्वाद्विशेषतः ॥ ३५ ॥

गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कशे ।

यवगोधूममुभयोस्तद्योग्याद्वितकल्पनम् ॥ ३६ ॥

दोषगत्यातिरिच्यन्ते ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।

उपक्रमा न ते द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥ ३७ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मदनमधुकलस्वानिम्बविम्बीविशाला-

वपुषकुटजमूर्वादिवदालीकमिन्नम् ।

विदुलदहनचित्राः कोशवत्यौ करञ्जः

कणलवणवचैलासर्षपाश्चर्दनानि ॥ १ ॥

निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षीसुकृशङ्खिनीनीलिनितिल्वकानि ।

शस्याककम्पिलकहेमदुग्धादुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि ॥ २ ॥

मदनकुटजकुष्ठदेवदालीमधुकवचादशमूलदारुस्राः ।

यवमिसिक्ततवेधनं कुलत्यो मधुलवणं त्रिवृता निरूहणानि ॥ ३ ॥

वेक्तापामार्गव्योषदार्वीसुराला

बीजं शैरीषं वार्हतं शैग्रवं च ।

सारो माधूकः सैन्धवं तार्क्ष्यशैलं

तृतीयौ पृष्ठीका शोधयन्त्युत्तमाङ्गम् ॥ ४ ॥

भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं वलाहयम् ।

वायुं वीरतरादिश्च विदार्यादिश्च नाशयेत् ॥ ५ ॥

दूर्वानन्तानिम्बवासात्मगुक्ता

गुन्द्राऽभीरुः शीतपाको प्रियङ्गुः ।

न्यग्रोधादिः पञ्चकादिः स्थिरे द्वे

पद्मं वन्यं सारिवादिश्च पित्तम् ॥ ६ ॥

आरग्वधादिरर्कादिर्मुष्ककाद्योसनादिकः ।

सुरसादिः समुस्तादिर्वत्सकादिर्बलासजित् ॥ ७ ॥

जीवन्ती काकोत्थी मेदे द्वे मुद्गमाषपर्णौ च ।

ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥ ८ ॥

विदारिपञ्चाङ्गलवृश्चिकाली वृश्चीकदेवाह्वयशूर्पपर्णः ।

कण्डूकरोजीवनैर्ऋक्षसंज्ञे द्वे पञ्चके गोपसुतात्रिपादौ ॥ ९ ॥

विदार्यादिरयं हृद्यो वृंहणो वातपित्तहा ।

शोषगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ १० ॥

सारिवोशीरकाश्मर्यमधुकश्चिशिरद्वयम् ।

यष्टी परूषकं हन्ति दाहपित्तास्रवृद्धज्वरान् ॥ ११ ॥

पद्मकपुण्ड्रौ वृद्धितुर्गर्ध्रः शृङ्गश्च्युतादशजीवनसंज्ञाः ।

स्तन्यकराघ्नन्तीरणपित्तं प्रीणनजीवनवृंहणवृष्ट्याः ॥ १२ ॥

परूषकं वरा द्राक्षा कट्फलं कतकाफलम् ।

राजाह्वं दाडिमं भाकं त्वक्मूत्रामयवातजित् ॥ १३ ॥

अञ्जनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसाञ्जनम् ।

सैलामधुकनागाह्वं विषान्तर्दाहपित्तनुत् ॥ १४ ॥

पटोलकटुरोहिणी चन्दनं मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितम् ।

निहन्ति कफपित्तकुष्ठज्वरान् विषं वमिमरोचकं कामलाम् ॥

गुडूचिपद्मकारिष्टधानका रक्तचन्दनम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहवृष्ट्याघ्नमग्निवृत्तत् ॥ १६ ॥

आरम्बधेन्द्रयवपाटलिकाकतित्ता

निम्बा सृतामधुरसामुवहचपाठाः ।

भूनिम्बसैर्यकपटोलकरञ्जयुग्मं

सप्तच्छदाग्निसुषवीफलबाणघोरटाः ॥ १७ ॥

आरम्बधादिर्जयति हृदि कुष्ठविषज्वरान् ।

कफं कण्डूं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः ॥ १८ ॥

असनतिनिशभूर्जश्चेतवाहप्रकीर्या

खदिरकदरभण्डी शिंशपामेषशृङ्गः ।

त्रिहिमतलपलाशा जोङ्गकः शकशाखी-

क्रमुकधवकुलिङ्गच्छागकर्णश्वकर्णाः ॥ १९ ॥

असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीन् ।

पाण्डुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिवर्हणः ॥ २० ॥

वरणसैर्यकयुग्मशतावरीदहनमोरटबिल्वविषाणिकाः ।

द्विवृहतीद्विकरञ्जजयाद्वयं बहलपल्लवदर्भरुजाकराः ॥ २१ ॥

वरणादिः कफं मेदो मन्दाग्नित्वं नियच्छति ।

अधोवातं शिरःशूलं गुल्मां चान्तः सविद्रधिम् ॥ २२ ॥

ऊषकस्तुत्यकं हिङ्गुकासीसद्वयसैन्धवम् ।

सशिलाजतुकच्छाश्मगुल्ममेदःकफापहम् ॥ २३ ॥

वैलन्तरारणिकवूकवृषाश्ममेद-

गोकण्डकेत्कटसहाचरबाणकाशाः ।

वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्डगुन्द्रा-

भल्लूकमोरटकुरण्टकरभपार्थाः ॥ २४ ॥

वर्गो वीरतराद्योऽयं हन्ति वातकृतान् गदान् ।

अश्मरीशर्करामूत्रकच्छाघातरुजाहरः ॥ २५ ॥

रोध्रशवरकरोध्रपलाशाजिङ्गिणीसरलकट्फलयुक्ताः ।

कुक्षिताम्बकदलीगतशोकाः सैलवालुपरिपेलवमोचाः ॥ २६ ॥

एष स्त्रीघ्रादिको नाम मेदःकफहरो मणः ।

योनिदोषहरः स्तम्भी वण्णो विषविनाशनः ॥ २७ ॥

अर्कालकौ नागदन्ती विशल्या

भार्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्या

प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या

श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥ २८ ॥

अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ।

कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद् व्रणशोधनः ॥ २९ ॥

सुरसयुग्मं फणिष्कं कालमङ्गलाविडङ्गं-

खरबुसहृषकर्णिकटफलं कासमर्दः ।

क्षवकसरसिभार्गी कामुका काकमाचो-

कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशो ॥ ३० ॥

सुरसादिगणः श्लेष्ममेदःकृमिनिषूदनः ।

प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥ ३१ ॥

सुष्ककसृग्वराद्वीपिपलाशधवशिशयाः ।

गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदोऽर्शःकफशृङ्गलित् ॥ ३२ ॥

वत्सकमूर्वाभार्गीकटुकामरिचं धुणप्रिया च गण्डीरम् ।

एलापाठाजाजीकहृङ्गफलाजमोदसिद्धार्थवचाः ॥ ३३ ॥

कीरकहिडुविडङ्गं पशुगन्धा पञ्चकोलकं हन्ति ।

चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नाम्नः ॥ ३४ ॥

वचाजलददेवाह्वनागरातिविषाभयाः ।

हरिद्राद्वययष्ट्याह्वकलशीकुटजोद्भवाः ॥ ३५ ॥

वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ ।

मेदःकफाक्षपवनस्तान्यदोषनिवर्हणौ ॥ ३६ ॥

प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्मापद्माद्रजो योजनवस्त्रप्रमत्ता ।

माण्ड्रमा मीचरसः समङ्गा मुग्धागशीतं मदनीयहेतुः ॥ ३७ ॥

अम्बुष्ठा मधुकं नमस्करोनन्दीवृक्षपलाशकच्छुराः ।

रोध्रं घातकिविल्वपेशिके कटुङ्गः कमलोद्भवं रजः ॥ ३८ ॥

यथौ प्रियङ्गुम्बुष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ।

सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ ३९ ॥

सुस्तावचाग्निह्निनिशाद्वितिक्षा

भक्तातपाठात्रिफलाविषाख्याः ।

कुष्ठं वृटी हैमवती च योनि-

स्तन्यामयघ्ना मलपाचनाश्च ॥ ४० ॥

न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मं

जम्बूद्वयार्जुनकपीतनसोमवल्काः ।

प्लक्षाम्बवज्जुलपियालपलाशनन्दी-

कोलीकदम्बविरलामधुकं मधूकम् ॥ ४१ ॥

न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संघ्राहो भग्नसाधनः ।

मेदःपित्तास्रवृद्धाहयोनिरोगनिवर्हणः ॥ ४२ ॥

एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलनीमांसीजलध्यामकं

सृक्काचौरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीरसाः ।

शुक्तिर्याम्रनखो मराह्ममगुरुः श्रीवासकं कुङ्कुमं

चण्डागुग्गुलुदेवधूपखपुराः पुन्नागनागाह्वयम् ॥ ४३ ॥

एलादिको वातकफौ विषश्च विनियच्छति ।

वर्षप्रसादनः कण्डूपिटिकाकोठनाशनः ॥ ४४ ॥

श्यामा दन्ती द्रवन्तीक्रसुककुटरणी शङ्खिनी चर्मसाक्षा

खर्षचीरो गवाक्षी शिखरिरजनकच्छिन्नरोहाकरष्णाः ।

वस्तान्त्री व्याधिघातो बहलबहुरसस्तीक्ष्णवृक्षत् फलानि

श्यामाव्यो हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफो हृद्भुजं मूदवज्जम् ॥ ४५ ॥

अयस्विंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ।

शुद्धरातद्विषमन्यच्च द्रव्यं जह्वाद्यौगिकम् ॥ ४६ ॥

एते वर्गा कोषदूषाद्यपेक्ष-

कल्ककायस्नेहलेहादियुक्ताः ।

पाने नस्येऽन्वासनेऽन्तर्वह्निर्वा

लेपाभ्यङ्गैर्नन्ति रोगान् सुकृच्छान् ॥ ४७ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

गुरुशीतसरस्निग्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।

औषधं स्नेहनं प्रायो विपरोतं विरूक्षणम् ॥ १ ॥

सर्पिमज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्त्तनात् ॥ २ ॥

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ।

घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान् मज्जा ततोऽपि च ॥ ३ ॥

हाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ।

स्नेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ॥ ४ ॥

वृद्धबालाबलकृशा रूक्षाः क्षीणासुरेतसः ।

वातातस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनाः ॥ ५ ॥

स्नेह्याः

न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।

ऊरुस्तम्भातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥ ६ ॥

मूर्च्छार्च्छार्द्यरुचिश्चेष्टाक्षामदौश्च पीडिताः ।

अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्त्रो विरेचने ॥ ७ ॥

तत्र धोष्मृतिमेघाग्निकाङ्क्षिणां शस्यते घृतम् ।

ग्रन्थिनाडीकृमिक्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु ॥ ८ ॥

तैलं लाघवदाढ्यार्थिक्रूरकोष्ठेषु देहिषु ।

वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥ ९ ॥

रूचक्षोश्चमात्यग्निवाताहतपथेषु च ।

शेषी

वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥ १० ॥

तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।

तैलं प्रावृषि वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माधवे ॥ ११ ॥

ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोऽङ्गि विमले रवौ ।

तैलं त्वरायां शीतेऽपि

घर्मेऽपि च घृतं निशि ॥ १२ ॥

निश्चेव पित्ते पवने संसर्गे पित्तवत्यपि ।

निश्चन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततो दिवा ॥ १३ ॥

युक्त्यावचारयेत् स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्त्रिभिः ।

नस्याभ्यञ्जनगण्डूषमूर्द्धकर्णाच्चितर्पणैः ॥ १४ ॥

रसभेदैककल्पाभ्यां चतुःषष्टिर्विचारणाः ।

स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात् स्मृताः ॥ १५ ॥

यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ।

स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्मांशु साधनात् ॥ १६ ॥

द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ।

ऋक्षमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च ऋसीयसीम् ॥ १७ ॥

कल्पयेद्दीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु ऋसीयसीम् ।

ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ॥ १८ ॥

शमनः क्षुद्धतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ।

वृंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तोऽल्पः

हितः स च ॥ १९ ॥

बालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विगमद्यशीलिषु ।

स्त्रीस्नेहनित्यमग्निमुखितक्ताश्चभीरुषु ॥ २० ॥

चटुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च ।

प्राङ्मध्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ॥ २१ ॥
 व्याधीन् जयेद् बलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम् ।
 वार्युष्णमच्छेऽबुपिबेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ २२ ॥
 आस्यीपलेपशुद्धे च नौवरारुष्करे न तु ।
 जीर्णाजीर्णविशङ्कनायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥ २३ ॥
 वेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ।
 भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ॥ २४ ॥
 द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्लिग्धमसङ्गरम् ।
 उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ २५ ॥
 न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ।
 प्रवातयानयानाध्वभाष्याभ्यासनसंस्थितिः ॥ २६ ॥
 नीचात्युच्चोपधानाहः स्वप्नधूमरजांसि च ।
 यान्यहानि पिबेत् तानि तावन्वन्थान्यपि त्यजेत् ॥ २७ ॥
 सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिचोणेषु च क्रमः ।
 उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ २८ ॥
 त्र्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ।
 सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः साल्मी भवेत् परम् ॥ २९ ॥
 यातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
 स्नेहोद्वेगः क्षमः सम्यक् स्निग्धे रुचे विपर्ययः ॥ ३० ॥
 अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्तुगुदस्रवाः ।
 अमात्रयाऽहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ ३१ ॥
 स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तभ्रविसंज्ञताः ।
 कण्डुकुष्ठज्वरोत्क्लेशशूलानाहभ्रमादिकान् ॥ ३२ ॥
 चुसृणोन्नेखनस्नेदरूक्षपानाबभेषजम् ।
 तक्रारिष्टं खलोहालयवश्शामाककोद्रवाः ॥ ३३ ॥
 पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यामोमूत्रगुग्गुलुः ।

यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥ ३४ ॥
 विरुक्षणे लङ्घनघत् क्षतातिक्षतक्षचणम् ।
 स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्नेदमाचरेत् ॥ ३५ ॥
 स्निग्धस्थूहं स्थितः कुर्याद्दिरेकं वमनं पुनः ।
 एकाहं दिनमन्यच्च कफसुत्क्रेश्च तत्करैः ॥ ३६ ॥
 मांसला मेदुरा भूरिक्षेष्माणो विषमाम्नयः ।
 स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रुक्षयेत्ततः ॥ ३७ ॥
 संस्नेह्य शोषयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ।
 अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्मयतां गतः ॥ ३८ ॥
 बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
 योगानिमाननुवेगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३९ ॥
 प्राज्यमांसरसास्तेषु पेया वा स्नेहमर्जिताः ।
 तिलचूर्णश्च संस्नेहफाणितः कशरा तथा ॥ ४० ॥
 क्षीरपेया घृताब्धोष्णा दध्नी वा सगुडः सरः ।
 पेया च पञ्चप्रवृत्ता स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैः ॥ ४१ ॥
 समैते स्नेहनाः सद्यः स्नेहाश्च लवणोत्थनाः ।
 तद्व्यभिचयन्यरूक्षं च सूक्ष्मासुषुणं व्यवायि च ॥ ४२ ॥
 गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरा दधि ।
 क्लृष्टशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥
 त्रिफला पिप्पली पथ्या गुग्गुल्वादि विपाचितान् ।
 स्नेहान् यथास्त्रमेतेषां योजयेदविकारिणः ।
 क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसंशुद्धचक्षमान् ॥ ४४ ॥
 दीप्ताक्षरान्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्ययघातुर्बलवर्णयुक्तः ।
 इन्द्रेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४५ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाच्चतुर्विधः ।

तापोऽग्नितप्तवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ १ ॥

उपनाहो वचा किण्वशताह्लादेवदारुभिः ।

धान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्त्रैरण्डजटामिषैः ॥ २ ॥

उद्विक्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयःप्लुतैः ।

केवले पवने श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ॥ ३ ॥

पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु सात्वणाख्यैः पुनः पुनः ।

स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरपूतिभिः ॥ ४ ॥

अलाभे वातजित् पञ्चकौशियाविकशाटकैः ।

रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ॥ ५ ॥

ऊष्मा तूत्कारिकालोष्टकपालोपलपांसुभिः ।

पत्रभङ्गेन धान्येन करीषसिकतातुषैः ॥ ६ ॥

अनेकोपायसन्तप्तैः प्रयोज्यो देशकालतः ।

शिशुवीरणकैरण्डकारञ्चसुरसार्जकात् ॥ ७ ॥

शिरीषवासावंशार्कमालतीदीर्घवृन्ततः ।

पत्रभङ्गैर्वचाद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ८ ॥

दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ।

स्नेहवद्भिः सुराशुक्तवारिचोरादिसाधितैः ॥ ९ ॥

कुम्भीर्गलन्तीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ।

वाससाच्छादितं गात्रं स्निग्धं सिञ्चेद् यथासुखम् ॥ १० ॥

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वाङ्गैर्गन्धैः ॥ ११ ॥

अवगाह्यातुरस्तिष्ठेदर्शः कच्छादिरुक्षु च ।

निवातेऽन्तर्बहिः स्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ॥ १२ ॥

व्याधिव्याधितदेशर्तुवशान् मध्यवरावरम् ।

कफार्तो रुचणं रुचो रुचस्त्रिधं कफानिले ॥ १३ ॥
 आमाशयगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते ।
 रुचपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ॥ १४ ॥
 अल्पं वङ्गणयोः स्वल्पं दृग्मुष्कहृदये न वा ।
 शीतशूलक्षये स्निग्धो जातेऽङ्गानां च मार्दवे ॥ १५ ॥
 स्याच्छनैर्नृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ।
 पित्तास्रकोपदृग्मुष्कस्त्रिराङ्गसदनभ्रमाः ॥ १६ ॥
 सन्धिपीडाञ्जरश्यावरक्तमण्डलदर्शनम् ।
 स्नेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तम्भनभौषधम् ॥ १७ ॥
 विषचाराग्न्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ।
 स्वेदनं गुरुतीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा ॥ १८ ॥
 द्रवस्थिरसरस्त्रिधरुचसूक्ष्मं च भेषजम् ।
 स्वेदनं स्तम्भनं श्लक्ष्णं रुचसूक्ष्मसरद्रवम् ॥ १९ ॥
 प्रायस्त्रिधा कषायं च मधुरं च समासतः ।
 स्तम्भितः स्याद् बले लब्धे यथोक्तामयसङ्ख्यात् ॥ २० ॥
 स्तम्भत्वक्स्त्रायुसङ्कोचकम्पहृद्वाग्धनुग्रहैः ।
 पादोष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ॥ २१ ॥
 न स्वेदयेदतिस्थूलरुचदुर्बलमूर्च्छितान् ।
 स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥ २२ ॥
 तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाब्धरोगिणः ।
 पीतदुग्धदधिस्रैहमधून् क्षतविरेचनान् ॥ २३ ॥
 भ्रष्टदग्धगुदग्बानिक्रोधशोकभयान्वितान् ।
 क्षुत्तृष्णाकामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ॥ २४ ॥
 गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु चाल्पयिके गदे ।
 श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माभ्मानविवन्धिषु ॥ २५ ॥
 स्वरभेदानिलव्याधिश्लेष्मामस्तम्भगौरवे ।

अङ्गमर्दकटीपार्श्वं पृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ॥ २६ ॥
 महस्वे मुष्कयोः खल्यमायामे वातकण्ठके ।
 मूत्रकक्कराबुदग्रन्यशक्राघाताव्यमारुते ॥ २७ ॥
 स्वेदं यथायथं कुर्यात् तदौषधविभागतः ।
 स्वेदो हितस्वनान्नो यो वाते मेदःकफावृते ॥ २८ ॥
 निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ।
 उपानाहाहवक्रोधभूरिपानं क्षुधातपः ॥ २९ ॥
 स्त्रे हस्तिनाः कोष्ठगा घातुगा वा
 स्रोतोलीना ये च शास्त्रास्थिसंस्थाः ।
 दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं
 नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्झियन्ते ॥ ३० ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 कफे विदध्याहमनं संयोगे वा कफोत्खले ।
 तद्विरेचनं पित्ते

विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥

नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग् राजयक्ष्मिणः ।
 कुष्ठमेहापचोग्रन्यस्त्रीपदोन्मादकासिनः ॥ २ ॥
 खासहृन्नासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ।
 अवम्या गर्भिणी रुक्मः क्षुधितो निस्तदुःखितः ॥ ३ ॥
 बालवृद्धकशस्थूलहृद्रोगिघतदुर्बलाः ।
 प्रसक्तवमथुक्षीहतिमिरक्लिमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥
 जर्च्चप्रवृत्तवायुसदत्तवस्तिहतस्वराः ।
 मूत्राघात्यदरी गुल्मी दुर्बमोऽत्यग्निरर्शसः ॥ ५ ॥
 उदावर्तभ्रमाष्टीलापार्श्वरुग्वातरोगिणः ।

कृती विषमरत्नीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ३ ॥

प्रसक्तवमयोः पूर्वं प्रायेणामज्वरोऽपि च ।

घूमान्तैः कर्मभिर्वर्ज्याः सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ७ ॥

विरेकसाध्या गुल्माग्नौविस्फोटव्यङ्गकामलाः ।

जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिग्नीहहलीमकाः ॥ ८ ॥

विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यन्दः पक्ताशयव्यथा ।

योनिशक्ताशया रोगाः कोष्ठगाः क्षमयो व्रणाः ॥ ९ ॥

वातास्रमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शक्नुदग्रहः ।

वम्याश्च कुष्ठमेहाद्याः

न तु रेच्यो नवज्वरी ॥ १० ॥

अल्पान्यधोगपित्तास्रक्षतपायृतिसारिणः ।

सशब्दास्थापितमूर्कोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ॥ ११ ॥

अथ साधारणे काले स्निग्धस्त्रिन्नं यथाविधि ।

श्लोवम्यसुतृक्ष्णकफं मत्स्यमाषतिलादिभिः ॥ १२ ॥

निशां सुप्तं सुजीर्णान् पूर्वाह्ने कृतमङ्गलम् ।

निरन्नमौषत्स्निग्धं वा पेयया पीतसर्पिषम् ॥ १३ ॥

वृद्धबालावलक्लीवभीरुन् रोगानुरोधतः ।

आकण्ठं पायितान्मद्यं क्षीरमिक्षुरसं रसम् ॥ १४ ॥

यथाविकारविहितां सधुसैन्धवसंयुताम् ।

कोष्ठं विमज्ज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मदक्षाश्विखरद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु वः ॥ १६ ॥

रसायनमिवर्षाणाममराणामिवासृतम् ।

सुधैवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ १७ ॥

ॐ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्यप्रभराजाय

तथागतायार्हते सम्यक् सम्बुद्धाय । तथैवा । ॐ भैषज्ये

भैषज्ये महाभैषज्ये समुद्गते स्वाहा । प्राप्नुयं पाय-
येत्

पीतं मुहूर्त्तमनुपालयेत् ।

तस्मिन्नाः

जातहृत्तासप्रसेकच्छर्दयेत्ततः ॥ १८ ॥

अङ्गुलिभ्यामनायस्त्रो नालेन मृदुनाथवा ।

गलतात्स्वरुजन् वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्त्तयन् ॥ १९ ॥

प्रवर्त्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ।

उभे पार्श्वे ललाटश्च वमतश्चास्य धारयेत् ॥ २० ॥

प्रपीडयेत् तथा नाभिं पृष्ठश्च प्रतिलोमतः ।

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ॥ २१ ॥

वमेत् स्निग्धान्नलवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।

पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा क्षीयणो भवेत् ॥ २२ ॥

हीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः ।

वमेत् पुनः पुनः

तत्र वेगानामप्रवर्त्तनम् ॥ २३ ॥

प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ।

अयोगस्तेन निष्ठीवकण्डूकोठज्वरादयः ॥ २४ ॥

निर्विबन्धं प्रवर्त्तन्ते कफपित्तानिलाः क्रमात् ।

सम्यग् योगे-

ऽतियोगे तु फेनचन्द्रकरक्तवत् ॥ २५ ॥

वमितं चामता दाहः कण्ठशोषस्तमो भ्रमः ।

घोरा वायुामया मृत्युर्जीवशोणितनिर्गमात् ॥ २६ ॥

सम्यग् योगेन वमितं क्षणमाश्लास्य पाययेत् ।

धमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथादिशेत् ॥ २७ ॥

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् स्नातः सुखास्बुना ।

भुञ्जानो रक्तशाल्यन्नं भजेत् पेयादिकं क्रमम् ॥ २८ ॥
 पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।
 क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ २९ ॥
 यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुचमाषो भवति क्रमेण ।
 महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३० ॥
 जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाद्यत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।
 दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा स्याद् द्विचतुर्गुणश्च ॥ ३१ ॥

पित्तावसानं वमनं विरेकात्

अर्धं कफान्तञ्च विरेकमाहुः ।

द्वित्रान् सविट्कानपनीय वेगान्

मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ ३२ ॥

अथैनं वामितं भूयः स्नेहस्नेदोपपादितम् ।

श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग् विरेचयेत् ॥ ३३ ॥

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरेचते ।

प्रभूतमारुतः क्रूरः कृच्छ्राच्छ्यामादिकैरपि ॥ ३४ ॥

कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।

स्निग्धोष्णलवणैर्वायौ

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ३५ ॥

उष्णाम्बु स्नेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् ।

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भुञ्जान्वेद्युः पुनः पिबेत् ॥ ३६ ॥

अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिवेदूर्ध्वं दशाहृतः ।

भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेदस्नेहैर्विरेचनम् ॥ ३७ ॥

यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ॥ ३८ ॥

कण्डूर्विदाहः पिटिका पीनसो वातविड्ग्रहः ।

अयोगलक्षणं

योगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥ ४८ ॥

विट्पित्तकफवातेषु निःसृतेषु क्रमात् सवेत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ॥ ४० ॥

मांसधावनतुल्यं वा मेदःखण्डाभमेव वा ।

गुदनिःसरणं लृण्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ॥ ४१ ॥

भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथातिवमनामयाः ।

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ॥ ४२ ॥

धमवर्ज्येन विधिना

ततो वमितवानिव ।

क्रमेणाद्धानि भुञ्जानो भजेत् प्रकृतिभोजनम् ॥ ४३ ॥

मन्दवर्जिमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।

अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लङ्घयेत् पीतभेषजम् ॥ ४४ ॥

स्नेहस्त्रेदौषधोत्कृष्टशसङ्गैरिति न बाध्यते ।

संशोधनास्रविस्त्रावस्त्रे हयोजनलङ्घनैः ॥ ४५ ॥

यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ।

सुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ॥ ४६ ॥

पेयां न पाययेत् तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ।

अपक्वं वमनं दोषात् पच्यमानं विरेचनम् ॥ ४७ ॥

निर्हरेद्दमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ।

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ॥ ४८ ॥

विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ।

दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ ४९ ॥

अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृदुल्यमौषधम् ।

वरं तदसक्तत् पीतमन्यथा संशयावहम् ॥ ५० ॥

हरेद् बहुशूलान् दोषानल्पानल्पान् पुनः पुनः ।

दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत् तु तान् ॥ ५१ ॥

क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वैनमनिर्हताः ।
 मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सच्चारलवणैर्घृतैः ॥ ५२ ॥
 सन्धुचिताग्निं बिजितकफवातं च शोधयेत् ।
 रुक्षवह्ननिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ॥ ५३ ॥
 दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ।
 तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात् ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ ५४ ॥
 शक्नन्निर्हृत्य वा किञ्चित् तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः ।
 प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत् सुखम् ॥ ५५ ॥
 विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोकविसर्पिणः ।
 कामलापाण्डुमेहार्तान्नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ५६ ॥
 सर्वान् स्नेहविरेकैश्च रुक्षैस्तु स्नेहभाविताम् ।
 कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ ५७ ॥
 स्नेहस्नेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहमन्ते बलाय च ।
 मलो हि देहादुत्क्लेश्य क्रियते वाससो यथा ॥ ५८ ॥
 स्नेहस्नेदैस्तथोत्क्लेश्य क्रियते शोधनैर्मलः ।
 स्नेहस्नेदावनभ्यस्य कुर्यात् संशोधनं तु यः ।
 दारु शृष्कमिवारामे शरीरं तस्य दीर्यते ॥ ५९ ॥
 बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।
 चिराच्च पाकं वयसः करोति संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६० ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वातोत्प्लवणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।
 उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधस्य सः ॥ १ ॥
 निरुहोऽन्वासनो वस्तिरुत्तर-
 स्तेन साधयेत् ।

गुल्मानाहखुडप्लीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥
 जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्रानिलमलग्नहान् ।
 वर्ष्माश्मरीरजोनाशान् दारुणांश्चानिलामयान् ॥ ३ ॥
 अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धः चतोरस्को भृशं क्लेशः ।
 आम्रातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥
 कासश्वासप्रमेहार्शोहिष्माभानात्प्रवर्चसः ।
 शूनपांयुः कृताहारो बद्धच्छिद्रोदकोदरी ॥ ५ ॥
 कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ।
 अस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिवह्नयः ॥ ६ ॥
 रूक्षाः केवलवातार्ताः

नानुवास्यास्त एव च ।

येनास्थाप्यास्तथा पाण्डु कामलामेहपीनसः ॥ ७ ॥
 निरक्षप्लीहविड्भेदिगुरुकोष्ठकफोदराः ।
 अभिष्यन्दिक्लेशस्थूलक्लमिकोष्ठाव्यमारुताः ॥ ८ ॥
 पीते विषे गर्हेऽपचां स्त्रीपदी गलगण्डवान् ।
 तयोस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्ढ्यस्थिवेणुजम् ॥ ९ ॥
 गोपुच्छाकारमच्छिद्रं क्षण्णर्जुं गुलिकामुखम् ।
 ऊनेऽब्दे पञ्च पूर्णेऽस्मिन्नासप्तभ्योऽङ्गुलानि षट् ॥ १० ॥
 सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव ।
 द्वादशैव परं विंशत्

वीक्ष्य वर्षान्तरेषु च ॥ ११ ॥

वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेत् ।
 स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्ये नाग्रेकनिष्ठया ॥ १२ ॥
 पूर्णेऽब्देऽङ्गुलमादाय तदार्द्धार्द्धप्रवर्द्धितम् ।
 त्र्यङ्गुलं परमं क्षिद्रं मूलेऽग्रे वहते तु यत् ॥ १३ ॥
 सुप्तं माषं कलायश्च क्लिप्तं कर्कन्धुकं क्रमात् ।

मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ॥ १४ ॥

वर्त्त्याग्रे पिहितं मूले यथास्त्रं ह्यङ्गुलान्तरम् ।

कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात्

तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥

अजाविमहिषादीनां वस्तिं सुमृदितं दृढम् ।

कषायरक्तं निष्छिद्रग्रन्थिगन्धशिरं तनुम् ॥ १६ ॥

ग्रन्थितं साधुसूत्रेण सुखसंस्थाप्यभेषजम् ।

वस्त्यभावेऽङ्गपादं वा न्यसेद्वा सोऽथवा घनम् ॥ १७ ॥

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वक्त्ररात् परम् ।

प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत् षट् प्रसृतास्ततः ॥ १८ ॥

प्रसृतं वर्धयेद्दूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य च ।

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १९ ॥

यथायथं निरूहस्य पादो मात्रानुवासने ।

आस्थाप्यं स्नेहितं स्निग्धं शुद्धं लब्धबलं पुनः ॥ २० ॥

अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।

शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित् ततोऽन्यदा ॥ २१ ॥

अभ्यक्तस्नातमुचितात् पादहीनं हितं लघु ।

अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादिकं च ॥ २२ ॥

कृतचक्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे ।

नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संदिष्टं वामपार्श्वतः ॥ २३ ॥

सङ्कोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् ।

अथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धसुखं गुदे ॥ २४ ॥

उच्छ्वास्य वस्तेर्वदने बद्धे हस्तमकम्पयन् ।

पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ॥ २५ ॥

नातिवेगं न वा मन्दं सक्तदेव प्रपीडयेत् ।

सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ २६ ॥

दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत् स्फिजौ ।
 तत् पाष्णिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ २७ ॥
 ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पाष्णिके ।
 आह्नयान् मुष्टिनाङ्गश्च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ २८ ॥
 वेदनार्त्तमिति स्नेहो न हि शीघ्रं निवर्त्तते ।
 योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्नकार्यकृत् ॥ २९ ॥
 दीप्ताग्निं त्वागतस्नेहं सायाङ्गे भोजयेत्तु ।
 निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ॥ ३० ॥
 अहोरात्रमुपेक्षेत परतः फलवर्त्तिभिः ।
 तीक्ष्णैर्वा वस्त्रिभिः कुर्याद् यत्र स्नेहनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
 अतिरौच्यादनागच्छन्न चेज्जाढ्यादिदोषकृत् ।
 उपेक्षेतैव हि ततोऽध्युषितश्च निशां पिबेत् ॥ ३२ ॥
 प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं केवलमेव वा ।
 अन्वासयेत् तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे वा पुनश्च तत् ॥ ३३ ॥
 यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युत्प्लवणमारुतान् ।
 व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ ३४ ॥
 इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।
 निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ ३५ ॥
 पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।
 मध्याङ्गे किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ॥ ३६ ॥
 अभ्यक्तस्नेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।
 अवैद्यं पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ॥ ३७ ॥
 वस्त्रिं प्रकल्पयेद्द्वैत्यस्त्रिद्वैर्बहुभिः सह ।
 काथयेद्विंशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ ३८ ॥
 ततः काथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।
 पित्ते स्त्रस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफाधिके ॥ ३९ ॥

सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ।

नात्यच्छसान्द्रता वस्तेः

पलमात्रं गुडस्य च ॥४०॥

मधुपट्टादिशेषश्च युक्त्या

सर्वं तदेकतः ।

उष्णाम्बु कुम्भीवाप्येण तप्तं खजसमाहृतम् ॥ ४१ ॥

प्रक्षिप्य वस्त्रौ प्रणयेत्पायी नात्युष्णशीतलम् ।

नातिसिग्धं नवा रूचं नातितीक्ष्णं नवा मृदु ॥ ४२ ॥

नात्यच्छसान्द्रं नोनातिमात्रं नापटु नाति च ।

लवणं तद्वदम्नं च

पठन्त्यन्ये तु तद्विदः ॥ ४३ ॥

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात् सूत्रमाक्षिकयोः पृथक् ।

कर्षार्धं माण्डिमन्यस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ॥ ४४ ॥

सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ।

माक्षिकं लवणं सूत्रं कल्कं क्षायमिति क्रमात् ॥४५॥

आवपेत निरुद्धाणामेष संयोजने विधिः ।

उत्ताने दत्तमात्रे तु निरुद्धे तन्मना भवेत् ॥ ४६ ॥

क्षतोपधानः सञ्जातवेगश्चोत्कटकः सृजेत् ।

आगतौ परमः कालो सुहृत्तौ मृत्यवे परम् ॥ ४७ ॥

तत्रानुलोमिकं सूत्रं चारसूत्रास्त्रकल्पितम् ।

त्वरितं सिग्धतीक्ष्णोष्णं वस्त्रिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४८ ॥

विदद्यात् फलवर्त्तिं वा स्नेदनोच्चासनादि च ।

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्त्रिरिष्यते ॥ ४९ ॥

तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा मुनिरुद्धता ।

विरिक्तवच्च योगादीन् विद्यात्

योगे तु भोजयेत् ॥ ५० ॥

कोष्णेन वारिणा भूतं तनु धन्वरसौदनम् ।
 विकारा ये निरुहस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः ॥ ५१ ॥
 ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति भुक्तवतः शमम् ।
 अथ वातादितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ ५२ ॥
 सम्यग्घोनातियोगाच्च तस्य स्युः सूहेपीतवत् ।
 क्विच्चित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्त्तते ॥ ५३ ॥
 सानुलोमानिलः सूहेस्तत्सिद्धमनुवासनम् ।
 एकं त्रीन् वा बलासे तु सूहेवस्तीन् प्रकल्पयेत् ॥ ५४ ॥
 पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वानिले ।
 पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ ५५ ॥
 कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषक्षीररसैः क्रमात् ।
 वातश्लैष्मिनिःक्वाथस्त्रिवृतासैन्धवैर्युतः ॥ ५६ ॥
 वस्तिरेकोऽनिले सिग्धः स्वाद्वस्त्रोष्णरसान्वितः ।
 न्यग्रोधादिगणक्वाथौ पत्रकादिसितायुतौ ॥ ५७ ॥
 पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाचिकौ ।
 आरग्वधादिनिःक्वाथवत्सकादियुतास्त्रयः ॥ ५८ ॥
 रुक्षाः सचौद्रगोमूत्रास्त्रीक्ष्णकटुकाः कफे ।
 त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ॥ ५९ ॥
 त्रिभ्यः परं वस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः ।
 न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ ६० ॥
 उत्कृशेनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।
 त्रिधैवं कल्पयेद् वस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ६१ ॥
 दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत् प्रमाणयेत् ।
 सम्यक् निरुद्धलिङ्गं तु नासम्भाव्य निवर्त्तयेत् ॥ ६२ ॥
 प्राक् सूहे एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।
 साज्वासनानि कर्मैवं वस्तयस्त्रिंशदीरिताः ॥ ६३ ॥

कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् सूत्रान्ते त्रयस्तथा ।

षट् पञ्च वस्त्यन्तरिताः

योगोऽष्टौ वस्त्योऽत्र तु ॥ ६४ ॥

त्रयो निरुहः सूत्राश्च सूत्रावाद्यन्तयोरुभौ ।

सूत्रवस्तिं निरुहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥ ६५ ॥

उत्कृष्टाग्निवधौ सूत्रान्निरुहान्मरुतो भयम् ।

तस्मान्निरुहः सूत्रैः स्यान्निरुहश्चानुवासितः ॥ ६६ ॥

सूत्रशोधनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ।

ऋक्षया सूत्रपानस्य मात्रया योजितः समः ॥ ६७ ॥

मात्रावस्तिः स्मृतः सूत्रैः

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाध्वभारस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकैः ॥ ६८ ॥

वातभग्नबलात्पाग्निनृपेश्वरसुखात्मभिः ।

दोषघ्नो निष्परोहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ॥ ६९ ॥

वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।

द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद् वस्तिमुत्तरम् ॥ ७० ॥

आतुराङ्गुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशाङ्गुलम् ।

वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ ७१ ॥

सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसम्भवम् ।

कुन्दाश्वमारसुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढम् ॥ ७२ ॥

तस्य वस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शक्तिर्विकल्पः वा ।

अथ सूत्राश्रितस्यास्य सूत्रवस्तिविधानतः ॥ ७३ ॥

ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे सृष्टौ ।

दृष्टे मेद्रे स्थिते चर्म्मौ शनैः स्रोतोविशुद्धये ॥ ७४ ॥

सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत् तया शुद्धेऽनुसेवनीम् ।

आमेहनान्तं नेत्रं च निष्कर्म्यं गुदवत्ततः ॥ ७५ ॥

पीडितेऽन्तर्गते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ।
 वस्थीननेन विधिना दद्यात् त्रींश्चतुरोऽपि वा ॥ ७६ ॥
 अनुवासनवत् शेषं सर्वमेवास्य चिन्तयेत् ।
 स्त्रीषामात्तं वकाले तु योनिर्गृह्णात्यपावृतेः ॥ ७७ ॥
 विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चालयेत् ।
 योनिविभ्रं शशूलेषु योनिव्यापदसृग्दरे ॥ ७८ ॥
 नेत्रं दशाङ्गुलं मुहप्रवेशं चतुरङ्गुलम् ।
 अपत्यमार्गे योज्यं स्याद् द्वाङ्गुलं मूत्रवर्त्मनि ॥ ७९ ॥
 मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ।
 प्रकुक्षो मध्यमा मात्रा बालानां शक्तिरेव तु ॥ ८० ॥
 उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सहोच्य सक्थिनी ।
 ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ८१ ॥
 वस्तींस्त्रिरात्रमेवञ्च स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ।
 ब्रह्ममेव च विश्वस्य प्रणिदध्यात् पुनस्त्र्यहम् ॥ ८२ ॥
 पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षान्निरूहणम् ।
 सद्यो निरूढश्चान्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ८३ ॥
 यथा कुसुमादियुतात् तोयात् रागं हरेत् पटः ।
 तथा द्रवीकृताद्देहाद् वस्तिर्निर्हरते मलान् ॥ ८४ ॥
 शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।
 ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ८५ ॥
 विट्श्लेष्मपित्तादिमलाचयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।
 तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यदवस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ८६ ॥
 तस्माच्चिकित्सार्धं इतिप्रदिष्टः कृत्स्ना चिकित्सापि च वस्तिरेकैः ।
 तथा निजागन्तुविकारकारी रक्तौषधत्वेन शिराव्यधोऽपि ॥ ८७ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

कङ्कजनुविकारेषु विशेषाच्चस्यमिष्यते ।

नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद् व्याप्य हन्ति तान् ॥ १ ॥

विरेचनं वृंहणं च शमनं च त्रिधापि तत् ।

विरेचनं शिरःशूलजाड्यस्यन्दगलामये ॥ २ ॥

शोफगण्डकमिश्रन्यिकुष्ठापस्मारपीनसे ।

वृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्ते स्वरक्षये ॥ ३ ॥

नासास्यशोषे वाक्सङ्गे कृच्छ्रबोधेऽवबाहुके ।

शमनं नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ ४ ॥

यथास्वं यौगिकैः सूत्रैर्यथास्वं च प्रसाधितैः ।

कल्काक्वाथादिभिश्चाख्यं मधुपट्टासवैरपि ॥ ५ ॥

वृंहणं धन्वमांसोत्थरसासृक्खपुरैरपि ।

शमनं योजयेत् पूर्वं क्षीरेण च जलेन च ॥ ६ ॥

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा सूत्रे होऽत्र मात्रया ।

कल्काद्यैरवपीडस्तु तीक्ष्णैर्मूर्धेर्विरेचनः ॥ ७ ॥

ध्यानं विरेचनशूर्णं

युञ्ज्यात् तं सुखवायुना ।

षडङ्गुलद्विमुखया नाद्या मेषजगर्भया ॥ ८ ॥

स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ।

प्रदेशिन्यङ्गुलोपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ॥ ९ ॥

यावत् पतत्यसौ विन्दुर्दशाष्टौ षट्क्रमेण ते ।

मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्रास्ता एव च क्रमात् ॥ १० ॥

विन्दुद्वयोनाः कल्कादे-

योजयेन्न तु नावनम् ।

तोयमद्यगरस्रे हपीतानां पातुमिच्छताम् ॥ ११ ॥

भुक्तभक्तशिरःस्रातस्रातुकामस्रुतासृजाम् ।

नवपीनसवेगात्तं स्रुतिकाश्वासकासिनाम् ॥ १२ ॥

शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथा नात्तं वदुर्दिने ।

अन्यत्रात्ययिकाद् व्याधे-

रथ नस्यं प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायं निशोश्चले ।

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्णे शरत्कालवसन्तयोः ॥ १४ ॥

शीते मध्यन्दिने ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ।

वाताभिभूते शिरसि हिष्मायामपतानके ॥ १५ ॥

मन्यास्तम्भे स्वरम्भं शे सायं प्रातर्दिने दिने ।

एकाहान्तरमन्यत्र सप्ताहे च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

सिग्धस्त्रिचोत्तमाङ्गस्य प्राक् कृतावश्यकस्य च ।

निवातशयनस्थस्य जलूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ॥ १७ ॥

अथोत्तानर्जुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।

किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चित् मूर्ध्वनि नामिते ॥ १८ ॥

नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।

उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रनाद्या पित्तुनाथवा ॥ १९ ॥

दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ।

शनैरुच्छिद्य निष्ठोवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥ २० ॥

आमेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ।

मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत् परिहरन् शिरः ॥ २१ ॥

सूत्रं विरेचनस्थान्ते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ।

नस्थान्ते वाक्शतं तिष्ठेदुत्तानो

धारयेत् ततः ॥ २२ ॥

धूमं पीत्वा कफोष्णाम्बु कवलान् कण्ठशुद्धये ।

सम्यक् स्निग्धे सुखोच्छासस्वप्रबोधाक्षपाटवम् ॥ २३ ॥

रूचेऽचिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्धशून्यता ।

सिद्धेऽतिकण्डूगुहताप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २४ ॥

सुविरिक्तेऽच्चिलघुतास्त्रवक्त्राविशुद्ध्यः ।

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामतातिविरचिते ॥ २५ ॥

प्रतिमर्शः क्षतक्षामबालवृद्धसुखात्मसु ।

प्रयोज्योऽकालवर्षेऽपि

न त्विष्टो दुष्टपीनसे ॥ २६ ॥

मद्यपीतेऽबलश्रोत्रे क्षामिदूषितमूर्धनि ।

उत्कृष्टोत्कृष्टदोषे च

हीनमात्रतया हि सः ॥ २७ ॥

निशाहभुक्तवान्ताहःस्वप्राध्वश्मरेतसाम् ।

शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूपप्रसावाञ्जनवर्चसाम् ॥ २८ ॥

दन्तकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविन्दुकः ।

पञ्चसु स्रोतसां शुद्धिः क्षामनाशस्त्रिषु क्रमात् ॥ २९ ॥

दृग्बलं पञ्चसु ततो दन्तद्राव्यं मरुच्छमः ।

न नस्यमूनसप्ताब्दे नातोताशीतिवत्सरे ॥ ३० ॥

न चोनाष्टादशे धूमः कवलो नोनपञ्चमे ।

न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ॥ ३१ ॥

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ।

मर्शवच्च गुणान् कुर्यात् स हि नित्योपसेवनात् ॥ ३२ ॥

न चात्र यत्नश्च नापि व्यापङ्गो मर्शवद्भयम् ।

तैलमेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ ३३ ॥

शिरसः श्लेष्मधामत्वात् क्षेहाः स्वस्थस्य नेतरे ।

आशुक्लश्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ ३४ ॥

मर्शे च प्रतिमर्शे च विशेषो न भवेद् यदि ।

को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ॥ ३५ ॥

अच्छपानविकाराख्यौ कुटीवातातपस्थितौ ।

अन्वासमात्रावस्ती च तद्भदेव च निर्दिशेत् ॥ ३६ ॥

जीवन्ती जलदेवदारुजलदत्वक्सेव्यगोपीहिमं

दार्वीत्वक्प्रधुकम्पवागुरुवरापुण्ड्राक्षविल्वोत्पलम् ।

धावन्यौ सुरभिः स्थिरे कृमिहरं पत्रं तुटिं रेणुकं

किष्किल्कं कमलाक्षयं शतगुणे दिव्येऽश्वसि क्वाथयेत् ॥ ३७ ॥

तैलाद्रसं दशगुणं परिशेथ तेन

तैलं पचेच्च सलिलेन दशैव वारान् ।

पाके क्षिपेच्च दशमे सप्तमाजदुग्धं

नस्यं महागुणमुग्रन्यणुतैलमेतत् ॥ ३८ ॥

घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्फान्धग्रीवास्यवक्षसः ।

दृढेन्द्रियास्त्वपलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ ३९ ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

जबूर्ध्वं कफवातोत्थविकाराणामजन्मने ।

उच्छेदाय च जातानां पिबेद्भूमं सदात्मवान् ॥ १ ॥

स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वाते वातकफे कफे ।

योज्यः

न रक्तपित्तार्त्तिविरिक्तोदरमेहिषु ॥ २ ॥

तिमिरोर्ध्वानिलाधानरोहिणीदत्तवस्तिषु ।

मत्स्यमद्यदधिचौरचौद्रस्नेहविषाशिषु ॥ ३ ॥

शिरस्यभिहतं पाण्डुरोगे जागरिते निशि ।

रक्तपित्तान्यवाधिर्यद्वस्नू च्छामदमोहकत् ॥ ४ ॥

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा ।

तत्र शीतो विधिर्हितः ।

क्षुतजृम्भितविण्मूत्रस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥ ५ ॥

हासस्य दन्तकाष्ठस्य धूममन्ते पिबेन् मृदुम् ।

कालेष्वेषु निशाहारनावनान्ते च मध्यमम् ॥ ६ ॥

निद्रानस्याञ्जनस्नानच्छर्दितान्ते विरेचनम् ।

वस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेत् ऋजु ॥ ७ ॥

मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ।

तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पञ्च च ॥ ८ ॥

अङ्गुलानां क्रमात् पातुः प्रमाणेनाष्टकानि तत् ।

ऋजूपविष्टस्तच्चेता विवृतास्यस्त्रिपर्ययम् ॥ ९ ॥

पिधाय छिद्रमेकैकं धूमं नासिकया पिबेत् ।

प्राक् पिबेन्नासयोत्क्षिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते ॥ १० ॥

उत्क्षेपनार्थं वक्त्रेण विपरीतं तु कण्ठगे ।

मुखेनैव वमेद्भूमं नासया दृग्विघातकृत् ॥ ११ ॥

आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रिभिः ।

अङ्गः पिबेत् सकृत् क्षिप्तं द्विर्मध्यं शोधनं परम् ॥ १२ ॥

त्रिश्चतुर्वा

मृदौ तत्र द्रव्याण्यगुरुगुग्गुलुः ।

मुस्तस्थौण्यशैलेयनलदोशीरबालकम् ॥ १३ ॥

वराङ्गकौन्तीमधुकविल्वमज्जैलवालुकम् ।

श्रीवेष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं प्लवम् ॥ १४ ॥

शङ्खकी कुङ्कुमं माषा यवाः कुन्दुरकं तिलाः ।

स्नेहः फलानां साराणां मेदोमज्जावसाष्टतम् ॥ १५ ॥

शमने शङ्खकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लवचरोध्रत्वचः सिता ॥ १६ ॥

यष्टी मधुः सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका ।

गन्धासाकुष्ठतगराः

तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ॥ १७ ॥

दशमूलमनोद्घालं लाक्षा श्वेता फलत्रयम् ।

गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्ध्वविरेचनः ॥ १८ ॥

जले स्थितामहोरात्रमिषीकां द्वादशाङ्गुलाम् ।

पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पञ्चकृत्वः प्रलेपयेत् ॥ १९ ॥

वर्तिरङ्गुष्ठवत् स्थूला यवमध्या यथा भवेत् ।

छायाशुष्कां विगर्भां तां स्नेहाभ्यक्तां यथायथम् ॥ २० ॥

धूमनेत्रार्पितां पातुमग्निष्णुष्टां प्रयोजयेत् ।

शरावसम्पुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलाम् ।

अष्टाङ्गुलां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिबेत् ॥ २१ ॥

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्नं पूतिर्गन्धः पाण्डुता श्लेष्मदोषः ।

कर्णास्याक्षिस्रावकण्डूर्तिज्जाड्यं तन्द्रा हिष्मा धूमपं न स्पृशन्ति ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो गण्डूषादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

चतुष्प्रकारो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनी ।

रोपणश्च

त्रयस्त्रय त्रिषु योज्याश्चलादिषु ॥ १ ॥

अन्यो व्रणघ्नः

स्निग्धोऽत्र स्वादुस्त्रपटुसाधितैः ।

स्नेहैः

संशमनस्त्रिक्तकषायमधुरौषधैः ॥ २ ॥

शोधनस्त्रिक्तकटुस्त्रपटूष्णैः

रोपणः पुनः ॥

कषायतिक्तकै-

स्तत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम् ॥ ३ ॥

शुक्तं मद्यं रसो मूत्रं धान्याम्नं च यथायथम् ।

कल्कैर्युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।

मुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ५ ॥

गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ।

ऊषादाहान्विते पाके क्षते वागन्तुसम्भवे ॥ ६ ॥

विषक्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्यं पयोऽथवा ।

वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखव्रणान् ॥ ७ ॥

दाहदृष्ट्याप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ।

धान्याम्नमास्यवैरस्यमलदौर्गन्धनाशनम् ॥ ८ ॥

तत्रालवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ।

आशु क्षाराम्बुगण्डूषो भिनन्ति श्लेष्मणश्चयम् ॥ ९ ॥

मुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्त्रलाघवम् ।

निवाते सातपे स्निग्धमृदितस्कन्धकन्धरः ॥ १० ॥

गण्डूषमपिबन् किञ्चिदुन्नतास्यो विधारयेत् ।

कफपूर्णास्यता यावत् स्रवद्व्राणाक्षताथवा ।

असञ्चार्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलोऽन्यथा ॥ ११ ॥

मन्या शिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः प्रसेककण्ठामयवक्त्रशोषाः ।

हृत्तासतन्द्रारुचिपीनसाश्च साध्या विशेषात्कवलग्रहेण ॥ १२ ॥

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम् ।

युञ्ज्यात् तत् कफरोगेषु गण्डूषविहितौषधैः ॥ १३ ॥

मुखालेपस्त्रिधा दोषविषहा वर्णकृच्च सः ।

उष्णो वातकफे शस्तः शेषेष्वत्यर्थशीतलः ॥ १४ ॥

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्द्धाङ्गुलौन्नतिः ।

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दूषयति क्वचिम् ॥ १५ ॥

तमाद्रयित्वापनयेत् तदन्तेऽभ्यङ्गमाचरेत् ।

विवर्जयेद् दिवास्त्रप्रभाथ्याग्न्यातपशक्क्रुधः ॥ १६ ॥

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे ।

अरोचके जागरिते

स च हन्ति सुयोजितः ॥ १७ ॥

अकालपलितव्यङ्गवलीतिमिरनीलिकाः ।

कोलमज्जावृषान्मूलं शावरं गौरसर्षपाः ॥ १८ ॥

सिंहिमूलं तिलाः कृष्णा दावी त्वङ्निस्तुषा यवाः ।

दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिश्रितण्डुलाः ॥ १९ ॥

कुमुदोत्पलकल्हारदूर्वामधुकचन्दनम् ।

कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम् ॥ २० ॥

तालीसगुन्द्रापुण्ड्राक्षयष्टीकाशनतागुरुः ।

इत्यर्द्धार्द्धेदिता लेपा हेमन्तादिषु षट् स्मृताः ॥ २१ ॥

सुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ।

वदनं चापरिन्तानं क्षक्ष्यं तामरसोपमम् ॥ २२ ॥

अभ्यङ्गसेकपिचवो वस्त्रिथेति चतुर्विधम् ।

मूर्ध्नैतैलं

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥ २३ ॥

तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डू मलादिषु ।

अरूपिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥ २४ ॥

परिषेकः

पिचुः केशशतस्युटनधूपने ।

नेत्रस्तम्भे च

वस्त्रिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ॥ २५ ॥

होष्णीकशुषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ।

विधिस्तस्य निषस्सस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥ २६ ॥

शुद्धाक्तस्त्रिजदेहस्य दिनान्ते गव्यमाहिषम् ।

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम् ॥ २७ ॥

आकर्णबन्धनस्थानं ललाटे वस्त्रकेष्टिते ।

चैलवेणिकया बद्धा माषकल्केन लेपयेत् ॥ २८ ॥

ततो यथाव्याधि शृतं सूत्रं हं कोणं निषेचयेत् ।

ऊर्ध्वं केशभुवो यावद् द्वादशङ्गुलं

धारयेच्च तम् ॥ २९ ॥

आवक्तानासिकोत्कृते दादु

दशाष्टौ पट चलादिषु ।

मात्रासहस्राख्य-

ऽरुजे त्वेकं

स्कन्धादि मर्दयेत् ॥ ३० ॥

मुक्तसूत्रे हस्य

परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् ।

धारयेत् पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ॥ ३१ ॥

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ।

यावत् पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ॥ ३२ ॥

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ।

क्वचसदनसितत्वपिञ्जरत्वं परिफुटनं शिरसः समीररोगान् ।

जयति जनयतीन्द्रियप्रसादं स्वरहनुमूर्ध्वबलं च मूर्ध्वतैलम् ॥ ३३ ॥

त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ।

अथात आश्वीतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्वीतनं हितम् ।

रुक्तोदकाण्डूघर्षांश्चुदाहरोगनिवर्हणम् ॥ १ ॥

उष्णं वाते कफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।
 निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ॥ २ ॥
 शुक्त्या प्रलम्बयान्येन पिचुवर्त्या कनीनिके ।
 दश द्वादश वा विन्दून् द्वाङ्गुलादवसेचयेत् ॥ ३ ॥
 ततः प्रसृज्य सृदुना चैलेन कफवातयोः ।
 अन्येन कोष्णपानीयप्लुतेन स्वेदयेन्मृदु ॥ ४ ॥
 अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्न्नाशयान्नाशयान्निसेचनम् ।
 अतिशीतं तु कुरुते निस्त्रोदस्तम्भवेदनाः ॥ ५ ॥
 कषायवर्त्मतां घर्षे कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।
 विकारवृद्धिमव्यत्यं संरम्भमपरिस्तुतम् ॥ ६ ॥
 गत्वा सन्निशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ।
 ऊर्ध्वगान्त्रयने न्यस्तमपवर्तयते मलान् ॥ ७ ॥
 अथाक्षनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।
 पक्कलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते ॥ ८ ॥
 मन्दघर्षाशुरोगेऽक्षिणं प्रयोज्यं घनदूषिके ।
 आर्त्ते पित्तकफासृग्भिर्मारुतेन विशेषतः ॥ ९ ॥
 लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।
 अक्षनं

लेखनं तत्र कषायाक्षपटूषणैः ॥ १० ॥
 रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः

स्वादुशीतैः प्रसादनम् ।

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ११ ॥
 प्रशस्ता लेखने ताम्बी रोपणे काललोहजा ।
 अङ्गुली च सुवर्णेत्या रूप्यजा च प्रसादने ॥ १२ ॥
 पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधैवाक्षनकल्पना ।
 गुरौ मध्ये लघौ दोषे ताः क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

हरेणुमात्रं पिण्डस्य वेक्षमात्रा रसक्रिया ।

तीक्ष्णस्य द्विगुणं तस्य मृदुन-

सूर्यितस्य च ॥ १४ ॥

द्वे शलाके तु तीक्ष्णस्य तिस्रः स्युरितरस्य च ।

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने पानान्नोष्णगमस्तिभिः ॥ १५ ॥

अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्द्धितोत्पीडितद्रुताः ।

प्रातःसायं च तच्छान्द्यैः व्यभोऽर्केऽतोऽक्षयेत् सदा ॥ १६ ॥

वदन्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ।

विरेकदुर्वलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सोदति ॥ १७ ॥

सप्ते न रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च तर्पिता ।

शीतसात्मग्राहगान्धेयी स्थिरतां लभते पुनः ॥ १८ ॥

अत्युद्विक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ।

काममङ्गपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिणं प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।

उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ २० ॥

न रात्रावपि शीतेऽति नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम् ।

दोषमस्त्रावयत् स्तम्भकण्डूजाद्यादिकारि तत् ॥ २१ ॥

नाञ्जयेद्भोतवमितविरिक्ताशितवेगिते ।

क्रुद्धज्वरिततान्ताक्षिशिरोरुक्शोकजागरे ॥ २२ ॥

अदृष्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।

अजीर्णेऽन्यर्कसन्तप्ते दिवा सुप्ते पिपासिते ॥ २३ ॥

अतितीक्ष्णमृदुस्तोकबद्धच्छवनकर्कशम् ।

अत्यर्थशीतलं तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २४ ॥

अथानुन्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेत् शनैः ।

अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चित् चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥ २५ ॥

तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषनिमेषणम् ।

निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत् ॥ २६ ॥
 अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।
 व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरङ्गिः प्रक्षालयेत् तदा ॥ २७ ॥
 दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा ।
 ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शोध्यं वामेन चेतरेत् ॥ २८ ॥
 वर्त्मप्राप्ताञ्जनाद् दोषो रोगान् कुर्यादतोऽन्यथा ।
 कण्डूजाद्योऽञ्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ।
 तीक्ष्णाञ्जनाभितप्तं तु पूर्णं प्रत्यञ्जनं हितम् ॥ २९ ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूचेऽभिघातिते ।
 वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णपक्षाविलेक्षणे ॥ १ ॥
 कृच्छ्रोन्मीलशिराहर्षशिरोत्पाततमोऽर्जुनैः ।
 स्यन्दमन्यान्यतो वातवातपर्य्यायशुक्रकैः ॥ २ ॥
 आतुरे शान्तरागाशुशूलसंरम्भदूषिके ।
 निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्धकाययोः ॥ ३ ॥
 काले साधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः ।
 यवभाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद् बहिः समाम् ॥ ४ ॥
 द्वाङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।
 सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलापितम् ॥ ५ ॥
 नक्तान्यवाततिमिरकृच्छ्रबोधादिके वसाम् ।
 आपक्ष्माया-

दथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ॥ ६ ॥

मात्रां विगणयेत् तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ।

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्ये दशानिले ।
 पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥
 कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं सूत्रं पात्रे तु गालयेत् ।
 पिवेच्च धूमं नेचेत व्योमरूपं च भास्वरम् ॥ ९ ॥
 इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कफे ।
 स्वस्थे च द्वान्तरं दद्यादाह्नोरिति योजयेत् ॥ १० ॥
 प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
 तृप्ते विपर्ययोऽतृप्तेऽतितृप्ते श्लेष्मजा रुजः ॥ ११ ॥
 सूत्रे हपोता तनुरिव क्लान्ता दृष्टिर्हि सीदति ।
 तर्पणानन्तरं तस्माद् दृग्बलाधानकारिणम् ॥ १२ ॥
 पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु ।
 स वाते सूत्रे हनः श्लेष्मसंहिते लेखनो हितः ॥ १३ ॥
 दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ।
 भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जावसामिषैः ॥ १४ ॥
 सूत्रे हेन पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ।
 मृगपक्षियक्षन्मांसमुक्तायस्त्रास्त्रैरन्यैः ॥ १५ ॥
 सोतीजशङ्खफेनालैर्लेखनं मस्तुकल्पितैः ।
 मृगपक्षियक्षन्माज्जावसान्द्रहृदयामिषैः ॥ १६ ॥
 मधुरैः सष्टैस्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ।
 विल्वमात्रं पृथक् पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ॥ १७ ॥
 चरुबूकवटाभोजपत्रैः सूत्रादिषु क्रमात् ।
 वेष्टयित्वा सृदालितं धवधन्वनगोमयैः ॥ १८ ॥
 पचेत् प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम् ।
 नेत्रे तर्पणवत् युञ्ज्यात्
 शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥ १९ ॥
 लेखनसूत्रे हनान्येषु

पूर्वो कोष्ठी हिमोऽपरः ।

धूमपोऽन्ते तयोरेव

योगास्तत्र च दृष्टिवत् ॥ २० ॥

तर्पणं पुटपाकश्च नस्यानर्हे न योजयेत् ।

यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभाग् भवेत् ।

मालतीमल्लिकापुष्पैर्वृक्षाक्षो निवसेन्निशि ॥ २१ ॥

सर्वात्मना नेत्रबलाय यत्नं कुर्वीत नस्याच्चनतर्पणाद्यैः ।

दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च तमोमयं जायत एकरूपम् ॥ २२ ॥

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रबाधिनाम् ।

आहर्तुमभ्युपायो यस्तद् यन्त्रं यच्च दर्शने ॥ १ ॥

अर्शोभगन्दरादीनां शस्त्रक्षारान्नियोजने ।

शेषाङ्गपरिरक्षायां तथा वस्त्रादि कर्मणि ॥ २ ॥

घटिकालाबुशृङ्गश्च जाम्बवोष्ठादिकानि च ।

अनेकरूपकार्याणि यन्त्राणि विविधान्यतः ॥ ३ ॥

विकल्प्य कल्पयेद् बुद्ध्या

यथा स्थूलन्तु वक्ष्यते ।

तुल्यानि कङ्कसिंहर्चकाकादिमृगपक्षिणाम् ॥ ४ ॥

मुखैर्मुखानि यन्त्राणां कुर्यात्तत्संज्ञकानि च ।

अष्टादशाङ्गुलायामान्यायसानि च भूरिशः ॥ ५ ॥

मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बद्धानि कीलकैः ।

विद्यात् खल्लिकयन्त्राणि मूलेऽङ्गुशनतानि च ॥ ६ ॥

तैर्दंढैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ।

कीलवच्चविमुक्ताग्रौ सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ ॥ ७ ॥

त्वक्थिरास्त्रायुपिशितलम्नशल्यापकर्षणी ।
 षडङ्गुलाऽन्यो हरणे सूक्ष्मशल्पोपपक्ष्मणाम् ॥ ८ ॥
 मुचुष्ठीसूक्ष्मदन्तर्जुमूले रुचकभूषणा ।
 गश्मीरव्रणमांसानां मर्मणः शोषितस्य च ॥ ९ ॥
 द्वे हादशाङ्गुले मत्स्यतालवद्वेदकतालके ।
 तालयन्त्रं स्मृते कर्णेनाङ्गीशल्यापहारिणो ॥ १० ॥
 नाङ्गीयन्त्राणि शुषिराण्येकानेकमुखानि च ।
 स्त्रीतोगतानां शल्यानामामयानाञ्च दर्शने ॥ ११ ॥
 क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ।
 तद्विस्तारपरोणाहदैर्घ्यं स्त्रीतोऽनुरोधतः ॥ १२ ॥
 दशाङ्गुलाहं नाहान्तःकण्ठशल्यावलोकने ।
 नाङ्गी

पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य संग्रहे ॥ १३ ॥
 वारङ्गस्य द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः ।
 वारङ्गकर्णसंस्थानानाहदैर्घ्यानुरोधतः ॥ १४ ॥
 नाङ्गीरेवंविधाश्चान्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ।
 पञ्चकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी हादशाङ्गुला ॥ १५ ॥
 चतुर्थशुषिरा नाङ्गी शल्यनिर्घातिनी मता ।
 अर्धसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलम् ॥ १६ ॥
 नाहं पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलम् ।
 द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरेकच्छिद्रन्तु कर्मणि ॥ १७ ॥
 मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमङ्गुष्ठोदरविस्तृतम् ।
 अर्द्धाङ्गुलोच्छितोद्वहत्तर्कार्णिकन्तु तदूर्ध्वतः ॥ १८ ॥
 शम्याख्यं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमशःप्रपीडनम् ।
 सर्वथापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे ॥ १९ ॥
 प्राणार्बुदाशंसामेकच्छिद्रा नाष्ट्यङ्गुलद्वया ।

प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद् भगन्दरयन्त्रवत् ॥ २० ॥
 अङ्गुलित्राणकं दान्तं वार्त्तं वा चतुरङ्गुलम् ।
 द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्त्रविहती सुखम् ॥ २१ ॥
 योनित्रयेक्षणं मध्ये सुषिरं षोडशाङ्गुलम् ।
 मुद्राबद्धं चतुर्भिस्तमभोजमुकुलाननम् ॥ २२ ॥
 चतुःशलाकमाक्रान्तं मूले तद्विकसेन्मुखे ।
 यन्त्रे नाडीव्रणाभ्यङ्गचालनाय षडङ्गुले ॥ २३ ॥
 वस्त्रियन्त्राकृती मूले मुखेऽङ्गुष्ठकलायखे ।
 अग्रतोऽकर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी ॥ २४ ॥
 द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका वोदकोदरे ।
 धूमवस्त्रादियन्त्राणि निर्दिष्टानि यथायथम् ॥ २५ ॥
 त्र्यङ्गुलास्यं भवेच्छृङ्गं चूषणेऽष्टादशाङ्गुलम् ।
 अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनद्धं चूचुकाकृति ॥ २६ ॥
 स्याद् द्वादशाङ्गुलोऽलावुर्नाहे त्वष्टादशाङ्गुलः ।
 चतुस्त्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तःक्षेभरक्तहृत् ॥ २७ ॥
 तद्वद् घटी हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा ।
 शलाकाख्यानि यन्त्राणि नानाकर्माकृतीनि च ॥ २८ ॥
 यथायोगप्रमाणानि

तेषामेषणकर्मणी ।

चमे गण्डूपदमुखे

स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ॥ २९ ॥

मसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवाङ्गुले ।

अङ्गुलः षट्

चभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुली ॥ ३० ॥

ब्यूहनेऽहिफणावक्त्रौ

द्वौ दशद्वादशाङ्गुली ।

चालने शरपुङ्खासौ

आहार्ये वडिशक्तौ ॥ ३१ ॥

नतोऽग्रे शङ्कुना तुल्यो गर्भशङ्कुरिति स्मृतः ।

अष्टाङ्गुलायतस्तेन मूढगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३२ ॥

अश्मर्याहरणे सर्पफणावदक्तमग्रतः ।

शरपुङ्खमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३३ ॥

कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः षट् प्रमार्जने ।

पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले ॥ ३४ ॥

द्वे षट्सप्ताङ्गुले घ्राणे द्वे कर्णेऽष्टनवाङ्गुले ।

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रान्तं सुवाननम् ॥ ३५ ॥

शलाकाजाम्बवोष्ठानां चारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम् ।

युक्तायात् स्थूलाणुदीर्घाणां

शलाकामन्त्रवर्षानि ॥ ३६ ॥

मध्योर्ध्ववृत्तदण्डां च मूले चार्धेन्दुसन्निभाम् ।

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासाशोर्बुददाहकत् ॥ ३७ ॥

अष्टाङ्गुला निम्नमुखास्त्रिसः चारौषधक्रमे ।

कनोनीमध्यमानामिनखमानसमैर्मुखैः ॥ ३८ ॥

खंखमुक्तानि यन्त्राणि मेद्विशुद्धयञ्जनादिषु ।

अनुयन्त्राण्ययस्कान्तरज्जुवद्वाश्ममुद्गराः ॥ ३९ ॥

बध्नान्तजिह्वाबालाश्च शाखानखमुखद्विजाः ।

कालः पाकः करः पादो भयं हर्षश्च तत्क्रियाः ।

उपायवित् प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ॥ ४० ॥

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-

संख्यूहनाहरणबन्धनपीडनानि ।

आचूषणोन्नमननामनचालभङ्ग-

व्यावर्तनर्जुकरणानि च यन्त्रकर्म ॥ ४१ ॥

निवर्त्तते साध्ववगाहते च
 ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।
 यन्नेश्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
 स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥ ४२ ॥

षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 षड्विंशतिः सुकर्मरैर्घटितानि यथाविधि ।
 शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुव्ये नाङ्गुलानि षट् ॥ १ ॥
 मरुपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ।
 अकरालानि सुध्मातसुतीक्ष्णावर्त्ति तैऽयसि ॥ २ ॥
 समाहितमुखाग्राणि नोलाभोजच्छ्वोनि च ।
 नामानुगतरूपाणि सदा सन्नहितानि च ॥ ३ ॥
 स्रोन्मानार्द्धचतुर्थांशफलान्येकैकशोऽर्ध च ।
 प्रायो द्वित्राणि युञ्जोत तानि स्थानविशेषतः ॥ ४ ॥
 मण्डलाग्रं फले तेषां तर्जन्यन्तर्नखाकृति ।
 लेखने छेदने योज्यं पोथकीशुण्डिकादिषु ॥ ५ ॥
 वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने ।
 ऋज्वयमुन्नते शोफे गम्भीरे च तदन्यथा ॥ ६ ॥
 नताग्रं पृष्ठतो

दीर्घक्रस्त्रवक्त्रं यथाशयम् ।

उत्पलाध्यर्द्धधारास्थे छेदने भेदने

तथा ॥ ७ ॥

सर्पासं घ्राणकर्णाशंश्चेदनेऽर्द्धाङ्गुलं फले ।

गतेरन्वेष्टये चक्षुषा गण्डूपदमुखैर्विणी ॥ ८ ॥

भेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टा ।

वेतसंबन्धने

साव्ये शरार्यास्यं त्रिकूर्चके ॥ ८ ॥

कुशाटा वदने साव्ये द्व्यङ्गुलं स्यात्तयोः फलम् ।

तद्वदन्तर्मुखं तस्य फलमध्यर्धमङ्गुलम् ॥ १० ॥

अर्धचन्द्राननं चैतत्तथा

ऽध्यर्धङ्गुलं फले ।

ब्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यञ्च तच्छिरोदरयोर्व्यधे ॥ ११ ॥

पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्धङ्गुलानना ।

तयोर्ध्वदण्डया विध्येदुपर्यस्थ्यां स्थितां शिराम् ॥ १२ ॥

ताम्री शलाका द्विमुखी मुखे कुरुवकाकृतिः ।

लिङ्गनाशं तया विध्येत्

कुर्यादङ्गुलिशस्त्रकम् ॥ १३ ॥

मुद्रिकानिर्गतमुखं फले त्वर्धङ्गुलायतम् ।

योगतो वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा समम् ॥ १४ ॥

तत् प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् ।

सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदन भेदने ॥ १५ ॥

ग्रहणे शुण्डिकार्मादेर्वङ्गिशं सुनताननम् ।

छेदेऽस्थ्यां करपत्रन्तु खरधारं दशाङ्गुलम् ॥ १६ ॥

विस्तारे द्व्यङ्गुलं सूक्ष्मदन्तं सुत्तरुबन्धनम् ।

स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्त्तरी कर्त्तरीनिभा ॥ १७ ॥

वक्रजुंधारं द्विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलम् ।

सूक्ष्मश्लोवृत्तिच्छेदभेदप्रच्छन्नलेखने ॥ १८ ॥

एकधारं चतुष्कोणं प्रवक्षाकृति चैकतः ।

दन्तलेखनकं तेन शोधयेद् दन्तशर्कराम् ॥ १९ ॥

वृत्ता गूढदृढा पाशे तिस्रः सूच्योऽत्र सीवने ।

मांसलानां प्रदेशानां चरसा त्रङ्गुलमायता ॥ २० ॥

अल्पमांसास्थिसन्धिस्थव्रणानां द्रङ्गुलायता ।

व्रीहिवक्त्रा धनुर्वक्त्रा पक्वामाशयममेषु ॥ २१ ॥

सासार्द्धद्रङ्गुला

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरङ्गुलाः ।

कूर्चो वृत्तैकपोठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुवन्धनः ॥ २२ ॥

संयोज्यो नीलिकाञ्चङ्गकेशशातनकुट्टने ।

अर्द्धाङ्गुलैर्मुखैर्वृत्तरष्टाभिः कण्टकैः खजः ॥ २३ ॥

पाणिभ्यां मध्यमानि न घ्राणांत तेन हरेदष्टक् ।

व्यधने कर्णपालानां यूथिका मुकुलानना ॥ २४ ॥

आरार्द्धाङ्गुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तथोद्धतः ।

चतुरस्रा तथा विध्येच्छोफं पक्वामसंशये ॥ २५ ॥

कर्णपालीश्च बहुलां

बहुलायाश्च शस्यते ।

सूची त्रिभागसुषिरा त्रङ्गुला कर्णवेधनी ॥ २६ ॥

जलौकः चारदहनकाचोपलनखादयः ।

अलीहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत् ॥ २७ ॥

अपराख्यापि यन्त्रादीन्युपयोगश्च योगिकम् ।

उत्पाद्यपाद्यसौव्यैषलेख्यप्रच्छन्नकुट्टनम् ॥ २८ ॥

छेदं भेदं व्यधो मन्यो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ।

कुण्डखण्डतनुस्थूलङ्गसदीर्घत्ववक्रताः ॥ २९ ॥

शस्त्राणां खरधारत्वमष्टौ दोषाः प्रकीर्त्तिताः ।

छेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृत्तफलान्तरे ॥ ३० ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्गृहीयात् सुसमाहितः ॥ ३१ ॥

विस्रावणानि वृन्ताग्रे ग्राह्यं व्रीहिमुखं सुखे ।

मूलेष्वाहरणार्थं तु क्रियासौकर्यतोऽपरम् ॥ ३२ ॥

स्यान्नवाङ्गुलविस्तारः सुघनो द्वादशाङ्गुलः ।

क्षीमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ ३३ ॥

विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सान्तिरोर्णास्त्रशस्त्रकः ।

शलाकापिहितास्यश्च शस्त्रकोशः सुसञ्चयः ॥ ३४ ॥

जलोकसस्तु सुखिनां रक्तसावाय योजयेत् ॥ ३५ ॥

दुष्टाख्यमत्स्यभेकादिश्वकोऽथमलोद्भवाः ।

रक्ताः श्वेता मृगं क्षणाश्चपलाः स्थूलपिच्छिलाः ॥ ३६ ॥

इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ।

सर्विषा वर्जयेत्

ताभिः कण्डूपाकज्वरभ्रमाः ॥ ३७ ॥

विषपित्तासनुत् कार्यं तत्र

शुद्धाम्बुजाः पुनः ।

निर्विषाः शैवलश्यावा वृत्ता नोलोर्ध्वराजयः ॥ ३८ ॥

कषायपृष्ठास्तन्वह्यः किञ्चित् पोतोदराश्च याः ।

ता अप्यसम्यग् धमनात् प्रततं च निपातनात् ॥ ३९ ॥

सीदन्तीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ।

अथेतरा निशाकल्कयुक्तेऽभसि परिष्कृताः ॥ ४० ॥

अवन्तिसोमे तज्जे वा पुनश्चाश्वासिता जले ।

लागयेद् घृतमृत्साङ्गशस्त्ररक्तनिपातनैः ॥ ४१ ॥

पिबन्तीरुन्नतस्कन्धाम्बुदयेन्मृदुवाससा ।

सम्पृक्ताद् दुष्टशुद्धास्त्राज्जलीका दुष्टशोणितम् ॥ ४२ ॥

आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ।

दंशस्य तोदे कण्डूं वा मोक्षयेद्दामयेच्च ताम् ॥ ४३ ॥

पटुतैलाक्तवदनां श्लक्ष्णकण्डनरुचिताम् ।

रक्षन् रक्तमदाङ्गूयः समाहं ता न पातयेत् ॥ ४४ ॥

पूर्ववत् पटुता दार्व्यं सम्यग्वान्ते जलीकसाम् ।

क्षमोऽतियोगान्मृदुर्वा

दुर्वान्ते स्तब्धता मदः ॥ ४५ ॥

अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्स्नाम्बुगर्भिणि ।

लालादिकोथनाशार्थं सविषाः स्युस्तदन्वयात् ॥ ४६ ॥

अशुद्धौ स्रावयेद् दंशान् हरिद्रागुडमाचिकैः ।

शतधौताज्यपिचवस्ततो लेपाच्च शीतलाः ॥ ४७ ॥

दुष्टरक्तापगमनात् सदोरोगरुजां शमः ।

अशुद्धं चलितं स्थानात् स्थितं रक्तं व्रणाशये ॥ ४८ ॥

अन्तर्भवेत् पर्युषितं तस्मात्तत् स्रावयेत् पुनः ।

युक्तरात्रालावुवटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ॥ ४९ ॥

तासामनलसंयोगात्

युक्तरात्र कफवायुना ।

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण विनिर्हरेत् ॥ ५० ॥

स्कन्धत्वाद

वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृङ्गेण निर्हरेत् ।

गात्रं बद्धोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ॥ ५१ ॥

स्रायुसन्ध्यस्थिमर्माणि व्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ।

अधोदेशप्रविष्टतैः पदैरुपरिगामिभिः ॥ ५२ ॥

न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ।

प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रन्थितं जलजन्मभिः ॥ ५३ ॥

हरेत् शृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्व्यापिशिराव्यधैः ।

प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यात्

अवगाढे जलौकसः ॥ ५४ ॥

त्वक्स्थेऽलावुघटोऽशृङ्ग

शिरैव व्यापकेऽसृजि ।

वातादिधाम वाशृङ्गजलौकोलावुभिः क्रमात् ॥ ५५ ॥

सुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ।

सृतोदकण्डूशोफस्तं सर्पिसोष्णं न सेचयेत् ॥ ५६ ॥

सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शिराव्यधिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम् ।

पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ॥ १ ॥

सोहितं प्रवदेत् शुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः ।

तत्पित्तश्लेष्मलं प्रायो दूष्यते

कुरुते ततः ॥ २ ॥

विसर्पविद्रधिप्लीहगुल्माग्निसदनज्वरान् ।

मुखनेत्रशिरोरोगमददृढलवणास्यताः ॥ ३ ॥

कुष्ठवातास्रपित्तास्रकटुन्तोद्गोरणभ्रमान् ।

शीतोष्णस्निग्धरूचाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ।

तेषु स्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यधयेत् शिराम् ॥ ५ ॥

न नूनषोडशातीतसप्तत्यब्दसुतासृजाम् ।

अस्निग्धास्त्रेदितात्यर्थस्त्रेदितानिलरोगिणाम् ॥ ६ ॥

गर्भिणीसूतिकाजीर्णपिचास्रश्वासकासिनाम् ।

अतीसारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम् ॥ ७ ॥

स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ।

नायन्त्रितां शिरां विध्यन्नतिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम् ॥ ८ ॥

नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाङ्गदात् ।

शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्यां मोक्षयेत् शिराम् ॥ ९ ॥

अपाङ्ग्यामुपनास्यां वा

कर्णरोगेषु कर्णजाम् ।

नासारोगेषु नासाग्रे स्थितां

नासाललाटयोः ॥ १० ॥

पीनसे

मुखरोगेषु जिह्वौष्ठहनुतालुगाः ।

जन्तूध्वं ग्रन्थिषु ग्रीवाकर्णशङ्खशिरःस्थिताः ॥ ११ ॥

उरोऽपाङ्गललाटस्या उन्मादे-

ऽपस्मृतौ पुनः ।

हनुसन्धौ समस्ते वा शिरां भ्रूमध्यगामिनीम् ॥ १२ ॥

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकचास्तनान्तरे ।

हृतीयकेऽसयोर्मध्ये

स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥ १३ ॥

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो ह्यङ्गुले स्थिताम् ।

शुक्रमेद्रामये मेद्रे

ऊरुगां गलगण्डयोः ॥ १४ ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले ।

इन्द्रवस्तेरधोऽप्यां ह्यङ्गुले

चतुरङ्गुले ॥ १५ ॥

जङ्घुगुल्फस्य सकथ्यतीं

तथा क्रीष्टुकशीर्षके ।

पाददाहे खुडे हर्षे विपास्यां वातकण्ठके ॥ १६ ॥

चिप्ये च ह्यङ्गुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः ।

गृध्रस्यामिव विश्वाच्यां

यथोक्तानामदर्शने ॥ १७ ॥

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेत् शिराम् ।

अथ सिन्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥

कृतसस्त्रयनः सिन्धरसान्नप्रतिभोजितः ।

अग्नितापातपस्विन्नो जानूश्चासनसंस्थितः ॥ १९ ॥

मृदुपट्टात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।

मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥

दन्तप्रपीडनोक्तासगण्डधानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥

कन्धरायां परिक्षिप्य न्यस्यान्तर्कामतर्जनीम् ।

एषोऽन्तर्मुखवर्जानां शिराणां यन्त्रणे विधिः ॥ २२ ॥

तथा मध्यमयाङ्गुल्या वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया ।

ताडयेत्

उच्यतां ज्ञात्वा स्पर्शाङ्गुष्ठप्रपीडनैः ॥ २३ ॥

कुठार्यां लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।

फलोद्देशे सुनिष्क्रम्यं सिरां तद्वच्च मोक्षयेत् ॥ २४ ॥

ताडयन् पीडयेच्चैनां विध्येद् ब्रौहिमुखेन तु ।

अङ्गुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकामुपनासिकाम् ॥ २५ ॥

अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वास्याधस्तदाश्रयाम् ।

यन्त्रयेत् स्तनयोरूर्ध्वं ग्रीवाश्रितशिराव्यधे ॥ २६ ॥

पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे ।

कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद् बद्धोर्ध्वपट्टके ॥ २७ ॥

विध्येत् हस्तशिरां बाह्यावनाकुक्षितकूर्परे ।

बद्धा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणीम् ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले ।

विध्येदालम्बमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः शिराम् ॥ २९ ॥

प्रहृष्टे मेहने

जङ्घासिरां जानुन्यकुक्षिते ।

प्रादे तु सुस्थितेऽधस्ताज्जानुसन्ध्येर्निपीडिते ॥ ३० ॥

गाढं कराभ्यामागुल्फं चरणे तस्य चोपरि ।

द्वितीये कुक्षिते किञ्चिदारूढे हस्तवत् ततः ॥ ३१ ॥

वक्षो विध्योत् शिराम्

इत्थमनुक्तोऽपि कल्पयेत् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद् यन्त्रमुपायवित् ॥ ३२ ॥

मांसले निक्षिपेद् देशे ब्रोह्मास्यं ब्रोहिमात्रकम् ।

यवार्द्धमस्त्रामुपरि शिरां विध्यन् कुठागिकाम् ॥ ३३ ॥

सम्यग्विद्धे स्रवेक्षारां यन्त्रे मुक्ते तु न स्रवेत् ।

अल्पकालं वहत्यल्पं दुर्दिद्धा तैलचूर्णनैः ॥ ३४ ॥

सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेद् दुःखेन धार्यते ।

भीमूर्च्छायन्त्रगैश्चल्यकुण्ठशस्त्रातिहतयः । ३५ ॥

चामत्ववेगिताः स्वेदा रक्तस्याऽस्त्रतिहेतवः ।

असम्यगस्रे स्रवति वेक्षज्योषनिशानतैः ॥ ३६ ॥

सागारधूमलवणतैर्लोदिह्याच्छिरासुखम् ।

सम्यक् प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ ३७ ॥

अग्रे स्रवति दुष्टास्रं कुसुम्भादिव पोतिका ।

सम्यक् सुत्य स्रयं तिष्ठेत् शुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ ३८ ॥

यन्त्रं विमुच्य मूर्च्छायां वोर्जिते व्यजनैः पुनः ।

सावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरिद्युस्त्यहेऽपि वा ॥ ३९ ॥

वातात् श्वावारुणं रुद्धं वेगसाव्यच्छपोनिलम् ।

पित्तात्पोतासितं विस्रमस्कन्वौष्णयात् संचन्द्रकम् ॥ ४० ॥

कफात् सिग्धमसृक् पाण्डु तन्तुमत् पिच्छलं घनम् ।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्

त्रिदोषं मलिनात्रिलम् ॥ ४१ ॥

अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्रं न प्रस्थात् सावयेत् परम् ।

अतिसुतौ हि मृत्युः स्याद् दाहणा वा चलामयाः ॥ ४२ ॥

तत्राभ्यङ्गरसचोररक्तपानानां भेषजम् ।

सुते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमाम्बुना ॥ ४३ ॥

प्रक्षाल्य तैलप्लाताक्तं बन्धनीयं शिरामुखम् ।

अशुद्धं स्रावयेद्भूयः सायमङ्गपरैऽपि वा ॥ ४४ ॥

स्नेहोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ।

किञ्चिच्चि शेषे दुष्टास्त्रे नैव रोगोऽतिवर्तते ॥ ४५ ॥

सशेषमन्यता धाव्ये न चातिसुतिमाचरेत् ।

हरित् शृङ्गादिभिः शेषं प्रसादमथवा नयेत् ॥ ४६ ॥

शीतोपचारपित्तास्राक्रियाशुद्धिविशोषणैः ।

दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ४७ ॥

रक्ते त्वतिर्धति क्षिप्रं स्तम्भनीमा वरेत् क्रियाम् ।

रोध्रप्रियङ्गुपत्तङ्गमाषयध्याङ्गैरौः ॥ ४८ ॥

मृत्कपालाञ्जनचौममषीचोरीत्वगङ्गुरैः ।

विचूर्णयेद् व्रणमुखं पद्मकादिहिमं पिवेत् ॥ ४९ ॥

तामेव वा शिरां विध्येद् व्यधात् तस्मादनन्तरम् ।

शिरामुखं च त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ५० ॥

उन्मार्गगा यन्त्रनिपीडनेन

स्वस्थानमायान्ति पुनर्न यावत् ।

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्नाः

तावद्धिताहारविहारभाक् स्यात् ॥ ५१ ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनोते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितास्रमग्निविशेषादिति रक्षणीयः ॥ ५२ ॥

प्रसन्नवर्णं न्द्र्याभिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतपक्त्वैगम् ।

सुखान्वितं पुष्टबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ५३ ॥

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

वक्रर्जुतिर्य गूर्ध्वाधः शल्यानां पञ्चधा गतिः ।

ध्यामं शोफं रुजावन्तं स्रवन्तं शोणितं मुहुः ॥ १ ॥

अभ्युन्नतं बुद्बुदवत् पिटिकोपचितं व्रणम् ।

मृदुमांसं विजानीयादन्तःशल्यं समासतः ॥ २ ॥

विशेषात् त्वग्गते शल्ये विवर्णः कठिनायतः ।

शोफो भवति

मांसस्थे चोषः शोफो विवर्द्धते ॥ ३ ॥

पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गो न रोहति ।

पेक्षन्तरगते मांसप्राप्तवत् श्लयथुं विना ॥ ४ ॥

आक्षेपः स्रायुजालस्य संरम्भस्तम्भवेदनाः ।

स्रायुगे दुर्हरं चैतत्

शिराभानं शिराश्रिते ॥ ५ ॥

स्कर्मणुणहानिः स्यात् स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ।

धमनिस्थेऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ॥ ६ ॥

निर्याति शब्दवान् स्याच्च हृत्तासः साङ्गवेदनः ।

संघर्षो बलवानस्थिसन्धिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ॥ ७ ॥

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफ-

स्तद्वच्च सन्धिगे ।

चेष्टानिष्ठत्तिश्च भवे-

दाटोपः कोष्ठसंश्रिते ॥ ८ ॥

शानाहोऽन्नशक्त्युत्तदर्शनं च व्रणानने ।

विद्यान्मर्गगतं शल्यं समविद्धोपलक्षणैः ॥ ९ ॥

यथासं च परिस्रावैस्त्वगादिषु विभावयेत् ।

रुह्यते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं तु तत् ।

द्वोषकोपाभिघातादिचोभाङ्गयोऽपि बाधते ॥ १० ॥

त्वङ्नष्टे यत्र तत्र स्युरभ्यङ्गस्वेदमर्दनैः ।

रागरुग्दाहसंरम्भा यत्र चाज्यं विलीयते ॥ ११ ॥

आशु शुश्रूति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद् वदेत् ।

मांसप्रनष्टं संशुद्धा कर्शनात् क्षयतां गतम् ॥ १२ ॥

चोभाद्रागादिभिः शल्यं लक्षयेत्

तद्देव च ।

पेशस्थिसन्धिकोष्ठेषु नष्टम्

अस्थिषु लक्षयेत् ॥ १३ ॥

अस्थ्यामभ्यङ्गनस्वेदबन्धपीडनमर्दनैः ।

प्रसारणाकुञ्चनतः सन्धिनष्टं तथास्थिवत् ॥ १४ ॥

नष्टे स्नायुशिरास्रोतोधमनिष्वसने पथि ।

अश्वयुक्तं रथं खण्डचक्रमारोप्य रोगिणम् ॥ १५ ॥

शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत् ।

मर्मनष्टं पृथङ्नोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात् ॥ १६ ॥

सामान्येन सशल्यं तु चोभिख्या क्रियया सरक् ।

हृत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समासतः ॥ १७ ॥

अदृश्यशल्यसंस्थानं व्रणाकृत्या विभावयेत् ।

तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ॥ १८ ॥

अर्वाचीनपराचोने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ।

सुखाहार्यं यतश्चित्त्वा ततस्तिर्य्यगतं हरेत् ॥ १९ ॥

शल्यं न निर्घात्यसुरःकचावङ्गणपाशङ्गम् ।

प्रतिलोममनुत्तुण्डं ह्येदं पृथुमुखं च यत् ॥ २० ॥

नैवाहरेद् विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ।

अथाहरेत्करप्राप्यं करेणैवे-

तरत् पुनः ॥ २१ ॥

दृश्यं सिंहाहिम ऋवर्मिकर्कटकाननैः ।

अदृश्यं व्रणसंस्थानाद् ग्रहीतुं शक्यते यतः ॥ २२ ॥

कङ्कभृङ्गाक्षकुररशरीरावायसाननैः ।

सदंशाभ्यां त्वगादिस्थं

तालाभ्यां शुषिरं हरेत् ॥ २३ ॥

शुषिरस्थं तु नलकैः

शेषं शैषैर्यथायथम् ।

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ॥ २४ ॥

कृत्वा घृतेन संस्त्रेद्य बद्ध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ।

शिरास्त्रायुविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ॥ २५ ॥

हृदये संस्थितं शल्यं त्रामितस्य हिमाम्बुना ।

ततः स्थानान्तरं प्राप्तमाहरेत् तद् यथायथम् ॥ २६ ॥

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ।

अस्थिदृष्टे नरं पद्भ्यां पीडयित्वा विनिर्हरेत् ॥ २७ ॥

इत्यशक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किङ्करैः ।

तथाप्यशक्ये वारङ्गं वक्रीकृत्य धनुज्यया ॥ २८ ॥

सुबद्धं वक्त्रकटके बध्नीयात् सुममाहितः ।

सुसंयतस्य पञ्चाङ्ग्या वाजिनः कशयाथ तम् ॥ २९ ॥

ताडयेदिति मूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा ।

उहरेत् शल्य-

मेवं वा शास्त्रायां कल्पयेत्तरोः ॥ ३० ॥

बद्धा दुर्बलवारङ्गं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ।

अथशुश्रूक्षवारङ्गं शोफमुत्पोद्य युक्तितः ॥ ३१ ॥

मुद्गराहतया नाड्या निर्घात्योत्तुण्डितं हरेत् ।

तैरेव चानयेन्मार्गममार्गोत्तुण्डितं तु यत् ॥ ३२ ॥

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाद्यास्येन निगृह्य वा ।

अयस्कान्तेन निष्कर्णं निवृत्तास्यमृशुस्थितम् ॥ ३३ ॥

पक्वाशयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत् ।

दुष्टवातविषस्तन्यरक्ततोयादिचूषणैः ॥ ३४ ॥

कण्ठस्रोतो गते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ।

विसेनात्ते ततः शल्ये विसं सूत्रं समं हरेत् ॥ ३५ ॥

नाद्याग्नितापितां चिक्ष्वा शलाकामस्थिरीकृताम् ।

आनयेज्जातुषं कण्ठा-

ज्जतुदिग्धामजातुषम् ॥ ३६ ॥

केशीन्दुकेन पीतेन द्रवैः कण्ठकमाचिपेत् ।

सहसा सूत्रबद्धेन वमत-

स्तेन चेतरेत् ॥ ३७ ॥

अशक्यं मुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत् ।

अप्यानस्कन्धघाताभ्यां आसशल्यं प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

सूक्ष्माचिब्रणशल्यानि क्षौमबालजलेर्हरेत् ।

अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ॥ ३९ ॥

वामयेद्वाऽऽमुखं भस्मराशौ वा निखनेन्नरम् ।

कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मथित्वा तैलवारिणो ॥ ४० ॥

क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूपटेत वा ।

कीटे स्रोतोगते कर्णं पूरयेत्तवणास्त्रना ॥ ४१ ॥

शुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते क्लोदहरो विधिः ।

जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिरस्थितम् ॥ ४२ ॥

उष्णया प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ।

मृद्वेणुदारुशृङ्गास्थिदन्तबालोपलानि च ॥ ४३ ॥

शल्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृत्प्रमयानि वा ।

विषाणवैषण्यस्तालदारुशल्यं चिरादपि ॥ ४४ ॥

प्रायो निर्भुज्यते तच्च पचत्याशु पलासृजी ।
 शल्यं मांसावगाढं च सदेशो न विदह्यते ॥ ४५ ॥
 ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्षणवृंहणैः ।
 तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदाङ्गनैः ॥ ४६ ॥
 पाचयित्वा हरेत् शल्यं पाटनैषणभेदनैः ।
 शल्यप्रदेशयन्माणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ।
 तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथा हरेत् ॥ ४७ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 व्रणः सञ्जायते प्रायः पाकात् श्लयथुपूर्वकत्वात् ।
 तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षन् पाकं प्रयत्नतः ॥ १ ॥
 सुशीतलेपसेकास्रमोक्षसंशोधनादिभिः ।
 शोफोऽल्योऽल्योष्णरुक् चामः सवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ २ ॥
 पच्यमानो विवर्णस्तु रोगी वस्तिरिवाततः ।
 स्फुटतीव सनिस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भिकः ॥ ३ ॥
 संरम्भात् च दाहोष्णतड्ज्वरानिद्रतान्वितः ।
 स्थानं विथन्दयत्याज्यं व्रणवत् स्पर्शनासहः ॥ ४ ॥
 पक्वोऽल्पवेगता स्नानिः पाण्डुता वलिसम्भवः ।
 नामोऽन्ते धून्निर्मध्ये कण्डूशोफादिमार्दवम् ॥ ५ ॥
 सृष्टे पूयस्य सञ्चारो भवेद् वस्ताविवाश्रसः ।
 शूलं नर्त्तेऽनिलादाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ ६ ॥
 रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ।
 पाकोऽतिवृत्ते सुषिरस्तनुत्वद्दोषभक्षितः ॥ ७ ॥
 बलीभिराचितः श्लवः शीर्यमाणतनूरुहः ।
 कफजेषु तु शोफेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ॥ ८ ॥

पक्कलिङ्गं ततोऽस्पृष्टं यत्र स्यात् शीतशोफता ।
 त्वक्सावर्ष्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ८ ॥
 रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ।
 अल्पसत्वेऽवले बाले पाके चात्यथमुद्धते ॥ १० ॥
 दारुणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।
 आमच्छेदे शिरास्त्रायुष्यापदोऽसृगतिस्तुतिः ॥ ११ ॥
 रुजोऽतिवृद्धिर्दरुणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः ।
 तिष्ठन्नन्तः पुनः पूयः शिरास्त्रायुसृगामिषम् ॥ १२ ॥
 विवृद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ।
 यच्छिन्नत्वात्ममज्जानाद् यच्च पक्कमुपेक्षते ॥ १३ ॥
 श्लपचाक्वि विज्ञेयौ तावन्निश्चितकारिणौ ।
 प्राक्शस्त्रकर्मणश्चष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ १४ ॥
 पानपं पाययेन्नद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।
 न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १५ ॥
 अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ।
 अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ॥ १६ ॥
 सम्मुखो यन्त्रयित्वाशु न्यस्येत् मर्मादि वर्जयन् ।
 अनुलोमं सुनिश्चितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥ १७ ॥
 सक्तदेवाहरेत्तच्च

पाके तु सुमहत्त्वपि ।

पाटयेद् द्वयङ्गुलं सम्यग्द्वयङ्गुलत्रयङ्गुलान्तरम् ॥ १८ ॥
 एषित्वा सम्यगेषिष्या परितः सुनिरूपितम् ।
 अङ्गुलीनालवालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥ १९ ॥
 यतो गतां गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।
 तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ २० ॥
 आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।

शीर्ष्यमाशुक्रिया तोक्ष्यं शस्त्रमस्त्रेद्वेपथुः ॥ २१ ॥
 असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्माणि शस्यते ।
 तिर्यक् क्किन्द्याललाटभ्रूदन्तवैष्टकजत्रुणि ॥ २२ ॥
 कुक्षिकक्षाक्षिकूटौष्ठकपोलगलवङ्गणे ।
 अन्यत्र केदनात्तिर्यक् शिराज्जायुविपाटनम् ॥ २३ ॥
 शस्त्रेऽवचारिते वाग्भिः शीताभ्योभिस्य रोगिणम् ।
 आश्वास्य परितोऽङ्गुल्या परिपोष्य व्रणं ततः ॥ २४ ॥
 क्षालयित्वा कषायेण प्लोतेनाभ्योऽपनीय च ।
 गुग्गुल्वगुरुसिद्धार्थक्षिद्रुमर्जरमार्च्यतैः ॥ २५ ॥
 धूपयेत् पटुषट्ग्रन्थानिस्त्रपञ्चैर्घृतमुतैः ।
 तिलकल्काज्यमधुभिर्यथास्वं भेषजेन च ॥ २६ ॥
 दिग्धां वर्त्तिं ततो दद्यात् तैरेवाच्छादयेच्च तम् ।
 घृताक्तैः सक्तुभिद्योर्ध्वं

घनां कवलिकां ततः ॥ २७ ॥

निधाय युक्त्या बध्नेयात् पट्टेन सुसमाहितम् ।
 पार्श्वे सव्येऽपसव्ये वा नाधस्ताद्वचोपरि ॥ २८ ॥
 शुचिसूक्ष्मदृढाः पट्टाः कत्रल्यः सविकेशिकाः ।
 धूपिता मृदवः क्षुण्णा निर्बन्धिका व्रणे हिताः ॥ २९ ॥
 कुर्वीतानन्तरं तस्य रक्षां रक्षोनिषिद्धये ।
 बलिं चोपहरत्तेभ्यः

सदा मूर्ध्नावधारयेत् ॥ ३० ॥

लक्ष्मीं गुह्यामतिगुह्यां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
 वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ ३१ ॥
 ततः स्नेहादिनेहोक्तं तस्याचारं समादिशेत् ।
 दिवास्वप्नौ व्रणे कण्डूरागरुक्षोफपूयकृत् ॥ ३२ ॥
 स्त्रीणान्तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितसूते ।

शुक्रो व्यवायजान् दोषानसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥ ३३ ॥

भोजनं तु यथासात्म्यं यवगोधूमर्षाष्टकाः ।

मसूरमुद्गतुवरोजोवन्तीसुनिषण्णकाः ॥ ३४ ॥

बालमूत्रकवात्ताकवण्डुलीयकवास्तुकम् ।

कारवेल्लककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ॥ ३५ ॥

सैन्धवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।

जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ॥ ३६ ॥

भुञ्जानो जाङ्गलेर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ।

र्षाशतं मात्रया काले पथं याति जरां सुखम् ॥ ३७ ॥

अजीर्णं त्वनिलादोनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।

ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥

नवधान्यं तिलान् माषान् मद्यं मांसं त्वजाङ्गलम् ।

क्षीरेक्षुविज्जतीरक्षं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥ ३९ ॥

यच्चान्यदपि विष्टम्भि विदाहि गुरुशीतलम् ।

वर्गोऽयं नवधान्यादिर्वर्णिनः सर्वदोषकृत् ॥ ४० ॥

मद्यं तीक्ष्णं णरूक्षमाशु व्यापादयेद् व्रणम् ।

बालोशीरैश्च वीज्येत न चैनं पारघट्टयेत् ॥ ४१ ॥

न तुदेन च कण्डूयेत् चेष्टमानश्च दालयेत् ।

स्निग्धवृद्धिजातोनां कथाः शृण्वन् मनःप्रियाः ॥ ४२ ॥

आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ।

तृतीयेऽङ्ग पुनः कुर्याद् व्रणकर्म च पूर्ववत् ॥ ४३ ॥

प्रक्षालनादि दिवसे द्वितीये नाचरेत्

तथा ।

तीव्रव्यथो विग्रथितश्चिरात् संरोहति व्रणः ॥ ४४ ॥

स्निग्धां रुक्षां श्लेष्मां गाढां दुर्गन्धस्ताश्च विकेशिकाम् ।

व्रणे न दद्यात् कल्कञ्च

स्नेहात् क्लेदो विवर्धते ॥ ४५ ॥

मांसच्छेदोऽतिरूपीच्छाहरणं शोणितागमः ।

अथातिगाढदुर्न्यासैर्ब्रणवर्त्मावघर्षणम् ॥ ४६ ॥

सपूतिमांसं सोत्सङ्गं सगतिं पूयगर्भिणम् ।

ब्रणं विशोधयेत् शीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका ॥ ४७ ॥

अन्तन्तु पुटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।

भोजनैरुपनाहैश्च नातिब्रणविरोधिभिः ॥ ४८ ॥

सद्यः सद्यो ब्रणान् सीव्येद् विवृत्तानाभिघातजान् ।

मैदोजान् लिखितान् ग्रन्थीन् कृत्वाः पालीश्च कर्णयोः ॥ ४९ ॥

शिरोऽचिकूटनासौष्ठगण्डकर्णोरुवाहुषु ।

ग्रीवाललाटमुष्कास्त्रिङ्मेढ्रपायूदरादिषु ॥ ५० ॥

मन्थीरेषु प्रदेशेषु मांसलेष्वचलेषु च ।

न तु वङ्गणकक्षादावल्पमांसचले ब्रणान् ॥ ५१ ॥

वायुनिर्वाहिणः शल्यगर्भान् चारविषाग्निजान् ।

सीव्येच्चलास्थि शुष्कास्त्रटणरोमापनोय तु ॥ ५२ ॥

प्रलम्बि मांसं विच्छिन्नं निवेश्य स्वनिवेशने ।

सन्ध्यष्ट्यवस्थिते रक्ते स्नायूा सूत्रेण वल्कजेः ॥ ५३ ॥

सीव्येन्न दूरे नासन्ने गृह्णन्नाल्पं न वा बहु ।

सान्त्वयित्वा ततश्चात्तं ब्रणे मधुघृतद्रुतैः ॥ ५४ ॥

अञ्जनचौमजमषीफलनीशक्लकीफलैः ।

सरोध्रमधुकौर्दग्धे युञ्ज्याद् बन्धादि पूर्ववत् ॥ ५५ ॥

ब्रणो निःशोणितौष्ठो यः किञ्चिदेवात्रलिख्य तम् ।

सञ्जातरुधिरं सीव्येत् सन्धानं ह्यस्य शोणितम् ॥ ५६ ॥

बन्धनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युञ्जीत तेषु च ।

आविकाजिनकौशेयमुष्णं चौमं तु शीतलम् ॥ ५७ ॥

शीतोष्णं तूलसन्तानकार्पासस्नायुवल्कजम् ।

ताम्रायस्त्रपुसीसानि व्रणे मेदःकफाधिके ॥ ५८ ॥

भङ्गे च युञ्ज्यात् फलकं चर्मवल्ककुशादि च ।

स्वनामानुगताकारा बन्धास्तु दश पञ्च च ॥ ५९ ॥

कोशस्त्रस्तिकमुत्तोलोचो न दामानुवेक्षितम् ।

स्रुटाविवन्धस्थगिकावितानोत्सङ्गगोफणाः ॥ ६० ॥

यमकं मण्डलाख्यं च पञ्चाङ्गी चेति योजयेत् ।

यो यत्र सुनिविष्टः स्यात् तं तेषां तत्र बुद्धिमान् ॥ ६१ ॥

बध्नीयाद्गाढमूर्च्छास्फिकचावङ्गणमूर्धसु ।

शाखावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलोदरे ॥ ६२ ॥

समं मेहनमुष्के च

नेत्रे सन्धिषु च श्लथम् ।

बध्नीयाच्छिथिलस्थाने वातश्लेष्मोद्भवे समम् ॥ ६३ ॥

गाढमेव समस्थाने भृशं गाढं तदाश्रये ।

शीते वसन्ते च तथा मोक्षणीयौ व्रज्यात् व्रज्यात् ॥ ६४ ॥

पित्तरक्तोत्थयोर्बन्धो गाढस्थाने समो मतः ।

समस्थाने श्लथो नैव शिथिलस्याश्रये तथा ॥ ६५ ॥

सायं प्रातस्तयोर्मौक्तौ ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ।

अवहो दंशमशक्तीति वातादिपीडितः ॥ ६६ ॥

दुष्टो भवेत् चिरं चात्र न तिष्ठेत् स्नेहभेषजम् ।

कृच्छ्रेण रुद्धिं रुद्धिं वा याति रुद्धो विवर्णताम् ॥ ६७ ॥

बद्धस्तु चूर्णितो भग्नो विश्लिष्टः पाटितोऽपि वा ।

क्षिन्नस्त्रायुशिरोऽप्याशु सुखं संरोहति व्रणः ॥ ६८ ॥

उत्थानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीडयेत् ।

उद्धृतौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुक् ॥ ६९ ॥

समो मृदुररुक् शीघ्रं व्रणः शुध्यति रोहति ।

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ॥ ७० ॥

प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च ।
 अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समन्तात् सुनिवेशितैः ॥ ७१ ॥
 धीतैरकर्कशः क्षीरोभूर्जार्जुनकदम्बजैः ।
 कृष्टिनामग्निदग्धानां पिटिका मधुमेहिनाम् ॥ ७२ ॥
 कर्णिकाश्चोन्दुरुविषे चारदग्धा विषान्विताः ।
 न मांसपाके बध्नीयाद् गुदपाके च दारुणे ॥ ७३ ॥
 शीथ्य माणाः सरुग्दाहाः शोफावस्थाविसर्पिणः ।
 अरक्षया व्रणे यस्मिन् मक्षिका निक्षिपेत् कृमीन् ॥ ७४ ॥
 ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुजा शोफान्नसंस्रवान् ।
 मुरसादि प्रयुञ्जीत तत्र धावनपूरणे ॥ ७५ ॥
 सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ।
 गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः चाराश्विना हितः ॥ ७६ ॥
 प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ।
 न चैनं त्वरमाणोऽन्तःसदोषमुपरोहयेत् ॥ ७७ ॥
 सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः ।
 रुद्धेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ॥ ७८ ॥
 हर्षं क्रोधं भयं वापि यावदास्त्रैर्यस्यैवसम्भवात् ।
 आदरेणानुवर्त्योऽयं मासान् षट् सप्त वा विधिः ॥ ७९ ॥
 उत्पद्यमानासु च तासु तासु वार्त्तासु दोषादिबलानुसारी ।
 तैस्तैरुपायैः प्रयतन्निर्वाक्यो दालोचयन् विस्तरमुत्तरोक्तम् ॥ ८० ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः चाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां चारः श्रेष्ठो

बह्वनि यत् ।

क्षेद्यभेद्यादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥ १ ॥

दुःखावचार्य्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिमयात्सु च ।
 अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥
 सं पेयोऽर्शोऽग्निसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ।
 योज्यः साक्षान्मर्षाश्चित्रवाह्यार्शःकुष्ठसुप्तिषु ॥ ३ ॥
 भगन्दराबुदयन्यिदुष्टनाडीव्रणादिषु ।
 न तूभयोऽपि योक्तव्यः पित्ते रक्ते बलेऽबले ॥ ४ ॥
 ज्वरेऽतिसारे हृन्मूर्ध्नि रोगे पाण्ड्यामयेऽरुचौ ।
 तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रगे ॥ ५ ॥
 भीरुगर्भिण्यतुमतोप्रोदुहत्तफलयोनिषु ।
 अजोर्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीसन्धिमर्मसु ॥ ६ ॥
 तरुणास्थिशिरास्त्रायुसेवनी गलनाभिषु ।
 देशेऽल्पमांसे वृषणमेद्वस्रोतोन्खान्तरे ॥ ७ ॥
 वर्त्म रोगादृतेऽक्ष्योश्च शीतवर्षोष्णदुर्दिने ।
 कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ॥ ८ ॥
 अश्वकर्णमहावृक्षपलाशास्फोटवृक्षकान् ।
 इन्द्रवृक्षार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान् ॥ ९ ॥
 काकजङ्घामपामार्गमग्निमन्याग्नितिल्वकान् ।
 सार्द्रान् समूलशाखादीन् खण्डशः परिकल्पितान् ॥ १० ॥
 कोशातकोष्ठतस्य शूकनालं यवस्य च ।
 निवाते निचयीकृत्य पृथक् तानि शिलातले ॥ ११ ॥
 प्रक्षिप्य सुष्ककचये सुधाश्मानि च दीपयेत् ।
 ततस्त्रिलानां कुन्तालैर्दध्नुःऽग्नौ विगते पृथक् ॥ १२ ॥
 कृत्वा सुधाश्मनां भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः ।
 सुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ॥ १३ ॥
 गालयेदर्द्धभारेण महता वाससा च तत् ।
 यावत् पिच्छिलरक्ताच्छस्तोक्ष्यो जातस्तदा च तम् ॥ १४ ॥

गृहीत्वा चारनिष्यन्दं पचेत्तैलैश्चां विघट्टयन् ।
 पच्यमाने ततस्तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः ॥ १५ ॥
 शक्तिचारपङ्कशङ्कनाभीश्चायसभाजने ।
 कृत्वाग्निवर्णान् बहुशः चारोत्थे कुडवोन्मिते ॥ १६ ॥
 निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ।
 श्लक्ष्णं शकृद् दक्षशिखिगृध्रकङ्ककपोतजम् ॥ १७ ॥
 चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोद्दालवणानि च ।
 परितः सुतरां चातो दर्व्यां तमवघट्टयेत् ॥ १८ ॥
 सबाष्पैश्च यदोत्तिष्ठेद् बुद्बुदैर्लेहवह्ननः ।
 अवतार्य ततः शीतो यवराशावयोमये ॥ १९ ॥
 स्वाप्योऽयं मध्यमः चारो

न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ ।

निर्वाप्यापनयेत्

तीक्ष्णे पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥ २० ॥

तथा लाङ्गलिकादन्तिचित्रकातिविषावचाः ।
 खर्जिकाकनकाक्षीरिहिङ्गुपूतीकपल्लवाः ॥ २१ ॥
 तालपत्री विडञ्चेति सप्तरात्रात् परन्तु सः ।
 योज्यः

तीक्ष्णोऽनिलश्लेष्ममेदोजेष्वर्बुदादिषु ॥ २२ ॥
 मध्येष्वेव च मध्यो-

ऽन्यः पित्तास्रगुदजन्मसु ।

बलार्थं चीणपानीये चाराम्बु पुनरावपेत् ॥ २३ ॥
 नातितीक्ष्णो मृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।
 शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरुक् ॥ २४ ॥
 चारा दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ।
 आचषाम्बु सरश्माद् गात्रमापीडयन्निव ॥ २५ ॥

सर्वतोऽनुसरन् दोषानुन्मूलयति मूलतः ।

कर्म कृत्वा गतरजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥

क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्नावितेऽथवा ।

क्षारं शलाकया दत्वा झोतप्राप्ततदेहया ॥ २७ ॥

मात्राशतमुपेक्षेत

तत्रार्थः स्वाहृताननम् ।

हस्तेन यन्त्रं कुर्वीत

वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ॥ २८ ॥

निर्भुज्य पिचुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।

पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो घ्राणार्बुदेषु च ॥ २९ ॥

प्रत्यादित्यं निषण्णस्य समुन्नम्याग्रनासिकाम् ।

मात्रा विधायः पञ्चाशत्

तद्वदर्थसि कर्णजे ॥ ३० ॥

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्यावगम्य च ।

सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत् पयोमस्तुकाश्लिष्वैः ॥ ३१ ॥

निर्वापयेत् ततः सान्ज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् ।

अभिष्यन्दीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥ ३२ ॥

यदि च स्थिरमूलत्वात् क्षारदग्धं न शीर्यते ।

धान्यास्त्रवीजग्रथ्याह्नतिलैरालेपयेत् ततः ॥ ३३ ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।

पक्वजम्बुसितं सन्नं सम्यक् दग्धं

विपर्यये ॥ ३४ ॥

ताम्रतातोदकण्डूद्यैर्दुर्दग्धं

तं पुनर्दहेत् ।

अतिदग्धे सवेद्रक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः ॥ ३५ ॥

गुदे विशेषाद्विण्मूत्रसंरोधोऽतिप्रवर्त्तनम् ।

पुंस्त्वोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य श्वातनाद् ध्रुवम् ॥ ३६ ॥

नाम्नायां नासिकावंशदरणाकुक्षनोद्भवः ।

भवेच्च विषयाज्ञानं

तद्वच्छ्रोत्रादिकेष्वपि ॥ ३७ ॥

विशेषादत्र सेकोऽन्तर्लेपो मधुघृतं तिलाः ।

वातपित्तहरा चेष्टा सर्वेव शिशिरा क्रिया ॥ ३८ ॥

अन्तो हि शीतः स्पर्शनं चारस्तेनोपसंहितः ।

यात्याशु स्वादुतां तस्मादन्ते निर्वापयेत्तराम् ॥ ३९ ॥

अग्निः चारादपि श्रेष्ठस्तद् दग्धानामसम्भवात् ।

मेघजचारश्चैव न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ४० ॥

त्वचि मांसे शिरास्नायुसन्ध्यस्थिषु स युज्यते ।

मृषाङ्गान्मानि मूर्धार्त्तिमन्यकीलतिलादिषु ॥ ४१ ॥

त्वग्दाहो वृत्तिगोदन्तसूर्यकान्तशरादिभिः ।

अर्शोभगन्दरग्रन्थिनाडीदुष्टव्रणादिषु ॥ ४२ ॥

मांसदाहो मधुस्रेहजाख्वोष्ठगुडादिभिः ।

स्निग्धवर्त्मन्यक्षक्त्रावनील्यसम्यग्व्यधादिषु ॥ ४३ ॥

शिरादिदाहस्तैरेव

न दहेत् चारवारितान् ।

अन्तःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणातुरान् ॥ ४४ ॥

मुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ।

तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवक्त्रसिकान्वितम् ॥ ४५ ॥

पक्वतालकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम् ।

प्रमाददग्धवत् सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४६ ॥

चतुर्धा तत्तु तुल्येन सह

तुल्यस्य लक्षणम् ।

त्वग् विवर्णोऽप्यतेऽत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ॥ ४७ ॥

सस्फोटदाहतीव्रोषं दुर्दग्धम्

अतिदाहतः ।

मांसलम्बनसङ्कोचदाहधूपनवेदनाः ॥ ४८ ॥

शिरादिनाशस्तृणमूर्च्छात्रणगाभीर्यमृत्यवः ।

तुल्यस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णञ्च मेषजम् ॥ ४९ ॥

स्थानेऽसौ वेदनात्यर्थं विलीने मन्दता रुजः ।

दुर्दग्धे शीतमुष्णञ्च युक्तप्रादादौ ततो हितम् ॥ ५० ॥

सम्यग् दग्धे तुगाक्षीरोप्लवचन्दनगैरिकैः ।

लिम्पेत् साज्यामृतैरुर्ध्वं पित्तविद्रधिवत् क्रिया ॥ ५१ ॥

अतिदग्धे द्रुतं कुर्यात् सर्वे पित्तविसर्पवत् ।

स्नेहदग्धे भृशतरं रुचं तत्र तु योजयेत् ॥ ५२ ॥

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ।

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥ ५३ ॥

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुवाग्भट्टविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

संहितायां प्रथमं सूत्रस्थानं सम्पूर्णम् ॥

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः ।

गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥ १ ॥

बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्वानुगैश्च सः ।

मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते ॥ २ ॥

तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।

नेन्धनं दृश्यते गच्छत्सत्त्वो गर्भाशयं तथा ॥ ३ ॥

कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावता ।

नानायोन्याकृतीः सत्त्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् ॥ ४ ॥

अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।

रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः

शुक्रार्त्तवे पुनः ॥ ५ ॥

वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बद्धपत्यता ।

वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥ ६ ॥

मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति त्रग्रहम् ।

वत्सराद् द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ७ ॥

पूर्णषोडशवर्षाः स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।

शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रोऽनिले हृदि ॥ ८ ॥

वीर्यवन्तं सुतं सूते

ततो न्यूनान्दयोः पुनः ।

रोग्यत्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैक वा ॥ ८ ॥

कातादिकुणपग्रन्थिपूयक्षोणमलाद्वयम् ।

बीजासमर्थं रेतोसं

स्त्रलिङ्गैर्दोषजं वदेत् ॥ १० ॥

रक्तेन कुणपं स्त्रे स्रवाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।

पूयामं रक्तपित्ताभ्यां क्षोणं मारुतपित्ततः ॥ ११ ॥

कच्छ्राण्येतान्येताभ्यं तु त्रिदोषं मूत्रविट्प्रभम् ।

कुर्याद्वातादिभिदुष्टे स्त्रौषधं

कुणपे पुनः ॥ १२ ॥

धातकोपुष्यखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् ।

पाययेत् सर्पिरथका विपक्वमसनार्दिभिः ॥ १३ ॥

पलाशभस्माश्मभिदा ग्रन्थिग्रामे

पूयरेतसि ।

परूषकवटादिभ्यां

क्षीणे शुक्रकरी क्रिया ॥ १४ ॥

स्निग्धं वान्तं विरिक्तं च निरुद्धमनुवासितम् ।

योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरवस्तिभिः ॥ १५ ॥

संशुद्धो विट्प्रभे सर्पिर्हिङ्गुसेव्यादिसाधितम् ।

पिवेत्

ग्रन्थिगार्तवे पाठाव्योषहृच्चकजं जलम् ॥ १६ ॥

पेयं कुणपपूयास्त्रे चन्दनं वक्ष्यते तु यत् ।

गुह्यरोगे च तत्सर्वं कार्यं सोत्तरवस्तिकम् ॥ १७ ॥

शुक्रं शुक्तं गुरु स्निग्धं मधुरं बहुलं बहु ।

दृढमाचिकतैलाभं सद्गर्भाया

आर्तवं पुनः ॥ १८ ॥

साक्षारसशशासामं धीतं यच्च विरज्यते ।

शुद्धशुक्रार्तव स्त्रच्छं संरक्तं मिथुनं मिथः ॥ १८ ॥
 स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धं शीलितवस्तिकम् ।
 नरं विशेषात् क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतैः ॥ २० ॥
 नारो तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत् ।
 क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छाणिपयोधराम् ॥ २१ ॥
 सस्ताक्षिकुचिं पुंस्कामां विद्यादृतुमर्तो स्त्रियम् ।
 पद्मं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ॥ २२ ॥
 ऋतावतोते योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ।
 मासेनोपचितं रक्तं धमनोभ्यामृतौ पुनः ॥ २३ ॥
 ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुन्वाद्भुदेत् ।
 ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनो चन्द्रहम् ॥ २४ ॥
 मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ।
 क्षैरेयं यावकं स्तोकां कोष्ठशोधनकर्षणम् ॥ २५ ॥
 पर्णं शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ।
 चतुर्थेऽङ्गि ततः स्नात्वा शुक्लमाख्याम्बरा शुचिः ॥ २६ ॥
 इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम् ।
 ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्त्रिंशश्च निन्दिताः ॥ २७ ॥
 एकादशी च युग्मास्तु स्यात् पुत्रोऽन्यास्तु कन्यका ।
 सप्ताध्यायोऽथ पुत्रोऽयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ॥ २८ ॥
 नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्जितम् ।
 प्रबन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यं च कामतः ॥ २९ ॥
 सन्तोऽप्यादुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः ।
 दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥ ३० ॥
 इच्छेतां यादृशं पुत्रं तदूपचरितांश्च तौ ।
 चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥ ३१ ॥
 कर्माङ्गन्ते च पुमान् सर्पिः क्षीरशाल्योदनाशितः ।

प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहूर्त्तिकाश्रया ॥ ३२ ॥

आरोहेत् स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः ।

तैलमाषोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वां दधातु
विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ।

ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ ।

भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥ ३४ ॥

सान्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां सुदान्वितौ ।

उत्ताना तन्मना योषित् तिष्ठेदङ्गैः सुप्तं स्थितैः ॥ ३५ ॥

तथा हि वीजं गृह्णाति दोषः स्वस्थानमास्थितैः ।

लिङ्गन्तु सद्योगर्भाया योन्यां वीजस्य संग्रहः ॥ ३६ ॥

त्वस्तिगुरुत्वं स्फुरणं शुक्रासाननुबन्धनम् ।

हृदयस्यन्दनं तन्द्रा तृड् ग्लानिर्लोमहर्षणम् ॥ ३७ ॥

अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कलली भवेत् ।

गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तः प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्त्तते ।

पुथे पुरुषक हैमं राजतं वाथ वायसम् ॥ ३९ ॥

कृत्वाऽग्निवर्यं निर्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत् ।

गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्यकान् ॥ ४० ॥

पिबेत्पुथे जले पिष्टानेकद्वित्रिसमस्तथः ।

क्षीरेण श्वेतवृद्धतीमूलं नासापुटे स्वयम् ॥ ४१ ॥

पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेद्वामे दुहिदवाञ्छया ।

पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥ ४२ ॥

नासयास्येन वा पीतं वटशृङ्गाष्टकं तथा ।

ओषधीर्जीविनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत् ॥ ४३ ॥

उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भेष्टकम् ।

नवनीतघृतक्षीरेः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ४४ ॥

अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।

अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम् ॥ ४५ ॥

शोकक्रोधभयोद्देगवेगश्चाविधारणम् ।

उपवासाध्वतोक्ष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम् ॥ ४६ ॥

रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।

उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्त्यजेत् ॥ ४७ ॥

तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्त्रिमामासतोऽष्टमात् ।

एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्यन्म्रियेत वा ॥ ४८ ॥

वातलेश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजडवामनः ।

पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्नी पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ४९ ॥

व्याधीन्वास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।

द्वितीये मासि कललाद्धनः पेश्यथवाऽर्बुदम् ॥ ५० ॥

पुंस्त्रोक्तीवाः क्रमात्तेभ्यः

तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।

क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छाच्छर्दिरोचकः ॥ ५१ ॥

जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।

अक्षेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचकौ ॥ ५२ ॥

पादशोफो विदाहोऽन्ये अक्षाश्च विविधात्मिकाः ।

मातृजं ह्यस्य हृदयं मातृश्च हृदयेन तत् ॥ ५३ ॥

सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं अक्षाविधारणम् ।

देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ॥ ५४ ॥

अक्षाविघाताद्गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ।

व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ ५५ ॥

मूर्द्धा द्वे सक्थिनो बाह्वे सर्वसूक्ष्माङ्गजम् च ।

सममेव हि मूर्द्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदुःखयोः ॥ ५६ ॥

गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते ।
 वया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ ५७ ॥
 चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे ।
 षष्ठे स्नायुशिरारोमबलवर्णनखत्वचाम् ॥ ५८ ॥
 सर्वैः सर्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ।
 गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ।
 कण्डू' विदाहं कुर्वन्ति गर्भिण्याः किल्विषाणि च ॥ ५९ ॥
 नवनीतं हितं तत्र कोलाम्बु मधुरौषधैः ।
 सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघु स्वादु च भोजनम् ॥ ६० ॥
 चन्दनांशोरकल्केन लिम्पेद्रूतस्तनोदरम् ।
 श्रेष्ठया चण्डारणशशशोणितयुक्तया ॥ ६१ ॥
 अश्वत्थपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ।
 पटोर्लानम्बर्माञ्जिष्ठासुरसैः सेचयेत् पुनः ॥ ६२ ॥
 दार्वीमधुकतायेन सृजां च परिशीलयेत् ।
 ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ॥ ६३ ॥
 तेन तौ ज्ञानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।
 शिशुरोजोऽनवस्थानान्दारी संशयिता भवेत् ॥ ६४ ॥
 क्षीरपेया च पेयात्र सष्टतान्वासनं घृतम् ।
 मधुरैः साधितं शुद्धैः पुराणशक्ततस्तथा ॥ ६५ ॥
 शुष्कमूलककोलास्त्रकषायेण प्रशस्यते ।
 शताह्वकाल्कितो वस्तिः सतैलघृतसैन्धवः ॥ ६६ ॥
 तस्मिंस्त्वेकाह्वयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।
 वर्षाद्विकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ॥ ६७ ॥
 शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
 बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्वोक्तं चानुवासनम् ॥ ६८ ॥
 तत एव पित्तुं चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।

वातघ्नपत्रभङ्गाश्वः शीतं स्नानेऽन्वष्टं हितम् ॥ ६८ ॥
 निःस्नेहाङ्गी न नवमान्मासात् प्रभृति वासयेत् ।
 प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वं चेष्टिनी ॥ ७० ॥
 पुन्नामदौहृदप्रभरता पुंस्त्वप्रदर्शिनी ।
 उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥ ७१ ॥
 पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
 नृत्यवादित्रगान्धर्वगन्धमात्यप्रिया च या ॥ ७२ ॥
 क्लीवं तत्सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
 यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥ ७३ ॥
 प्राक् चैव नवमान्मासात्सूतिकागृहमाश्रयेत् ।
 देशे प्रशस्ते सन्धारैः सम्यन्नं साधकेऽहनि ॥ ७४ ॥
 तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिका परिवारिता ।
 अद्यश्चः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिप्तयता क्लमः ॥ ७५ ॥
 अधोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुभूतता ।
 वेदनोरुदरकटोपृष्ठहृदवस्तिवङ्गणे ॥ ७६ ॥
 योनिभेदरुजातो दस्फुरणस्रवणानि च ।
 आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकसूतिः ॥ ७७ ॥
 अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
 हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुर्साचिताम् ॥ ७८ ॥
 पाययेत्सष्टतां पेयां तनौ भूषयन्ने स्थिताम् ।
 आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गो पुनः पुनः ॥ ७९ ॥
 अधोनाभेर्विमृज्जीयात्कारयेज्जृम्भचङ्क्रमम् ।
 गर्भः प्रयात्यवागिवं तल्लिङ्गं हृदिमोक्षतः ॥ ८० ॥
 आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।
 आव्यो हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपतेक्षतः ॥ ८१ ॥
 अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।

मृदुपूर्वं प्रवाहेत वाटमाप्रसवाच्च सा ॥ ८२ ॥
 हर्षयेत् तां सुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
 प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिकेशावसादिताः ॥ ८३ ॥
 धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकक्षुकैः ।
 हिरण्यपुष्पोमूलं च पाणिपादेन धारयेत् ॥ ८४ ॥
 सुवर्चलां विशल्यां वा जरायुपतनेऽपि च ।
 कार्यमेतत् तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकम्पयेत् ॥ ८५ ॥
 कटीमाकोटयेत् पाण्णरां स्त्रिजौ गाढं निपीडयेत् ।
 तालुकण्ठं स्पृशेद्देव्या मूर्ध्नि दद्यात् सुहीपयः ॥ ८६ ॥
 भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्पपैः ।
 पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ ८७ ॥
 कुष्ठतालीसकल्कां वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
 यूषेण वा कुलत्थानां विल्वजेनासवेन वा ॥ ८८ ॥
 शताह्वासर्षपाज्जोशिश्रुतीक्ष्णकचित्तकैः ।
 सहिर्ङ्कुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्षपम् ॥ ८९ ॥
 तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
 शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥ ९० ॥
 निरुद्धः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
 तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ॥ ९१ ॥
 कुशला पाणिनाऽक्तेन हरेत् क्लृप्तनखेन वा ।
 मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गच्च मर्दयेत् ॥ ९२ ॥
 मकल्लाख्ये शिरोवस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।
 सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ ९३ ॥
 धान्याम्बु वा गुडव्योषत्रिजातकरजोऽन्वितम् ।
 अथ बालोपचारं बालं योषिदुपाचरेत् ॥ ९४ ॥
 सूतिका क्षुब्धती तैलाद् घृताद्वा महतीं पिबेत् ।

पञ्चकोलकिनीं माचामनु चोष्णं गुडोदकम् ॥ ८५ ॥
 वातघ्नौषधतोयं वा तथा वायुर्न कुप्यति ।
 विशुध्यति च दुष्टासं द्वित्रिरात्रमयं क्रमः ॥ ८६ ॥
 स्नेहायोग्या तु निःस्नेहममुमेव विधिं भजेत् ।
 पीतवत्याश्च अठरं यमकाक्तं विवेष्टयेत् ॥ ८७ ॥
 जीर्णे स्नाता पिबेत् पेयां पूर्वोक्तौषधसाधिताम् ।
 त्रयहादूर्ध्वं विदार्यादिवर्गकाथेन साधिता ॥ ८८ ॥
 हिता यवागूः स्नेहाद्या सात्म्रतः प्रयसाऽथवा ।
 सप्तरात्रात् परं चास्यै क्रमशो वृंहणं हितम् ॥ ८९ ॥
 द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ।
 यत्ने नोपचरेत् सूतां दुःसाध्या हि तदामयाः ॥ ९० ॥
 गर्भहृदिप्रसवरक् क्लेदासस्रुतिपीडनैः ।
 एवञ्च मासादध्यर्क्षान्मुक्ताहारादियन्त्रणा ।
 गतसूताभिधाना स्यात् पुनरार्त्तवदर्शनात् ॥ ९१ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो गर्भव्यापदं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥
 गर्भिण्याः परिहार्याणां सेवया रोगतोऽपि वा ।
 पुष्पे दृष्टेऽथवा शूले बाह्यान्तः स्निग्धशीतलम् ॥ १ ॥
 सेव्याभोजहिमक्षीरोवल्ककल्काज्यलेपितान् ।
 धारयेद् योनिवस्तिभ्यामार्द्रार्द्रान् पिचुनक्तकान् ॥ २ ॥
 अतधीतघृताक्तां स्त्रीं तदभ्रस्यवगाहयेत् ।
 ससिताक्षौद्रकुमुदकमलोत्पलकेसरम् ॥ ३ ॥
 लिङ्घात् क्षीरघृतं खादेच्छृङ्गाटककसेरुकम् ।
 पिबेत् कान्ताजशालूकबालोदुम्बरवत् प्रयः ॥ ४ ॥
 शृतेन शालिकाकोलीद्विवलामधुकेक्षुभिः ।

पयसा रक्तशाल्यन्नमद्यात् समधुशर्करम् ॥ ५ ॥

रसैर्वा जाङ्गलैः

शुद्धिवर्जं चासोक्तमाचरेत् ।

असम्पूर्णत्रिमासायाः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ॥ ६ ॥

आमान्वये च

तत्रेष्टं शीतं रुचोपसंहितम् ।

उपवासो घनोशीरगुडूचरलुधान्यकाः ॥ ७ ॥

दुरालभापर्पटकचन्दनातिविषाबलाः ।

क्वथिताः सलिले पानं दृणधान्यादिभोजनम् ॥ ८ ॥

सुन्नादियूषैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ।

गर्भे निपतिते तोक्ष्णं मद्यं सामर्थ्यतः पिबेत् ॥ ९ ॥

गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्त्तिविस्मरणाय च ।

लघुना पञ्चमूलेन रुक्षां पेयां ततः पिबेत् ॥ १० ॥

पेयाममद्यपा कल्के साधितां पाञ्चकौलिके ।

विस्वादिपञ्चकक्वाथे तिलोद्दालकान्तण्डुलैः ॥ ११ ॥

मासतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ।

लघुरस्नेहलवणो दीपनीययुतो हितः ॥ १२ ॥

दोषधातुपरिक्लेदशोषार्थं विधिरित्ययम् ।

स्नेहान्नवस्तयश्चोर्द्धं बल्यजीवनदीपनाः ॥ १३ ॥

सञ्ज्ञातसारे महति गर्वे योनिपरिस्रवात् ।

वृद्धिमप्राप्नुवन् गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः ॥ १४ ॥

उपविष्टकमाहुस्तं वर्द्धते तेन नोदरम् ।

शोकोपवासरूक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्रवात् ॥ १५ ॥

वाते क्रुधे कशः शुब्धेद् गर्भो नागोदरं तु तत् ।

उदरं वृद्धमप्यत्र हीयते स्फुरणं चिरात् ॥ १६ ॥

तयोर्द्ध्वहणवातघ्नमधुरद्रव्यसंस्कृतैः ।

घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भांश्च खादयेत् ॥ १७ ॥
 तैरेव च सुदृप्तायाः क्षोभनं यानवाहनैः ।
 लोनाख्ये निष्कुरे श्येनगोमत्स्योत्क्रोशवर्हिजाः ॥ १८ ॥
 रसा बहुघृता देया माषमूलकजा अपि ।
 बालवित्त्वं तिलान् माषान् सक्तूँश्च पयसा पिबेत् ॥ १९ ॥
 समेद्यमांसं मधु वा कव्यभ्यङ्गश्च शीलयेत् ।
 हर्षयेत् सततं चैनामेवं गर्भः प्रवर्धते ॥ २० ॥
 पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः कृच्छ्राज्जायेत नैव वा ।
 उदावर्तन्तु गर्भिण्याः स्नेहैराशुतरां जयेत् ॥ २१ ॥
 योग्यैश्च वस्त्रिभिर्हन्यात् सगर्भा स हि गर्भिणीम् ।
 गर्भेऽतिदोषोपचयादपथ्यैर्देवतोऽपि वा ॥ २२ ॥
 मृतेऽन्तरुदरं शीतं स्तब्धं धातं मृशव्यथम् ।
 गर्भास्रन्दो भ्रमस्तृष्णा कृच्छ्रादुच्छसनं क्लमः ॥ २३ ॥
 अरतिः स्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ।
 तस्याः कोष्णाश्वसिक्तायाः पिष्ट्वा योनिं प्रलेपयेत् ॥ २४ ॥
 गुडं किण्वं सल्लवणं तथान्तः पूरयेन्मुहुः ।
 घृतेन कल्कीकृतया शाल्मल्यतसिपिच्छया ॥ २५ ॥
 मन्त्रैर्योग्यैर्जरायुक्तैर्मूढगर्भो न चेत् पतेत् ।
 अथापृच्छ्ये श्वरं वैद्यो यद्वेनाशु तमाहरेत् ॥ २६ ॥
 हस्तमभ्युज्य योनिञ्च सान्ज्यशाल्मलिपिच्छया ।
 हस्तेन शक्यं तेनैव गात्रं च विषमं स्थितम् ॥ २७ ॥
 आञ्जनोत्पीडसंपीडविचेपोत्क्षेपणादिभिः ।
 अनुलोम्य समाकर्षेद् योनिं प्रत्यार्जवागतम् ॥ २८ ॥
 हस्तपादशिरोभिर्यो योनिं भुग्नः प्रपद्यते ।
 पादेन योनिमेकेन भुग्नेऽन्येन गुदं च यः ॥ २९ ॥
 विष्कम्भी नाम तौ मूढौ शस्त्रदारणमर्हतः ॥

मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्यां तत्र कर्म प्रशस्यते ॥ ३० ॥
 वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णायं न योनाववचारयेत् ।
 पूर्वं शिरः कपालानि दारयित्वा विशोधयेत् ॥ ३१ ॥
 कक्षोरस्तालुचिवुके प्रदेशेऽन्यतमे ततः ।
 समालम्ब्य दृढं कर्षेत् कुशलो गर्भशङ्कुना ॥ ३२ ॥
 अभिन्नशिरसं त्वक्षिकूटयोर्गण्डयोरपि ।
 बाहुं क्षित्त्वांससक्तस्य वाताघातोदरस्य तु ॥ ३३ ॥
 विदार्य कोष्ठमन्त्राणि बहिर्वासं निरस्य च ।
 कटीसक्तस्य तद्वच्च तत् कपालानि दारयेत् ॥ ३४ ॥
 यद्यद्यायुवशादङ्गं सज्जेद्गर्भस्य खण्डशः ।
 तत्तत् क्षित्त्वा हरेत् सम्यग् रक्षेत्रारो च यत्नतः ॥ ३५ ॥
 गर्भस्य हि गतिं चित्रां करोति विगुणोऽनिलः ।
 तत्रानल्पमतिस्तस्मादवस्थापेच्चमाचरेत् ॥ ३६ ॥
 क्षिन्द्याद्गर्भं न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ।
 सहात्मना न चोपेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ॥ ३७ ॥
 योनिस्वरणभ्रंशमकलश्लासपीडिताम् ।
 धूल्युद्गारां हिमाङ्गों च मूढगर्भां परित्यजेत् ॥ ३८ ॥
 अथापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्भिषक् ।
 एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ ३९ ॥
 दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं ततः ।
 योनिर्मुदुर्भवेत् तेन शूलं चास्याः प्रशाम्यति ॥ ४० ॥
 दीप्यकातिविषारास्त्राहिङ्गुलापञ्चकोलकान् ।
 चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा पाययेत् ततः ॥ ४१ ॥
 कटुकातिविषापाठाशकत्वग्घिङ्गुतेजिनीः ।
 तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ ४२ ॥
 त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।

सायं पिवेदरिष्टं वा तथा सुकृतमासवम् ॥ ४३ ॥
 शिरीषककुम्भाथपिचून् योनौ त्रिनिक्षिपेत् ।
 उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥ ४४ ॥
 पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ।
 रसो दशाहं च परं लघुपथ्याल्पभोजना ॥ ४५ ॥
 स्वेदाभ्यङ्गपरा स्नेहान् बलातैलार्द्रकान् भजेत् ।
 ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ॥ ४६ ॥
 बलामूलकषायस्य भागाः षट् पयसस्तथा ।
 यवकोलकुलत्थानां दशमूलस्य चैकतः ॥ ४७ ॥
 निःक्वाथभागो भागश्च तैलस्य च चतुर्दश ।
 द्विमेदादारुमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयचन्दनैः ॥ ४८ ॥
 सारिवाकुष्ठतगरजीवकर्षभसैन्धवैः ।
 कालानुसार्याश्रैलेयवचागुरुपुनर्नवैः ॥ ४९ ॥
 अश्वगन्धावरीक्षीरशुक्लायष्टीवरारसैः ।
 शताह्वाशूर्पपर्ण्यैर्लात्वक्पत्रैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ५० ॥
 पक्कं मृदग्निना तैलं सर्ववातविकारजित् ।
 सूतिकाबालमर्मास्थिचतुर्घ्नीषु पूजितम् ॥ ५१ ॥
 ज्वरगुल्मग्रहोन्मादमूत्राघातान्त्वहृच्चिजित् ।
 धन्वन्तरैरभिमतं योनिरोगक्षयापहम् ॥ ५२ ॥
 वस्तिहारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्यन्दते यदि ।
 जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरेत् शिशुम् ॥ ५३ ॥
 मधुकं शाकवीजं च पयस्या सुरदारु च ।
 अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ ५४ ॥
 वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ।
 अनन्ता सारिवा राज्ञा पद्मा च मधुयष्टिका ॥ ५५ ॥
 बृहतीद्वयकाश्रय्यः क्षीरीमृङ्गत्वचो घृतम् ।

पृश्निपर्णी बला शिशुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ ५६ ॥
 शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिता ।
 सप्तैतान् पयसा योगानर्हस्योक्तसमापनान् ॥ ५७ ॥
 क्रमात् सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ।
 कपित्थविल्ववृद्धतो पटोले क्षुनिदिग्धजैः ॥ ५८ ॥
 मूलैः शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे ।
 नवमे सारिवाऽनन्ता पयस्या मधुयष्टिभिः ॥ ५९ ॥
 योजयेद् दशमे मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ।
 अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥ ६० ॥
 अवस्थितं लोहितमङ्गनाया वातेन गर्भे ब्रुवतेऽनभिज्ञाः ।
 गर्भाकृतित्वात् कटुकोष्णतोक्ष्यैः सुते पुनः केवल एव रक्ते ॥ ६१ ॥
 गर्भे जडा भूतहृतं वदन्ति मूर्तेर्न दृष्टं हरणं यतस्तैः ।
 ओजोशनत्वादथवाऽव्यवस्थैर्भूतैरुपेक्ष्येत न गर्भमाता ॥ ६२ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातोऽङ्गविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥
 शिरोऽन्तराधिर्धौ बाह्व सक्थिनी च समासतः ।
 षडङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं तस्याच्चिह्नदयादिकम् ॥ १ ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमाद् गुणाः ।
 स्वाऽनिलाऽग्न्यब्धुवा-
 मेकगुणवृद्धान्वयः परे ॥ २ ॥
 तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन् ओचं शब्दो विविक्तता ।
 वातात् स्पर्शत्वक् उच्छ्वासा वङ्गेर्दृग्रूपपक्तयः ॥ ३ ॥
 आप्या जिह्वा रसस्नेहा घ्राणगन्धास्थि पार्थिवम् ।
 शृङ्खल मातृजं रक्तमांसमज्जगुदादिकम् ॥ ४ ॥
 पैतृकं तु स्थिरं शुक्रं धमन्यस्थिकचादिकम् ।

त्रैतनं चित्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ५ ॥

सात्माग्रजं त्वायुरारोग्यमनालस्यं प्रभा बलम् ।

रसजं वपुषो जन्म वृत्तिर्बहिरलोलता ॥ ६ ॥

सात्त्विकं शौचमास्तिक्यं शुक्लधर्मरुचिर्मतिः ।

राजसं बहुभाषित्वं मानक्रुद्धभ्रमत्सराः ॥ ७ ॥

तामसं भयमज्ञानं निद्राऽऽलस्यं विषादिता ।

इति भूतमयो देहः

तत्र सप्त त्वचोऽष्टजः ॥ ८ ॥

पच्यमानात् प्रजायन्ते क्षीरात् सन्तानिका इव ।

धात्वाशयान्तरक्ते दो विपक्वः स्वं समूषणा ॥ ९ ॥

श्लेष्मन्नायूपराच्छन्नः कलाख्यः काष्ठसारवत् ।

ताः सप्त सप्त चाधारा रक्तस्याद्यः क्रमात् परे ॥ १० ॥

कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ।

गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ॥ ११ ॥

कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुफुसम् ।

यकृतं प्लीहोन्दुकं वृक्कौ नाभिडिम्भान्त्वस्तयः ॥ १२ ॥

दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।

कण्ठोऽसं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसो गुदम् ॥ १३ ॥

जालानि कण्ठराश्वान्ये पृथक् षोडश निर्दिशेत् ।

षट् कूर्चाः सप्त सेवन्यो मेढ्रजिह्वाशिरोगताः ॥ १४ ॥

शस्त्रेणैताः परिहरेच्चतस्रो मांसरज्जवः ।

चतुर्देशास्थिसंघाताः सीमन्ता द्विगुणा नव ॥ १५ ॥

अस्थ्यां शतानि षष्टिश्च त्रीणि दन्तनखैः सह ।

धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह सन्धीनां च शतद्वयम् ॥ १६ ॥

दशोत्तरं

सहस्रे हे निजगादाऽत्रिनन्दनः ।

स्नावा नवशती पञ्च पुंसां पेशीशतानि च ॥ १७ ॥

अधिका विंशतिः स्त्रीणां योनिस्तनसमाश्रिताः ।

दश मूलशिरा इत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतो वयुः ॥ १८ ॥

रसात्मकं वह्न्योजस्तन्निवहं हि चेष्टितम् ।

स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माद्याः पचरेखाप्रतानवत् ॥ १९ ॥

भिद्यन्ते तास्ततः सप्तशतान्यासां भवन्ति तु ।

तत्रैकैकं च शाखायां शतं तस्मिन् वेधयेत् ॥ २० ॥

शिरां जालम्बरां नाम तिस्रश्चाभ्यन्तराश्रिताः ।

षोडशद्विगुणाः श्रोण्यां तासां द्वे द्वे तु वङ्गणे ॥ २१ ॥

द्वे द्वे कटीकतरुणे शस्त्रेणाष्टौ स्पृशेन्न ताः ।

पार्श्वयोः षोडशैकैकामूर्ध्वगां वर्जयेत् शिराम् ॥ २२ ॥

द्वादशद्विगुणाः पृष्ठे पृष्ठवंशस्य पार्श्वगे ।

द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यो न शस्त्रेण परास्पृशेत् ॥ २३ ॥

पृष्ठवज्जठरे तासां मेहनस्योपरि स्थिते ।

रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ २४ ॥

चत्वारिंशदुरस्यासां चतुर्दश न वेधयेत् ।

स्तनरोहिततन्मूलहृदये तु पृथग्द्वयम् ॥ २५ ॥

अपस्तम्भाख्ययोरेकां तथा पालापयोरपि ।

ग्रीवायां पृष्ठवत्तासां नीले मन्ये कृकाटिके ॥ २६ ॥

विधुरे मातृकाश्चाष्टौ षोडशेति परित्यजेत् ।

हन्वोः षोडश तासां द्वे सन्धिवन्धनकर्मणी ॥ २७ ॥

जिह्वायां हनुवत्तासामधो द्वे रसबोधने ।

द्वे च वाचः प्रवर्त्तिन्यौ

नासायां चतुरुत्तरा ॥ २८ ॥

विंशतिर्गन्धवेदिन्यौ तासामेकां च तालुगाम् ।

षट्पञ्चाशन्नयनयोर्निषेधोन्धे षकर्सणी ॥ २९ ॥

हे हे अपाङ्गयोर्हे च तासां षडिति वर्जयेत् ।
 नासानेत्राश्रिताः षष्टिर्ललाटे स्थपनीश्रिताम् ॥ ३० ॥
 तत्रैकां द्वौ तथाऽऽवर्त्तौ चतस्रश्च कचान्तगाः ।
 सप्तैवं वर्जयेत् तासां

कर्णयोः षोडशात्र तु ॥ ३१ ॥

हे शब्दबोधमि शङ्खौ शिरास्ता एव चाश्रिताः ।
 हे शङ्खसन्धिगे तासां

मूर्ध्नि द्वादश तत्र तु ॥ ३२ ॥

एकैकां पृथगुत्क्षेपसीमन्ताधिपतिस्थिताम् ।
 इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः शिराः ॥ ३३ ॥
 अवेध्यास्तत्र कात्स्न्येन देहेऽष्टानवतिस्तथा ।
 संकीर्णा अथिताः क्षुद्रा वक्राः सन्धिषु चाश्रिताः ॥ ३४ ॥
 तासां शतानां सप्तानां पादोऽस्रं वहते पृथक् ।
 वातपित्तकफैर्जुष्टं शुद्धं चैव स्थिता मलाः ॥ ३५ ॥
 शरीरमनुगृह्णन्ति पीडयन्त्यन्यथा पुनः ।
 तत्र श्यावारुणा सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षणात् सिराः ॥ ३६ ॥
 प्रस्यन्दिन्यश्च वातास्रं वहन्ते

पित्तशोणितम् ।

स्पर्शोष्णाः शीघ्रवाहिन्यो नीलपीताः कफं पुनः ॥ ३७ ॥
 गौर्यः स्निग्धाः स्थिराः शीताः संसृष्टं लिङ्गसङ्करे ।
 गूढाः समस्थिताः स्निग्धा रोहिण्याः शुद्धशोणितम् ॥ ३८ ॥
 धमन्यो नाभिसम्बद्धा विंशतिसत्तुरुत्तराः ।
 ताभिः परिवृतो नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ ३९ ॥
 ताभिश्चोर्ध्वमधस्तिर्यग्देहोऽयमनुगृह्यते ।
 स्रोतांसि नासिके कर्णौ नेत्रे पायास्यमेहनम् ॥ ४० ॥
 स्तनौ रक्तापयथेति नारीणामधिकं त्रयम् ।

जीवितायतनान्यन्तः स्रोतांस्याद्दुस्त्रयोदश ॥ ४१ ॥

प्राणधातुमलाशोऽन्नवाहीन्य-

हितसेवनात् ।

तानि दुष्टानि रोगाय विशुद्धानि सुखाय च ॥ ४२ ॥

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।

स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ ४३ ॥

आहारश्च विहारश्च यः स्याद् दोषगुणैः समः ।

धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ ४४ ॥

अतिप्रवृत्तिः सङ्को वा शिराणां अन्ययोऽपि वा ।

विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ ४५ ॥

विसानामिव सूक्ष्माणि दूरं प्रविष्टतानि च ।

द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपचीयते ॥ ४६ ॥

व्यधे तु स्रोतसां मोहकम्पाधानवमिज्वराः ।

प्रलापशूलविण्मूत्ररोधो मरणमेव वा ॥ ४७ ॥

स्रोतोविद्धमतो वैद्यः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ।

उद्धृत्य शल्यं यत्नेन सद्यः क्षतविधानतः ॥ ४८ ॥

अन्नस्य पक्ता पित्तं तु पाचकाख्यं पुरेरितम् ।

दोषधातुमलादीनामूषेत्यात्रेयशासनम् ॥ ४९ ॥

तदधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।

सैव धन्वन्तरिमते कला पित्तधराक्षया ॥ ५० ॥

आयुरारोग्यवीर्यौजीभूतधात्वग्निपुष्टये ।

स्थिता पक्ताशयद्वारि भुक्तमार्गाऽर्गलेव सा ॥ ५१ ॥

भुक्तमामाशये रुद्धा सा विपाच्य नयत्यधः ।

बलवत्यबला त्वन्नमाममेव विमुञ्चति ॥ ५२ ॥

ग्रहण्यां बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबलः ।

दूषितेऽम्नावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ॥ ५३ ॥

यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषणम् ।
 तक्रामिर्हेतुराहारान्नपक्वाद्रसादयः ॥ ५४ ॥
 अन्नं कालेऽभ्यवद्वतं कोष्ठं प्राणानिलाद्वतम् ।
 द्रवैर्विभिन्नसङ्घातं नीतं स्नेहेन मार्दवम् ॥ ५५ ॥
 सन्मुचितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् ।
 औदर्येऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ॥ ५६ ॥
 आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।
 फेनीभूतं कफं यातं विदाहादस्त्रतां ततः ॥ ५७ ॥
 पित्तमामाशयात्कुर्याच्चप्रवमानं च्युतं पुनः ।
 अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटुमारुतम् ॥ ५८ ॥
 भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।
 पञ्चाहारगुणान् खान् खान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ॥ ५९ ॥
 यथास्वं ते च पुष्णन्ति पक्त्वा भूतगुणान् पृथक् ।
 पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥ ६० ॥
 किट्टं सारश्च तत्पक्वमन्नं सम्भवति द्विधा ।
 तत्राच्छं किट्टमन्नस्य मूत्रं विद्याह्वनं शक्तत् ॥ ६१ ॥
 सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पचतेऽग्निभिः ।
 रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ॥ ६२ ॥
 अस्थौ मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते ।
 कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ॥ ६३ ॥
 स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोजोधातूनां क्रमशो मलाः ।
 प्रसादकिट्टौ धातूनां पाकादेवं द्विधच्छतः ॥ ६४ ॥
 परस्परौपसंस्तम्भाद्वातुसूत्रे हपरम्परा ।
 केचिदाहुरहोरात्रात् षड्रहादपरे परे ॥ ६५ ॥
 मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः ।
 सन्ततं भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥ ६६ ॥

हृथादीनि प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते ।
 प्रायः करोत्यहोरात्रात्कर्मन्यदपि भेषजम् ॥ ६७ ॥
 व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।
 युगपत्सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ६८ ॥
 क्षिप्यमाणः स्ववैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ।
 तस्मिन् विकारं कुरुते खे वर्षमिव तोयदः ॥ ६९ ॥
 दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ।
 अन्नभौतिकधात्वग्निकर्मेति परिभाषितम् ॥ ७० ॥
 अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्त्वृणामधिको मतः ।
 तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिचयवृद्धिचयात्मकाः ॥ ७१ ॥
 तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेभ्यनैर्हितैः ।
 पालयेद्ययतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्वलस्थितिः ॥ ७२ ॥
 समः समाने स्थानस्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ।
 पित्ताभिमूर्च्छिते तीक्ष्णो मन्दोऽस्मिन् कफपीडिते ॥ ७३ ॥
 समोऽग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चैवं चतुर्विधः ।
 यः पचेत् सम्यगेवान्नं भुक्तं सम्यक् समस्त्वसौ ॥ ७४ ॥
 विषमोऽसम्यगप्याशु सम्यक् क्वापि चिरात् पचेत् ।
 तीक्ष्णो वज्रिः पचेत् शीघ्रमसम्यगपि भोजनम् ॥ ७५ ॥
 मन्दस्तु सम्यगप्यन्नमुपयुक्तं चिरात् पचेत् ।
 कृत्वाऽस्य शोषाटोपान्नकूजनाऽध्मानगौरवम् ॥ ७६ ॥
 सहजं कालजं युक्तिकृतं देहबलं त्रिधा ।
 तत्र सत्वशरीरोत्थं प्राकृतं सहजं बलम् ॥ ७७ ॥
 वयस्कृतमृतूत्थं च कालजं युक्तिकृतं पुनः ।
 विहाराहारजनितं तथोर्जस्करयोगजम् ॥ ७८ ॥
 देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाङ्गलः स्वल्परोगदः ।
 आनूपो विपरीतोऽस्मात् समः साधारणः स्मृतः ॥ ७९ ॥

मज्जमेदोवसामूत्रपित्तश्लेष्मशक्तान्यसृक् ॥ ८० ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्द्धितम् ।

पृथक् स्वप्रसृतं प्रोक्तमोजो मस्तिष्करेतसाम् ॥ ८१ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसः स्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद् वृद्धिचयावतः ॥ ८२ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ॥ ८३ ॥

विमुत्वादाशुकारित्वाद् बलित्वादन्यकोपनात् ।

स्वातन्त्र्याद्बहुरोगत्वादोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥ ८४ ॥

प्रायो त एव पवनाध्युषिता मनुष्याः

दोषात्मकाः स्फुटितधूसरकेशगात्राः ।

शीतद्विषश्चलधृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टाः

सौहार्ददृष्टिगतयोऽतिबहुप्रलापाः ॥ ८५ ॥

अल्पपित्तबलजीवितनिद्राः सन्नसक्तचलजर्जरवाचः ।

नास्तिका बहुभुजः सविलासा गीतहाससृगयाकलिलोलाः ॥ ८६ ॥

मधुरान्तपटूणासात्म्यकाङ्क्षाः

कृशदीर्घाकृतयः सशब्दयाताः ।

न दृढा न जितेन्द्रिया न चार्थ्या

न च कान्तादयिता बहुप्रजा वा ॥ ८७ ॥

नेत्राणि चैषां खरधूसराणि वृत्तान्यचारूणि सृतोपमानि ।

अन्मीक्षितानीव भवन्ति सुप्ते शैलद्रुमांस्ते गगनं च यान्ति ॥ ८८ ॥

अधन्या मत्सरा धाताः स्तेनाः प्रोदुबद्धपिण्डिकाः ।

अशृगालोद्भृष्टप्राखुकाकोलूकाश्च वातिकाः ॥ ८९ ॥

पित्तं वज्रिर्वज्रिजं वा यदस्मात्

पित्तोद्विक्तस्तीक्ष्णदृष्ट्याबुभुक्षुः ।

गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताऽङ्घ्रिवक्त्राः

शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥ ८० ॥

दयितुमाह्वयितुमनमण्डनः सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः ।

विभवसाहसबुद्धिवलान्वितो भवति भीषुगतिर्दिषतामपि ॥ ८१ ॥

मेधावी प्रशिथिलसन्धिवन्धमांसः

नारीणामनोभिमतोऽल्पशुक्रकामः ।

आवासः पतिततरङ्गनीलिकानां

भुङ्क्तेऽन्नं मधुरकषायतिक्तशीतम् ॥ ८२ ॥

धर्मद्वेषी खेदनः पूतिगन्धिः

भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्थः ।

सुप्त पश्येत् कर्णिकारान् पलाशान्

दिग्दाहोल्काविद्युदकानलांश्च ॥ ८३ ॥

तनूनि पिङ्गानि चलानि चैषां तन्वल्पपद्माणि हिमप्रियाणि ।

क्रोधेन मद्येन रवेश्च भासा रागं व्रजन्त्याश्च विलोचनानि ॥ ८४ ॥

मध्यायुषो मध्यवलाः पण्डिताः क्लेशभीरवः ।

व्याघ्रर्चकपिमानार्जयज्ञानूकाश्च पैत्तिकाः ॥ ८५ ॥

श्लेष्मा सोमः श्लेष्मलस्तेन सोम्यो गूढस्निग्धस्निष्टसन्ध्यस्थिमांसः ।

सुतृड्दुःखक्लेशधर्मेतरतो बुद्ध्या युक्तः सात्विकः सत्यसन्धः ॥ ८६ ॥

प्रियङ्गुदूर्वाशरकाण्डशस्त्रगोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः ।

प्रलम्बबाहुः पृथुपीनवच्चा महाललाटो घननीलकेशः ॥ ८७ ॥

मृदङ्गः समसुविभक्तचारुवर्षा

बद्धोजोरतिरसशुक्रपुत्रमृत्युः ।

धर्मात्मा वदति न निष्ठुरं च जातु

प्रच्छन्नं वहति दृढं चिरं च वैरम् ॥ ८८ ॥

समदक्षिरदेन्द्रतुल्ययातो

जलदाभोऽधिमृदङ्गसिंहघोषः ।

स्मृतिमानभियोगवान् विनीतो

न च बाह्योऽप्यतिरोदनो न लोलः ॥ ८८ ॥

तिक्तं कषायं कटुकोष्णरूक्षमल्पं स भुङ्क्ते बलवांस्तथापि ।

रक्तान्तं सुस्निग्धविशालदीर्घसुव्यक्तशुक्लासितपद्मलाक्षः ॥ १०० ॥

अल्पव्याहारक्रोधपानाशनेभ्यः

प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ।

आह्वो गम्भीरः स्थूलवक्षः क्षमावान्

आर्यो निद्रालुर्दीर्घसूत्रः क्षतज्ञः ॥ १०१ ॥

ऋतुर्विपश्चित् सुभगः सलज्जो भक्तो गुरुणां स्थिरसौहृदश्च ।

क्षमो सपद्मान् सविहङ्गमालांस्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥ १०२ ॥

ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणतार्क्ष्यहंसगजाधिपैः ।

श्लेषप्रकृतयस्तुल्यास्तथा सिंहाऽश्वगोवृषैः ॥ १०३ ॥

प्रकृतीर्द्वयसर्वीत्या इन्द्रसर्वगुणोदये ।

शौचास्तिक्यादिभिश्चैवं गुणैर्गुणमयीर्वदेत् ॥ १०४ ॥

वयस्त्वाषोडशादं बालं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

हृदिरासत्तेर्मध्यं तत्राहृदिः परं क्षयः ॥ १०५ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्द्धं वपुः पात्रं सुखायुषोः ।

न च यद्युक्तमुद्रितैरष्टाभिर्निन्दितैर्निजैः ॥ १०६ ॥

अरोमशासितस्थूलदीर्घत्वैः सविपर्ययैः ।

सुस्निग्धा मृदवः सूक्ष्मा नैकमूलाः स्थिराः कचाः ॥ १०७ ॥

ललाटमुन्नतं श्लिष्टशङ्खमर्द्धेन्दुसन्निभम् ।

कर्णौ नीचोन्नतौ पश्चाच्छहान्तौ श्लिष्टमांसलौ ॥ १०८ ॥

नेत्रे व्यक्तासितसिते सुवह्वे घनपद्मणी ।

उन्नताग्रा महोच्छासा पीनर्जुर्नासिका समा ॥ १०९ ॥

ओष्ठौ रक्तावनुदुहत्तौ महत्यौ नोल्बणे हनू ।

महदास्यं घना दन्ताः स्निग्धाः श्लक्ष्णाः सिताः समाः ॥ ११० ॥

जिह्वा रक्तायता तन्वी मांसलं चिवुकं महत् ।

ग्रीवा ऋक्षा घना वृत्ता स्कन्धावुन्नतपीवरौ ॥ १११ ॥
 उदरं दक्षिणावर्त्तगूढनाभि समुन्नतम् ।
 लनुरक्तोन्नतनखं स्निग्धमाताम्रमांसलम् ॥ ११२ ॥
 दीर्घाच्छिद्राङ्गुलि महत्पाणिपादं प्रतिष्ठितम् ।
 गूढवंशं वृहत्पृष्ठं निगूढाः सन्धयो दृढाः ॥ ११३ ॥
 धीरः स्वरोज्जुनादो च वर्णः स्निग्धः स्थिरप्रभः ।
 स्वभावजं स्थिरं सत्वमविकारि विपत्स्वपि ॥ ११४ ॥
 उत्तरोत्तरमुच्चैर् वपुर्गर्भादिनीरुजम् ।
 आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्द्धमानं शनैः शुभम् ॥ ११५ ॥
 इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतम् ।
 आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥ ११६ ॥
 त्यग्रक्तादीनि सत्वान्तान्यग्राख्यष्टौ यथोत्तरम् ।
 बलप्रमाणज्ञानार्थं साराख्युक्तानि देहिनाम् ॥ ११७ ॥
 सारैरुपेतः सर्वैः स्यात् परं गौरवसंयुतः ।
 सर्वारम्भेषु चाशावान् सहिष्णुः सन्नतिः स्थिरः ॥ ११८ ॥
 अनुत्सेकमदन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ।
 सत्ववांस्तप्यमानस्तु राजसो नैव तामसः ॥ ११९ ॥
 दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यैकतन्त्रताः ।
 रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिस्तद्गुणः ॥ १२० ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो मर्मविभागं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतं

तेषामेकादशादिशेत् ।

पृथक् सकृद्योस्तथा बाह्वोस्त्रीणि कोष्ठे नवोरसि ॥ १ ॥

पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वं तु जत्रोस्त्रिंशच्च सप्त च ।

मध्ये पादतलस्याहुरमितो मध्यमाङ्गुलिम् ॥ २ ॥

तलहृन्नामरुजया तत्र विद्वस्य पञ्चता ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थं क्षिप्रमाक्षेपमारणम् ॥ ३ ॥

तस्योर्ध्वं द्व्यङ्गुले कूर्चः पादभ्रमणकम्पकत् ।

गुल्फसन्धेरधः कूर्चशिरःशोफरुजाकरम् ॥ ४ ॥

जङ्घाचरणयोः सन्धौ गुग्फो रुक्स्तम्भमान्यकत् ।

जङ्घान्तरे त्विन्द्रवस्तिर्मारयत्यसृजः क्षयात् ॥ ५ ॥

जङ्घोर्वोः सङ्गमे जानु खञ्जता तत्र जीवतः ।

जानुनस्त्रङ्गलादूर्ध्वं माण्यूरुस्तम्भशोफकत् ॥ ६ ॥

उर्व्यूरुमध्ये तद्वेधात्सक्थिशोषोऽस्रसङ्ख्यात् ।

उरुमूले लोहिताख्यं हन्ति पक्ष्मसृक्क्षयात् ॥ ७ ॥

सुष्कवङ्गणयोर्मध्ये विटपं षण्ढताकरम् ।

इति सक्थ्योस्तथा बाह्वोर्मण्णिवन्धोऽत्र गुल्फवत् ॥ ८ ॥

कूर्परं जानुवत् कौण्यं तयोर्विटपवत् पुनः ।

कक्षाक्षमध्ये कक्षाष्टक् कुणित्वं तत्र जायते ॥ ९ ॥

स्थूलान्नबद्धः सद्योग्नो विद्धातवमनो गुदः ।

मूत्राशयो धनुर्वक्रो वस्तिरल्पास्रमांसगः ॥ १० ॥

एकाधोवदनो मध्ये कव्याः सद्यो निहन्त्यसून् ।

ऋतेऽश्मरीव्रणाद्विषस्तत्ताप्युभयतश्च सः ॥ ११ ॥

मूत्रसाव्ये कतो भिन्नो व्रणो रोहिच्च यत्नतः ।

देहामपक्वस्थानानां मध्ये सर्वशिराश्रयः ॥ १२ ॥

नाभिः सोऽपि हि सद्योग्नो

द्वारमामाश्रयस्य च ।

सत्वादिधाम हृदयं स्तनोरःकोष्ठमध्यगम् ॥ १३ ॥

स्तनरोहितमूलाख्ये द्व्यङ्गुले स्तनयोर्वदेत् ।

ऊर्ध्वाधोऽस्रकफापूर्णकोष्ठो नश्येत्तयोः क्रमात् ॥ १४ ॥

अपस्तम्भावुरःपार्श्वे नाद्यावनिलवाहिनी ।
 रक्तेन पूर्णकोष्ठोऽत्र श्वासात्कासाच्च नश्यति ॥ १५ ॥
 पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्श्वयोः ।
 अधोऽसकूटयोर्विद्यादपालापाख्यमर्मणी ॥ १६ ॥
 तयोः कोष्ठेऽसृजा पूर्णे नश्येद् यातेन पूयताम् ।
 पार्श्वयोः पृष्ठवंशस्य ओष्णीकर्णौ प्रतिष्ठिते ॥ १७ ॥
 वंशाश्रिते स्फिजोरुर्ध्वं कटीकतरुणे स्मृते ।
 तत्र रक्तचयात् पाण्डुरीनरूपो विनश्यति ॥ १८ ॥
 पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
 जघनस्य बहिर्भागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ ॥ १९ ॥
 चेष्टाहानिरधःकाये स्पर्शज्ञानं च तद् व्यधात् ।
 पार्श्वान्तरनिबद्धौ यावुपरि ओष्णिकर्णयोः ॥ २० ॥
 आशयच्छादनौ तौ तु नितम्बी तरुणास्थिगौ ।
 अधःशरीरे शोफोऽत्र दौर्बल्यं मरणं ततः ॥ २१ ॥
 पार्श्वान्तरनिबद्धौ च मध्ये जघनपार्श्वयोः ।
 तिर्य्यगूर्ध्वं च निर्दिष्टौ पार्श्वसन्धी तयोर्व्यधात् ॥ २२ ॥
 रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरसम्भवः ।
 स्तनमूलार्जवे भागे पृष्ठवंशाश्रये शिरे ॥ २३ ॥
 वृहत्पौ तत्र विहस्य मरणं रक्तसंचयात् ।
 बाहुमूलाभिसम्बद्धे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ॥ २४ ॥
 अंसयोः फलके बाहुस्त्रापशोषौ तयोर्व्यधात् ।
 ग्रीवामुभयतः स्नावौ ग्रीवाबाहुशिरोऽन्तरे ॥ २५ ॥
 स्कन्धांसपीठसम्बन्धावंसौ बाहुक्रियाहरौ ।
 कण्ठनाडीमुभयतः शिरा हनुसमाश्रिताः ॥ २६ ॥
 चतसस्तासु नीले द्वे मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते ।
 स्वरप्रणाशवैकृत्यं रसाज्ञानं च तद्वर्धे ॥ २७ ॥

कण्ठनाडीमुभयतो जिह्वानासागताः शिराः ।
 पृथक् चतस्रस्ताः सद्यो घ्नन्त्यसून्मातृकाह्वयाः ॥ १८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रोवासन्वी तत्र चलं शिरः ।
 अधस्तात्कर्णयोर्निम्नो विधुरे श्रुतिहारिणौ ॥ २९ ॥
 फणानुभयतो घ्राणमार्गं श्रोत्रपथानुगौ ।
 अन्तर्गलस्थितौ वेधाद् गन्धविज्ञानहारिणौ ॥ ३० ॥
 नेत्रयोर्वाह्यतोऽपाङ्गौ भ्रुवोः पुच्छान्तयोरधः ।
 तथोपरि भ्रुवोर्निम्नावावर्त्तावान्ध्रुवमेषु तु ॥ ३१ ॥
 अनुकर्णं ललाटान्ते शङ्खौ सद्योविनाशनौ ।
 केशान्ते शङ्खयोरूर्ध्वमुत्क्षेपौ स्थपनी पुनः ॥ ३२ ॥
 भ्रुवोर्मध्ये त्रयेऽप्यत्र शल्ये जीवेदनुद्धृते ।
 खयं वा पतिते पाक्नात् सद्यो नश्यति तूद्धृते ॥ ३३ ॥
 जिह्वाक्षिनासिकाश्रोत्रखचतुष्टयसङ्गमे ।
 तालुन्यास्यानि चत्वारि स्रोतसां तेषु मर्मसु ॥ ३४ ॥
 विद्धः शृङ्गाटकाख्येषु सद्यस्यजति जीवितम् ।
 कपाले सन्धयः पञ्च सीमन्तास्त्रिष्वङ्गूर्ध्वगाः ॥ ३५ ॥
 भ्रमोन्मादतमोनाशैस्तेषु विद्धेषु नश्यति ।
 आन्तरो मस्तकस्योर्ध्वं शिरासन्धिसमागमः ॥ ३६ ॥
 रोमावर्त्तोऽधिपो नाम मर्म सद्यो हरत्यसून् ।
 विषमं स्यदनं यत्र पीडिते हृक् च मर्म तत् ॥ ३७ ॥
 मांसास्थिस्रायुधमनीशिरासन्धिसमागमः ।
 स्यान्मर्मेति च तेनाऽत्र सुतरां जीवितं स्थितम् ॥ ३८ ॥
 बाहुभ्येन तु निर्देशः षोडशैव मर्मकल्पना ।
 प्राणायतनसामाख्यादैक्यं वा मर्मणां मतम् ॥ ३९ ॥
 मांसजानि दंशेन्द्राख्यतलहृत्स्तनरोहिताः ।
 शङ्खौ कटीकतरुणे नितम्बावंसयोः फले ॥ ४० ॥

अस्थ्यष्टौ

स्नावमर्माणि त्रयोविंशतिराण्यः ।

कूर्चकूर्चशिरोऽपाङ्गच्छिप्रोत्क्षेपांसवस्तयः ॥ ४१ ॥

गुदोपस्तम्भविधुरशृङ्गाटानि नवादिशेत् ।

मर्माणि धमनीस्थानि

सप्तत्रिंशत् शिराश्चयाः ॥ ४२ ॥

वृहत्पौ मातृकानीले मन्ये कक्षाधरौ फणौ ।

विटपे हृदयं नाभिः पार्श्वसन्धौ स्तनान्तरे ॥ ४३ ॥

अपालापौ स्थपन्यूर्ध्वतस्रो लोहितानि च ।

सन्धौ विंशतिरावर्तौ मणिवन्धौ ककुन्दरौ ॥ ४४ ॥

सीमन्ताः कूर्परौ गुल्फौ कक्षाद्यौ जानुनी पतिः ।

मांसमर्मगुदोऽन्येषां स्नावौ कक्षाधरौ तथा ॥ ४५ ॥

विटपौ विधुराख्ये च शृङ्गाटानि शिरासु तु ।

अपस्तम्भावपाङ्गौ च धमनीस्थं न तैः स्मृतम् ॥ ४६ ॥

विद्धेऽजस्रमसृक्स्नावो मांसधावनवत्तनुः ।

पाण्डुत्वमिन्द्रियाज्ञानं मरणं चाशु मांसजे ॥ ४७ ॥

मज्जान्वितोऽच्छो विच्छिन्नस्नावो रुक् चास्थिमर्मणि ।

आयामाक्षेपकस्तम्भाः स्नावजेऽभ्यधिकं रुजा ॥ ४८ ॥

यानस्थानासनाशक्तिर्वैकल्यमथवान्तकः ।

रक्तं सशब्दफेनोष्णं धमनीस्थे विचेतसः ॥ ४९ ॥

शिरामर्मव्यधे सान्द्रमजस्रं बहुश्लेष्मं सवेत् ।

तत्क्षयात्तृड्भ्रमश्वासमोहहिष्माभिरन्तकः ॥ ५० ॥

वस्तु शूकैरिवाकीर्णं रुद्धे च कुणिखञ्जता ।

बलचेष्टाक्षयः शेषः पर्वशोफश्च सन्धिजे ॥ ५१ ॥

नाभिश्शङ्काधिपापानहृच्छृङ्गाटकवस्तयः ।

अष्टौ च मातृकाः सद्यो निघ्नन्येकान्नविंशतिः ॥ ५२ ॥

सप्ताहः परमस्तेषां कालः कालस्य कर्षणे ।
 त्रयस्त्रिंशदपस्तम्भतलहृत्पार्श्वसन्धयः ।
 कटीतरुणसीमन्तस्तनमूलेन्द्रवस्तयः ।
 क्षिप्रापालापवृहतीनितम्बस्तनरोहिताः ॥ ५४ ॥
 कालान्तरप्राणहरा मासमासार्द्धजोविताः ।
 उत्क्षेपौ स्थपनी त्रीणि विशल्यघ्नानि

तत्र हि ॥ ५५ ॥

वायुर्मांसवसामज्जमस्तुलुङ्गानि शोषयन् ।
 शब्द्यापाये विनिर्गच्छन् श्वासात्कासाच्च हन्यस्त्रन् ॥ ५६ ॥
 फणावपाङ्गौ विधुरौ नीले मन्थे कृकाटिके ।
 अंसांसफलकावर्त्तविटपोर्वीकुक्कुन्दराः ॥ ५७ ॥
 सजानुहोहिताख्याऽऽणिकक्षाष्टकूर्चकूर्पराः ।
 वैकल्यमिति चत्वारि चत्वारिंशच्च कुर्वते ॥ ५८ ॥
 हरन्ति तान्यपि प्राणान् कदाचिदभिघाततः ।
 अष्टौ कूर्चशिरोगुल्फमणिवन्धा रुजाकराः ॥ ५९ ॥
 तेषां विटपकक्षाष्टगूर्व्यः कूर्चशिरांसि च ।
 द्वादशाङ्गुलमानानि द्वाङ्गुले मणिवन्धने ॥ ६० ॥
 गुल्फौ च स्तनमूले च त्र्यङ्गुलौ जानुकूर्परौ ।
 अपानवस्तिहृन्नाभिनीलाः सीमन्तमातृकाः ॥ ६१ ॥
 कूर्चश्चङ्काटमन्याश्च त्रिंशदेकेन वर्जिताः ।
 आत्मपाणितश्चोन्मानाः

शेषाण्यर्द्धाङ्गुलं वदेत् ॥ ६२ ॥

पञ्चाशत् षट् च मर्माणि तिलव्रीहिसमान्यपि ।
 इष्टानि मर्माण्यन्येषां

चतुर्विंशताः शिरास्तु याः ॥ ६३ ॥

तर्पयन्ति वपुः कृत्स्नं ता मर्माण्याश्रितास्ततः ।

दत्ततात् क्षतजात्यर्थप्रवृत्ते र्धातुसंचये ॥ ६४ ॥
 वृक्षश्लोक्षजस्तोत्राः प्रतनोति समीरयन् ।
 तेनस्तदुद्धृतं धत्ते दृष्ट्याशोषमदभमान् ॥ ६५ ॥
 स्निग्धस्तस्मयतनुं हरत्येनं ततोऽन्तकः ।
 वर्धयेत्सन्धितो गात्रं मर्मस्थभिहते द्रुतम् ॥ ६६ ॥
 क्खेदनात्सन्धिदेशस्य सङ्कुचन्ति शिरा द्यतः ।
 जीवितं प्राणिनां तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठति ॥ ६७ ॥
 सुविक्षतोऽप्यतो जीवेदमर्मणि न मर्मणि ।
 प्राणघातिनि जीवेत्तु कश्चिद्द्वैद्यगुणेन चेत् ॥ ६८ ॥
 असमग्राभिघाताच्च सोऽपि वैकल्यमश्नुते ।
 तस्मात् चारविषान्यादीन् यन्नात्मर्मसु वर्जयेत् ॥ ६९ ॥
 मर्माभिघातः स्रव्योऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।
 रोगा मर्माश्रितास्तद्वत् प्रक्रान्ता यन्नतोऽपि च ॥ ७० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

यथातो विवृतिविज्ञानीयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥
 पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदयः ।
 यथा भविष्यतो लिङ्गं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥ १ ॥
 अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ।
 अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥ २ ॥
 केचित्तु तद् द्विधेत्याहुः स्थाय्यस्थायिविभेदतः ।
 दोषाणामपि बाहुल्याद्विष्टाभासः समुद्भवेत् ॥ ३ ॥
 स दोषाणां शमे शाम्येत् स्थाय्यवश्यन्तु मृत्यवे ।
 रूपोन्द्रयस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ ४ ॥
 अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ।
 विवृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ॥ ५ ॥

केशरोम निरन्ध्रं यस्याऽभ्यक्तमिविच्छते ।
 यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तब्धान्तर्गतनिर्गते ॥ ६ ॥
 जिह्वो विस्तृतसंचिमे संचिप्तविनतभ्रुणी ।
 चटुभ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥ ७ ॥
 कपोतांभे अलातांभे सुते लुलितपक्ष्मणी ।
 नासिकाऽत्यर्थविहता संवृता पिटिकाचिता ॥ ८ ॥
 उच्छूमा स्फुटिता स्नाना

यस्यौष्ठो यात्यधोऽधरः ।

चङ्घ्रिं द्वियोयः स्यातां वा पक्वजम्बूनिभावुभौ ॥ ९ ॥
 दन्ताः सशर्कराः श्यावास्ताम्राः पुष्पितपङ्किताः ।
 सहसैव पतेयुर्वा जिह्वा जिह्वा विसर्पिणी ॥ १० ॥
 श्वेता शुष्का गुरुः श्यावा लिप्ता सुप्ता सकण्टका ।
 शिरः शिरोधरा वोढुं पृष्ठं वा भारमात्मनः ॥ ११ ॥
 हनू वा पिण्डमास्यस्थं शक्नुवन्ति न यस्य च ।
 यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरुण्यलतिघूनि वा ॥ १२ ॥
 विषदोषाद्विना यस्य खेभ्यो रक्तं प्रवर्तते ।
 उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणावतिनिःसृतौ ॥ १३ ॥
 अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात् सर्वे ते कालचोदिताः ।
 यस्याऽपूर्वाः शिरालेखा बालेन्दाकृतयोऽपि वा ॥ १४ ॥
 ललाटे वस्तिशीर्षे वा षण्मासान्न स जीवति ।
 पद्मिनीपत्रवत् तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥ १५ ॥
 भ्रवते भ्रवमानस्य षण्मासं तस्य जीवितम् ।
 हरिताभाः शिरा यस्य रोमकूपाश्च संवृताः ॥ १६ ॥
 सोऽस्त्राभिलाषी पुरुषः पित्तान् मरणमश्नुते ।
 यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूत्रिं सखेऽपि वा ॥ १७ ॥
 सस्नेहं मूत्रिं धूमो वा मासान्तं तस्य जीवितम् ।

भूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तका नवाः ॥ १८ ॥
 मृत्युं स्वस्थस्य षड्रात्रात् त्रिरात्रादातुरस्य तु ।
 जिह्वा श्यावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥ १९ ॥
 खगा वा भूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ।
 यस्य स्नातानुलितस्य पूर्वं शय्यत्युरो भृशम् ॥ २० ॥
 आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्द्धमासं न जीवति ।
 अकस्माद् युगपद् गात्रे वर्षा प्राक्ततवेक्ततौ ॥ २१ ॥
 तथैवोपचयग्लानिरौक्ष्यस्नेहादि मृत्यवे ।
 तस्य स्फुटयुरङ्गुल्यो नाकृष्टा न स जीवति ॥ २२ ॥
 चवकासादिषु तथा यस्याऽपूर्वो घ्निर्भवेत् ।
 झस्रो दीर्घोऽति वोच्छ्वासः पूतिः सुरभिरेव वा ॥ २३ ॥
 आप्नुतानाप्नुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुषः ।
 मलवस्त्रत्रणादौ वा वर्षान्तं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥
 भजन्तेऽत्यङ्गसौरस्याद्यं यूकामक्षिकादयः ।
 त्यजन्ति वाऽतिवैरस्यात् सोऽग्निं वर्षं न जीवति ॥ २५ ॥
 सततोऽसु गात्रेषु शैत्यं यस्योपलक्ष्यते ।
 शीतेषु भृशमौष्ण्यं वा स्वेदःस्तम्भोऽप्यहेतुकः ॥ २६ ॥
 यो जातशीतपिटिकः शीताङ्गो वा विदह्यते ।
 उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥ २७ ॥
 उरस्थूषा भवेद् यस्य जठरे चातिशीतता ।
 भिन्नं पुरीषं दृष्ट्वा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २८ ॥
 मूत्रं पुरीषं निष्ठूतं शुक्रं वाप्सु निमज्जति ।
 निष्ठूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात् स नश्यति ॥ २९ ॥
 घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।
 अमूर्त्तमिव मूर्त्तञ्च मूर्त्तं चाऽमूर्त्तवत् स्थितम् ॥ ३० ॥
 तैमल्यतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत् ।

अनेत्ररोगचन्द्रं च बहुरूपमलाब्धनम् ॥ ३१ ॥
 जाग्रदु रक्षांसि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ।
 रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ ३२ ॥
 सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।
 ध्रुवमाकाशगङ्गां वा स न पश्यति तां समाम् ॥ ३३ ॥
 मेघतोयौघनिर्घोषवीणापणववेणुजान् ।
 शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानसतो न सतोऽपि वा ॥ ३४ ॥
 निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकस्वनम् ।
 तद्वह्नन्धरसस्पर्शान् मन्यते यो विपर्ययात् ॥ ३५ ॥
 सर्वशो वा न यो यश्च दीपगन्धं न जिघ्रति ।
 विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः ॥ ३६ ॥
 यः पांसुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गघातं न वेत्ति वा ।
 अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
 जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ।
 हीनो दीनः स्खरोऽव्यक्तो यस्य स्याद् गद्गदोऽपि वा ॥ ३८ ॥
 सहसा यो विमुह्येद् वा विवक्षुर्न स जीवति ।
 स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं वा बलवर्णयोः ॥ ३९ ॥
 रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ।
 अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ ४० ॥
 ओतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ।
 संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभयाऽपि वा ॥ ४१ ॥
 छाया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ।
 आतपादर्शतोयादौ या संस्थानप्रमाणतः ॥ ४२ ॥
 छायाऽङ्गात् सम्भवत्युक्ता प्रतिच्छायेति सा पुनः ।
 वर्णप्रभाश्रया या तु सा छायेव शरीरगा ॥ ४३ ॥
 भवेद् यस्य प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्नाऽधिकाऽऽकुला ।

विशिरा द्विशिरा जिह्वा विकृता यदि वाऽन्यथा ॥४४॥
 तं समाप्तायुषं विद्यान्नेक्ष्यनिमित्तजा ।
 प्रतिच्छायामयी यस्य न चाक्षीक्षेत कन्यका ॥ ४५ ॥
 खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
 नाभसी निर्मलाऽऽनोला सस्नेहा सप्रभेव च ॥ ४६ ॥
 वाताद्रजोऽरुणा श्यावा भस्मरुचा हतप्रभा ।
 विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ४७ ॥
 शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा तोयजा सुखा ।
 स्थिरा स्निग्धा घना शुद्धा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥४८॥
 वायवी रोगमरणक्लेशायान्याः सुखोदयाः ।
 प्रभोक्ता तैजसी सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ॥४९॥
 रक्ता पीता सिता श्यामा हरिता पाण्डुरा सिता ।
 तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विमलाश्च याः ॥५०॥
 ताः शुभा मलिना रूक्षाः संचिन्ताश्वासुखोदयाः ।
 वर्णमाक्रामति छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥५१॥
 आसन्ने लक्ष्यते छाया विकृष्टे भा प्रकाशते ।
 नाऽच्छायो नाऽप्रभः कश्चिद्विशेषाच्चिह्नयन्ति तु ॥ ५२ ॥
 नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छाया समाश्रयाः ।
 निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥ ५३ ॥
 हीयते बलतः शश्वदोऽन्नमश्वन् हितं बहु ।
 योऽल्पाशी बहुविष्मूत्रो बद्धाशी चाल्पमूत्रविद् ॥५४॥
 योऽल्पाशी वा कफेनार्तो दीर्घं श्वसिति चेष्टते ।
 दीर्घमुच्छ्वस्य यो ऋक्षं निःश्वस्य परिताम्यति ॥ ५५ ॥
 ऋक्षश्च यः प्रश्वसिति व्याविहं सन्दते भृशम् ।
 शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योऽश्चयित्वा प्रपाणिकौ ॥५६॥
 यो ललाटात् सुतस्वेदः श्वसन्मानबन्धनः ।

उत्थाप्यमानः संमुह्येद् यो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ ५७ ॥
 उत्तान एव स्तपिति यः पादौ विकरोति च ।
 शयनासनकुब्जादौ योऽसदेव जिघृक्षति ॥ ५८ ॥
 अहास्यहासी संमुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ।
 उत्तरोष्ठं परिलिहन् फूलारांश्च करोति यः ॥ ५९ ॥
 यमभिद्रवति ह्याया कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा ।
 भिषग् भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ॥ ६० ॥
 वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ।
 ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्विद्यति शीतलम् ॥ ६१ ॥
 उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवता ।
 योऽणुज्योतिरनेकाग्रो दुष्कायो दुर्मनाः सदा ॥ ६२ ॥
 बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।
 निर्निमित्तश्च यो मेधां शोभासुपचयं श्रियम् ॥ ६३ ॥
 प्राप्नोत्यन्तो वा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयम् ।
 गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥ ६४ ॥
 यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः षण्मासान्न स जीवति ।
 भक्तिः शीलं स्मृतिस्थागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ॥ ६५ ॥
 षड्देतानि निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ।
 मत्तवद् गतिवाक्कम्पमोहा मासान् मरिष्यतः ॥ ६६ ॥
 नश्यत्यजानन् षड्हात् केशलुच्चनवेदनाम् ।
 न याति यस्य चाहारः कण्ठं कण्ठामयादृते ॥ ६७ ॥
 प्रेथाः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।
 यस्य निद्रा भवेन्नित्यं नैव वा न स जीवति ॥ ६८ ॥
 वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणौ भृशम् ।
 चक्षुश्चाकुक्षतां याति यमराज्यं गमिष्यतः ॥ ६९ ॥
 यैः पुरा रमते भावैररतिस्तैर्न जीवति ।

सहसा जायते यस्य विकारः सर्वलक्षणः ॥ ७० ॥
 निवर्तते वा सहसा सहसा स विनश्यति ।
 ज्वरो निहन्ति बलवान् गभीरो दैर्घरात्रिकः ॥ ७१ ॥
 स प्रलापभ्रमश्वासक्षीणं शूनं हतानलम् ।
 अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ॥ ७२ ॥
 संशुष्ककासः पूर्वाह्णे योऽपराह्णेऽपि वा भवेत् ।
 बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥ ७३ ॥
 रक्तपित्तं भृशं रक्तं कण्ठमिन्द्रधनुःप्रभम् ।
 ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥
 रोमकूपप्रविष्टतं कण्ठास्यहृदये सजत् ।
 वाससो रञ्जनं पूति वेगवच्चातिभूरि च ॥ ७५ ॥
 वृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसारिणम् ।
 कासश्वासौ ज्वरच्छर्दिदृष्टातोसारशोफिनम् ॥ ७६ ॥
 यक्ष्मा पाश्चर्यजानाहरक्तच्छर्द्यसतापिनम् ।
 छर्दिर्वेगवतो मूत्रशक्तदग्न्धिः सचन्द्रिका ॥ ७७ ॥
 सास्रविट्पूयरुक् कासश्वासवत्यनुषङ्गिणी ।
 दृष्टान्यरोगक्षपितं बहिर्जिह्वं विचेतनम् ॥ ७८ ॥
 मदात्ययोऽतिशीतार्त्तं क्षीणं तैलप्रभाननम् ।
 अर्शासि पाणिपद्माभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ॥ ७९ ॥
 हृत्पाश्चाङ्गरजाच्छर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ।
 अतोसारो यक्षत्पिण्डमांसधावनमेचकैः ॥ ८० ॥
 तुल्यस्तैलघृतक्षीरदधिमज्जवसालवैः ।
 मस्तुलुङ्गमषीपूयवेसवाराखुमाक्षिकैः ॥ ८१ ॥
 अतिरिक्तासितस्निग्धपूत्यच्छघनवेदनः ।
 कर्बुरः प्रसवन् धातून् निष्पुरोषोऽथवाऽतिविट् ॥ ८२ ॥
 तन्तुमान् मक्षिकाक्रान्तो राजोमांसन्द्रकैर्युतः ।

शीर्णपायुबलिं सुक्लनालं पर्वास्थिशूलिनम् ॥ ८३ ॥
 सस्तपायुं बलक्षीणमन्नमेवोपवेशयेत् ।
 सद्यश्वासाज्वरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ ८४ ॥
 अश्मरीशूनवृषणं बद्धमूत्रं रुजार्दितम् ।
 मेहस्तृहृदाहपिटिकां मांसकोथातिसारिणम् ॥ ८५ ॥
 पिटिकामर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्धगाः ।
 पर्वपादकरस्था वा मदोत्साहं प्रमेहिणम् ॥ ८६ ॥
 सर्वञ्च मांससङ्कोचदाहलण्णामदज्वरैः ।
 विसर्पमर्मसंरोधहिष्माश्वासभ्रमक्लमैः ॥ ८७ ॥
 गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्म इवोन्नतः ।
 शिरान्नो ज्वरच्छर्दिहिष्माश्वासानरुजान्वितः ॥ ८८ ॥
 कासपीनसहृत्तासश्वासातोसारशोफवान् ।
 विण्मूत्रसंग्रहश्वासशोफहिष्माज्वरभ्रमैः ॥ ८९ ॥
 मूर्च्छाच्छर्द्यतिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ।
 शूनाच्च कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ॥ ९० ॥
 विरेचनहतानाहमानाच्चन्तं पुनः धुनः ।
 पाण्डुरोगः श्लयथुमान् पीताचिन्खदर्शनम् ॥ ९१ ॥
 तन्द्रादाहारुचिच्छर्दिसूर्च्छाश्वानातिसारवान् ।
 अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ॥ ९२ ॥
 नारीं शोफो मुखाच्चन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ।
 राजीचितः स्रवंच्छर्दिज्वरश्वासातिसारिणम् ॥ ९३ ॥
 ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्लयथुर्वातयोः क्षये ।
 दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिनः ॥ ९४ ॥
 श्लयथुर्यस्य पादस्थः परिस्रस्ते च पिण्डिके ।
 सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९५ ॥
 श्वाननं हस्तपादं च विशेषाद् यस्य शृण्वतः ।

शूयेते वा विना देहात् स मासाद् याति पञ्चताम् ॥ ८६ ॥

विसर्पकासवैवर्ण्यज्वरमूर्च्छाङ्गभङ्गवान् ।

अमास्यशोषहृत्तासदेहसादातिसारवान् ॥ ८७ ॥

कुष्ठं विशीर्थ्यमाणाङ्गं रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।

मन्दाग्निं जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णातिसारिणम् ॥ ८८ ॥

वायुः सुप्तत्वचं भग्नं कफशोफरुजातुरम् ।

वातासमोहमूर्च्छायमदस्त्रप्रज्वरान्वितम् ॥ ८९ ॥

शिरोग्रहारुचिश्वाससङ्कोचस्फोटकोष्ठवत् ।

शिरोरोगारुचिश्वासमोहविड्भेददृडभ्रमैः ॥ ९० ॥

घ्नन्ति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम् ।

वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठो रक्त्युदरी क्षयी ॥ ९१ ॥

गुल्मी मेही च तप्तं क्षीणान् विकारेऽल्पेऽपि वर्जयेत् ।

बलमांसक्षयस्त्रीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ॥ ९२ ॥

यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते व्रीन् पक्षान्न स जीवति ।

वाताऽष्ठीलाऽतिसंवृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ॥ ९३ ॥

तृष्णया तु परोतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

शैथिल्यं पिण्डिके वायुर्नीत्वा नासां च जिह्मताम् ॥ ९४ ॥

क्षीणस्यायस्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

नाभोगुदान्तरं गत्वा वङ्गणौ वा समाश्रयन् ॥ ९५ ॥

गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ।

मलान् वस्तिशिरो नाभिं विबध्य जनयन् रुजम् ॥ ९६ ॥

कुर्वन् वङ्गणयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीषताम् ।

श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवङ्गणम् ॥ ९७ ॥

वितत्य पशुकायाणि गृहीत्वोरुश्च मारुतः ।

स्तिमितस्यातताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ९८ ॥

सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः ।

विश्लेषणं च सन्धीनां सुमूर्षोरुपजायते ॥ १०८ ॥
 गोसर्गं वदनाद् यस्य स्वेदः प्रच्यवते मृशम् ।
 लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जोवितम् ॥ ११० ॥
 प्रवालगुलिकाभासा यस्य गन्धे मसूरिकाः ।
 उत्पद्याश्च विनश्यन्ति न चिरात् स विनश्यति ॥ १११ ॥
 मसूरद्विदलग्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ।
 अन्तर्वक्त्राः किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ॥ ११२ ॥
 कामलाऽक्षोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता ।
 सन्त्रासस्योष्णताऽङ्गे च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ ११३ ॥
 अकस्मादनुधावच्च विष्टुष्टं त्वक्समाश्रयम् ।
 यो वातजो न शूलाय स्यान्न दाहाय पित्तजः ॥ ११४ ॥
 कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न यः ।
 अचूर्णश्चूर्णकोर्णो यत्राऽकस्माच्च दृश्यते ॥ ११५ ॥
 रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वांस्तान् वर्जयेद्दृष्टान् ।
 विरमूत्रमारुतवहं कृमिणं च भगन्दरम् ॥ ११६ ॥
 घट्टयन् जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन् ।
 योऽपास्यति सुहुर्वक्त्रमारुतो न स जीवति ॥ ११७ ॥
 दन्तैश्छिन्दन्नखाग्राणि तैश्च केशांस्तृणानि च ।
 भूमिं काष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥ ११८ ॥
 हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शुष्ककासी ज्वरी च यः ।
 सुहुर्हसन् सुहुः क्षेडन् शय्यां पादेन हन्ति यः ॥ ११९ ॥
 सुहुश्छिद्राणि विस्मशन्नातुरो न स जीवति ।
 मृत्यवे सहसार्त्तस्य तिलकव्यङ्गविप्लवः ॥ १२० ॥
 मुखे दन्तनखे पुष्पं जठरे विविधाः शिराः ।
 ऊर्ध्वश्वासं गतोश्माणं शूलोपहतवङ्कणम् ॥ १२१ ॥
 शर्म वाऽनधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥

विकारा यस्य वर्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥ १२२ ॥
 सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ।
 यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः सम्पादयितुमौषधम् ॥ १२३ ॥
 यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ।
 विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावतारितम् ॥ १२४ ॥
 न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ।
 भवेद् यस्यौषधेऽन्ने वा कल्पप्रमाने विपर्ययः ॥ १२५ ॥
 अकस्माद् वर्णमन्धादेः स्वस्थोऽपि न स जीवति ।
 निवाते सेम्भनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशम्यति ॥ १२६ ॥
 आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
 अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १२७ ॥
 यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिसुञ्चति ।
 संशयं प्राप्तमात्रे यो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १२८ ॥
 कथयेन्नैव पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक् ।
 गतासौर्वन्धुमित्राणां न चेच्छत् तं चिकित्सितम् ॥ १२९ ॥
 यमदूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यते ।
 हृज्जिरौषधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ १३० ॥
 आयुर्वेदफलं कृत्स्नं यदायुर्ज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
 रिष्टज्ञानाद्गतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्भिषक् ॥ १३१ ॥
 मरणं प्रणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयचयात् ।
 तयोरप्यचयाद् दृष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥ १३२ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो दूतादिविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ॥
 पाषण्डाश्चमवर्णानां सवर्णाः कर्मसिद्धये ।
 त एव विपरीताः सुदूताः कर्मविपत्तये ॥ १ ॥

दीनं भीतं द्रुतं त्रस्तं रुक्षामङ्गलवादिनम् ।
 शस्त्रिणं दण्डिनं षण्डं मुण्डश्मश्रुं जटाधरम् ॥ २ ॥
 अमङ्गलाह्वयं क्रूरकर्माणं मलिनं स्त्रियम् ।
 अनेकव्याधितं व्यङ्गं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ ३ ॥
 तैलपङ्काङ्कितं जोर्णविवर्णाद्रिकवाससम् ।
 खरोष्ट्रमहिषारूढं काष्ठलोष्टादिमर्दिनम् ॥ ४ ॥
 नानुगच्छेन्निषग् दूतमाह्वयन्तं च दूरतः ।
 अशस्तचित्तावचने नग्ने छिन्दति भिन्दति ॥ ५ ॥
 जुहुवान् पावकं पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
 सुप्ते मुक्तकचेऽभ्यक्ते रुदत्यप्रयते तथा ॥ ६ ॥
 वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति सुसूषताम् ।
 विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ॥ ७ ॥
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ।
 स्पृशन्तो नाभिनासास्यकेशरोमनखद्विजान् ॥ ८ ॥
 गुह्यपृष्ठस्तनयोवाजठरानामिकाङ्गुलीः ।
 कार्पासवुससीसास्थिकपालमुशलोपलम् ॥ ९ ॥
 मार्जनीशूर्पचैलान्तभस्माङ्गारदशातुषान् ।
 रज्जूपान्तुलापाशमन्यद्वा भग्नविच्युतम् ॥ १० ॥
 तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मरिष्यताम् ।
 तथाऽर्द्धरात्रे मध्याह्ने सन्ध्ययोः पूर्ववासरे ॥ ११ ॥
 षष्ठीचतुर्थीनवमीराहुकेतूदयादिषु ।
 भरणीकृत्तिकाऽऽश्लेषापूर्वाऽऽर्द्रा पैत्रग्रनैर्ऋते ॥ १२ ॥
 यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।
 पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेन्निषक् ॥ १३ ॥
 तद्यथा विकलः प्रेतः प्रेतालङ्कार एव वा ।
 छिन्नं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥ १४ ॥

रसो वा कटुकस्त्रीव्रो गन्धो वा कौणपो महान् ।
 अर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्वा न्यदपि तादृशम् ॥ १५ ॥
 तत्सर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १६ ॥
 हाहाक्रन्दितमुत्क्रुष्टं रुदितं खलनं हृतम् ।
 वस्त्रातपत्रपादत्रव्यसनं व्यसनीक्षणम् ॥ १७ ॥
 चैत्यध्वजानां पात्राणां पूर्णानां च निमज्जनम् ।
 हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपांसुभिः ॥ १८ ॥
 पथश्चे दोऽहिंमार्जारगोधासरठवानरैः ।
 सीमां प्रतिदिशं वाचं क्रूराणां मृगपक्षिणाम् ॥ १९ ॥
 कृष्णधान्यगुडोदश्चिक्लवणासवचर्मणाम् ।
 सर्षपाणां वसातैलवृणपङ्केन्धनस्य च ॥ २० ॥
 क्लोवक्रूरश्चपाकानां जालवागुरयोरपि ।
 हृदितस्य पुरीषस्य पूतिदुर्दर्शनस्य च ॥ २१ ॥
 निःसारस्य व्यवायस्य कार्पासादेररेरपि ।
 शयनासनयानानामुत्तानानां तु दर्शनम् ॥ २२ ॥
 न्युजानामितरेषां च पात्रादीनामशोभनम् ।
 पुंसंज्ञाः पक्षिणो वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ॥ २३ ॥
 प्रदक्षिणं खगमृगा यान्तो नैवं श्वजम्बुकाः ।
 आयुग्माश्च मृगाः शस्ताः शस्ता नित्यं च दर्शने ॥ २४ ॥
 चाषभासभरद्वाजनकुलच्छागवर्हिणः ।
 अशुभं सर्वथोलूकविडालसरठेक्षणम् ॥ २५ ॥
 प्रशस्ताः कीर्तने कोलगोधाहिशशजाहकाः ।
 न दर्शने न विरुते वानरर्चावितोऽन्यथा ॥ २६ ॥
 धनुरैन्द्रं च लालाटमशुभं शुभमन्यतः ।
 अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ॥ २७ ॥

दध्यक्षतादि निर्गच्छन् वक्ष्यमाणं च मङ्गलम् ।
 वैद्यो मस्त्रियतां वेश्म प्रविशन्नेव पश्यति ॥ २८ ॥
 दूताद्यसाधु दृष्ट्वैवं त्यजेदार्त्तमतोऽन्यथा ।
 करुणाशुद्धसन्तानी यत्नतः समुपाचरेत् ॥ २९ ॥
 दध्यक्षतेक्षुनिष्पावप्रियङ्गुमधुसर्पिषाम् ।
 भावकाञ्चनभृङ्गारघण्टादीपसरोरुहाम् ॥ ३० ॥
 दूर्वाद्द्रुमस्यमांसानां लाजानां फलभक्षयोः ।
 रत्नेभ्यः पूर्णकुम्भानां कन्यायाः स्यन्दनस्य च ॥ ३१ ॥
 नरस्य वर्द्धमानस्य देवतानां नृपस्य च ।
 शुक्लानां सुमनोबालचामराम्बरवाजिनाम् ॥ ३२ ॥
 शङ्खसाधुद्विजोष्णीषतोरणस्त्रस्तिकस्य च ।
 भूमेः समुद्रतयाश्च वङ्गेः प्रज्वलितस्य च ॥ ३३ ॥
 मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
 नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रिया अपि ॥ ३४ ॥
 जीवन्जीवकसारङ्गसारसप्रियवादिनाम् ।
 रुचकादर्शसिद्धार्यरोचनानां च दर्शनम् ॥ ३५ ॥
 गन्धः सुसुरभिर्वर्णः सुशुक्लो मधुरो रसः ।
 गोपतेरनुकूलस्य स्वरस्तद्वद्भवामपि ॥ ३६ ॥
 मृगपक्षिनराणां च शोभिनां शोभना गिरः ।
 छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ॥ ३७ ॥
 मेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनिःस्वनाः ।
 वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ॥ ३८ ॥
 पथिवेश्मप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम् ।
 इत्युक्तं दूतशकुनं स्वप्नानूङ्गं प्रचक्ष्यते ॥ ३९ ॥
 स्वप्ने मद्यं सह प्रेतैर्यः पिबन् कथ्यते शुना ।
 स मर्त्यो मृत्युना शीघ्रं त्वररूपेण नीयते ॥ ४० ॥

रक्तमाल्यवपुर्वस्त्रो यो हसन् क्रियते स्त्रियां ।

सोऽसपित्तेन

महिषश्चवराहोद्गर्दभैः ॥ ४१ ॥

यः प्रयाति दिशं याम्यां मरणं तस्य यक्ष्मणा ।

लता कण्टकिनी वंशस्तालो वा हृदि जायते ॥ ४२ ॥

यस्य तस्याशु गुल्मेन

यस्य वक्त्रिमनर्चिषम् ।

जुह्वतो घृतसिक्तस्य नग्नस्योरसि जायते ॥ ४३ ॥

पद्मं स नश्येत् कुष्ठेन

चण्डालैः सह यः पिवेत् ।

स्नेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेण नश्यति ॥ ४४ ॥

उन्मादेन जले मज्जेद् यो नृत्यन् राक्षसैः सह ।

अपस्मारेण यो मर्त्यो नृत्यन् प्रेतेन नीयते ॥ ४५ ॥

यानं खरोद्गमार्जारकपिशार्दूलशूकरैः ।

यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्त्तते सुखे ॥ ४६ ॥

अपूपशष्कुलीजम्बा विबुद्धस्तद्विधं वमन् ।

न जीवत्य-

क्षिरोगाय सूर्येन्दुग्रहणेक्षणम् ॥ ४७ ॥

सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनं दृग्विनाशनम् ।

मूर्ध्नि वंशलतादीनां सम्भवो वयसां तथा ॥ ४८ ॥

निलयो मुण्डता काकगृध्राद्यैः परिवारणम् ।

तथा प्रेतपिशाचस्त्रीद्रविडान्ध्रगवाशनैः ॥ ४९ ॥

सङ्गो वैत्रलतावंशदणकण्टकसङ्घटे ।

श्वभ्रश्मशानशयनं पतनं पांसुभस्मनोः ॥ ५० ॥

मज्जनं जलपङ्खादौ शीघ्रेण स्रोतसा हृतिः ।

नृत्यवादित्रगीतानि रक्तस्रग्वस्त्रधारणम् ॥ ५१ ॥

वयोऽङ्गद्विरभ्यङ्गो विवाहः स्मशुकर्म च ।
 पक्वावस्त्रे ह्रमद्याशः प्रच्छेदनविरेचने ॥ ५२ ॥
 हिरण्यलोहयोर्लाभः कलिर्वन्धपराजयौ ।
 छपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ॥ ५३ ॥
 हर्षो भृशं प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ।
 प्रदीपग्रहनक्षत्रदन्तदैवतचक्षुषाम् ॥ ५४ ॥
 पतनं वा विनाशो वा मेदनं पर्वतस्य च ।
 कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ॥ ५५ ॥
 चितान्धकारसम्बाधे जनन्याश्च प्रवेशनम् ।
 पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन ग्रसनं तथा ॥ ५६ ॥
 काषायिष्णामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
 रक्तोच्चाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते ॥ ५७ ॥
 कृष्णा पापाननाचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
 विरागमाख्यवसना स्वप्नकालनिशा मता ॥ ५८ ॥
 मनोबद्धानां पूर्णत्वात् स्रोतसां प्रबलैर्मलैः ।
 दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ॥ ५९ ॥
 अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ।
 दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ॥ ६० ॥
 भाविको दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ।
 तेष्वाम्ना निष्फलाः पञ्च यथास्वप्रकृतिर्दिवा ॥ ६१ ॥
 विस्मृतो दीर्घज्ञस्रोऽति

पूर्वरात्रे चिरात् फलम् ॥ ६२ ॥

दृष्टः करोति तुच्छं च

गोसर्गे तदहर्महत् ॥ ६३ ॥

निद्रया चानुपहतः प्रतीपैर्वचनैस्तथा ।

यार्ति पापोऽल्पफलतां दानहोमजपादिभिः ॥ ६४ ॥

अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।

पश्येत् सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ॥ ६५ ॥

देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ।

साधून् यशस्विनो वज्रिमिहं स्वच्छान् जलाशयान् ॥ ६६ ॥

कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुतेजसः ।

नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्बुधिरोचितः ॥ ६७ ॥

यः पश्येन्नभते यो वा कृत्रादर्शविषामिषम् ।

शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥ ६८ ॥

शैलप्रासादसफलवृक्षसिंहनरद्विपान् ।

आरोहेद्भोऽश्वयानं च तरेन्नदङ्गदोदधीन् ॥ ६९ ॥

पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं मृतम् ।

सम्बाधान्निःसृतिर्देवैः पिष्टमिष्टाभिनन्दनम् ॥ ७० ॥

रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ।

यस्य स्यादायुरारोग्यं चित्तं बहु च सोऽश्नुते ॥ ७१ ॥

मङ्गलाचारसम्पन्नः परिवारस्तथातुरः ।

अद्धानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसङ्ग्रहः ॥ ७२ ॥

सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।

चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ७३ ॥

इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतम् ।

शारीरस्य ततः स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥ ७४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गहृदय-

संहितायां शारीरस्थानं समाप्तमध्यायश्च षष्ठः ॥

निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

इति हस्माद्वरात्रेयादयो महर्षयः ।

रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः ॥ १ ॥

यच्चातङ्गगदाबाधशब्दाः पर्यायवाचिनः ।

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ॥ २ ॥

सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ।

निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ॥ ३ ॥

निदानमाहुः पर्यायैः

प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ।

उत्पित्तरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ॥ ४ ॥

लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद् व्याधीनां तद्यथायथम् ।

तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥

संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥ ६ ॥

औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ।

विद्यादुपशयं

व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ॥ ७ ॥

विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः ।

यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ॥ ८ ॥

निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ।

सङ्ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ॥ ९ ॥

सा भिद्यते यथाऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ।
 दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशशक्यना ॥ १० ॥
 स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ।
 हेत्वादिकात्सर्गावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥ ११ ॥
 नक्तन्दिनर्तुभुक्तांशैर्वाधिकालो यथामलम् ।
 इति प्रोक्तो निदानार्थः

तं व्यासेनोपदेक्ष्यते ॥ १२ ॥

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ १३ ॥
 अहितं त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ।
 तित्तोषणकषायात्परुषप्रमितभोजनैः ॥ १४ ॥
 धारणोदीरणनिशाजागरात्युच्चभाषणैः ।
 क्रियातियोगभीशोकचिन्ताव्यायाममैथुनैः ॥ १५ ॥
 ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणः ।
 पित्तं कटुश्चतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदाहिभिः ॥ १६ ॥
 शरत्कृष्णार्द्ररात्रिर्द्विदाहसमयेषु च ।
 स्वादुश्चलवणस्निग्धगुर्वभिष्यन्दिशीतलैः ॥ १७ ॥
 आस्यास्त्रप्रसुखाजीर्णदिवास्त्रप्रातिवृंहणैः ।
 प्रच्छर्दनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसन्तयोः ॥ १८ ॥
 पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च श्लेष्मा

द्वन्द्वन्तु सङ्गरात् ।

मिश्रीभावात् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ॥ १९ ॥
 सङ्कीर्णजीर्णविषमविरुद्धाद्यशनादिभिः ।
 व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशक्ताकाममूलकैः ॥ २० ॥
 पिण्याकम्बुद्वयसुरापूतिशुष्कक्षशामिषैः ।
 दोषत्रयकरैस्त्रैस्त्रैस्तथान्नपरिवर्ततः ॥ २१ ॥

धातोर्दुष्टात् पुरोवाताद् ग्रहवेशाद्विवाहारात् ।
 दुष्टाच्चात् पर्वताश्चोषाद् ग्रहैर्जन्मार्चपोडनात् ॥ २२ ॥
 मिथ्यायोगाच्च विविधात् पापानाञ्च निषेवणात् ।
 स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः ॥ २३ ॥
 प्रतिरोगमितिक्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ।
 रसायनीः प्रपद्याश्च दोषा देहे विकुर्वन्ते ॥ २४ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्यु रोजोऽशनोऽन्तकः ।
 क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः ॥ १ ॥
 जन्मान्तयोर्मोहमयः सन्तापात्माऽपचारजः ।
 विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्तते ॥ २ ॥
 स जायतेऽष्टधा दोषैः पृथग् मिश्रैः समागतैः ।
 आगन्तुश्च

मलास्तत्र स्त्रैः स्त्रैर्दुष्टाः प्रदूषणैः ॥ ३ ॥

आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च ।
 स्रोतांसि पक्तिस्थानाञ्च निरस्य ज्वलनं बहिः ॥ ४ ॥
 सह तेनाभिसर्पन्तस्तपन्तः सकलं वपुः ।
 कुर्वन्तो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्तयन्ति ते ॥ ५ ॥
 स्रोतोविवन्धात् प्रायेण ततः स्वेदो न जायते ।
 तस्य प्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरेवम् ॥ ६ ॥
 आस्यवैरस्यमरुचिर्जृम्भा सास्त्राकुलाक्षता ।
 अङ्गमर्दोऽविपाकोऽल्पप्राणता बहुनिद्रता ॥ ७ ॥
 रोमहर्षो विनमनं पिण्डिकोद्देष्टनं क्षमः ।
 हितोपदेशेष्वक्षान्तिः प्रीतिरस्त्रप्रदूषणे ॥ ८ ॥

द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु दृढश्चम् ।
 शब्दाग्निशीतवाताम्बुच्छायोष्णोष्णनिमित्ततः ॥ ८ ॥
 इच्छा द्वेषश्च तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत् ।
 आगमापगमचोभसृदुतावेदनोष्णताम् ॥ १० ॥
 वैषम्यं तत्र तत्राङ्गे तास्ताः स्युर्वेदनाश्रयाः ।
 पादयोः सुप्तता स्तम्भः पोण्ड्रिकोद्वेष्टनं श्रमः ॥ ११ ॥
 त्रिस्तोष इव सन्धीनां सादः ऊर्वोः कटीग्रहः ।
 पृष्ठं चोदमिवाप्नोति निष्पौड्यत इवोदरम् ॥ १२ ॥
 छिद्यन्त इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः ।
 हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः ॥ १३ ॥
 स्कन्धयोर्मथनं बाह्वोर्भेदपीडनमंसयोः ।
 अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः स्वनः ॥ १४ ॥
 निस्तोदः शङ्खयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्रता ।
 कषायास्रत्वमथवा मलानामप्रवर्त्तनम् ॥ १५ ॥
 रुचारुणत्वगास्याच्चिन्खलमूत्रपुरीषता ।
 प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ॥ १६ ॥
 कण्ठौष्ठशोषदृष्टशुष्कौ छर्दिकासौ विषादिता ।
 हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्यहः ॥ १७ ॥
 भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विनामस्थानिलज्वरे ।
 युगपद् व्याप्तिरङ्गानां प्रलापः कटुवक्तता ॥ १८ ॥
 नासास्रप्राकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽरतिः ।
 विट्संसः पित्तवमनं रक्तष्ठीवनमस्त्रकः ॥ १९ ॥
 रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ।
 स्वेदो निःश्वासवैगन्ध्यमतिदृष्ट्या च पित्तजे ॥ २० ॥
 विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ।
 प्रसेको मुखमाधुर्यं हृत्प्रेषश्वासपीनसाः ॥ २१ ॥

हृत्तासम्पदं कासः स्तम्भः श्वेत्यं त्वगादिषु ।
 अङ्गेषु शीतपिटिकास्तन्द्रोददः कफोद्भवे ॥ २२ ॥
 काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्दृष्टिरेव वा ।
 निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ।
 यथा खलिङ्गसंसर्गे ज्वरः संसर्गजो-

ऽपि च ॥ २३ ॥

शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदाहमोहकण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदाः ।
 उन्निद्रतातृड्भ्रमरोमहर्षा जृम्भातिवाक्काश्च चलात्सपित्तात् ॥ २४ ॥
 तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्पीनसश्वसनकासविवन्धाः ।
 शीतजाड्यतिमिरभ्रमतन्द्राः श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ २५ ॥
 शीतस्तम्भस्वेददाहाव्यवस्थास्तृष्णा कासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
 मोहस्तन्द्रालिप्ततित्तास्यता च ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ २६ ॥
 सर्वजो लक्षणेः सर्वदोहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।
 तद्वच्छोतं महानिद्रा दिवाजागरणं निशि ॥ २७ ॥
 सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
 गीतनर्त्तनहास्यादिविक्लतेहाप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥
 सान्धुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपद्मणी ।
 अक्षिणी पिण्डिकापाश्वं मूर्ध्वपर्वस्थिरुग् भ्रमः ॥ २९ ॥
 सखनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाचितः ।
 परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुः सस्ताङ्गसन्धिता ॥ ३० ॥
 रक्तपित्तकफष्ठीवो लोलनं शिरसोऽतिरुक् ।
 कोष्ठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ ३१ ॥
 हृदयथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
 स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापता ॥ ३२ ॥
 दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
 सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥ ३३ ॥

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।

असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद् वैकल्यदोऽपि वा ॥ ३४ ॥

अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ।

त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥ ३५ ॥

तद्वद्वातकफौ शीतं

दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ।

शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ॥ ३६ ॥

शीते शान्तेऽम्नको मूर्च्छा मदसृणा च जायते ।

दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्ठीववमिक्लमाः ॥ ३७ ॥

आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ।

चतुर्धा-

ऽत्र चतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥ ३८ ॥

अमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।

सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥ ३९ ॥

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।

अभिषङ्गात्

ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्वासरोदने ॥ ४० ॥

ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्नेपथुः क्षवः ।

विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्चावता दाहहृद्गदाः ॥ ४१ ॥

क्रोधात्कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे ।

कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो क्लीनिद्राधीष्टतिक्षयः ॥ ४२ ॥

ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये ।

कोपः कोपेऽपि पित्तस्य

यौ तु शापविचारजौ ॥ ४३ ॥

सन्निपातज्वरौ घोरौ तावद्व्यतमौ मतौ ।

तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्ह्ययमानस्य तप्यते ॥ ४४ ॥

पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटवद्भ्रमैः ।

सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ॥ ४५ ॥

इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः

समासाद् द्विविधस्तु सः ।

शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः ॥ ४६ ॥

प्राक्ततो वैक्ततः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ।

पूर्वं शरीरे शरीरे तापो मनसि मानसे ॥ ४७ ॥

पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ।

दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रे-

ऽन्तः संश्रये पुनः ॥ ४८ ॥

ज्वरेऽधिकविकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रहः ।

बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाध्यता ॥ ४९ ॥

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राक्ततः क्रमात् ।

वैक्ततोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राक्ततोऽनिलात् ॥ ५० ॥

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।

कुर्यात्

पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं कफः ॥ ५१ ॥

तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।

कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५२ ॥

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।

सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥ ५३ ॥

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ।

न प्रवृत्तिर्न विड् जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥ ५४ ॥

ज्वरवेगोऽधिकं दृष्ट्वा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पथ्यमानस्य लक्षणम् ॥ ५५ ॥

जीर्णतामविपर्यासास्तसरात्रं च लङ्घनात् ।

ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥ ५६ ॥

प्रायशः सन्निप्रातेन भूयसा तूपदिश्यते ।

सन्ततः सततोऽन्येषु स्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ५७ ॥

धातुमूत्रशक्ताद्वा हि स्रोतसां व्यापिनो मलाः ।

तापयन्तस्तानुं सर्वां तुल्यदूष्यादिवर्जिताः ॥ ५८ ॥

बलिनो गुरवस्तथा विशेषेण रसाश्रिताः ।

सन्ततं निष्प्रतिहन्वा ज्वरं कुर्युः सदुःसहम् ॥ ५९ ॥

मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्

ततः ।

सर्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपि वा क्रमात् ॥ ६० ॥

वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् ।

प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ ६१ ॥

इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ।

द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ॥ ६२ ॥

एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ।

शुद्धशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ ६३ ॥

कशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याचारादिसेविनाम् ।

अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वाऽन्यतमतो बलम् ॥ ६४ ॥

सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयहृद्भिभाक् ।

दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बलो ॥ ६५ ॥

निवर्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः ।

क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥ ६६ ॥

लीनत्वात्काशं वैवर्ण्यं जाड्यादीनादधाति सः ।

आसन्नविहृत्तास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥ ६७ ॥

आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।

सन्ततः स ततस्तेन

विपरीतो विपर्ययात् ॥ ६८ ॥

विषमो विषमारम्भक्रियाकालेऽनुषङ्गवान् ।

दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम् ॥ ६९ ॥

षहोरात्रस्य स द्विः स्यात्

सकृदन्ये द्युराश्रितः ।

तस्मिन् मांसवद्वा नाडीः

मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ७० ॥

ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्नि स्त्रिकस्य कफपित्ततः ।

सपृष्ठस्यानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ॥ ७१ ॥

चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थान्यतमस्थिते ।

मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ ७२ ॥

द्विधा कफेन जङ्घाभ्यां स पूर्वं शिरसोऽनिलात् ।

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ॥ ७३ ॥

त्रिधा

द्वयं ज्वरयति दिनमेकं तु सुञ्चति ।

बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ॥ ७४ ॥

ज्वरः स्यान्ननसस्तद्वत् कर्मणश्च तदा तदा ।

दोषदूष्यत्वं होरात्रप्रभृतीनां बलाज्वरः ॥ ७५ ॥

मनसोविषयाणां च कालं तं तं प्रपद्यते ।

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ७६ ॥

ततो नरः श्वसन् स्विद्यन् कूजन् वमति चेष्टते ।

वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चाङ्गैर्हृतप्रभः ॥ ७७ ॥

विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्षते ।

सदोषशब्दं च शक्तद्वं सृजति वेगवत् ॥ ७८ ॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः

पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।

स्वेदः चवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्ता
कण्डूश्च मूर्च्छि विगतज्वरलक्षणानि ॥ ७८ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

सृशोष्णतोक्षकटृस्त्रलवणादि विदाहिभिः ।

कोट्रवोद्दालकैश्चान्नैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥ १ ॥

कुपितं पित्तज्ञैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छिते ।

ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम् ॥ २ ॥

पित्तं रक्तस्य विवृतेः संसर्गाद् दूषणादपि ।

गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

प्रभवत्यसृजः स्थानात् श्लोहतो यक्ततश्च तत् ।

शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽस्रकः ॥ ४ ॥

छर्दिश्छर्दितबैभत्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ।

लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्यत्वं स्वरक्षयः ॥ ५ ॥

रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ।

नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ॥ ६ ॥

स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्वास्मिन् भविष्यति ।

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्रैर्मेंद्रयोनिगुदैरधः ॥ ७ ॥

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ।

ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात् तद्विरेचनसाधनम् ॥ ८ ॥

बह्वौषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ।

अनुबन्धो कफो यस्य तत्र तस्यापि शुद्धिक्वत् ॥ ९ ॥

कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्चेक्षणो हिताः ।

किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात् कफापहाः ॥ १० ॥

अधो याप्यं चलाद् यस्मात् तत् प्रच्छेदनसाधनम् ।

अल्पीषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ॥ ११ ॥
 अनुबन्धी चलो यश्च शान्तयेऽपि न तस्य तत् ।
 कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥ १२ ॥
 कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।
 अशक्वाप्रतिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ १३ ॥
 न हि संशोधनं किञ्चिदस्थस्य प्रतिलोमगम् ।
 शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग् जितम् ॥ १४ ॥
 एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
 संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितम् ॥ १५ ॥
 तत्र दोषानुगमनं शिरास इव लक्षयेत् ।
 उपद्रवांश्च विवृतिज्ञानत-

स्तेषु चाधिकम् ॥ १६ ॥

आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति ।
 पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ १७ ॥
 क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनद्धोत्तरोत्तरम् ।
 तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूरोचकः ॥ १८ ॥
 शूकपूर्णाभकण्ठत्व-

तत्राधो विहतोऽनिलः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥ १९ ॥
 शिरःस्रोतांसि सम्पूर्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
 क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरःपार्श्वे च पीडयन् ॥ २० ॥
 प्रवर्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वजिः ।
 हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥ २१ ॥
 यद्गुजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।
 क्षुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरः कण्ठवक्त्रताम् ॥ २२ ॥
 हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।

करोति शुष्कं कासं च महावेगरुजास्त्रनम् ॥ २३ ॥
 सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कच्छाभुक्ताऽल्पतां व्रजेत् ।
 पित्तात्पीताक्षिकफता तित्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ २४ ॥
 पित्तासृग्वमनं दृष्ट्वा वैस्वर्यं धूमको मदः ।
 प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥ २५ ॥
 कफादूरोऽल्परुग्मूर्च्छदयं स्तिमितं गुरु ।
 कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्य रोचकाः ॥ २६ ॥
 रोमहर्षो घनस्निग्धश्चेतश्शेषप्रवर्त्तनम् ।
 युद्वाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥ २७ ॥
 चरस्यन्तः क्षते वायुः पित्ते नानुगतो बली ।
 कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥ २८ ॥
 पीतं श्यामं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु ।
 छीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥ २९ ॥
 सूचोभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
 पर्वमेदज्वरश्वासदृष्ट्वा वैस्वर्यकम्पवान् ॥ ३० ॥
 पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
 क्रमाद्दीर्यं रुचिः पक्षिर्बलं वर्णश्च हीयते ॥ ३१ ॥
 चीणस्य सासृग्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ।
 वायुप्रधानाः कुपिता घातवो राजयक्ष्मिणः ॥ ३२ ॥
 कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं छीवेत् कफं ततः ।
 पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ॥ ३३ ॥
 खुच्चैरते इव पार्श्वं च हृदयं पततीव च ।
 अकस्मादुष्णशीतेच्छा बद्धाशित्वं बलक्षयः ॥ ३४ ॥
 स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमदशननेचता ।
 ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति च ॥ ३५ ॥
 इत्येष क्षयजः कासः चीणानां देहनाशनः ।

याप्यो वा बलिनां तद्वत् चतजोऽभिनवौ तु तौ ॥ ३५ ॥
 सिध्येतामपि सानाथ्यात् साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।
 मित्रा याप्या ह्यात् सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ ३६ ॥
 कासाच्छासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ।
 भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात् तं त्वरया जयेत् ॥ ३७ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः श्वासहिष्मानिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ।
 आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥ १ ॥
 रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमाम्बुना ।
 क्षुद्रकस्तमकम्बुनो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ॥ २ ॥
 कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ।
 प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ ३ ॥
 उरःस्थः कुरुते श्वासमामाश्रयसमुद्भवम् ।
 प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणक्लिमता ॥ ४ ॥
 आनाहः शङ्खभेदश्च तत्रायासातिभोजनैः ।
 प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयं संशमनं मरुत् ॥ ५ ॥
 प्रतिलोमं शिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।
 परिगृह्य शिरोग्रीवमुरः पार्श्वे च षोडशयन् ॥ ६ ॥
 कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृष्णम् ।
 करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥ ७ ॥
 प्रताप्येत् तस्य वेगेन निष्ठूरतान्ते क्षणं सुखी ।
 कच्छाच्छयानः श्वसिति निषस्वः स्वास्थ्यमुच्छति ॥ ८ ॥
 उच्छिताक्षो ललाटेन खिद्यते मृशमर्त्तिमान् ।
 विशुष्कास्यो मुहुःश्वासी काङ्क्षत्युष्णं सवेपथुः ॥ ९ ॥

मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ।

स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् ॥ १० ॥

ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येत् प्रतमकस्तु सः ।

क्षिन्नाच्छसिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजादितः ॥ ११ ॥

सस्वेदमूर्च्छः सानाहो वस्त्रिदाहनिरोधवान् ।

अधोदृग्विभ्रुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः ॥ १२ ॥

शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ।

महता महता दीनो नादेन श्वसिति क्रथन् ॥ १३ ॥

उद्वूयमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ।

प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ॥ १४ ॥

वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूर्खवर्चा विशीर्णवाक् ।

शुष्ककण्ठो मुहुर्मुह्यन् कर्णशङ्खशिरोऽतिरक् ॥ १५ ॥

दीर्घमूर्ध्नि श्वसित्यूष्मान्न च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्मावृतमुग्धस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ १६ ॥

जङ्घुङ्ग्वोक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ।

मर्मसु क्षिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥ १७ ॥

एते सिध्यैयुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा भ्रुवम् ।

श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रतिसंश्रयाः ॥ १८ ॥

हिष्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतोति च ।

गम्भीरा च मरुत् तत्र त्वरया युक्तिसेवितैः ॥ १९ ॥

रूक्षतीक्ष्णखरासात्मैरन्नपानैः प्रपीडितः ।

करोति हिष्मामरुजां मन्दशब्दां क्षवानुगाम् ॥ २० ॥

शमं सात्त्विकान्नपानेन या प्रयाति च साऽन्नजा ।

आयासात् वपनः क्षुद्रः क्षुद्रां हिष्मां प्रवर्त्तयेत् ॥ २१ ॥

जत्रुमूलप्रविश्रुतामल्पवेगां मृदु च सा ।

वृद्धिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ॥ २२ ॥

चिरेण यमलैर्वैगैराहारे या प्रवर्त्तते ।
 परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ २३ ॥
 कम्पयन्ती शिरो ग्रीवामाधातस्यातिलब्धसः ।
 प्रलापश्छद्यतोसारनेत्रविप्लुतजृम्भिणः ॥ २४ ॥
 यमला वेगिनी हिक्का परिणामवती च सा ।
 स्तब्धभ्रूशङ्खयुग्मस्य सास्त्रविप्लुतचक्षुषः ॥ २५ ॥
 स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुञ्चती ।
 रुन्धती मार्गमन्नस्य कुर्वती मर्मघटनम् ॥ २६ ॥
 पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिक्का प्रवर्त्तते ।
 महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥ २७ ॥
 पक्वाशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद् या प्रवर्त्तते ।
 तद्रूपा सा सुहुः कुर्याज्जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥ २८ ॥
 गम्भीरेणानुनादेन गभीरा तासु साधयेत् ।
 आद्यो द्वे वर्जयेदन्ये सर्वलिङ्गां च वेगिनीम् ॥ २९ ॥
 सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यायिनः ।
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ ३० ॥
 सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं शीघ्रकारिणः ।
 हिक्काश्चासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ॥ ३१ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
 राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ १ ॥
 नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।
 यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥
 देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्सम्भवाच्च सः ।

रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ ३ ॥
 साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसङ्घयः ।
 अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ ४ ॥
 तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।
 शरीरसन्धीनामविश्य तान् शिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५ ॥
 मुखानि स्रोतसां रुद्धा तथैवातिविवृत्य च ।
 सर्पन्मूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्त्रं जनयेद्गदान् ॥ ६ ॥
 रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्लायो मृशं चवः ।
 प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वक्त्रिदेहयोः ॥ ७ ॥
 स्थाव्यमन्नान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।
 मच्चिकाढ्यकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ ८ ॥
 हृत्तासम्च्छर्दिररुचिरश्रतोऽपि बलक्षयः ।
 पाण्योरवेक्षापादास्यशोफोऽक्षोरतिशुक्लता ॥ ९ ॥
 बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये वैभक्त्यदर्शनम् ।
 स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं मूर्ध्निगुण्ठनम् ॥ १० ॥
 नखकेशातिवृद्धिश्च स्त्रोत्रे चाभिभवो भवेत् ।
 पतङ्गककलासाह्निकपिश्चापदपक्षिभिः ॥ ११ ॥
 केशास्थितुषमस्माद्विराशौ समधिरोहणम् ।
 शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽम्भसः ॥ १२ ॥
 ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ।
 पीनसखासकासाऽसमूर्द्धस्वररुजोऽरुचिः ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वविडम्भं शसंशोषा बध्मच्छर्दिश्च कोष्ठगे ।
 तिर्यक्स्थे पार्श्वरुग्दोषे सन्धिगे भवति ज्वरः ॥ १४ ॥
 रूपाख्येकादशैतानि जायन्ते राजयक्ष्मिणः ।
 तेषामुपद्रवान् विद्यात् कण्ठस्त्रंसमुरोरुजम् ॥ १५ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठोववक्त्रिसादास्यपूतितः ।

तत्र वाताच्छिरः पार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ॥ १६ ॥
 कण्ठध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसपाणिषु ।
 दाहोऽतिसारोऽसृक्च्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः ॥ १७ ॥
 कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्धाङ्गगौरवम् ।
 प्रसेकः पोनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ॥ १८ ॥
 दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपैः कफोल्बणैः ।
 स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातूष्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥
 विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ।
 कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् बोध्वं प्रधावति ॥ २० ॥
 पच्यते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्त्तैव चाऽस्य यत् ।
 प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये ॥ २१ ॥
 रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एव तु ।
 उपस्तब्धः स श्रक्तता केवलं वर्तते क्षयो ॥ २२ ॥
 लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधबलाच्चमम् ।
 वर्जयेत् साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ २३ ॥
 दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ।
 स्वरभेदो भवेत् तत्र क्षामो रुचस्त्रयः स्वरः ॥ २४ ॥
 शूकपूर्णभकण्ठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ।
 पित्तात्तालुगले दाहः शोष उक्तावसूयनम् ॥ २५ ॥
 लिम्पन्निव कफात् कण्ठं मन्दः खुरखुरायते ।
 स्वरः विबद्धः सर्वैस्तु सर्वलिङ्गः क्षयात्क्षयेत् ॥ २६ ॥
 धूमायतीव चात्यर्थं मेदसा श्लेष्मलक्षणः ।
 कृच्छ्रलक्ष्याचरन्नात्र सर्वैरन्यं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥
 अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः ।
 सन्निपातेन मनसः सन्तापेन च पञ्चमः ॥ २८ ॥
 कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ।

सर्वोत्थे चिरसंशोकक्रोधादिषु यथामलम् ॥ २८ ॥
 हृदिदोषैः पृथक् सर्वैर्हिष्टैरर्थैश्च पञ्चमी ।
 उदानो विकृतो दोषान् सर्वानप्यूर्ध्वमस्यति ॥ ३० ॥
 ताम्रतुक्तेशास्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगतः ।
 नाभिपृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वं चाहारमुत्क्षिपेत् ॥ ३१ ॥
 ततो विच्छिन्नमल्लाल्यं कषायं फेनिलं वमेत् ।
 शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवान् ॥ ३२ ॥
 कासास्यशोषहृन्मूर्धस्वरपीडाकृत्मान्वितः ।
 पित्तात् चारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकम् ॥ ३३ ॥
 सासृगन्तं कटूष्णं च तृणमूर्च्छातापदाहवत् ।
 कफात् क्षिब्धं घनं शीतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितम् ॥ ३४ ॥
 मधुरं लवणं भूरि प्रसक्तं लोमहर्षणम् ।
 मुखश्चयथुमाधुर्यतन्द्राहृत्तासकासवत् ॥ ३५ ॥
 सर्वलिङ्गा मलैः सर्वैरिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ।
 पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ ३६ ॥
 तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे हृदिर्द्विष्टार्थयोगजाः ।
 वातादीनेव विमृशेत् कृमिदृष्ट्यामदौहृदे ॥ ३७ ॥
 शूलवेपथुहृत्तासैर्विशेषात् कृमिजां वदेत् ।
 कृमिहृद्रोगलिङ्गैश्च स्मृताः पञ्च तु हृत्तदाः ॥ ३८ ॥
 तेषां गुल्फानिदानोक्तैः समुत्थानैश्च सम्भवः ।
 वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ॥ ३९ ॥
 भिद्यते शब्धति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ।
 अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ॥ ४० ॥
 वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ।
 पित्तात्तृष्णा भ्रमो, मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽन्तकः क्लमः ॥ ४१ ॥
 हृदनं चान्नपित्तस्य धूमकः पीततप्तज्वरः ॥

श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्मगर्भवत् ॥ ४२ ॥
 कासाग्निसादनिष्ठोवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ।
 सर्वलिङ्गस्त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ ४३ ॥
 तमःप्रवेशो हृत्तासः शोषः कण्डूकफस्रुतिः ।
 हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ॥ ४४ ॥
 चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ।
 वातात्पित्तात्कफात्तृणा सन्निपाताद्रसक्षयात् ॥ ४५ ॥
 षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ।
 सर्वासु तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ ४६ ॥
 सर्वदेहभ्रमेत्कम्पतापटुद्दाहमोहकृत् ।
 जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः शिराः ॥ ४७ ॥
 संशोथं तृणा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ।
 मुखशोषो जलादतिरन्ध्रदोषः स्वरक्षयः ॥ ४८ ॥
 कण्ठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ।
 प्रलापश्चित्तविभ्रंश्स्तृड्ग्रहीक्तास्तथाऽऽमयाः ॥ ४९ ॥
 मारुतात् चामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः ।
 गन्धान्नानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ ५० ॥
 शीताम्बुपानाद् वृद्धिश्च पित्तान्मूर्च्छास्थितक्ताता ।
 रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥ ५१ ॥
 कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ।
 स्रोतःसु स कफस्तोने पङ्कवत् शोथते ततः ॥ ५२ ॥
 शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रा मधुरवक्त्रता ।
 आधानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः ॥ ५३ ॥
 आलस्यमविपाकश्च सर्वैः स्यात् सर्वलक्षणा ।
 आमोद्गवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ ५४ ॥
 उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताभो भजतस्तृषण्म् ।

जप्ता रुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्यात् पित्तजैव सा ॥ ५५ ॥
 या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजा च या ।
 स्निग्धगुर्वन्तलवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ ५६ ॥
 तृष्णा रसचयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ।
 शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ।
 या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ५७ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथारतो मदात्ययनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्मास्तं व्यवस्थाशुकरं लघु ।
 विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥ १ ॥
 तीक्ष्णादयो विषेऽप्यक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ।
 जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥ २ ॥
 तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ।
 दशभिर्दश संचोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ ३ ॥
 आद्ये मदे द्वितीये स प्रमादायतने स्थितः ।
 दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुच्यते ॥ ४ ॥
 मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
 निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जङ्घः ॥ ५ ॥
 इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमास्रदम् ।
 एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥ ६ ॥
 निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ।
 मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥ ७ ॥
 धर्माधर्मसुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ।
 यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद् बुधः ॥ ८ ॥
 यद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो षट्युख संश्रिताः ।

सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥ ८ ॥

यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।

अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥ १० ॥

मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।

नातिमाद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥ ११ ॥

स्निग्धाः सत्ववयoyुक्ता मदनित्यास्तदन्वयाः ।

भेदः कफाधिका मन्दवातपित्ता दृढाग्नयः ॥ १२ ॥

विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विश्रब्धाः कुतिपाश्च ये ।

मध्येन चाक्षरूपेण साजीर्णे बहु नाति च ॥ १३ ॥

वातात् पित्तात् कफात् सर्वैश्चत्वारः स्युर्मदात्ययाः ।

सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ १४ ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा ।

विड्भेदः प्रततं दृष्ट्वा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः ॥ १५ ॥

शिरःपार्श्वस्थिहृत्कम्पो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः ।

चरोविवन्धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः ॥ १६ ॥

स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः ।

प्रलापश्छर्दिर्दृक् क्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनम् ॥ १७ ॥

विशेषाज्जागरश्वासकम्पमूर्ध्वरजोऽनिलात् ।

स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते ॥ १८ ॥

पित्ताद्वाहज्वरस्वेदमोहातोसारदृढभ्रमाः ।

देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ १९ ॥

श्लेष्मणश्छर्दिर्हृत्तासनिद्रोदर्दाङ्गगौरवम् ।

सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं मुक्ता मद्यं पिवेत् तु यः ॥ २० ॥

सहसाऽनुचितं चान्यत् तस्य ध्वंसकविद्ययौ ।

भवेतां मारुतात् कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥ २१ ॥

ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता ।

शब्दासहत्वं तन्द्रा च विचयेऽङ्गशिरोऽतिरुक् ॥ २२ ॥
 कृत्कण्ठरोगः संमोहः कासस्तृणा वमिर्ज्वरः ।
 निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकत् ॥ २३ ॥
 विकारैः स्पृश्यते जातु न स शरीरमानसैः ।
 रजोमोहाहिताहारपरस्य सुस्त्रयो गदाः ॥ २४ ॥
 रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।
 मदमूर्च्छासंन्यासा यथोत्तरबल्योत्तराः ॥ २५ ॥
 मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।
 सक्ता न त्यद्रुताभाषयलः खलितचेष्टितः ॥ २६ ॥
 रुक्षश्वावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ।
 पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ॥ २७ ॥
 खल्पासम्बद्धवाक् पाण्डुः कफाद् ध्यानपरोऽलसः ।
 सर्वात्मा सन्निपातेन रक्तात् स्तब्धाङ्गदृष्टिता ॥ २८ ॥
 पित्तलिङ्गश्च मद्येन विवृतेहास्त्रराङ्गता ।
 विषे कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः ॥ २९ ॥
 लक्षयेन्नक्षत्रोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ।
 अरुणं कृष्णनीलं वा खं पश्यन् प्रविशेत्तमः ॥ ३० ॥
 शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ।
 कार्श्यं श्यावारुणा क्वाया मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ ३१ ॥
 पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः ।
 विबुध्येत च सखेदो दाहदृष्टापपीडितः ॥ ३२ ॥
 भिन्नविष्णुनोत्पीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
 कफेन मेघसङ्काशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥ ३३ ॥
 तमश्चिराच्च बुध्येत सहस्रासः प्रसेकवान् ।
 गुरुभिः स्तिमितैरङ्गैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥ ३४ ॥
 सर्वाङ्गतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः ।

पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ३५ ॥
 दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतबेगेषु देहिनाम् ।
 स्वयमेवोपशाम्यन्ति सन्ध्यासो नौषधैर्विना ॥ ३६ ॥
 वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
 सन्ध्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ॥ ३७ ॥
 कुर्वन्ति तेन पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमः ।
 म्रियते शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥
 अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवातटे ।
 सन्ध्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्त्तयेत् ॥ ३९ ॥
 मदमानरोषतोषप्रभृतिभिररिभिर्निजैः परिष्वङ्गः ।
 युक्तायुक्तं च समं युक्तिवियुक्तेन मद्येन ॥ ४० ॥
 वलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि ।
 प्रविभज्य तदनुरूपं यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥ ४१ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथार्शसां निदानं व्याख्यास्यामः ॥
 अरिवत्प्राणिनो मांसकीलका विश्वसन्ति यत् ।
 अर्शांसि तस्मादुच्यन्ते गुदमार्गनिरोधतः ॥ १ ॥
 दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन् ।
 सांसाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ २ ॥
 सहजंभोत्तरोत्थानभेदाद् द्वेधा समासतः ।
 शुष्कसाविविभेदाच्च गुदस्थूलान्त्रसंश्रयः ॥ ३ ॥
 अर्धपञ्चाङ्गुलस्तस्मांस्तिस्रोऽर्धार्द्धाङ्गुलाः स्थिताः ।
 बल्यः प्रवाहिणी तासामन्तर्मध्ये विसर्जनी ॥ ४ ॥
 बाह्या संवरणी तस्या गुदोष्ठो बहिरङ्गुले ।
 यवाध्यर्धप्रमाणेन रोमाण्यत्र ततः परम् ॥ ५ ॥

तत्र हेतुः सहोत्थानां बलीवीजोपतप्तता ।
 अर्शसां वीजतप्तिस्तु मातापित्रपचारतः ॥ ६ ॥
 दैवाच्च ताभ्यां कोपो हि सन्निपातस्य नान्यतः ।
 असाध्यान्वममाख्याताः सर्वे रोगाः कुलोद्भवाः ॥ ७ ॥
 सहजानि विशेषेण रुच्यदुर्दर्शनानि च ।
 अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च ॥ ८ ॥
 षोढान्यानि पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्ततः ।
 शुष्काणि वातश्चेअभ्यामाद्राणि त्वस्रपित्ततः ॥ ९ ॥
 दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तेन सादिते ।
 अग्नौ मलेऽतिनिचिते पुनश्चातिव्यवायतः ॥ १० ॥
 यानसङ्क्षोभविषमकठिनोत्कटकासनात् ।
 वस्तिनेत्राश्लोष्टोर्वीतलचैलादिघटनात् ॥ ११ ॥
 भृशं शीताम्बुसंस्पर्शात् प्रततातिप्रवाहणात् ।
 वातमूत्रशक्लद्वेगधारणात्तदुदीरणात् ॥ १२ ॥
 ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपाण्डुभिः ।
 कर्शनाद्विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो योषितां पुनः ॥ १३ ॥
 आमगर्भप्रपतनाद् गर्भवृद्धिप्रपीडनात् ।
 ईदृशैश्चापरैर्वायुरपानः कुपितां मलम् ॥ १४ ॥
 पायोर्बलीषु सन्धत्ते तास्त्रभिष्यस्मूर्त्तिषु ।
 जायन्तेऽर्शांसि तत्पूर्वलक्षणं मन्दवह्निता ॥ १५ ॥
 विष्टम्भः सक्थिसदनं पिण्डिकोद्द्वेष्टनं भ्रमः ।
 सादोऽङ्गे नेत्रयोः शोफः शक्लद्भेदोऽथवा ग्रहः ॥ १६ ॥
 मारुतः प्रचुरो मूढः प्रायो नाभेरधश्चरन् ।
 सरक् सपरिकर्तश्च कच्छान्निर्गच्छति स्वनन् ॥ १७ ॥
 अन्तर्कूजनमाटोपः क्षामतोद्गारभूरिता ।
 प्रभूतं मूत्रमल्पा विट् अद्वावैधूमकोऽन्तकः ॥ १८ ॥

शिरःपृष्ठोरसां शूलमालस्यं भिन्नवर्णता ।
 तथेन्द्रियाणां दौर्बल्यं क्रोधो दुःखोपचारता ॥ १८ ॥
 आशङ्काग्रहणीदोषपाण्डुगुल्मोदरेषु च ।
 एतान्येव विवर्द्धन्ते जातेषु हतनामसु ॥ २० ॥
 निवर्त्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः ।
 क्षोभयन्ननिलानन्यान् सर्वेन्द्रियशरीरगान् ॥ २१ ॥
 तथा मूत्रशक्त्वित्तकफान् धातूँश्च साशयान् ।
 मृद्नात्यग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोऽर्शसः ॥ २२ ॥
 क्लेशो मृशं हतोत्साही दीनः क्षामोऽतिनिष्प्रभः ।
 असारो विगतच्छायो जन्तुजुष्ट इव द्रुमः ॥ २३ ॥
 क्लृप्तैरुपद्रवैर्यस्तो यथोक्तैर्मर्मपीडनैः ।
 तथा कासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः ॥ २४ ॥
 क्लृप्ताङ्गभङ्गवमथुक्षवथुश्चयथुज्वरैः ।
 क्लौव्यवाधिर्यतैर्मिर्यशर्कराश्मरिपीडितः ॥ २५ ॥
 क्षामभिन्नस्वरौ ध्यायन्मुहुः क्षोवन्नरोचकी ।
 सर्वपर्वास्थिहृन्नाभिपायुवङ्गणशूलवान् ॥ २६ ॥
 गुदेन स्रवतापिच्छां पुलाकोदकसन्निभाम् ।
 विवक्षुमुक्तं शुष्काद्रिं पक्वामं चान्तरान्तरा ॥ २७ ॥
 पाण्डुपीतं हरिद्रक्तं पिच्छिलं चोपवेश्यते ।
 गुदाङ्गुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ॥ २८ ॥
 क्लानाः श्लावाश्रुणाः स्तब्धा विषमाः परुषाः खराः ।
 मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ॥ २९ ॥
 विम्बोर्कर्कन्धूखर्जूरकार्पासीफलसाम्निभाः ।
 केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः ॥ ३० ॥
 शिरः पार्श्वसकटू रुवङ्गणाभ्यधिकव्यथाः ।
 क्षवथून्नारविष्टभृद्गदग्रहोरोचकप्रदाः ॥ ३१ ॥

कासश्वासग्निवैषम्यकर्णनादध्रमावहाः ।
 तैराक्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ॥ ३२ ॥
 रुक्मेनपिच्छानुगतं विबलमुपवेश्यते ।
 कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्राश्च जायते ॥ ३३ ॥
 मुल्लङ्घीहोदराष्टीलासम्भवस्तत एक च ।
 पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ॥ ३४ ॥
 तन्वस्रसाविण्यो विस्रास्तनवो मृदवः श्लेष्माः ।
 शुक्रजिह्वायुक्तखण्डजलौकावक्त्रसन्निभाः ॥ ३५ ॥
 दाहपाकज्वरस्नेहदण्मूर्च्छारुचिमोहदाः ।
 सोष्णयो द्रवनीलोष्णपोतरक्तामवर्चसः ॥ ३६ ॥
 यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ।
 श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजाः सिताः ॥ ३७ ॥
 उच्छूनोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ।
 पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्डूव्याः स्पर्शनप्रियाः ॥ ३८ ॥
 कोरोरपनसास्थ्याभास्तथागोस्तनसन्निभाः ।
 वङ्गणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्त्तिनः ॥ ३९ ॥
 सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ।
 मेहकृच्छ्रशिरोजाद्यशिशिरज्वरकारिणः ॥ ४० ॥
 क्लैव्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ।
 वसाभाः सकफप्राण्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ॥ ४१ ॥
 न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ।
 संस्पृष्टलिङ्गाः संसर्गात् निचयात्सर्वलक्षणाः ॥ ४२ ॥
 रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
 वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥ ४३ ॥
 तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः ।
 स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ४४ ॥

भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितचयसम्भवैः ।
 हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥ ४५ ॥
 मुद्गकोद्रवचूर्णाह्वकरोरचणकादिभिः ।
 रुचैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो बली ॥ ४६ ॥
 अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् ।
 पूरोषं वातविषमूत्रसङ्गं कुर्वीत दारुणम् ॥ ४७ ॥
 तेन तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् ।
 आभ्रानमुदरावेष्टो हृत्तासः परिकर्तनम् ॥ ४८ ॥
 वस्तौ च सुतरां शूलं गण्डश्चयथुसम्भवः ।
 पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्द्यरुचिज्वराः ॥ ४९ ॥
 हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसङ्गप्रवाहिकाः ।
 वाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥ ५० ॥
 मनोविकारस्तृष्णासपित्तगुल्मोदरादयः ।
 ते ते च वातजा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ॥ ५१ ॥
 दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः ।
 वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनापि स जायते ॥ ५२ ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बली ।
 स्थितानि तान्यसाध्यानि याप्यन्तेऽग्निबलादिभिः ॥ ५३ ॥
 हन्वजानि द्वितीयायां बली यान्याश्रितानि च ।
 कृच्छ्रासाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ५४ ॥
 बाह्यायां तु बली जातान्येकदोषोल्बणानि च ।
 अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ५५ ॥
 मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु ।
 गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ५६ ॥
 व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
 कोलोपमं स्थिरस्वरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ ५७ ॥

वातेन तोदः पारुथं पित्तादसितरक्तता ।

क्षेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ५८ ॥

अंशसां प्रशमे यन्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।

तान्याशु हि गुदं बद्धा कुर्युर्वद्वगुदोदरम् ॥ ५९ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारग्रहणोरोगयोर्निदानं व्याख्यास्यामः ॥

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः ।

अतीसारः स सुतरां जायतेऽत्यखुपानतः ॥ १ ॥

क्षयशुष्कामिषासात्मप्रतिलपिष्टविरूढकैः ।

मद्यरुचातिमान्नाच्चैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ २ ॥

कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः क्षुपितोऽनिलः ।

विसंसयत्यधोऽध्वातुं हत्वा तेनैव चानलम् ॥ ३ ॥

व्यापद्यानुशङ्कत्कोष्ठं पुरोषं द्रवतां नयन् ।

प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं तस्य भाविनः ॥ ४ ॥

तोदो हृदगुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ।

आध्मानमविपाकश्च तत्र वातेन विज्जलम् ॥ ५ ॥

अल्पात्वं शब्दशूलाब्धं विवद्वसुपवेश्यते ।

रूक्षं सफेनमृच्छच्च ग्रथितं वा सुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥

तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम् ।

शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिश्चिनन् ॥ ७ ॥

पित्तेन पीतमसितं हारितं शाद्वलप्रभम् ।

सरक्तमतिदुर्गन्धं दृग्मूर्च्छास्त्रेददाहवान् ॥ ८ ॥

सशूलपायुसन्तापं पाकवान् क्षेष्मणा घनम् ।

पिच्छिलं तन्तुमच्छेतं स्निग्धमांसं कफान्वितम् ॥ ९ ॥

अभीक्ष्णं गुरु दुर्गन्धं विवद्वसनुबद्धरुक् ।

निद्रालुरलसोऽचद्दिङ्माल्यं सप्रवाहिकम् ॥ १० ॥
 सरोमहर्षः सोत्कृष्टो गुरुवस्तिगुदोदरः ।
 कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥
 भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेत् शक्तत् ।
 वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् ॥ १२ ॥
 वातपित्तसमं लिङ्गैराहुस्तद्वच्च शोकातः ।
 अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः ॥ १३ ॥
 सासृङ्गिरसः तत्राद्ये गौरवाद्दप्सु मज्जति ।
 शक्नुद्गन्धमाटोपविष्टश्चार्त्तिप्रसेकिनः ॥ १४ ॥
 विपरीतो निरामस्तु कफात्पक्वोऽपि मज्जति ।
 अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः ॥ १५ ॥
 तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरत्यर्थसेवितैः ।
 सामं शक्नुन्निरामं वा जोर्णे येनातिसार्यते ॥ १६ ॥
 सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकाक्षी स्वभावतः ।
 सामं सान्नमजोर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं तु नैव वा ॥ १७ ॥
 अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्मात् शिथिलं मुहुः ।
 चिरकदग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ॥ १८ ॥
 स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।
 प्राग्रूपं तस्य सदनं क्षिरात्पचनमम्लकः ॥ १९ ॥
 प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट् क्लमो भ्रमः ।
 आनद्धोदरता हृदिः कर्णच्छेदोऽन्तकूजनम् ॥ २० ॥
 सामान्यं लक्षणं काश्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।
 मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ॥ २१ ॥
 तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
 पाष्णोरुवङ्गणग्रीवारुजाऽभीक्ष्णं विसूचिका ॥ २२ ॥
 रसेषु गृहिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्त्तिका ।

जीर्णे जीव्यंति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ॥ २३ ॥
 वातहृद्रोगगुल्मार्शः प्रीहपाण्डुत्वशङ्कितः ।
 चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ २४ ॥
 पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वासकासवान् ।
 पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ॥ २५ ॥
 पूत्यन्तोद्गारहृत्कण्ठदाहार्चिद्वर्दितः ।
 श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं कर्दिररोचकः ॥ २६ ॥
 आस्योपदेहनिष्ठोवकासहृत्तासपीनसाः ।
 हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ २७ ॥
 उदगारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।
 भिन्नामन्त्रेण संसृष्टगुरुवर्चः प्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥
 अक्तशस्यापि दौर्बल्यं सर्वज्ञं सर्वसङ्करः ।
 विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः ॥ २९ ॥
 तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ।
 वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
 अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ३० ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 वस्तिवस्तिशिरोमेढ्रकटोवृषणपायवः ।
 एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥ १ ॥
 अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिशिरामुखैः ।
 पार्श्वेभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतम् ॥ २ ॥
 यैस्तैरेव प्रविश्येनं दोषाः कुर्वन्ति विंशतिम् ।
 मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्मर्मसमाश्रयान् ॥ ३ ॥
 वस्तिवृषणमेढ्रान्तिशुक्तोऽल्पात्स्यं सुदुर्मुहुः ।

मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे पित्ते पीतं सदाहरकम् ॥ ४ ॥
 रक्तं वा कफजे वस्तिमेद्वगौरवशोफवान् ।
 सपिच्छं सविवन्धश्च सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ॥ ५ ॥
 यदा वायुमुखं वस्त्रे राहृत्य परिशोषयेत् ।
 मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ॥ ६ ॥
 सञ्जायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद्गौरिव रोचना ।
 श्लेष्माश्रया च सर्वा स्यादथास्याः पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥
 वस्त्राधानं तदासन्नदोषेषु परितोऽतिरुक् ।
 मूत्रे च वस्तुगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ८ ॥
 सामान्यलिङ्गं रुद्धनाभिसेवनोवस्तिमूर्धसु ।
 विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ॥ ९ ॥
 तद्व्यापायात् सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् ।
 तत् संचोभात् क्षते सास्रमायासाञ्चातिरुग्भवेत् ॥ १० ॥
 तत्र वाताद् अशार्च्यर्त्तो दन्तान् खादति वेपते ।
 मृद्नाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं कण्ठम् ॥ ११ ॥
 सानिलं मुञ्चति शक्नुमुर्मेहति विन्दुशः ।
 श्यावा रुक्षाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव ॥ १२ ॥
 पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्णवान् ।
 भक्तातकास्थिसंस्थाना रक्तपोताऽसिताऽश्मरी ॥ १३ ॥
 वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।
 अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णायवा सिता ॥ १४ ॥
 एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ।
 आश्रयोपचयाल्पत्वाद् ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ १५ ॥
 शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।
 स्थानात् च्युतममुक्तं हि सुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥ १६ ॥
 शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुष्कमश्मरी ।

वस्तिरक् कच्छमूत्रत्वमुष्कश्चयथुकारिणी ॥ १७ ॥
 तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ।
 पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन् अश्मर्थे च शर्करा ॥ १८ ॥
 अणुशो वायुना भिन्ना सा त्वस्मिन्ननुलोमगे ।
 निरेति सह सूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ॥ १९ ॥
 मूत्रसन्धारिणः कुर्याद्दृष्ट्वा वस्त्रेमुखं मरुत् ।
 मूत्रसङ्गं रुजं कण्डूं कदाचिच्च स्वधामतः ॥ २० ॥
 प्रच्याव्य वस्तिमुद्वृत्तं गर्भाभं स्थूलविप्लुतम् ।
 करोति तत्र रुग्दाहस्यन्दनोद्देष्टनानि च ॥ २१ ॥
 विन्दुश्च प्रवर्त्तते मूत्रं वस्त्रौ तु पीडिते ।
 धारया द्विविधोऽप्येष वातवस्तिरिति स्मृतः ॥ २२ ॥
 दुस्तरौ दुस्तरतरो द्वितीयः प्रवृत्तानिलः ।
 शक्यन्मार्गस्य वस्त्रे च वायुरन्तरमाश्रितः ॥ २३ ॥
 अष्टीलाभं घनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुन्नतम् ।
 वाताष्टीलेति साऽऽधानविष्णुमूत्रानिलसङ्गुक्तत् ॥ २४ ॥
 विगुणः कुण्डलीभूतो वस्त्रौ तीव्रव्यथोऽनिलः ।
 आविश्य मूत्रं भ्रमति सस्तम्बोद्देष्टगौरवः ॥ २५ ॥
 मूत्रमल्पमथवा विमुञ्चति शक्यत् सृजन् ।
 वातकुण्डलिकेत्येषा मूत्रान्तु विधृतं चिरम् ॥ २६ ॥
 न निरेति विबद्धं वा मूत्रातीतं तदल्परुक् ।
 विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्त्तितं यदा ॥ २७ ॥
 नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्तदा ।
 कुर्यात्तीव्ररुगाधानमपत्तिमलसंग्रहम् ॥ २८ ॥
 तन्मूत्रजठरं छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा ।
 आचक्षतमल्पं मूत्रान्तु वस्त्रौ नालेऽथवा मणौ ॥ २९ ॥
 स्थित्वा सवेत् शनैः पश्चात् सरुजं वाऽथवाऽरुजम् ।

मूत्रोक्षकः स विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेषसः ॥ ३० ॥
 अन्तर्वास्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अश्मरीतुल्यरक् ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ ३१ ॥
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।
 स्थानात् च्युतं मूत्रयतः प्राक्पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।
 रुचदुर्बलयोर्वातादुदावृत्तं शक्नुद यदा ॥ ३३ ॥
 मूत्रस्रोतोऽनुपर्य्येति संसृष्टं शक्नुता तदा ।
 मूत्रं विट्तुल्यगन्धं स्याद्विड्विघातं तमादिशेत् ॥ ३४ ॥
 पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्वातपादिभिः ।
 प्रवृद्धं वायुना क्षिप्तं वस्त्युपस्थार्त्तिदाहवत् ॥ ३५ ॥
 मूत्रं प्रवर्त्तयेत् पीतं सरक्तं रक्तमेव वा ।
 उष्णं पुनः पुनः कृच्छ्रादुष्णवातं वदन्ति तम् ॥ ३६ ॥
 रुचस्य क्लान्तदेहस्य वास्तिस्थौ पित्तमाकृतौ ।
 मूत्रचयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ ३७ ॥
 पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन च ।
 कृच्छ्रामूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत् ॥ ३८ ॥
 सदाहं रोचनाशङ्कचूर्णवर्णं भवेच्च तत् ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ ३९ ॥
 इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राऽप्रवृत्तिजाः ।
 निदानलक्षणैरुद्धं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ ४० ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 प्रमेहा विंशतिस्तत्र श्लेषतो दश पित्ततः ।
 षट् चत्वारोऽनिलात् तेषां मेदोमूत्रकफावहम् ॥ १ ॥

अन्नपानक्रियाजातं यत् प्रायस्तत् प्रवर्तकम् ।
 स्याद्वस्त्रलवणस्निग्धगुरुपिच्छिलशीतलम् ॥ २ ॥
 नवधान्यसुरानूपमांसिहृगुङ्गोरसम् ।
 एकस्थानासनरतिः शयनं विधिवर्जितम् ॥ ३ ॥
 वस्त्रिमाश्रित्य कुरुते प्रमेमान् दूषितः कफः ।
 दूषयित्वा वयुःक्लेदस्वेदमेदोरसामिषम् ॥ ४ ॥
 पित्तं रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसंश्रयम् ।
 घातूत् वस्त्रिमुपानीय तत्क्षयेऽपि च मारुतः ॥ ५ ॥
 साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहास्तेनैव तद्भवाः ।
 समासमक्रियतया महात्ययतयापि च ॥ ६ ॥
 सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।
 दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ७ ॥
 मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ।
 अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ८ ॥
 मेहेत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ।
 इक्षोः रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ९ ॥
 सान्द्रीभवेत् पथ्युषितं सान्द्रमेही प्रमेहति ।
 सुरामेहो सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ १० ॥
 संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद् बहुलं सितम् ।
 शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ ११ ॥
 मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ।
 शीतमेही सुबहुशो मधुरं मृशशीतलम् ॥ १२ ॥
 शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।
 लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १३ ॥
 गन्धवर्णरसस्पर्शैः चारेण चारतोयवत् ।
 नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मषोनिभम् ॥ १४ ॥

हरिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ।
 विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ १५ ॥
 विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।
 वासामेही वसामिश्रं वसां वा मूत्रयेन्मुहुः ॥ १६ ॥
 मज्जानं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।
 हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ १७ ॥
 सलसीकं विवदञ्च हस्तिमेही प्रमेहति ।
 मधुमेही मधुसमं जायते स किल द्विधा ॥ १८ ॥
 क्रुधे धातुक्षयाद्वायौ दोषाहतपथेऽथवा ।
 आहतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥
 क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्णो भजते कच्छसाध्यताम् ।
 कालेनोपेक्षिताः सर्वे यद्यान्ति मधुमेहताम् ॥ २० ॥
 मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
 सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २१ ॥
 अविपाको रुचिच्छर्दिर्निद्राकासः सपोनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजम्भनाम् ॥ २२ ॥
 वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
 दाहस्तृष्णास्रको मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजम्भनाम् ॥ २३ ॥
 वातिकानामुदावर्तकण्ठद्वयहलोलताः ।
 शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २४ ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ।
 मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २५ ॥
 विद्रधिश्चेत् पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।
 सांन्धमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ २६ ॥
 अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विता ।
 शरावमानरुस्थाना पिटिका स्यात् शराविका ॥ २७ ॥

अवगाढार्तिं निस्तोदा महावस्तुपरिग्रहा ।

सूक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिटिका कच्छपी मता ॥ २८ ॥

स्तब्धा शिराजालवती स्निग्धसावा महाशया ।

रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ २९ ॥

अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वा जठरेऽपि वा ।

महती पिटिका नीला विनता विनता स्मृता ॥ ३० ॥

दहति त्वचमुत्थाने भृशं कष्टा विसर्पिणी ।

रक्तकण्ठातिवृट्स्फोटदाहमोहज्वराऽलजी ॥ ३१ ॥

मानसंस्थानयोस्तुल्या मसूरेण मसूरिका ।

सर्षपा मानसंस्थाना क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ३२ ॥

सर्षपा सर्षपातुल्यपिटिका परिवारिता ।

पुत्रिणी महती भूरिसूक्ष्मपिटिकावृता ॥ ३३ ॥

विदारोकन्दवद् वृत्ता कठिना च विदारिका ।

विद्रधिर्वक्ष्यतेऽन्यत्र तत्राद्यं पिटिकात्रयम् ॥ ३४ ॥

पुत्रिणी च विदारो च दुःसहा बहुमेदसः ।

सङ्घाः पित्तोत्पन्नास्त्वन्याः सम्भवन्त्यल्पमेदसः ॥ ३५ ॥

तासु मेहवशाच्च स्यादोषोद्रेको यथायथम् ।

प्रमेहेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥ ३६ ॥

तावच्च नोपलभ्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः ।

हारिद्रवणं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितम् ॥ ३७ ॥

यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं तु तद्विदुः ।

स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे शय्यासनस्त्रप्रसुखाभिषङ्गः ॥ ३८ ॥

हृन्नेत्रलिङ्गाश्रवणोपदेहो घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ।

शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्यमास्ये करपाददाहः ॥ ३९ ॥

भविष्यतो मेहगणस्य रूपं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ।

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद्विविधो विचारः ॥ ४० ॥

सन्तर्पणाद्वा कफसम्भवः स्यात् क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ।
 सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
 साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तुमेदो यदि नातिदुष्टः ।

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो विद्रधिद्विगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

भुक्तैः पर्युषिताल्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ।

जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः ॥ १ ॥

दुष्टं त्वङ्मांसमेदोऽस्थिसावासृक्कण्डराश्रयः ।

यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो सहारुजः ॥ २ ॥

वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः ।

दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ ३ ॥

बाह्योऽत्र तत्र तत्राङ्गे दारुणो ग्रथितोन्नतः ।

आन्तरो दारुणतरो गम्भीरो गुल्मवद् घनः ॥ ४ ॥

वल्मीकवत् समुच्छायी शीघ्रघाल्यग्निशस्त्रवत् ।

नाभिवस्तिर्यक्तत्प्लीहक्लोमहृत्कुक्षिवङ्घ्रिणे ॥ ५ ॥

स्याद् हृक्कयोरपाने च वातात् तत्रातितीव्ररुक् ।

श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ ६ ॥

व्यवच्छेदभ्रमानाहस्यन्दसर्पणशब्दवान् ।

रक्तताम्रासितः पित्तात् तृणमोहज्वरदाहवान् ॥ ७ ॥

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च पाण्डुः कण्डूयुतः कफात् ।

सोत्क्लेशशीतकस्तम्भजृम्भारोचकगौरवः ॥ ८ ॥

चिरोत्थानविदाहश्च संकीर्णः सन्निपाततः ।

सामर्थ्याच्चात्र विभजेद् बाह्याभ्यन्तरलक्षणम् ॥ ९ ॥

कण्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः ।

पित्तलिङ्गोऽसृजा बाह्याः स्त्रीणामेव तथान्तरः ॥ १० ॥

शस्त्राद्यैरभिघातेन चते वाऽपथ्यकारिणः ।

चतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ११ ॥

पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूर्युपद्रवम् ।

तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥ १२ ॥

नाभ्यां हिष्मा भवेद् वस्तौ मूत्रं कच्छ्रेण पूति च ।

श्वासो यत्नति रोधस्तु प्रोक्तुरच्छासस्य दृढं पुनः ॥ १३ ॥

गलग्रहश्च क्लोन्नि स्यात् सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ।

प्रमोहस्तमकः कासो हृदये घटनं व्यथा ॥ १४ ॥

कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्तिः कुक्षावाटोपजन्म च ।

सक्थोर्ग्रहो वङ्गणयोर्द्वयोः कटिपृष्ठयोः ॥ १५ ॥

पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनम् ।

आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोफवदादिशेत् ॥ १६ ॥

नाभेरूर्ध्वं मुखात् पक्वाः प्रसवन्त्यधरे गुदात् ।

उभाभ्यां नाभिजो विद्याहोषं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥ १७ ॥

यथास्त्रं व्रणवत् तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ।

पक्वो हृन्नाभिर्वास्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्बहिरेव वा ॥ १८ ॥

पक्वश्चान्तः स्रवन् वक्त्रात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः ।

एवमेव स्तनशिराविवृताः प्राप्य योषिताम् ॥ १९ ॥

सूतानां गर्भिणीनां वा सम्भवेच्छयथुर्वनः ।

स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ २० ॥

नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात् कन्यानान्तु न जायते ।

क्रुद्धो रुध्रगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ॥ २१ ॥

मुष्कौ वङ्गणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ।

प्रपीड्य धमनोर्द्विं करोति फलकोशयोः ॥ २२ ॥

दोषास्त्रभेदोमूत्रान्तैः सहृदिः सप्तधा गदः ।

मूत्रान्त्रजावप्यनिलाक्षेतुभेदस्तु केवलम् ॥ २३ ॥

वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूचो वातादहेतुरुक् ।
 पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्वाहोष्णपाकवान् ॥ २४ ॥
 कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽस्पर्शक ।
 कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्ततः ॥ २५ ॥
 कफवन्नेदसा वृद्धिर्दुस्तालफलोपमः ।
 मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ॥ २६ ॥
 अग्नीभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुक्स्मृदुः ।
 मूत्रकच्छमधस्ताच्च वलयं फलकोशयोः ॥ २७ ॥
 वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
 धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥ २८ ॥
 क्षोभनैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्वावयवं यदा ।
 पवनो विगुणीकृत्य स्नानिवेशादधो नयेत् ।
 कुर्यादङ्गणसन्धिस्थो ग्रन्थग्रामं श्वयथुं तदा ॥ २९ ॥
 उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाधानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः ।
 प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रक्ष्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥
 अन्तवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।
 रूचकृष्णारुणशिरातन्तुजालगवाक्षितः ॥ ३१ ॥
 गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संस्पृष्टैर्निचयं गतैः ।
 आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥ ३२ ॥
 ज्वरच्छद्येति साराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्मभिः ।
 कर्षितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बु बुभुक्षितः ॥ ३३ ॥
 यः पिबत्यनु चान्नानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ।
 सेवते देहसंक्षोभि कृदि वा समुदीरयेत् ॥ ३४ ॥
 अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादोन् न विमुञ्चति ।
 स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ॥ ३५ ॥
 शुद्धो वाश्विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ।

वातोत्पन्नास्तस्य मलाः पृथक्क्रुद्धा द्विशोऽथवा ॥ ३६ ॥
 सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ।
 ऊर्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्वन्ते शूलपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
 स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ।
 कर्शनात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ॥ ३८ ॥
 वायुः कृताशयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
 स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥ ३९ ॥
 पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव संश्रितः ।
 गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिद्वत्पार्श्वसंश्रयः ॥ ४० ॥
 वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्वकूजनम् ।
 व्यधः सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छसनं मुहुः ॥ ४१ ॥
 स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ।
 रुचकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥ ४२ ॥
 अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिद्वयव्ययः ।
 पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुच्यते ॥ ४३ ॥
 पित्तादाहोऽन्नको मूर्च्छाविड्भेदस्वेददृङ्ज्वराः ।
 हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥ ४४ ॥
 दूयते दीप्यते सोषा स्वस्थानं दहतीव च ।
 कफात् स्तौमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥ ४५ ॥
 पीनसालस्यहृत्तासकासशूलत्वगादिताः ।
 गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्परुक् ॥ ४६ ॥
 खदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।
 प्रायः त्रयस्तु हन्तोत्या गुल्माः संस्पृष्टलक्षणाः ॥ ४७ ॥
 सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
 सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु क्षिया एव प्रजायते ॥ ४८ ॥
 ऋतौ वा नवसृता वा यदि वा योनिरोगिणी ।

सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥ ४९ ॥
 निरुणद्धातुं वं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
 कुचिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥ ५० ॥
 हृत्प्रासदौहृदस्तन्यदर्शनं चामतादिकम् ।
 क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनिनया च तत् ॥ ५१ ॥
 शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
 रुक्स्तम्भदाहातीसारद्वड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥ ५२ ॥
 गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ।
 योन्याश्च स्त्रावदौर्गन्ध्यतोदस्यन्दनवेदनाः ॥ ५३ ॥
 न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपितु शूलवान् ।
 पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते चिरात् ॥ ५४ ॥
 न चास्या वर्द्धते कुचिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
 स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥ ५५ ॥
 पाकं चिरेण भजते नैव वा विद्रधिः पुनः ।
 पच्यते शीघ्रमत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः ॥ ५६ ॥
 अतः शीघ्रविदाहित्वाद्बिद्रधिः सोऽभिधीयते ।
 गुल्मेऽन्तराश्रये वस्ति कुचिहृत्प्लीहवेदनाः ॥ ५७ ॥
 अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्त्तनम् ।
 अतो विपर्ययो वाह्ये कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक् ॥ ५८ ॥
 वैवर्ण्यं भवकाशस्य बहिरुन्नतताधिकम् ।
 साटोपमत्युग्ररुजमाधानमुदरे भृशम् ॥ ५९ ॥
 जङ्घाधी वातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ।
 घनोऽष्टीलोपमो ग्रन्थिरष्टीजोर्द्धं समुन्नतः ॥ ६० ॥
 आनाहलिङ्गस्तिर्यक् तु प्रत्यष्टीला तदाकृतिः ।
 पक्वाशयाद् गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयान् ।
 बूनीप्रतूनी तु भवेत् स एवातो विपर्यये ॥ ६१ ॥

उदगारवाहुत्यपुरीषबन्धदस्य चमत्वान्नविकूजनानि ।

साटोपमाभ्यानमपक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् । ६२ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ।

अजोर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वाधो धातवो रुद्धा वाहिनीरम्बुवाहिनीः ।

प्राशान्न्यपानान् सन्दूष्य कुर्युस्त्वन्नांससन्धिगाः ॥ २ ॥

आध्माप्य कुक्षिसुदरम् अष्टधा तच्च भिद्यते ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहवच्चक्षतोदकैः ॥ ३ ॥

तेनार्त्ताः शुष्कताल्बोष्ठाः शूनपादकरोदराः ।

नष्टचेष्टाबलाहाराः कृशाः प्रधातकुक्षयः ॥ ४ ॥

स्युः प्रेतरूपाः पुरुषाः भाविनस्तस्य लक्षणम् ।

क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते ॥ ५ ॥

जीर्णजीर्णं न जानाति सौहित्यं सह तेन च ।

क्षीयते बलतः शश्चक्षसित्यल्पेऽपि चेष्टिते ॥ ६ ॥

वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोफश्च पादयोः ।

रुग्स्थिसन्धौ ततता लघ्वल्पभोजनैरपि ॥ ७ ॥

राजोजन्म बलीनाशो जठरे जठरेषु तु ।

सर्वेषु तन्द्रा सदनं मलसङ्गोऽल्पवर्जिता ॥ ८ ॥

दाहः श्वयथुराभानमन्त्रे सलिलसम्भवः ।

सर्वं त्वतोयमरुणमशोफं नातिभारिकम् ॥ ९ ॥

गवाक्षितं शिराजालैः सदा गुडगुडायते ।

नाभिमन्त्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ १० ॥

मारुतो हृत्कटीनाभिपायुवङ्गणवेदनः ।

सशब्दो निखरेद्वायुर्विड्बन्धो मूत्रमल्पकम् ॥ ११ ॥
 नांतिमन्दोऽनलो लौब्धं न च स्याद्विरसं सुखम् ।
 तत्र वातोदरे शोफः पाणिपाद्भुष्ककुक्षिषु ॥ १२ ॥
 कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ।
 शुष्ककासाङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः ॥ १३ ॥
 श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिक्लासवत् ।
 सतोदभेदमुदरं तनु कृष्णशिराततम् ॥ १४ ॥
 आध्मातट्टतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ।
 वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ॥ १५ ॥
 पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
 भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ १६ ॥
 पीतताम्रशिरानङ्गं सस्त्रेदं सोष्णं दह्यते ।
 धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १७ ॥
 श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्चयथुगौरवम् ।
 निद्रोत्कृष्टोऽचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ १८ ॥
 उदरं स्तिमितं श्लेष्मं शुक्लराजीततं महत् ।
 चिराभिष्टब्धि कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १९ ॥
 त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैः स्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ।
 गरदूषोविषाद्यैश्च सरक्ताः सञ्चिता मलाः ॥ २० ॥
 कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितम् ।
 कुर्युस्त्रिलिङ्गमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणम् ॥ २१ ॥
 बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्यदर्शने ।
 अत्याशितस्य सङ्क्षोभात् यानयानादिचेष्टितैः ॥ २२ ॥
 अतिव्यवायकमर्माध्वमनव्याधिकर्शनैः ।
 वामपार्श्वान्वितः श्लोघा च्युतः स्थानादिवर्धते ॥ २३ ॥
 शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्धयेत् ।

सोऽष्ठोलेवातिकठिनः प्राक्ततः कूर्मपृष्ठवत् ॥ २४ ॥
 क्रमेण वर्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् ।
 श्वासकासपिपासास्यवैरस्याभ्रानरुग्ज्वरैः ॥ २५ ॥
 पाण्डुलच्छर्दिभूच्छर्त्तिदाहमोहैश्च संयुतम् ।
 अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत् ॥ २६ ॥
 उदावर्त्तरुगानाहैर्मोहदृढदहनज्वरैः ।
 गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ २७ ॥
 ग्रीहवदक्षिणात् पार्श्वात् कुर्याद्यकदपिच्युतम् ।
 पक्ष्मबालैः सहान्नेन भुक्तैर्बर्द्धायने गुदे ॥ २८ ॥
 दुर्नामभिरुदावर्त्तरन्यैर्वान्धोपलेपिभिः ।
 वर्चः पित्तकफान् रुद्धा करोति कुपितोऽनिलः ॥ २९ ॥
 अपानो जठरं तेन स्युर्दाहज्वरदृक्चवाः ।
 कासश्वासीरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुरुक् ॥ ३० ॥
 मलसङ्गाऽरुचिच्छर्दिरुदरं मूढमारुतम् ।
 स्थिरं नीलारुणशिराराजिवद्धेमराजि वा ॥ ३१ ॥
 नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ।
 अस्थ्यादिशूलैः सान्नेयेद्भुक्तैरत्यशनेन वा ॥ ३२ ॥
 भिद्यते पच्यते वान्धं तच्छिद्रैश्च स्रवन् वह्निः ।
 आम एव गुदादेति ततोऽल्पाल्पं सविद्धसः ॥ ३३ ॥
 तुल्यः कुणपगन्धेन पिच्छिलः पीतलोहितः ।
 शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ ३४ ॥
 वर्धयेत् तदधो नाभेराशु चैति जलात्मताम् ।
 उद्विक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासदृढभ्रमैः ॥ ३५ ॥
 छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्त्रावीति चापरे ।
 प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसाऽऽमाश्वुपायिमः ॥ ३६ ॥
 अत्यम्बुपानान्दाम्बुः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।

रुद्धाऽम्बुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥
 वर्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदराश्रितौ ।
 ततः स्यादुदरं दृष्ट्वा गुदस्युतिरुजायुतम् ॥ ३८ ॥
 कासश्वासारुचियुतं नानावर्णशिराततम् ।
 तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ॥ ३९ ॥
 दकोदरं महत् स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत् ।
 उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्चुगताः ॥ ४० ॥
 पाकाद्वाद् द्रवोकुर्युः सन्धिस्रोतोमुखान्यपि ।
 खेदश्च वाह्यस्रोतःसु विहतस्तिव्यंगास्थितः ॥ ४१ ॥
 तदेवोदकमाक्षाय्य पिच्छं कुर्यात्तदा भवेत् ।
 गुरुदरं स्थिरं वृत्तमाहृतं च न शब्दवत् ॥ ४२ ॥
 मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ।
 तदनूदकजन्मास्मिन् कुक्षिद्विस्तृतोऽधिकम् ॥ ४३ ॥
 शिरान्तर्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम् ।
 वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरम् ॥ ४४ ॥
 कृच्छ्रं यथोत्तरं पक्षात् परं प्रायोऽपरे हतः ।
 सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ॥ ४५ ॥
 जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
 बलिनस्तदजाताम्बु यन्न साध्यं नवोत्थितम् ॥ ४६ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगशोफत्रिसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।
 तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥ १ ॥
 धमनीर्दश सम्प्राप्य व्याघ्रवत् सकलां तनुम् ।
 श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥ २ ॥

त्वस्मांसयोस्तत् कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ।
 पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥ ३ ॥
 यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवम् ।
 धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च मुण्णक्षयः ॥ ४ ॥
 ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्यात् क्षथेन्द्रियः ।
 मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ ५ ॥
 शूनाच्चिकूटः सदनः कोपनः ष्ठीवनोऽल्पवाक् ।
 अन्नद्विट् शिशिरद्वेषो शीर्णरोमा हतानलः ॥ ६ ॥
 सन्नसक्त्यो ज्वरो श्वासी कर्णक्षेडी भ्रमी अमी ।
 स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ ७ ॥
 प्राग्रूपमस्य हृदयस्यन्दनं रुचता त्वचि ।
 अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥
 सादः अमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्यनम् ।
 कृष्णरुक्षारुणशिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥ ९ ॥
 शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्ध्वरुक् ।
 पित्ताहरितपीताभशिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ १० ॥
 दृष्ट्वा दमूर्च्छाशीतेच्छा दीर्गम्यं कटुवह्निता ।
 वर्चोभेदोऽन्तको दाहः कफात् शुक्लशिरादिता ॥ ११ ॥
 तन्द्रा लवणवह्नित्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
 कासश्छर्दिश्च निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुःसहः ॥ १२ ॥
 मृत्कषायानिलं पित्तमूषरामधुराकफम् ।
 दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरुक्ष्य च ॥ १३ ॥
 स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य्य कुर्याद्भुक्ता च पूर्ववत् ।
 पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ १४ ॥
 पुरीषं कृमिमन्मृच्चैस्त्रिन् सावृक्कफं नरः ।
 यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामलाम् ॥ १५ ॥

कोष्ठशाखाश्रयं पित्तं दग्ध्वासृङ्मांसमावहेत् ।
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशक्ततया ॥ १६ ॥
 दाहाविपाकः दृष्ट्वावान् भेकाभो दुर्बलेन्द्रियः ।
 भवेत्पित्तोत्त्वणस्यासौ पाण्डुरोगाद्वेऽपि च ॥ १७ ॥
 उपेक्षया च शोभाद्या सा कृच्छा कुम्भकामला ।
 हरितश्चावपीतत्वं पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥ १८ ॥
 वातपित्ताद् भ्रमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुर्ज्वरः ।
 तन्द्राबलानलभ्रं शो लोटं तं हलीमकम् ॥ १९ ॥
 अलसं चेति शंसन्ति तेषां पूर्वमुपद्रवाः ।
 शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते ॥ २० ॥
 पित्तरक्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःशिराः ।
 नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् ॥ २१ ॥
 उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ।
 सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥ २२ ॥
 दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघातादिषादपि ।
 द्विधा वा निजमामन्तुं सर्वाङ्गेकाङ्गजं च तम् ॥ २३ ॥
 पृथून्नतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ।
 सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः ॥ २४ ॥
 व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम् ।
 अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वस्त्रिग्विधशीतलम् ॥ २५ ॥
 लवणक्षारतीक्ष्णोष्णं शाकाम्बु स्वप्नजागरम् ।
 मृदुग्रास्यमांसवल्गूरमजीर्णश्रममैथुनम् ॥ २६ ॥
 पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिनापि वा ।
 श्वासकासातिसाराशो जठरप्रदग्ज्वराः ॥ २७ ॥
 विसृज्यलसकृच्छर्दिगर्भवीसर्पपाण्डुताः ।
 अन्ये च मिथ्योपक्रान्तास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वं शोफमधोवस्ती मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः ।
 सर्वाङ्गगाः सर्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ॥ २८ ॥
 तत्पूर्वरूपं दवयुः शिरायामोऽङ्गगौरवम् ।
 वाताच्छोफश्चलो रुचः खररोमारुणासितः ॥ ३० ॥
 सङ्कोचस्यन्दहर्षार्त्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् ।
 क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत् पोडितस्तनुः ॥ ३१ ॥
 क्षिग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद् रात्रावल्पो दिवा महान् ।
 त्वक् च सर्षपलिप्तेव तस्मिन् क्षिमिचिमायते ॥ ३२ ॥
 पोतरक्तासितभासः पित्तादाताम्बरोमकृतः ।
 शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग् जायते तनुः ॥ ३३ ॥
 सट्ठडाहज्वरस्त्रेददवक्त्रेदमदभ्रमः ।
 शीताभिलाषी विड्भेदी गन्धी स्पर्शासहो मृदुः ॥ ३४ ॥
 कण्डूमान् पाण्डुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ।
 क्षिग्धः क्षणः स्थिरः स्थानो निद्राच्छर्द्यग्निसादकृतः ॥ ३५ ॥
 आक्रान्तो नोन्नमेत् कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः ।
 सवेनासृक् चिरात् पिच्छां कुशशस्त्रादिविचतः ॥ ३६ ॥
 स्पर्शोष्णकाङ्क्षी च कफात् यथासं बन्धजास्त्रयः ।
 सङ्कराद्वेतुलिङ्गानां निचयात् निचयात्मकः ॥ ३७ ॥
 अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ।
 हिमानिलोदध्यनिलैर्भस्मातकपिकच्छुजैः ॥ ३८ ॥
 रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छययुः स्याद्विसर्पवान् ।
 मृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ ३९ ॥
 विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।
 दंष्ट्रादन्तनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ ४० ॥
 विषमूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात् ।
 विषहृच्चानिलस्पर्शान्नरयोगावचूर्णनात् ॥ ४१ ॥

मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ।
 नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ ४२ ॥
 स्याद्विसर्पोऽभिघातान्तैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत् ।
 त्रयविष्टानश्च तं प्राहुर्वाह्यान्तरुभयाश्रयात् ॥ ४३ ॥
 यथोत्तरश्च दुःसाध्याः तत्र दोषा यथायथम् ।
 प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥ ४४ ॥
 देहे शीघ्रं विसर्पन्ति तेऽन्तरन्तः स्थिता बहिः ।
 बहिस्था द्वितये द्विस्थाः विद्यात्तन्त्रान्तराश्रयम् ॥ ४५ ॥
 मर्मोपतापात् संमोहादयनानां विघटनात् ।
 दृष्ट्यातियोगाद्देगानां विषमं च प्रवर्त्तनात् ॥ ४६ ॥
 आशु चाग्निबलभ्रंशादतो वाह्यं विपर्ययात् ।
 तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥ ४७ ॥
 शोफस्फुरणनिस्तोदभेदो यामार्त्तिहर्षवान् ।
 प्रित्ताद् द्रुतिगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ ४८ ॥
 कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ।
 स्वदोषलिङ्गैश्चीयन्ते सर्वस्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ४९ ॥
 ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च बिभ्रति त्रणलक्षणम् ।
 वातपित्ताज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारदृङ्भ्रमैः ॥ ५० ॥
 अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्धुतः ।
 करोति सर्वमङ्गश्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥ ५१ ॥
 यं यं देशं विपर्यश्य विसर्पति भवेत् स सः ।
 शान्ताङ्गरासितो नीलो रक्तो वाशु च चीयते ॥ ५२ ॥
 अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद् द्रुतश्च सः ।
 मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ ५३ ॥
 व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राश्च श्वासमीरयेत् ।
 हिक्काश्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥ ५४ ॥

क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।
 चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्चमोज्ज्वलम् ॥ ५५ ॥
 दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निवीसर्पं च्यते ।
 कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ॥ ५६ ॥
 रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रावमांसगम् ।
 दूषयित्वा च दोर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ॥ ५७ ॥
 ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम् ।
 श्वासकासातिसारास्यशोषहिध्मावमिभ्रमैः ॥ ५८ ॥
 मोहवैवर्ण्यं भूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतम् ।
 इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ ५९ ॥
 कफपित्ताज्ज्वरः स्तम्भो निद्रातन्द्राशिरोरुजाः ।
 अङ्गावसादविचेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ ६० ॥
 भूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्वां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
 आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ॥ ६१ ॥
 प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ।
 पिटकैरवकोर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ ६२ ॥
 मेचकाभोऽसितज्जिग्धो मलिनः शोफवान् गुरुः ।
 गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ ६३ ॥
 पङ्कवच्छीर्णमांसस्य स्पृष्टस्नायुशिरागणः ।
 शवगन्धिश्च वीसर्पं कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥ ६४ ॥
 सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वतिसर्पणः ।
 बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ६५ ॥
 विसर्पं मारुतः कुर्व्यात् कुलत्पसदृशैश्चितम् ।
 स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाद्यं श्वावलोहितम् ॥ ६६ ॥
 पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या हन्वजाद्यानुपद्रवाः ।
 असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्लान्तमर्मकाः ।

शीर्णस्नायुशिरामांसाः प्रक्षिप्ताः श्वगन्धयः ॥ ६७ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठश्चित्रकमिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना ।

साधुनिन्दावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ १ ॥

पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः ।

शिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकास्त्वगामिषम् ॥ २ ॥

दूषयन्ति स्तथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो वह्निः ।

त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तत् ॥ ३ ॥

कालेनोपेक्षितं यस्मात् सर्वं कुण्णाति तद्वपुः ।

प्रपद्य धातून् व्याप्यान्तः सर्वान् संक्षेद्य चावहेत् ॥ ४ ॥

सस्वेदक्लोदसङ्कोथान् कृमीन् सूक्ष्मान् सुदारुणान् ।

रोमत्वक्स्नायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ ५ ॥

भक्षयेच्छित्रमस्माच्च कुष्ठवाह्यमुदाहृतम् ।

कुष्ठानि सप्तधा दौषैः पृथङ्निग्रैः समागतैः ॥ ६ ॥

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुस्वरं कफात् ॥ ७ ॥

मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्तजम् ।

चर्मैककुष्ठं किटिभसि झालसविपादिकाः ॥ ८ ॥

वातश्लेष्मोज्ज्वा श्लेष्मपित्ताद्दृशतारुषी ।

पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ९ ॥

सर्वैः स्यात् काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रुसकाकणम् ।

पुण्डरीकचर्चजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ १० ॥

अतिश्लक्ष्णस्वरस्पर्शस्वेदस्वेदविवर्णताः ।

दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्त्रोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥ ११ ॥

व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रूढानामपि रूचत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ॥ १२ ॥

रोमहर्षोऽसृजः कार्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।

क्षणारणकपालाभं रूचं सुप्तं खरं तनु ॥ १३ ॥

विस्तृतासमपर्यन्तं दूषितैर्लोमभिश्चितम् ।

तोदाढ्यमल्पकण्डूकं कापालं शीघ्रसर्पि च ॥ १४ ॥

पक्वोदुस्वरताम्रत्वग्रोमगौरशिराचितम् ।

बहुलं बहुलक्लेदं रक्तं दाहरजाधिकम् ॥ १५ ॥

आशूत्यानावदरणक्षमिं विद्यादुदुस्वरम् ।

स्थिरं स्थानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगम् ॥ १६ ॥

अन्योऽन्यसक्तमुख्यं बहुकण्डूभुतिक्रिमि ।

अक्षणीताभपर्यन्तं मण्डलं परिमण्डलम् ॥ १७ ॥

सकण्डूपिटिकाश्यावा लसीकाद्या विचर्चिका ।

परुषं तनु रक्तान्तमन्तः श्यावं समुन्नतम् ॥ १८ ॥

सतोददाहरक्लेदं कर्कशैः पिटिकैश्चितम् ।

मृच्चजिह्वाक्षतिप्रोक्तमृच्चजिह्वं बहुक्रिमि ॥ १९ ॥

हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मकाख्यं महाश्रयम् ।

अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभं किटिभं पुनः ॥ २० ॥

रूचं किणखरस्पर्शं कण्डूभूतं पुरुषासितम् ।

सिध्दं रूचं बहिः स्निग्धमन्तर्दृष्टं रजः किरित् ॥ २१ ॥

अक्षणीस्पर्शं तनु श्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ।

प्रायेण चोर्ध्वकाये स्याद् गण्डैः कण्डूयुतैश्चितम् ॥ २२ ॥

रक्तैरलसकं पाणिपाददार्यो विपादिकाः ।

तीव्रात्यो मन्दकण्डूश्च सरागपिटिकाचिताः ॥ २३ ॥

दीर्घप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ।

चक्षुःमण्डला दद्रूः कण्डूमत्यनुषङ्गिणी ॥ २४ ॥

स्थूलमूलं सदाहार्तिं रक्तश्यावं बहुव्रणम् ।
 शतारुः क्लेदजं त्वाढ्यं प्रायशः पूर्वजन्म च ॥ २५ ॥
 रक्तान्तमन्तरा पाण्डु कण्डूदाहरजान्वितम् ।
 सोक्लेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः ॥ २६ ॥
 घनभूरिलसीष्ठासृक्प्रायमाशुविभेदि च ।
 पुण्डरीकं तनुत्वग्भिश्चितं स्फोटैः सितांरुणैः ॥ २७ ॥
 विस्फोटं पिटिकाः पामा कण्डूक्लेदरुजाधिकाः ।
 सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्व्रः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्परे ॥ २८ ॥
 सस्फोटमस्पर्शसहं कण्डूषातोददाहवत् ।
 रक्तं दलच्चर्मदलं काकणं तीव्रदाहरुक् ॥ २९ ॥
 पूर्वं रक्तञ्च कृष्णञ्च काकणन्तीफलोपमम् ।
 कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥ ३० ॥
 दोषभेदीयविहितैरादिशेक्षिङ्गकर्मभिः ।
 कुष्ठेषु दोषोल्लवणतां सर्वदोषोल्लवणं त्यजेत् ॥ ३१ ॥
 रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयम् ।
 याप्यं मेदोगतं कृच्छ्रं पित्तद्वन्दासमांसगम् ॥ ३२ ॥
 अकृच्छ्रं कफवाताढ्यं त्वक्स्थमेकमलं च यत् ।
 तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यं रूक्षताः ॥ ३३ ॥
 स्वेदस्वापश्चयथवः शोणिते पिशिते पुनः ।
 पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः सन्धिषु चाधिकम् ॥ ३४ ॥
 कौण्ड्यं गतिक्षयोऽङ्गानां दलनं स्याच्च मेदसि ।
 नासाभङ्गोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः ॥ ३५ ॥
 क्षते च क्षमयः शुक्रं खदारापत्यबाधनम् ।
 यथापूर्वञ्च सर्वाणि स्युर्लिङ्गान्यसृग्मादिषु ॥ ३६ ॥
 कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च तत् ।
 निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥ ३७ ॥

वाताद्रुच्चारणं पित्तात् ताम्रं कललपत्रवत् ।
 सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेतं घनं गुरु ॥ ३८ ॥
 सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।
 वर्णेनैवेदगुभयं कृच्छं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३९ ॥
 अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम् ।
 अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रवर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ ४० ॥
 गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
 स्पर्शकाहारशय्यादिसेवनात् प्रायशो गदाः ॥ ४१ ॥
 सर्वे सञ्चारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः ।
 क्लमयस्तु द्विधा प्रोक्ता वाङ्माभ्यन्तरभेदतः ॥ ४२ ॥
 बहिर्मलकफासृग्विड्जम्भभेदाच्चतुर्विधाः ।
 नामतो विंशतिविधाः वाङ्मास्तत्रासृगुद्भवाः ॥ ४३ ॥
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाश्वराश्रयाः ।
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिच्चाश्च नामतः ॥ ४४ ॥
 द्विधा ते कोठपिटिकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ।
 कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥ ४५ ॥
 मधुरान्नगुडक्षीरदधिसक्तुनवोदनैः ।
 शक्लज्जा बहुविड्धान्यपर्णशाकोलकादिभिः ॥ ४६ ॥
 कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।
 पृथुवध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः ॥ ४७ ॥
 रुद्धधान्याङ्गुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ।
 श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ४८ ॥
 अन्नादा उदराविष्टा हृदयादा महाकुहाः ।
 कुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ ४९ ॥
 हृत्तासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ।
 मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्यक्ष्वथुपीनसान् ॥ ५० ॥

रक्तवाहिशिरोल्याना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
 अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः ॥ ५१ ॥
 केशादा लोमविष्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः ।
 षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहस्रैरसमातरः ॥ ५२ ॥
 पक्वाशये पुरोषोत्था जायन्ते ऽधो विसर्पिणः ।
 वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ ५३ ॥
 तदास्योद्गारनिःश्वासा विड्गन्धानुविधायिनः ।
 पृथुवृत्ततनुस्खूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ ५४ ॥
 ते पञ्च नाम्ना क्लमयः ककेरुकमकेरुकाः ।
 सौमुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ ५५ ॥
 विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
 रोमहृषाग्निसदनगुदकण्डूविनिर्गमात् ॥ ५६ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।
 अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥ १ ॥
 स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ।
 स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः संहर्त्ता सृष्ट्युरन्तकः ॥ २ ॥
 तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ।
 तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥ ३ ॥
 समासाद् व्यासतो दोषभेदीये नाम धाम च ।
 प्रत्येकं पञ्चधा चारो व्यापारश्चेह वैकृतम् ॥ ४ ॥
 तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम् ।
 धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ॥ ५ ॥
 चरन् स्रोतःसु रिक्तोऽभ्रं तान्येव पूरयन् ।

तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्य वावरणं वली ॥ ६ ॥
 तत्र पक्षाशये क्रुद्धः शूलानाहान्मकूजनम् ।
 मलरोधाश्मवर्धार्शच्चिकपृष्ठकटीग्रहम् ॥ ७ ॥
 करोत्यधरकायेषु तांस्तान् कच्छानुपद्रवान् ।
 आमाशये ढड्वमथुश्वासकासविस्त्रिकाः ॥ ८ ॥
 कण्ठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ।
 श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं त्वचि स्फुटनरूक्षणे ॥ ९ ॥
 रक्ते तीव्रा रुजः स्नापं तापं रोगं विवर्णताम् ।
 अरूथन्नस्य विष्टम्भमरुचिं क्लेशतां भ्रमम् ॥ १० ॥
 मांसमेदोगतो ग्रन्थींस्तोदाद्यान् कर्कशान् भ्रमम् ।
 गुर्वङ्गं चातिरुक्स्तब्धमुष्टिदण्डहतोपमम् ॥ ११ ॥
 अस्थिस्थः सक्थिसन्ध्यस्थिशूलं तीव्रं वलक्षयम् ।
 मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्वप्नं स्तब्धतां रुजम् ॥ १२ ॥
 शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं सङ्गं विकृतिमेव च ।
 तद्वर्द्धनस्य शुक्रस्थः शिरास्त्राधानरिक्तते ॥ १३ ॥
 तत्स्थः स्नावस्थितः कुर्याद् गृध्रस्यायामकुबताः ।
 वातपूर्णदृतिस्पर्शं शोफं सन्धिगतोऽनिलः ॥ १४ ॥
 प्रसारणाऽऽकुञ्चनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम् ।
 सर्वाङ्गसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभञ्जनम् ॥ १५ ॥
 स्तम्भमाक्षेपणं स्नापं सन्ध्याकुञ्चनकम्पनम् ।
 यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
 तदाङ्गमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ।
 अधः प्रतिहतो वायुर्व्रजत्यूर्ध्वं हृदाश्रयाः ॥ १७ ॥
 नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पोडयन् ।
 आक्षिपेत्परितो गात्रं धनुर्वक्षास्य नामयेत् ॥ १८ ॥
 कच्छादुच्छसिति स्तब्धसस्तमीलितदृक्ततः ।

कपोत इव कूजेत् स निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥ १८ ॥
 स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ।
 अश्रुवीत मुहुः स्वास्थ्यं मुहुः स्वास्थ्यमावृते ॥ २० ॥
 गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थितः ।
 अभिघातसमुत्पन्नश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ २१ ॥
 मन्ये संस्तभ्य वातोऽन्तरायच्छन् धमनीर्यदा ।
 व्याप्नोति सकलं देहं जलुरायम्यते तदा ॥ २२ ॥
 अन्तर्धनुःरिवाङ्गं च वेगैः स्तम्भं च नेत्रयोः ।
 करोति जृम्भां दशनं दशनानां कफोद्गमम् ॥ २३ ॥
 पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठशिरोग्रहम् ।
 अन्तरायाम इत्येष बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ २४ ॥
 देहस्य बहिरायामात् पृष्ठतो नोयते शिरः ।
 उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चावसृज्यते ॥ २५ ॥
 दन्तेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्नेदः स्रस्तगात्रता ।
 बाह्यायामं धनुष्कम्भं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥ २६ ॥
 व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।
 व्यायच्छन्ति तनुं दोषाः सर्वाभापादमस्तकम् ॥ २७ ॥
 तृणतः पाण्डुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ।
 गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वाम्नेषु च ॥ २८ ॥
 जिह्वातिलेखनात् शुष्कभक्षणादभिघाततः ।
 कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनू ॥ २९ ॥
 करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
 हनुस्रंसः स तेन स्यात् कच्छाच्चर्वणभाषणम् ॥ ३० ॥
 वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।
 जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ३१ ॥
 शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।

उच्चासवक्त्राक्षवथुखरकार्मुककर्षणात् ॥ ३२ ॥
 विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात् ।
 वायुर्विह्वलस्त्रैस्त्रैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥ ३३ ॥
 वक्त्रो करोति वक्त्रार्द्धमुक्तं हसितमीक्षितम् ।
 ततोऽस्य कम्पते मूर्धा वाक्सङ्गः स्तब्धनेत्रता ॥ ३४ ॥
 दन्तचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ।
 गन्धाज्जनं स्मृतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥ ३५ ॥
 निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्षो निमीलनम् ।
 जत्रोरूर्ध्वं रुजा तीव्रा शरीरार्द्धेऽधरेऽपि वा ॥ ३६ ॥
 तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरं ।
 रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्ध्वधराः शिराः ॥ ३७ ॥
 रुक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात् शिराग्रहः ।
 गृहीत्वार्द्धं तनोर्वायुः शिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥ ३८ ॥
 पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिवन्धान् विमोक्षयन् ।
 कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥ ३९ ॥
 एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षबधं विदुः ।
 सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४० ॥
 शुद्धवातहतः पक्षः कच्छसाध्यतमो मतः ।
 कच्छस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः ॥ ४१ ॥
 ग्रामबद्धायनः कुर्यात् संस्तभ्याङ्गं कफान्वितः ।
 असाध्यं हतसर्वेहं दण्डवद्दण्डकं मरुत् ॥ ४२ ॥
 अंसमूलस्थितो वायुः शिराः सङ्गोच्य तत्रगाः ।
 बाहुप्रसन्दितहरं जनयत्यवबाहुकम् ॥ ४३ ॥
 तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
 बाहुचेष्टापहरणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ ४४ ॥
 वायुः कक्षां स्थितः सक्थः कण्डरामाक्षिपेत् यदा ।

तदा खल्लो भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थोर्द्वयोरपि ॥ ४५ ॥
 कम्पते गमनारम्भे खल्लन्निव च याति यः ।
 कडायखल्लं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥ ४६ ॥
 शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
 जीर्णाजीर्णै तथाऽऽयाससङ्क्षोभस्त्रप्रजागरैः ॥ ४७ ॥
 सञ्श्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसञ्चितम् ।
 अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥
 सक्थस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ।
 तदा स्कन्नाति तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ४९ ॥
 परकीयाविव गुरु स्यातामसिभृशव्यथौ ।
 ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्दयरुचिज्वरैः ॥ ५० ॥
 सयुतौ पादसदनक्तच्छ्रोत्ररणसुप्तिभिः ।
 तमूरुस्तम्भमित्याहुराव्यवातमथापरे ॥ ५१ ॥
 वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ।
 ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षश्च स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥ ५२ ॥
 रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ।
 वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥ ५३ ॥
 पार्श्विं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्दिता ।
 सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ ५४ ॥
 विश्वाची गृध्रसी चोक्ता खल्लो तीव्ररुजान्विता ।
 हृथ्येते चरणौ यस्य भवेताच्च प्रसुप्तवत् ॥ ५५ ॥
 पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ।
 पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ।
 विशेषतश्चङ्क्रमिते पाददाहं तमादिशेत् ॥ ५६ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

विदाह्यन्नं विरुद्धञ्च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।

भजतां विधिहीनञ्च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥ १ ॥

प्रायेण सुकुमाराणामचङ्गमणशीलिनाम् ।

अभिघातादशुद्धे च नृणामसृजि दूषिते ॥ २ ॥

वातलैः शीतलैर्वायुर्द्वन्द्वः क्रुद्धो विमार्गगः ।

तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥ ३ ॥

आव्यरोगं खुडं वातबलासं वातशोणितम् ।

तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥ ४ ॥

विशेषाद् यानयानाद्यैः प्रलम्बी तस्य लक्षणम् ।

भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्लथाङ्गता ॥ ५ ॥

जानुजङ्घोरुकव्यं सहस्रपादाङ्गसन्धिषु ।

कण्डूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥ ६ ॥

भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च ।

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्वस्तयोरपि ॥ ७ ॥

आखोरिव विषं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं विधावति ।

त्वक्कांसाश्रयमुत्तानं तत् पूर्वं जायते ततः ॥ ८ ॥

कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातून्भिद्रवत् ।

कण्डूदिसंयुतोत्ताने त्वक्ताम्रश्यावलोहिता ॥ ९ ॥

सायामा भृशदाहोषा गम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ।

श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः सम्यग्स्थिमज्जसु ॥ १० ॥

छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्त्रोर्कुर्वञ्च वेगवान् ।

करोति खञ्जं पङ्कजं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ ११ ॥

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।

शोफस्य रौच्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥ १२ ॥
 धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचेऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
 शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥ १३ ॥
 रक्ते शोफोऽतिरुक् तोदस्तान्त्रश्चिमिचिमायते ।
 स्निग्धरुचैः शमं नैति कण्डूक्तोदसमन्वितः ॥ १४ ॥
 पित्ते विदाहः संमोहः खेदो मूर्च्छा मदः सद्यट् ।
 स्पर्शाक्षमत्वं रुचागः शोफपाकौ भृशोष्मता ॥ १५ ॥
 कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।
 कण्डूर्मन्दा च रुग् द्वन्द्वसर्वलिङ्गश्च सङ्करे ॥ १६ ॥
 एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
 त्रिदोषजं त्यजेत् सावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥ १७ ॥
 रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।
 निविश्यान्त्योऽन्त्यमाचार्यं वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ १८ ॥
 वायौ पञ्चात्मके प्राणो रौच्यव्यायामलङ्घनैः ।
 अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ १९ ॥
 कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत् ।
 पीनसार्दितदृक्सासंखासादींश्चामयान् बहन् ॥ २० ॥
 उदानः क्षवयूक्षारच्छर्दिनिद्रावधारणैः ।
 गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विक्ततो गदान् ॥ २१ ॥
 कण्डूरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपीनसान् ।
 कुर्याच्च गलगण्डादींस्तांस्तान् जलूर्ध्वसंश्रयान् ॥ २२ ॥
 व्यानोऽतिगमनध्यानक्रोडाविषमचेष्टितैः ।
 विरोधिरुक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥ २३ ॥
 पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ।
 सर्वाङ्गरोगनिस्तोदरोमहर्षाङ्गसुप्तताः ॥ २४ ॥
 कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च कुर्यात् सर्वाङ्गान् गदान् ।

समानो विषमाजीर्णशीतसङ्कोर्णभोजनैः ॥ २५ ॥
 करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ।
 शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान् ॥ २६ ॥
 अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगघातातिवाहनैः !
 यानयानासनस्थानचङ्क्रमैश्चातिसेवितैः ॥ २७ ॥
 कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्वाशयाश्रयान् ।
 मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बह्वन् ॥ २८ ॥
 सर्वच्च मारुतं सामं तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
 स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभिः ॥ २९ ॥
 कटुरुक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।
 युक्तं विश्रान्तिरामन्तु तन्द्रादीनां विपर्ययात् ॥ ३० ॥
 वायोरावरणं वातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते ।
 लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ ३१ ॥
 कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ।
 शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ३२ ॥
 लङ्घनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ।
 रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसान्तरजा भृशम् ॥ ३३ ॥
 भवेच्च रागी श्वयथुर्जायते मण्डलानि च ।
 मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिटिकास्तथा ॥ ३४ ॥
 हर्षः पिपीलिकानां च सञ्चार इव जायते ।
 चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ ३५ ॥
 आक्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ।
 स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ ३६ ॥
 सूचेव तुद्यतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूल्यते ।
 मज्जावृते विनमनं जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥ ३७ ॥
 शूलञ्च पीद्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

शुक्रावृतेऽतिवेगो वा ना वा निष्फलताऽपि वा ॥ ३८ ॥
 भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णैः शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ।
 मूत्राप्रवृत्तिराधानं वस्ती मूत्रावृते भवेत् ॥ ३९ ॥
 विडावृते विदग्धोऽधः स्वस्थाने परिक्रान्तति ।
 व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ॥ ४० ॥
 शक्तत् पीडितमन्त्रेण दुःखं शुष्कं चिरोत्सृजेत् ।
 सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणीवङ्गणपृष्ठरुक् ॥ ४१ ॥
 विलेलो मारुतो स्वस्थं हृदयं पीड्यतेऽति च ।
 भ्रमो मूर्च्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ॥ ४२ ॥
 विदग्धेऽन्ने च वमनम् उदानेऽपि भ्रमादयः ।
 दाहोऽन्तरुर्जाभ्रंशश्च दाहो व्याने च सर्वगः ॥ ४३ ॥
 क्षमोऽङ्गचेष्टासङ्गश्च ससन्तापः सवेदनः ।
 समान ऊष्मोपहतिरतिस्वेदोऽस्ति सद्यः ॥ ४४ ॥
 दाहश्च स्यादपाने तु भस्ते हारिद्रवर्णना ।
 रुजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनप्रायुषु ॥ ४५ ॥
 श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तन्द्रारुचिर्वमिः ।
 छीवनक्षवयुक्तारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ ४६ ॥
 उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ।
 बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ॥ ४७ ॥
 गुरुताऽङ्गेषु सर्वेषु खलितं च गतौ भृशम् ।
 समानेऽतिहिमाङ्गत्वमस्वेदो मन्दवर्जिता ॥ ४८ ॥
 अपाने सक्ता मूत्रशक्ततः स्यात् प्रवर्तनम् ।
 इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ ५९ ॥
 प्राणादयस्तथान्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् ।
 सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ ५० ॥
 निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ।

हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणोदोदान् आहते ॥ ५१ ॥

उदानेनाहते प्राणे वर्णैर्जोबलसङ्ख्यः ।

दिशाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥ ५२ ॥

स्थानान्यवेक्ष्य वातानां हृदि हानिं च कर्मणाम् ।

प्राणादीनां च पञ्चानां मिश्रमावरणं मिथः ॥ ५३ ॥

पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ।

मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वत्प्राणादिभिरनेकधा ॥ ५४ ॥

तारतम्यविकल्पाच्च यात्याहत्तिरसङ्गताम् ।

तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥ ५५ ॥

शनैः शनैश्चोपशयाद् गूढामपि मुहुर्मुहुः ।

विशेषाज्जोवितं प्राण उदानो बलमुच्यते ॥ ५६ ॥

स्यात्तयोः पीडनाच्चानादायुषश्च बलस्य च ।

आहता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥ ५७ ॥

प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयुर्वानुपक्रमाः ।

विद्रधिभीहृहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः ।

भवन्त्युपद्रवास्तेषामाहतानामुपेक्षणात् ॥ ५८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्ग-

हृदयसंहितायां तृतीयं निदानस्थानं

समाप्तम् ।

चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इहि ह स्नाहुरात्रे यादयो महर्षयः ।

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मारगान् पिधाय यत् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात् कुर्वीत लङ्घनम् ॥ १ ॥

प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥

लङ्घनैः क्षयिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ।

स्वास्थ्यं चुत्तृङ् रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते ॥ ३ ॥

तत्रोत्कृष्टे समुत्कृष्टे कफप्राये चले मले ।

सहृत्तासप्रसेकान्नद्वेषकासविस्सूचिके ॥ ४ ॥

सद्यो भुक्तस्य सञ्जाते ज्वरे सामे विशेषतः ।

वमनं वमनार्हस्य शस्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥ ५ ॥

श्वासातीसारस्सम्भोहहृद्रोगविषमज्वरान् ।

पिप्पलीभिर्युतान् गालान् कलिङ्गैर्मधुकेन वा ॥ ६ ॥

उष्णाम्भसा समधुना पिबेत्सलवणेन वा ।

पटोलनिम्बकर्कोटवेत्रपत्रोदकेन वा ॥ ७ ॥

तर्पणेन रसेनेक्षोर्मद्यैः कल्पोदितानि वा ।

वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् ॥ ८ ॥

क्षतेऽक्षते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ।

दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ ९ ॥

आमेन भस्मनेवाग्नी कृत्तेऽन्नं न विपच्यते ।

तस्मादादोषपचनाज्वरितानुपवासयेत् ॥ १० ॥
 दृढवानल्पाल्पमुष्णाम्बु पिवेद्वातकफज्वरे ।
 तत्कफं विलयं नीत्वा दृष्ट्यामाशु निवर्त्तयेत् ॥ ११ ॥
 उदीर्य चान्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ।
 लीनपित्तानिलस्वेदशक्तामूत्रानुलोमनम् ॥ १२ ॥
 निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवलम्बनम् ।
 विपरीतमतः शीतं दोषसङ्घातवर्धनम् ॥ १३ ॥
 उष्णमेवङ्गुणत्वेऽपि युञ्ज्यान्नैकान्तपित्तले ।
 उद्विक्तपित्ते देवथुदाहमोहातिसारिणि ॥ १४ ॥
 विषमद्योत्यिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणेऽस्रपित्तिनि ।
 घनचन्दनशुण्डरम्बु पर्पटोशीरसाधितम् ॥ १५ ॥
 शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं दृढज्वरापहम् ।
 उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ॥ १६ ॥
 तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम् ।
 स्नानाभ्यङ्गप्रदेहांश्च परिशेषं च लङ्घनम् ॥ १७ ॥
 अजीर्णं इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।
 न पिवेदोषधं तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥ १८ ॥
 आमामिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।
 सोदरूपोनसञ्ज्ञासे जङ्घापर्वास्थिशूलिनि ॥ १९ ॥
 वातक्षेप्तात्मके स्वेदः प्रशस्तः सम्प्रवर्त्तयेत् ।
 स्वेदमूत्रशक्कहातान् कुर्यादग्नेश्च पाटवम् ॥ २० ॥
 स्रोहोक्तमाचारविधिं सर्वशङ्कानुपालयेत् ।
 लङ्घनं स्वेदनं कालो यवागूस्तिक्तको रसः ॥ २१ ॥
 मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ।
 शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥ २२ ॥
 नेष्यते, तेषु हि हितं शसनं यन्न कर्शनम् ।

तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशेषितम् ॥ २३ ॥

द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लङ्घने ।

युक्तं लङ्घितलिङ्गैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥

यथा स्त्रौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।

तस्याग्निदीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः ॥ २५ ॥

षडहं वा सृदुत्वं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ।

प्राग्लाजपेयां सुजरां सशृण्ठीधान्यपिप्पलीम् ॥ २६ ॥

ससैन्धवां तथास्नार्थीं तां पिबेत् सहदाडिमाम् ।

सृष्टविड् बहुपित्तो वा सशृण्ठिमाक्षिकां हिमाम् ॥ २७ ॥

वस्तिपार्श्वशिरःशूली व्याघ्री गोक्षुरसाधिताम् ।

पृश्निपर्णीबलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ २८ ॥

सिद्धां ज्वरातिसार्थ्यन्तां पेयां दीपनपाचनीम् ।

ऋस्वेन पञ्चमूलेन हिक्कारुक्श्वासकासवान् ॥ २९ ॥

पञ्चमूलेन महता कफार्त्तो यवसाधिताम् ।

विवह्ववर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ॥ ३० ॥

यवागूं सर्पिषा शृष्टां मलदोषानुलोमनीम् ।

चविका पिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ॥ ३१ ॥

कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत् तु परिकर्त्तनि ।

कोलवृक्षाक्षकलशीधावनी श्रीफलैः कृताम् ॥ ३२ ॥

अस्त्रे दनिद्रस्तृष्णान्तः सितामलकनागरैः ।

सितावदरसृद्धीका सारिवा मुस्तचन्दनैः ॥ ३३ ॥

दृष्ट्याच्छर्दिपरीदाहज्वरघ्नीं क्षौद्रसंयुताम् ।

कुथ्यात् पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ ३४ ॥

मद्योज्ज्वे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।

श्रीषे तयोर्बाधकयोस्तृट्च्छर्दिर्दाहपीडिते ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति तेषु तु ।

ज्वरापहैः फलरसैरङ्गिर्वा लाजतर्पणम् ॥ ३६ ॥
 पिबेत् सशर्कराचौद्रं ततो जीर्णे च तर्पणे ।
 यवाग्वामोदनं क्षुद्धानश्रीयाद् भ्रष्टतण्डुलम् ॥ ३७ ॥
 दकलावणिकैर्यूषै रसैर्वा मुद्गलावजैः ।
 इत्ययं षडहो नेयो बलं दोषं च रेक्षता ॥ ३८ ॥
 ततः पक्वेषु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते ।
 कषायो दोषशेषस्य पाचनः शमनो यथा ॥ ३९ ॥
 तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ।
 पित्तक्षेपहरत्वेऽपि कषायस्तु न शस्यते ॥ ४० ॥
 नवज्वरे मलस्तम्भात् कषायो विषमज्वरम् ।
 कुरुते रुचिहृत्तासहिष्माभानादिकानपि ॥ ४१ ॥
 सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।
 केचिन्नव्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु ॥ ४२ ॥
 तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः ।
 दोषेऽथवातिनिचिते तन्द्रास्त्रैमित्त्यकारिणि ॥ ४३ ॥
 अपचमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।
 मृदुज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा ॥ ४४ ॥
 अचिरज्वरितस्यापि भेषजं कारयेत् तदा ।
 मुस्तया पर्पटं युक्तं शुण्ठ्या दुस्पर्शयापि वा ॥ ४५ ॥
 पाक्वं शीतकषायं वा पाठोशीरं सबालकम् ।
 पिबेत् तद्वच्च भूनिम्बगुडूचीमुस्तनागरम् ॥ ४६ ॥
 यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ।
 ज्वरारोचकं कृष्णास्यवैरस्यापत्तिनाशनाः ॥ ४७ ॥
 कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ४८ ॥
 पटोलं सारिवा मुस्ताः पाठाः कटुकरोहिणी ।
 पटोलनिम्बत्रिफलामृद्दीका मुस्तवत्सकाः ॥ ४९ ॥

किराततिक्तामृता चन्दनं विश्वभेषजम् ।
 धात्री मुस्तामृताक्षौद्रमर्द्धश्लोकसमापनाः ॥ ५० ॥
 पञ्चैते सन्ततादीनां पञ्चानां शमना मताः ।
 दुरालभाऽमृता मुस्ता नागरं वातजे ज्वरे ॥ ५१ ॥
 अथवा पिप्पलीमूलगुडूची विश्वभेषजम् ।
 कनीयः पञ्चमूलं च पित्ते शक्रयवा घनम् ॥ ५२ ॥
 कटुका त्रेति सक्षौद्रं मुस्तापर्पटकं तथा ।
 सधन्वयासभूनिम्बं वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ ५३ ॥
 अथवा वृषगाङ्गेयी शृङ्गवेरदुरालभाः ।
 रुग्विबन्धानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनम् ॥ ५४ ॥
 अभया पिप्पलीमूलशम्याककटुकाघनम् ।
 द्राक्षामधूकमधुकं रोध्रकाश्मर्यसारिवाः ॥ ५५ ॥
 मुस्तामलकक्षीवेरपद्मकेसरपद्मकम् ।
 मृणालचन्दनोशीरनीलोत्पलपरूषकम् ॥ ५६ ॥
 फाण्डो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ।
 युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ॥ ५७ ॥
 ज्वरं मदात्ययं हृदिर्मूर्च्छादाहं श्रमं भ्रमम् ।
 ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ ५८ ॥
 पाचयेत् कटुकां पिष्ट्वा कर्परेऽभिनवे शुचौ ।
 निष्पीडितो घृतयुतस्तन्द्रसो ज्वरदाहजित् ॥ ५९ ॥
 कफवाते वचा तिक्ता पाठारग्वधवत्सकाः ।
 पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्चिन्नोद्भवोद्भवः ॥ ६० ॥
 व्याघ्रीशुण्ठ्यामृताकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ ६१ ॥
 पथ्या कुस्तुम्बरी मुस्ता शुण्ठी कटुवर्णपर्पटम् ।
 सकटफलवचाभार्गीदेवाह्वं मधुहिङ्गुमत् ॥ ६२ ॥

कफवातज्वरेष्वेव कुक्षिहृतपार्श्ववेदनाः ।
 कण्ठासयास्यश्चयथुकासश्चासान्नियच्छति ॥ ६३ ॥
 शारंग्वधादिः सचौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ।
 तथा तिक्ता वृषोशीरत्रायन्ती त्रिफलामृताः ॥ ६४ ॥
 सन्निपातज्वरे व्याघ्री देवदारुनिशाघनम् ।
 पटोलपत्रनिम्बत्वक्त्रिफलाकटुकायुतम् ॥ ६५ ॥
 नागरं पौष्करं मूलं गुडूची कण्टकारिका ।
 सकासश्चासपार्श्वार्त्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ ६६ ॥
 मधूकपुष्पे मृद्धीका त्रायमाणा परूषकम् ।
 सोशीरतिक्ता त्रिफला काश्मर्यं कल्पयेद्विमम् ॥ ६७ ॥
 कषायं तं पिवन् काले ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ।
 जाल्यामलकमुस्तानि तद्वद्वन्वयवासकम् ॥ ६८ ॥
 बह्विट् कटुका द्राक्षा त्रायन्ती त्रिफलागुडान् ।
 जीर्णैषधोऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छे भवान्नतु ॥ ६९ ॥
 पेया कफं वर्द्धयति पङ्कपांसुषु वृष्टिवत् ।
 श्लेष्माभिष्यन्नदेहानां मतः प्रागपि योजयेत् ॥ ७० ॥
 यूषान् कुलत्थचणकदाडिमादिक्कतात् लघून् ।
 रुक्षांस्तिक्ततरसोपेतान् हृद्यान् रुचिकरान् पटून् ॥ ७१ ॥
 रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे हिताः ।
 श्लेष्मोत्तरे वीततुषास्तथा वायकता यवाः ॥ ७२ ॥
 ओदनस्तैः शृतो द्विस्त्रिःप्रयोक्तव्यो यथायथम् ।
 दोषदूषादिवलतो ज्वरघ्नकाशसाधितः ॥ ७३ ॥
 मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूपाः कुलत्थैश्च ज्वरापह्नाः ।
 कारवेल्लकककोटवालमूलकप्रपटैः ॥ ७४ ॥
 वार्ताकनिम्बकुसुमपटोलफलप्रसवेः ।
 अत्यन्तलघुभिर्मामैर्जाप्लेय हिता यवाः ॥ ७५ ॥

व्याघ्रीपरुषतर्कारीद्राक्षामलकदाडिमैः ।
 संस्कृता पिप्पलीशुण्ठीधान्यजीरकसैन्धवैः ॥ ७६ ॥
 सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ।
 अनन्ततक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यञ्जनानि च ॥ ७७ ॥
 अक्षान्यनलसम्पन्नान्यनुपानेऽपि योजयेत् ।
 तानि क्लृप्तशीतं च वारि मद्यं च सात्म्रतः ॥ ७८ ॥
 सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्तद्यु ।
 श्लेष्मच्चयविहृद्दोषा बलवाननलस्तदा ॥ ७९ ॥
 यथोचितेऽथवा काले देशसात्मग्रानुरोधतः ।
 प्रागल्भ्यवह्निर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीद्यते ॥ ८० ॥
 कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लङ्घिते ।
 सर्पिर्दद्यात्कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ८१ ॥
 पक्वेषु दोषेष्वसृतं तद्विषोपममन्यथा ।
 दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिक्वत् ॥ ८२ ॥
 लङ्घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसङ्ख्यात् ।
 देहधात्ववलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ ८३ ॥
 रुचं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रुक्षितस्य च ।
 वमनस्त्रेदकालास्त्रुकषायलघुभोजनैः ॥ ८४ ॥
 यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ।
 तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्त्रैवास्त्रुवेश्मनः ॥ ८५ ॥
 वातपित्तजितामग्रं संस्कारमनुरुध्यते ।
 सुतरां तद्व्रतो दद्याद्यथा स्त्रौषधसाधितम् ॥ ८६ ॥
 विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत् पित्तं च शैत्यतः ।
 स्नेहाद्वातं घृतं तुल्यं योगसंस्कारतः कफम् ॥ ८७ ॥
 पूर्वं कषायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलम् ।
 त्रिफलापिशुमन्दत्वङ्मधुकं वृहतीद्वयम् ।

समसूरदलं क्वाथः सष्टतो ज्वरकासहा ॥ ८८ ॥
 पिप्पलीन्द्रयवधावनितिक्तासारिवामलकतामलकीभिः ।
 विल्वमुस्तहिमपालतिसेव्यैर्द्राक्षयातिविषया स्थिरया च ॥ ८९ ॥
 घृतशाय निहन्ति साधितं ज्वरमग्निं विषमं हलीमकम् ।
 अरुचिं भृशतापमंसयोर्वमथुं पार्श्वशिरोरुजं क्षयम् ॥ ९० ॥
 तैल्यकं पवनजन्मनि ज्वरे योजयेद्विहतया वियोजितम् ।
 तिक्तकं वृषष्टतं च पैत्तिके यच्च पालनिकया शृतं हविः ॥ ९१ ॥
 विडङ्गसौवर्चलचव्यपाठाव्योषाग्निसिन्धूद्भवयावशूकैः ।
 पलाशकैः क्षीरसमं घृतस्य प्रस्थं पचेज्जीर्णकफज्वरघ्नम् ॥ ९२ ॥
 गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।
 मृदोकाया बलायाश्च स्नेहाः सिद्धा ज्वरच्छिदः ॥ ९३ ॥
 जीर्णे घृते च भुञ्जीत मृदुमांसरसौदनम् ।
 बलं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ॥ ९४ ॥
 कफपित्तहरा मुद्गकारवेक्तादिजा रसाः ।
 प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ॥ ९५ ॥
 शूलोदावर्त्तविष्टम्भजनना ज्वरवर्धनाः ।
 न शाम्यत्येवमपि चेज्ज्वरः कुर्वीत शोधनम् ॥ ९६ ॥
 शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ।
 आमोदयगते दोषे बलिनः पालयन् बलम् ॥ ९७ ॥
 पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ।
 मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिकेसरैः ॥ ९८ ॥
 ससितामधुभिर्दद्याद् व्योषाद्यं वा विरेचनम् ।
 आरग्वधं वा पयसा मृदोकाणां रसेन वा ॥ ९९ ॥
 त्रिफलां त्रायमाणं वा पयसा ज्वरितः पिवेत् ।
 विरिक्तानां स संसर्गी मण्डपूर्वा यथाक्रमम् ॥ १०० ॥
 च्यवमानं ज्वरोत्क्षिष्टमुपेक्षेत मलं सदा

पक्वेऽपि हि विक्षुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतासदः ॥ १०१ ॥
 अतिप्रवर्त्तमानं वा पाचयन् सङ्ग्रहं नयेत् ।
 आमसङ्ग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ॥ १०२ ॥
 पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।
 प्रसुप्तं क्लेशसर्पं च कराग्रेण परामृशेत् ॥ १०३ ॥
 ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं च विरेचनम् ।
 कामं तु पयसा तस्य निरुद्धैर्वा हरन्मलान् ॥ १०४ ॥
 क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहदृढवतः ।
 क्षीरं पित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥ १०५ ॥
 तद्वपुर्लङ्घनोत्तमं म्लुष्टं वनमिवाग्निना ।
 दिव्याम्बु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति ॥ १०६ ॥
 संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोणमेव वा ।
 विभज्य काले युञ्जीत ज्वरिणं हन्त्यतोऽन्यथा ॥ १०७ ॥
 पयः सशुण्ठीग्वर्जूरमृद्धीकाशर्कराष्टतम् ।
 शृतशीतं मधुयुतं दृढदाहज्वरनाशनम् ॥ १०८ ॥
 तद्वद् द्राक्षाबलायष्टीसारिवाकाणचन्दनैः ।
 चतुर्गुणेनाभ्रसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिवेत् ॥ १०९ ॥
 कासात् श्वासाच्छिरःशूलात्पाश्वंशूलाच्चिरज्वरात् ।
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ ११० ॥
 शृतमेरण्डमूलेन बालविल्वेन वा ज्वरात् ।
 धारोणं वा पयः पीत्वा विबद्धानिलवर्चसः ॥ १११ ॥
 सरक्तपिच्छातिसृतेः सट्टशूलप्रवाहिकान् ।
 सिद्धं शुण्ठीबलाव्याघ्रीगोकण्टकगुडैः पयः ॥ ११२ ॥
 शोफमूत्रशक्लहातविबन्धज्वरकासजित् ।
 हृदिकविल्ववर्षाभ्रसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ ११३ ॥
 शिंशिपासारसिद्धं वा क्षीरमाशु ज्वरापहम् ।

निरुहस्तु बलं वज्रं विजूरत्वं सुदं रुचिम् ॥ ११४ ॥
 दोषे युक्तः करोत्याशु पक्वे पक्वाशयं गते ।
 पित्तं वा कफपित्तं वा पक्वाशयगतं हरेत् ॥ ११५ ॥
 संसनं त्रीनपि मलान् वस्तिः पक्वाशयाश्रयान् ।
 प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकपृष्ठकटिग्रहे ॥ ११६ ॥
 दोषाग्ने बद्धशक्ततः प्रयुञ्जीतानुवासनम् ।
 पटोलनिम्बच्छदनकटुकाचतुरङ्गुलैः ॥ ११७ ॥
 स्थिरावलागोक्षुरकमदनोशीरबालकैः ।
 पयस्यर्क्षोदके काथं क्षीरशेषं विमिश्रितम् ॥ ११८ ॥
 कल्कितैर्मुस्तमदनकृष्णामधुकवत्सकैः ।
 वस्तिं मधुष्टताभ्याञ्च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ॥ ११९ ॥
 चतस्रः पर्णिनीर्यष्टोफलोशीरनृपद्मान् ।
 काथयेत् कल्कयेद्यष्टोशताह्वाफलिनीफलम् ॥ १२० ॥
 सुस्तञ्च वस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ।
 जीवन्तो मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं वचाम् ॥ १२१ ॥
 ऋद्धिं रास्त्रां बलां विल्वं शतपुष्पां शतावरीम् ।
 पिप्पला क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितम् ॥ १२२ ॥
 ज्वरेऽवासनं दद्याद्यथास्नेहं यथामलम् ।
 ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ १२३ ॥
 शिरोरुग्गौरवस्नेहहरमिन्द्रियबोधनम् ।
 जीर्णज्वरे रुजिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनम् ॥ १२४ ॥
 क्षैहिकं शून्यशिरसो दाहार्तं पित्तनाशनम् ।
 धूमगण्डूषकवलान् यथादोषञ्च कल्पयेत् ॥ १२५ ॥
 प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकण्ठामयापहान् ।
 अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं सान्यतैन्धवम् ॥ १२६ ॥
 धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् ।

यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ १२० ॥
 अभ्यङ्गालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ।
 कुर्यादक्षन्धूमांश्च तथैवागन्तुजेष्वपि तान् ॥ १२१ ॥
 दाहे सहस्रधीतेन सर्पिषाभ्यङ्गमाचरेत् ।
 सूत्रोक्तैश्च गणैस्त्वैस्त्वैर्मधुराक्षकषायकैः ॥ १२२ ॥
 दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ।
 शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैः क्वाथः कल्कीकृतैः पचेत् ॥ १२३ ॥
 तैलं सक्षीरमभ्यङ्गात् सद्यो दाहज्वरापहम् ।
 शिरो गात्रञ्च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १२४ ॥
 तत्क्वाथेन परीषेकमवगाहञ्च योजयेत् ।
 तथारनालसलिलक्षीरशुक्लपृतादिभिः ॥ १२५ ॥
 कपित्थमातुलिङ्गाक्षविदारोरोध्रदाडिमैः ।
 बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टजेन वा ॥ १२६ ॥
 लिप्ते ऽङ्गे दाहवस्मोहच्छर्दिस्तृष्णा च शाम्यति ।
 यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ १२७ ॥
 तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ।
 वीर्योष्णेरुणसंस्पर्शैस्तगरागुरुकुङ्कुमैः ॥ १२८ ॥
 कुष्ठस्थौण्यशैलेयसरलामरदारुभिः ।
 नखराक्षामुरवचाचण्डेलाह्वयचोरकैः ॥ १२९ ॥
 पृष्ठीकाशियुसुरसाहिंसाध्यामकसर्पपैः ।
 दशमूलासृतेरण्डद्वयपद्मूररोहिषैः ॥ १३० ॥
 तमालपत्रभूतिकशक्तीधान्यदोष्यकैः ।
 मिश्रिमाषकुलत्थाग्निप्रकोर्यानाकुलीद्वयैः ॥ १३१ ॥
 अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ।
 कथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ॥ १३२ ॥
 वेनाभ्यङ्गात् सुखोष्णेन तैः सुपिष्टैश्च लेपयेत् ।

कवोष्णैस्तैः परोषेकमवगाहञ्च कल्पयेत् ॥ १४० ॥

केवलैरपि तद्वच्च शुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ।

आरग्वधादिवर्गञ्च पानाभ्यञ्जनलेपनैः ॥ १४१ ॥

धूपानगुरुजांस्त्रांश्च वक्ष्यन्ते विषमज्वरे ।

अग्न्यनग्निकृतान् स्वेदान् स्वेदिभेषजभोजनम् ॥ १४२ ॥

गर्भभूवेश्मशयनं कुथाकञ्चलरक्तकान् ।

निर्धूमदीप्तैरङ्गारैर्हसन्तीञ्च हसन्तिकाः ॥ १४३ ॥

मद्यं सत्प्रपणं तक्रं कुलत्थव्रीहिकोद्वान् ।

संशीलयेद्दपथुमान् यच्चान्यदपि पित्तलम् ॥ १४४ ॥

दयिताः स्तनशालिन्यः पीना विभ्रमभूषणाः ।

यौवनासवमत्ताश्च तमालिङ्गेयुरङ्गनाः ॥ १४५ ॥

वीतशीतञ्च विज्ञाय तास्ततोऽपनयेत् पुनः ।

वर्द्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य च ॥ १४६ ॥

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान् जयेन्मलान् ।

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णभूले सुदारुणः ॥ १४७ ॥

शोफः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ॥ १४८ ॥

प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलयहैः ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ॥ १४९ ॥

शाखानुसारी तस्याश्च सुचेद्वाहोः क्रमाच्छिराम् ।

अयमेव विधिः कार्थ्यो विषमेऽपि यथायथम् ॥ १५० ॥

ज्वरे विभज्य वातादीन् यश्चानन्तरमुच्यते ।

पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ १५१ ॥

त्रिचतुःपञ्चशः काथा विषमज्वरनाशनाः ।

योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक् ॥ १५२ ॥

तैस्तैर्विधानैः सगुडैर्भक्ष्यातक्रमथापि वा ।

लङ्घनं वृंहणं चापि ज्वरागमनवासरे ॥ १५३ ॥
 प्रातः संतैलं लशुनं प्राम्भक्तं वा तथा घृतम् ।
 जीर्णं तद्वद्विषं पयस्तक्रं सर्पिष्य षट्पलम् ॥ १५४ ॥
 कल्याणकं पञ्चगव्यं तिक्ताख्यं वृषसाधितम् ।
 त्रिफलाकोलतर्कारीकाथदध्ना शृतं घृतम् ॥ १५५ ॥
 तिल्वकत्वक्कृतावापं विषमज्वरजित् परम् ।
 सुरां तीक्ष्णञ्च यन्मद्यं शिखितित्तिरिक्कुटान् ॥ १५६ ॥
 मांसं मध्योष्णवीर्यञ्च सहान्नेन प्रकामतः ।
 सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ॥ १५७ ॥
 सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा तच्छर्दयेत् पुनः ।
 नीलिनीमजगन्धाञ्च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥ १५८ ॥
 पिवेज्वरस्यागमने स्नेहस्नेदोपपादितः ।
 मनोह्रा सैन्धवं कृष्णा तेलीन नयनाञ्जनम् ॥ १५९ ॥
 योज्यं हिङ्गुसमा व्याघ्री वसानस्यं ससैन्धवम् ।
 पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्सैन्धवा ॥ १६० ॥
 पलङ्कषा निम्बपत्रं वचाकुष्ठहरीतकी ।
 सर्षपा सयवा सर्पिर्धूपोविड्वा विडालजा ॥ १६१ ॥
 पुरध्यामवचासर्जनिस्वार्कागरुदारुभिः ।
 धूपो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः ॥ १६२ ॥
 धूपनस्याञ्जनत्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ।
 दैवाश्रयं च भैषज्यं ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ १६३ ॥
 विशेषाद्विषमान् प्रायस्ते ह्यागन्तुबन्धजा ।
 यथास्त्रं च शिरां विध्येदशान्तौ विषमज्वरे ॥ १६४ ॥
 केवलानिलवीसर्पविस्फोटाभिहतजरे ।
 सर्पिःपानहिमालेपसैकमांसरसाशनम् ॥ १६५ ॥
 कुर्याद्यथास्वसुक्तं च रक्तमोचादिसाधनम् ।

ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलिमन्त्रादिसाधनम् ॥ १६६ ॥
 ओषधीगन्धजे पित्तशमनं विषजिद विषे ।
 दृष्टैरर्थैर्मनोज्ञैश्च यथादोषशमेन च ॥ १६७ ॥
 हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ।
 क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ १६८ ॥
 भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरौ ।
 शापाथर्वणमन्त्रोत्थे विधिर्देवव्यपाश्रयः ॥ १६९ ॥
 ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैः ।
 तस्माद्दोषानुसारिण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥ १७० ॥
 न हि ज्वरोऽनुबद्धानि मारुताद्यैर्विनाशतः ।
 ज्वरकालं स्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ॥ १७१ ॥
 करुणाद्रं मनः शुद्धं सर्वज्वरविनाशनम् ।
 त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनम् ॥ १७२ ॥
 गुर्वसात्मप्रविदाह्वनं यच्चान्यज्वरकारणम् ।
 न विज्वरोऽपि सहसा सर्वान्नीनो भवेत्तथा ॥ १७३ ॥
 निवृत्तोऽपि ज्वरः शोघ्रं व्यापादयति दुर्बलम् ।
 सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत् कुर्व्याद्विषगुजितम् ॥ १७४ ॥
 ओषधयो मणयश्च सुमन्त्राः साधुगुरुद्विजदैवजपूजाः ।
 प्रीतिकरा मनसो विषयाश्च घ्नन्त्यपि विष्णुक्तं ज्वरमुग्रम् ॥ १७५ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 ऊर्ध्वगं बलिनो वेगमेकदोषानुगं नवम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥ १ ॥
 अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।

शान्तं शान्तं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गान्तरं च यत् ॥ २ ॥
 अतिप्रवृत्तं मन्दाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ।
 सन्तर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ३ ॥
 ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।
 शमनैर्हृण्यैश्चान्यस्तद्व्यवहृत्तानवेक्ष्य च ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिक्तकषायकौ ।
 उपवासश्च निःशुण्ठीषडङ्गोदकपायिनः ॥ ५ ॥
 अधोगे रक्तपित्ते तु हृंहणो मधुरो रसः ।
 ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेयापूर्वमधोगते ॥ ६ ॥
 अश्रुतो बलिनो शुद्धं न धार्यं तद्वि रोगकृत् ।
 धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ ७ ॥
 त्रिविच्छामाकषायेण कल्को न च सशर्करम् ।
 साधयेद्विधिवत्ते हं लिह्यात्पाणितलं ततः ॥ ८ ॥
 त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
 मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तशोफज्वरापहः ॥ ९ ॥
 त्रिवृत्समसिता तद्वत् पिप्पली पादसंयुता ।
 वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥ १० ॥
 ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ।
 क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा शुद्धस्थानन्तरो विधिः ॥ ११ ॥
 यथास्त्रं मन्यपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलम् ।
 मन्यो ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलेः कृतः ॥ १२ ॥
 मधुखर्जूरमृद्दीकापरूषकसिताभ्रसा ।
 मन्यो वा पञ्चसारेण सष्टैर्लाजसक्तुभिः ॥ १३ ॥
 दाडिमामलकान्मो वा मन्दाग्न्यन्नाभिलाषिणाम् ।
 कमलोत्पलकिञ्चल्कपुश्पिपर्णीप्रियङ्गुकाः ॥ १४ ॥
 उशीरं शाबरं रोध्रं शृङ्गवेरं कुचन्दनम् ।

क्रीवेरं धातकीपुष्पं विल्वमध्यं दुराक्षभा ॥ १५ ॥
 अर्द्धाहं विद्धिता पेया वक्ष्यन्ते पादयौगिकाः ।
 भूनिम्बसिन्धुजलदा मसूरः पृश्निपर्ण्यपि ॥ १६ ॥
 विदारिगन्धा मुद्गाश्च बला सर्पिर्हरेणुका ।
 जाङ्गलानि च मांसानि शीतवीर्याणि साधयेत् ॥ १७ ॥
 पृथक्पृथग्जले तेषां यवागूः कल्पयेद्रसे ।
 शीताः शर्कराचौद्रास्तद्वन्मांसरसानपि ॥ १८ ॥
 ईषदस्नाननस्नान् वा घृतमृष्टान् शर्करान् ।
 शूकंशिविभवं धान्यं रक्ते शाकं च शस्यते ॥ १९ ॥
 अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघु शीतलम् ।
 पूर्वोक्तमम्बुपानीयं पञ्चमूलेन वा शृतम् ॥ २० ॥
 लघुना शृतशीतं वा मध्वम्भो वा फलाम्बु वा ।
 शशः सवास्तकः शस्तो विबन्धे तित्तिरिः पुनः ॥ २१ ॥
 उदुम्बरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ।
 मूत्रस्य बर्हिणस्तद्वत्प्रोधस्य च कुक्कुटः ॥ २२ ॥
 यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥ २३ ॥
 वासारसेन फलिनी मृदोधाञ्जनमाक्षिकम् ।
 पित्तासृक् शमयेत् पोतं निर्यासो वाऽटरूषकात् ॥ २४ ॥
 शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा शृतोऽपि वा ।
 वृषः सद्यो जयत्यसं स ह्यस्य परमौषधम् ॥ २५ ॥
 पटोलमालतीनिम्बचन्दनद्वयपद्मकम् ।
 रोधो वृष स्तन्दुलियः कृष्णामृन्मदयन्तिका ॥ २६ ॥
 शतावरी गोपकन्याकाकोल्हौ मधुयष्टिका ।
 रक्तपित्तहराः काथास्त्रयः समधुशर्कराः ॥ २७ ॥
 पलाशवल्ककाथो वा सुशीतः शर्करान्वितः ।
 पिवेद्वा मधुसर्पिर्भ्यां गवाश्चशक्तो रसम् ॥ २८ ॥

सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिङ्घ्यात्पारावतं शक्यत् ।
 अतिनिस्तृतरक्तश्च क्षौद्रेण रुधिरं पिवेत् ॥ २८ ॥
 जाङ्गलं भक्षयेद्वाजमामपित्तयुतं यक्यत् ।
 चन्दनोशीरजलदालाजामुद्गकणायवैः ॥ ३० ॥
 बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ।
 पसादश्चन्दनाभोजसेव्यं मृद्भृष्टलोष्टजः ॥ ३१ ॥
 सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ।
 आपोथ्य वा नवे कुम्भे प्लावयेदिक्षुगण्डिकाः ॥ ३२ ॥
 स्थितं तदगुप्तमाकाशे रात्रिं प्रातः शृतं जलम् ।
 मधमृद्धीकजाभोजकृतोत्तंसं च तदगुणम् ॥ ३३ ॥
 ये च पित्ते ज्वरे चोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत् ।
 कषायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ।
 रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोत्त्वणे पयः ॥ ३४ ॥
 युक्ताच्छागं शृतं तद्वद्भयं पञ्चगुणेऽश्वसि ।
 पञ्चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ ३५ ॥
 जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ।
 पृथक् पृथक् शृतं क्षीरं सघृतं सितयाऽथवा ॥ ३६ ॥
 गोकण्टकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।
 हन्त्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ॥ ३७ ॥
 विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।
 वटप्ररोहैः शृङ्गैर्वा शुण्ठ्यदीच्योत्पलैरपि ॥ ३८ ॥
 रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ।
 पीत्वा कषायान् पयसा भुञ्जीत पयसैव च ॥ ३९ ॥
 कषाययौगैरेभिर्वा विपक्वं पाययेद् घृतम् ।
 समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणेऽश्वसि ॥ ४० ॥
 पक्ताष्टांशवशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ।

पुष्पगर्भं च तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितम् ॥ ४१ ॥
 पित्तगुल्मज्वरश्वासकासद्वद्रोगकामलाः ।
 तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ ४२ ॥
 पालाशवृन्तस्वरसे तद्गर्भं च घृतं पचेत् ।
 सक्षौद्रं तच्च 'रुक्ताघ्नं' तथैव त्रायमाणया ॥ ४३ ॥
 रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कण्ठमार्गगे ।
 लिङ्गान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां चारमुत्पलनालजम् ॥ ४४ ॥
 पृथक् पृथक् तथाभोजरेणुश्यामामधूकजम् ।
 गुदागमे विशेषेण शोणिते वस्तिरिष्यते ॥ ४५ ॥
 घ्राणगे रुधिरं शुद्धे नावनं चानुषेचयेत् ।
 कषाययोगान् पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्मादिरसप्लुतान् ॥ ४६ ॥
 क्षीरादीन् ससितांस्तोयं केवलं वा जलं हितम् ।
 रसो दाडिमपुष्पाणामाम्त्रोत्थः शङ्खलस्य वा ।
 कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ॥ ४७ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 केवलानिलजं कासं स्नेहेरादावुपाचरेत् ।
 वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥ १ ॥
 लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः स्वेदसेकावगाहनैः ।
 वस्तिभिर्बद्धविड् वातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ २ ॥
 वृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् स्नेहवरेचनैः ।
 गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ॥ ३ ॥
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुर्वाङ्गदीपनः ।
 चारुरास्त्रावचाहिङ्गुपाठायध्यातुधान्यकैः ॥ ४ ॥
 विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत् ।

दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मण्डानुपायिना ॥ ५ ॥

सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्त्रादशमूलशतावरोः ॥ ६ ॥

पलोन्मिताद्वकुडवं कुलत्थं वदरं यवम् ।

तुलाह्वं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ॥ ७ ॥

समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।

प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः ॥ ८ ॥

पञ्जकासान् शिरःकम्पं योनिवङ्कश्वेदनाम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्तीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ ९ ॥

विदार्थादिगणक्वाथकल्कसिद्धं च कासजित् ।

अशोकवीजक्षवकजन्तुघ्नाञ्जनपद्मकैः ॥ १० ॥

सविडैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृतप्लुतम् ।

लिङ्घात् पयश्चानुपिवेदाजं कासादिपीडितः ॥ ११ ॥

विडङ्गं नागरं रास्त्रा पिप्पली हिङ्गुसैन्धवम् ।

भाङ्गीं चारश्च तच्चूर्णं पिवेद्वा घृतमात्रया ॥ १२ ॥

सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिष्माहताग्निषु ।

दुरालभां शृङ्गवेरं शठीं द्राक्षां सितोपलाम् ॥ १३ ॥

लिङ्घात्कर्कटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ।

दुस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भाङ्गीं कर्कटकों शठीम् ॥ १४ ॥

पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ।

तद्वत्सङ्गणां शृङ्गीं च सभाङ्गीं तद्वदेव च ॥ १५ ॥

पिवेच्च क्षणां कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम् ।

मस्तुना ससितां शृङ्गीं दध्ना वा कणरेणुकाम् ॥ १६ ॥

पिवेच्चदरमञ्जो वा मदिरादधिमस्तुभिः ।

अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभ्रष्टं ससैन्धवम् ॥ १७ ॥

कासी सपीनसो धूमं स्त्रैहिकं विधिना पिवेत् ।

हिष्माखासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ १८ ॥
 ग्राम्यान्पोदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
 रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्दि तान् ॥ १९ ॥
 यवानोपिप्लीवित्वमध्यनागरचित्रकैः ।
 रास्ना जाजो पृथक्पर्णी पलाशशठीपौष्करैः ॥ २० ॥
 पिप्पलां क्षिग्धान्नलवणां पेयामनिलजं पिबेत् ।
 कटिहृत्पार्श्वकोष्ठार्त्तिंश्चासहिं प्राप्रणाशनीम् ॥ २१ ॥
 दशमूलरसे तद्वत् पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
 पिबेत् पेयां समतिलां चैरेयीं वा ससैन्धवाम् ॥ २२ ॥
 मात्स्यकौकुटवाराहैर्मांसैर्वा साज्यसैन्धवाम् ।
 वास्तुको वायसीशाकं कासप्लवः सुनिषण्णकः ॥ २३ ॥
 कण्टकार्थ्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकम् ।
 स्नेहास्त्रैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ २४ ॥
 दधिमस्त्वारनालान्नफलाम्बुमदिराः पिबेत् ।
 पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ॥ २५ ॥
 तथा मदनकाश्मर्यमधुकक्कथितैर्जलैः ।
 फलयध्याह्नकल्कैर्वा विदारीक्षुरसाम्पुतैः ॥ २६ ॥
 पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
 शुष्करादिरेकाययुतां घनश्चेष्टाणि तित्तकैः ॥ २७ ॥
 हृतदोषो हिमं स्वादु क्षिग्धं संसर्जनं भजेत् ।
 घने कफे तु शिशिरं रुचं तित्तोपसंहितम् ॥ २८ ॥
 स्नेहः पैत्ते सिता धात्री क्षौद्रद्राक्षा हिमोत्पलैः ।
 सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥ २९ ॥
 मृदोकार्क्षयतं क्षिग्धत् पिप्लीः शर्करापलम् ।
 स्नेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्थं शकट्रसम् ॥ ३० ॥
 त्वगेलाम्बोषमृदोकापिप्लीमूलपौष्करैः ।

लाजमुस्ताशठीराम्नाधात्रीफलविभीतकैः ॥ ३१ ॥
 शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिल्लहो हृद्रोगकासहा ।
 मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३२ ॥
 मुद्गादियूषैः शाकैश्च तित्तकैर्मात्रया हिताः ।
 घनश्लेष्मणि लेहाश्च तित्तका मधुसंयुताः ॥ ३३ ॥
 शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।
 शर्कराभ्योऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥ ३४ ॥
 काकोली वृहती मेदादयैः सवृषणागरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥
 द्राक्षां कणां पञ्चमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ।
 तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ ३६ ॥
 साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनान्विताम् ।
 शठीक्षीवेरवृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ॥ ३७ ॥
 पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ।
 शर्करां जीवकं मुद्गमाषपर्ण्यौ दुरालभाम् ॥ ३८ ॥
 कल्कीकृत्य पचेत् सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तप्तं ।
 पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ ३९ ॥
 लिङ्घाद्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ।
 कफकासौ पिबेदादौ सुरकांष्ठात् प्रदीपितात् ॥ ४० ॥
 स्नेहं परिश्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।
 क्षिग्धं विरेचयेद्दूर्ध्वमधोमूर्ध्नि च युक्तितः ॥ ४१ ॥
 तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं संसर्गी चास्य योजयेत् ।
 यवमुद्गकुलत्याक्षै रूष्णरूक्षैः कटूत्कटैः ॥ ४२ ॥
 कासमर्दकवार्त्ताकव्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ।
 धान्वबैलरसैः स्नेहैस्त्रिलसर्पपनिम्बजैः ॥ ४३ ॥
 दशमूलाम्बु घर्मांस्त्रु मद्यं मध्वस्त्रु वा पिबेत् ।

मूलेः पौष्करशम्याकपटोलैः संस्थितं निशाम् ॥ ४४ ॥
 पिबेद्वारिसहस्रौद्रं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं शृङ्गवेरं विभीतकम् ॥ ४५ ॥
 शिखिकुकुटपिच्छानां मषीक्षारो यवोद्भवः ।
 विशालापिप्पलीमूलं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥ ४६ ॥
 कफकासहरा लेहास्त्रयः श्लोकार्क्षयोजिताः ।
 मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोङ्गकम् ॥ ४७ ॥
 पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्त्ताकभृङ्गजान् ।
 कासघ्नस्याश्वशक्ततः सुरसस्यासितस्य च ॥ ४८ ॥
 देवदारुशठीरास्नाकर्कटाख्यादुरालभाः ।
 पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्या धात्री सितोपला ॥ ४९ ॥
 लाजासितोपलासर्पिः शृङ्गी धात्रीफलोद्भवा ।
 मधुतैलयुता लेहास्त्रयो वातानुगे कफे ॥ ५० ॥
 द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडाद् व्योषात् पलत्रयम् ।
 रोचनं दीपनं स्त्र्यं पीनसश्वासकासजित् ॥ ५१ ॥
 गुडक्षारोषणकणादाडिमं श्वासकासजित् ।
 क्रमात् पलद्वयार्द्धचकर्षार्द्धपलोन्मितम् ॥ ५२ ॥
 पिबेज्ज्वरोक्तं पथ्यादि सशृङ्गीकं च पाचनम् ।
 अथवा दीप्यकत्रिवृद्विशालाघनपौष्करम् ॥ ५३ ॥
 सकणं कथितं मूत्रे कफकासौ जलेऽपि वा ।
 तैलभ्रष्टञ्च वैदेहीकल्काच्चं ससितोपलम् ॥ ५४ ॥
 पाययेत् कफकासघ्नं कुलत्थसलिलाद्भुतम् ।
 दशमूलादके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥ ५५ ॥
 पुष्करा ह्रशठीविल्वसुरसाव्योषहिङ्गुभिः ।
 घेयानुपानं तक्षर्पिर्वातश्चेष्मामयापहम् ॥ ५६ ॥
 निर्गुण्डीपत्रनिर्याससाधितं कासजिदु घृतम् ।

घृतं रसे विडङ्गानां व्योषगंभञ्च साधितम् ॥ ५७ ॥
 पुनर्नवाशिवाटिकासरलकासमर्दासृता ।
 पटोलवृहतीफणिज्जकरसैः पयःसंयुतैः ॥ ५८ ॥
 घृतं त्रिकटुना च सिंहमुपयुज्य सञ्जायते ।
 न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्गुरेभ्यो भयम् ॥ ५९ ॥
 समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।
 घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशठोदाङ्गिमैः ॥ ६० ॥
 सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ।
 वृक्षोवृहतीपथ्यायवानोचितकर्द्धिभिः ॥ ६१ ॥
 मृद्दीका चव्यवर्षाभूदुरालम्भान्निवेतसैः ।
 शृङ्गीतामलकीभाङ्गीरिज्जागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ६२ ॥
 कल्कैस्तत्सर्वकासेषु श्वासहिष्मासु चेष्यते ।
 पचेद्दराघ्रीतुलां क्षुणां वह्नेपामाढकस्थिते ॥ ६३ ॥
 क्षिपेत् पूते तु सञ्चूर्ण्य व्योषरास्त्रासृताग्निकान् ।
 शृङ्गीभाङ्गीधनग्रन्थिधन्वयासान् पलार्द्धकान् ॥ ६४ ॥
 सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ।
 मत्स्यण्डिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्रयेत् ॥ ६५ ॥
 दर्वीलेपिनि शीते च पृथग् द्विकुडवं क्षिपेत् ।
 पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यानवस्य च ॥ ६६ ॥
 लेहोऽयं गुल्महृद्रोगदुर्गमश्वासकासजित् ।
 शमनं च पिवेद्धूमं शोधनं बहुले कफे ॥ ६७ ॥
 मनःशिलालमधुकमांसीमुखोद्भुदित्वचः ।
 धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिवेदनु ॥ ६८ ॥
 निष्ठूरतान्ते गुडयुतं कोष्णं धूमो निहन्ति सः ।
 वातश्चेत्सोतरान् कासानचिरेण चिरन्तनान् ॥ ६९ ॥
 वमकः कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजः ।

पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥
 कफानुबन्धे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियाम् ।
 पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशनीम् ॥ ७१ ॥
 वातश्चेष्वात्मके शुष्के स्निग्धं चार्द्रं विरुद्धम् ।
 कासे कर्मसपित्ते तु कफजे तिक्तसंयुतम् ॥ ७२ ॥
 उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ।
 क्षीरेण शालीन् तीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ॥ ७३ ॥
 पार्श्ववस्त्रिसरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
 भिन्नविट्कः समुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम् ॥ ७४ ॥
 लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।
 त्वक्षीरीसन्धितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥ ७५ ॥
 इक्षारिकाविषग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षतो पिबेत् ॥ ७६ ॥
 यवानां चूर्णमामानां क्षीरे सिद्धं घृतान्वितम् ।
 ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत् ॥ ७७ ॥
 कासवांश्च पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितम् ।
 गुडोदकं वा कथितं सक्षौद्रमरिचं हिमम् ॥ ७८ ॥
 चूर्णमामलकानां वा क्षीरपक्वं घृतान्वितम् ।
 रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ ७९ ॥
 कासी पर्वास्त्रिशुली च लिङ्गात्सघृतमाक्षिकान् ।
 मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलान् ॥ ८० ॥
 त्रिजातमर्द्धकर्षांशं पिप्पल्यर्द्धपलं सिता ।
 द्राक्षामधूकं खर्जूरं पलाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८१ ॥
 मधुना गुटिका घ्नन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितम् ।
 कासश्चासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिष्भावमिभ्रमान् ॥ ८२ ॥
 क्षतक्षयस्तरभ्रंशक्षीहशोफाव्यमाकृतान् ।

रक्तनिष्ठोवहृत्पार्श्वरुक्पिपासाज्वरानपि ॥ ८३ ॥
 वर्षाभूशर्करारक्तशालितण्डुलजं रजः ।
 रक्तघ्नीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ ८४ ॥
 मधूकमधुकचोरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।
 यथा स्वमार्गविद्यते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ॥ ८५ ॥
 मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ।
 क्षामः क्षीणक्षतोरस्को मन्दनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥ ८६ ॥
 शृतक्षीरसरेणाद्यात्सवृतक्षौद्रशर्करम् ।
 शर्करां यवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥ ८७ ॥
 शृतक्षीरानुपानं वा लिङ्घ्यात् क्षीणः क्षतः क्षणः ।
 क्रव्यात्पिशितनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ ८८ ॥
 पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष्मशालप्रियङ्गुभिः ॥ ८९ ॥
 तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपद्मकैः ।
 साश्वकर्णैः शृतात् क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ९० ॥
 शाक्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेन्द्रियः ।
 वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्मतः ॥ ९१ ॥
 तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ।
 हृत्पार्श्वार्त्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ९२ ॥
 कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्तविरोधि यत् ।
 यथ्याह्वनागबलयोः क्षाये क्षीरे समे घृतम् ॥ ९३ ॥
 पयस्या पिप्पलीवांसोकल्कैः सिद्धं क्षते हितम् ।
 जीवनीयो गणः शुण्ठी वरीवीरा पुनर्नवा ॥ ९४ ॥
 बला भाङ्गीखगुप्तादृशठी तामलकी कणा ।
 शृङ्गाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यक्ष्मघु ॥ ९५ ॥
 द्राक्षाक्षौड़ादि च फलं मधुरस्निग्धवृंहणम् ।

तैः पचेत् सर्पिषः प्रस्थं कर्षांशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ८६ ॥

क्षीरधात्रीविदारोक्षुच्छागमांसरसान्वितम् ।

प्रस्थार्द्धं मधुनः शोते शर्करार्द्धं तुलारजः ॥ ८७ ॥

पलार्द्धकं च मरिचं त्वगीलापत्रकेसरम् ।

विनीय चूर्णितं तस्मात्त्रिह्वान्मात्रां यथाबलम् ॥ ८८ ॥

अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।

सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाग्निना ॥ ८९ ॥

नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्षितान् ।

स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च हृंहयेत् ॥ ९० ॥

कासहिष्माज्वरश्वासदाहदृष्णासपित्तनुत् ।

पुत्रदं कर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ ९१ ॥

श्वदंष्ट्रोशीरमस्त्रिष्ठाबलाकाशमर्थकटृणम् ।

दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलासर्वभकौस्थिरा ॥ ९२ ॥

पालिकानि पचेत् तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदकर्षभजीवकैः ॥ ९३ ॥

शतावर्यार्द्धमृद्धीकाशर्कराश्रावणीविसैः ।

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥ ९४ ॥

मूत्रकच्छप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।

धनुस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ ९५ ॥

मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थक्वाथे पचेद् घृतम् ।

पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ ९६ ॥

पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।

समसक्तुक्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्धितम् ॥ ९७ ॥

धात्रीफलविदारोक्षुजीवनीयरसाद् घृतात् ।

गव्याजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९८ ॥

सिद्धपूते सिताक्षौद्रं द्विप्रस्थं विनयेत्ततः ।

यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहचयापहम् ॥ १०८ ॥
 घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिङ्गान्नादाताधिके पिबेत् ॥ ११० ॥
 लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वात् हन्ति नानलम् ।
 आक्रामत्यनिलं पीतमूषाणं निरुणद्धि च ॥ १११ ॥
 क्षामक्षीणकृशशङ्कानामेतान्येव घृतानि तु ।
 त्वक्क्षीरोपिप्यलोलाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ ११२ ॥
 सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् कृत्वा दद्यात् पयोऽनु च ।
 रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ११३ ॥
 वीतत्वगस्थिकूषाण्डतुलां स्विन्नां पुनः पचेत् ।
 घट्टयन् सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ ११४ ॥
 खण्डाच्छृतं कणाशुण्ठयोर्द्विपलं जीरकादपि ।
 त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्द्धं पलांशकम् ॥ ११५ ॥
 अवतारितशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकम् ।
 खजेनामथ्य च स्थाप्य तन्निहन्त्युपयोजितम् ॥ ११६ ॥
 कासहिष्माजूरश्वासरक्तपित्तक्षतचयान् ।
 उरःसन्धानजननं मेधास्मृतिबलप्रदम् ॥ ११७ ॥
 अश्विभ्यां विहितं हृद्यं कूषाण्डकरसायनम् ।
 पिबेन्नागबलामूलस्यार्द्धकर्षाभिवर्द्धितम् ॥ ११८ ॥
 पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ।
 एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परम् ॥ ११९ ॥
 मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं यष्ट्या विश्वीषधस्य च ।
 पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ॥ १२० ॥
 तेन क्वाथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरेण पाचयेत् ।
 पलार्द्धकैश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ॥ १२१ ॥
 प्रपौण्डरीककाश्मर्यप्रियालकपिकच्छुभिः ।
 अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ॥ १२२ ॥

काकोली चीरकाकोली चीरशुक्लादिजीरकैः ।

एतन्नागबलासर्पिःपित्तरक्तक्षतक्षयान् ॥ १२३ ॥

जयेत्तृड्भ्रमदाहंश्च बलपुष्टिकरं परम् ।

वर्षमायुष्यमोजस्यं बलीपलितनाशनम् ॥ १२४ ॥

सपयुज्य च षण्मासान् वृद्धोऽपि तरुणायते ।

दीप्तेऽग्नी विधिरेषः स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ॥ १२५ ॥

यज्जोक्तः क्षतिनां शस्तो ग्राही शक्तिरिति तु द्रवे ।

दशमूलं स्वयं गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ॥ १२६ ॥

इक्षिपिप्पलीपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।

भाङ्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशान् यवाढकम् ॥ १२७ ॥

हरीतकीशतं चैकं जले पञ्चाढके पचेत् ।

यवस्त्रिन्ने कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ॥ १२८ ॥

पचेद् गूडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ।

तैलाक्षपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च मार्चिकात् ॥ १२९ ॥

लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ।

तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्धनम् ॥ १३० ॥

पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिष्णुं विषमज्वरम् ।

मेहगुल्मग्रहण्यर्शोद्ब्रोगार्वाचपीनसान् ॥ १३१ ॥

अर्गास्तविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ।

दशमूलं बलां मूर्वां हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ॥ १३२ ॥

पाठाश्वगन्धापामार्गस्त्रिगुप्तातिविषामृतम् ।

बालविल्वं त्रिवृहन्तीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ १३३ ॥

पयस्यां कुटजं हिंसां पुष्पं सारं च बीजकात् ।

घोटस्थविरभक्षातविकङ्कतशतावरी ॥ १३४ ॥

पूतीकरञ्जशम्याकचन्द्रलेखासहाचरम् ।

सौभाग्ननकनिम्बत्वगिन्दुरं च पलांशकम् ॥ १३५ ॥

पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयम् ।
 पचेदष्टगुणे तोये यवस्त्रेदेऽवतारयेत् ॥ १३६ ॥
 पूते क्षिपेत् समथ्ये च तत्र जीर्णगुडात् तुलाम् ।
 तैलान्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ १३७ ॥
 अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दर्वीलेपेऽवतार्य्य च ।
 शीते प्रस्थद्वयं चौद्रात् पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥ १३८ ॥
 चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिफलं निखनेत्ततः ।
 धान्ये पुराणकुम्भस्थं मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ १३९ ॥
 रसायनं वशिष्ठोक्तमेतत् पूर्वगुणाधिकम् ।
 स्वस्थानां निष्परीहारं सर्वर्तुषु च शस्यते ॥ १४० ॥
 पालिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात् पले ।
 कुड्वांशानि वृक्षाक्षं दाडिमं पत्रमार्जकम् ॥ १४१ ॥
 एकैकां मरिचाज्ज्योर्धान्यकादु द्वे चतुर्थिके ।
 शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ १४२ ॥
 कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपानेषु दापयेत् ।
 रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पार्श्वार्त्तिं श्वासकासजित् ॥ १४३ ॥
 एकां षोडशिकां धान्यादु द्वे द्वे वाऽजाजिदीप्यकात् ।
 ताभ्यां दाडिमवृक्षाक्षौ द्विद्विसौवर्चलात् पलम् ॥ १४४ ॥
 शुण्ठ्याः कर्षं दधित्यस्य मध्यात् पञ्च पलानि च ।
 तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ १४५ ॥
 खाण्डवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ।
 विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥ १४६ ॥
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।
 दाह्यते कासिनी यस्य स धूमानापिबेदिमान् ॥ १४७ ॥
 द्विमेदाद्विबलापलायणीकल्कैः क्षौमे सुभाविते ।
 वर्त्ति कृत्वा पिबेद्भूमं जीवनीयघृतानुपः ॥ १४८ ॥

मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्चोरीनागरैः ।
 तद्वदेवाऽनुपानं तु शर्करैश्चगुडोदकम् ॥ १४८ ॥
 पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशृङ्गया ।
 ससर्पिष्कं पिबेद्भूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १५० ॥
 क्षयजे वृंहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्द्धनम् ।
 बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १५१ ॥
 शम्याकेन त्रिवृतया मृद्भोकारसयुक्तया ।
 तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्त्ररसेन च ॥ १५२ ॥
 सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षोणदेहो विशोधनम् ।
 पित्ते कफे धातुषु च क्षोणेषु क्षयकासवान् ॥ १५३ ॥
 घृतं कर्कटकीक्षोरद्विबलासाधितं पिबेत् ।
 विदारीभिः कदम्बैर्वा तालशस्यैश्च साधितम् ॥ १५४ ॥
 घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्यं कृच्छ्रनिर्गमे ।
 शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सशोणिवङ्गणे ॥ १५५ ॥
 घृतमण्डेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ।
 जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या विलेशयाः ॥ १५६ ॥
 क्रमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशिताग्निनः ।
 औष्ण्यत्पमाग्निभावाच्च स्रोतोभ्यश्चप्रावयन्ति ते ॥ १५७ ॥
 कफं शब्दैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात् सम्यग् वहन् रसः ।
 चविकात्रिफलाभाङ्गीदशमूलैः सचित्रकैः ॥ १५८ ॥
 कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।
 शृतैर्नागरदुस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ १५९ ॥
 पिष्टैः कर्कटशृङ्गया च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
 सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ॥ १६० ॥
 दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रं क्षयकासनिपीडितः ।
 कासमर्दाभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः ॥ १६१ ॥

पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या स्वरसेन च ।
 अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ १६२ ॥
 पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ।
 वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलाङ्गुरान् ॥ १६३ ॥
 रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचौः ।
 द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ॥ १६४ ॥
 पिबेदुपरिभुक्तस्य यवक्षारघृतं नरः ।
 पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ॥ १६५ ॥
 एतान्यग्निविह्वलार्थं सर्पींषि क्षयकासिनाम् ।
 स्युर्दोषबद्धः कण्ठोरः स्रोतसाच्च विशुद्ध्यते ॥ १६६ ॥
 प्रस्थोन्मिते यवक्वाथे विंशतिर्विजयाः पचेत् ।
 खिन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात् षट्पलं गुडात् ॥ १६७ ॥
 पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोह्राया रसाञ्जनात् ।
 दत्त्वा र्क्षाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत् ॥ १६८ ॥
 श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।
 श्वासकासहरा बर्हिपादौ वा मधुसर्पिषा ॥ १६९ ॥
 एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।
 लेहयेत् क्षारमेवं वा सुरसैरण्डपत्रजम् ॥ १७० ॥
 लिङ्गात् नूषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ।
 पद्मकं त्रिफलाव्योषं विडङ्गं देवदारु च ॥ १७१ ॥
 बला राज्ञा च तच्चूर्णं समस्तं समशर्करम् ।
 खादेन्मधुघृताभ्याश्च लिङ्गात्कासहरं परम् ॥ १७२ ॥
 तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
 पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ १७३ ॥
 सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ।
 पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिक्त्वकस्य सशर्करम् ॥ १७४ ॥

पेया वोत्कारिका कृदिदृष्ट्वासा मातिसारनुत् ।
 कण्टकारोरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ।
 सगौरामलकः सान्नः सर्वकासभिषग्जितम् ॥ १७५ ॥
 वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि ।
 वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥ १७६ ॥
 क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
 क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्मणि ॥ १७७ ॥
 वृंहणं दीपनं चाग्नेः क्षीतसां च विशोधनम् ।
 व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ १७८ ॥
 सन्निपातोद्भूतो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
 यथा दोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितम् ॥ १७९ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः श्वासहिंसाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 श्वासहिंसा यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ।
 तुल्यमेव तदार्त्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥ १ ॥
 स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं तैः खेषु ग्रथितः कफः ।
 सुलीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ॥ २ ॥
 क्षीतसां स्यान्मृदुत्वं च मारुतस्यानुलोमता ।
 स्निग्धं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजै रसैः ॥ ३ ॥
 दध्युत्तरेण वा दद्यात् ततोऽस्मै वमनं मृदु ।
 विशेषात्कासवमथुहृदग्रहस्वरसादिने ॥ ४ ॥
 पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ।
 निहृते मुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ॥ ५ ॥
 क्षीतः सु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ।

आनोदावर्ततमके मातुलिङ्गान्नवेतसैः ॥ ६ ॥

हिङ्गुपीलुविडैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनम् ।

ससैन्धवं फलान्नं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनम् ॥ ७ ॥

एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।

तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्द्धाधःशोधनं हितम् ॥ ८ ॥

उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्वहज्जलम् ।

यथानिलस्तथा तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ॥ ९ ॥

अशान्तौ कृतसंशुद्धेर्धूमैर्लीनं मलं हरेत् ।

हरिद्रापत्रमेरण्डभूलं द्राक्षां मनःशिलाम् ॥ १० ॥

सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्त्तिं प्रकल्पयेत् ।

तां घृताक्तां पिवेद्धूमं यवान् वा घृतसंयुतान् ॥ ११ ॥

मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं वा गुरु वागुरु ।

चन्दनं वा तथा शृङ्गं बालान् रास्नायवा गवाम् ॥ १२ ॥

ऋक्षगोधाकुरङ्गैश्चर्मशृङ्गखुराणि वा ।

गुग्गुलुं वा मनोह्वां वा शालनिर्व्यासमेव वा ॥ १३ ॥

शक्तकीं गुग्गुलुं लोहं पद्मकं वा घृतप्लुतम् ।

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ॥ १४ ॥

स्वेदयेत्ससिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः ।

उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजैः ॥ १५ ॥

उरःकण्ठं च शृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ।

अतियोगेद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ॥ १६ ॥

स्निग्धैः रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ।

अनुत्क्रिष्टकफास्त्रिदुर्बलानां हि शोधनात् ॥ १७ ॥

वायुर्लब्धास्पदो मर्मः संशोष्यशु हरिदसून् ।

कषायलेहस्नेहाद्यैस्त्रोषां संशमयेदतः ॥ १८ ॥

क्षीणचतातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ।

मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिष्माश्वासानुपाचरेत् ॥ १९ ॥
 कुलत्थदशमूलानां क्वाथे स्युर्जाङ्गला रसाः ।
 यूषाश्च शिमुवात्ताककासघ्नहृषमूलकैः ॥ २० ॥
 पल्लवैर्निम्बकुलकवृहतीमातुलिङ्गजैः ।
 व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गीविल्वमध्यत्रिकण्टकैः ॥ २१ ॥
 पेया च चित्रकाजाजीशृङ्गीसौवर्चलैः कृता ।
 दशमूलेन वा कासश्वासहिष्माकृजापहा ॥ २२ ॥
 दशमूलशठोरास्त्राभाङ्गीर्विल्वर्हिपुष्करैः ॥ २३ ॥
 कुलीरशृङ्गीचपलातामलक्यमृतौषधैः ।
 पिवेत् कषायं जोषेऽस्मिन् पेयां तैरेव साधिताम् ॥ २४ ॥
 शालीषष्टिकगोधूमयवमुद्गकुलत्थभुक् ।
 कासहृद्दग्धपाश्वर्त्तिहिष्माश्वासप्रशान्तये ॥ २५ ॥
 सक्तून् वार्काङ्कुरचौरभावितानां समाचिकान् ।
 यवानां दशमूलादि निःक्वाथलुलितान् पिवेत् ॥ २६ ॥
 अन्ने च योजयेत् चारं हिङ्गुज्यविडदाडिमान् ।
 सपौष्करशठोव्योषमातुलिङ्गान्धवेतसान् ॥ २७ ॥
 दशमूलस्य वा क्वाथमथवा देवदारुणः ।
 पिबेद्वा वारुणीमण्डं हिष्माश्वासी पिपासितः ॥ २८ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजन्तुघ्नचित्रकैः ।
 कल्कितैर्लेपितैरूढै निक्षिपेद् घृतभाजने ॥ २९ ॥
 तक्रं मासस्थितं तद्धि दीपनं श्वासकासजित् ।
 पाठां मधुरसां दारुसरलं निशि संस्थितम् ॥ ३० ॥
 सुरामण्डेऽल्पलवणं पिबेत् प्रसृतिसम्मितम् ।
 भाङ्गीशुण्ठगौ सुखाम्भोभिः चारं वा मरिचान्वितम् ॥ ३१ ॥
 खक्वाथपिष्टां लुलितां बाष्पिकां पाययेत वा ।
 खरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरोषतः ॥ ३२ ॥

हिष्माश्वासो मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ।
 उत्कारिकातुगाक्कणामधूलीघृतनागरैः ॥ ३३ ॥
 पित्तानुबन्धे योक्तव्याः पवने त्वनुबन्धिनि ।
 श्वाविच्छशामिषकणाघृतशल्यकशोणितैः ॥ ३४ ॥
 पिप्पलीमूलमधुकगुडगोऽश्वशकट्रसान् ।
 हिष्माभिथन्दकासघ्नान् लिह्यान्मधुघृतान्वितान् ॥ ३५ ॥
 गोगजाश्ववराहोद्वखरमेषाजविड्रसम् ।
 समध्वेकैकशो जित्वाद् बहुश्लेष्माथवा पिवेत् ॥ ३६ ॥
 चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृङ्गोद्भवां मषीम् ।
 तथैव वाजिगन्धाया लिह्यात् श्वासो कफोत्प्लवः ॥ ३७ ॥
 शठीपुष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कफान्वितम् ।
 गैरिकाञ्जनकृष्णां वा स्वरसं वा कपित्थजम् ॥ ३८ ॥
 रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैन्धवपिप्पलीः ।
 घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडङ्गोषणपिप्पलीः ॥ ३९ ॥
 कोललाजामलद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ।
 गुडतैलनिशाद्राक्षाकणारास्त्रोषणानि वा ॥ ४० ॥
 पिबेद्रसाम्बु मद्यान्तैर्लेह्यैषधरजांसि वा ।
 जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगेलाह्वयपौष्करम् ॥ ४१ ॥
 चण्डातामलकीलोहभाङ्गीनागरबालकम् ।
 कर्कटाख्या शठी कृष्णा नागकेसरचोरकम् ॥ ४२ ॥
 उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ।
 घार्श्वरुग्ज्वरकासघ्नं हिष्माश्वासहरं परम् ॥ ४३ ॥
 शठी तामलकी भाङ्गी चण्डाबालकपौष्करम् ।
 शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिष्माश्वासहरं परम् ॥ ४४ ॥
 तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ।
 लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृह्णन्कस्य वा ॥ ४५ ॥

चन्दनाद्वा रसं दद्यान्मारीचोरेण नावनम् ।
 स्तन्येन मक्षिकाविष्ठामलक्तकरसेन वा ॥ ४६ ॥
 कक्षासौवर्चलक्षारवयस्याहिङ्गुचोरकैः ।
 सकायस्थैर्घृतं मस्तु दशमूलरसे पचेत् ॥ ४७ ॥
 तत्पिबेज्जीवनोयैर्वा लिङ्घ्यात्समधु साधितम् ।
 तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ ४८ ॥
 भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शठी ।
 पटुद्वयं तामलकी जीवन्तो विल्वपेशिका ॥ ४९ ॥
 वचापात्रं च तालीसं कर्षांशैस्तैर्विपाचयेत् ।
 हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहन्ति तत् ॥ ५० ॥
 शाखानिलार्शोग्रहणोहिष्माहृत्पार्श्ववेदनाः ।
 अर्द्धांशेन पिवेत् सर्पिः क्षारेण पटुनाऽथवा ॥ ५१ ॥
 धान्वन्तरं वृषघृतं दाधिकं हृषुषादि काः ।
 शीताम्बुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ ५२ ॥
 हर्षेथोच्छ्वाससंरोधा हितं कीटैश्च दंशनम् ।
 यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
 तत्सेव्यं प्रायशो यच्च सुतरां मारुतापहम् ॥ ५३ ॥
 सर्वेषां वृंहणे हृत्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।
 नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्षणे ॥ ५४ ॥
 शमनैर्वृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ।
 कासश्वासक्षयच्छर्दिहिष्माद्यान्योऽन्यभेषजैः ॥ ५५ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्षादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्निग्धस्य शोधनम् ।
 चूर्णाधो यक्ष्मिणः कुर्यात् सस्नेहं यन्न कर्शनम् ॥ १ ॥

पयसा फलशुक्तेन मधुरेण रसेन वा ॥
 सर्पिषत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ २ ॥
 वमेत्, विरेचनं दद्यात् त्रिवृच्छ्यामान्पट्टमान् ।
 शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ ३ ॥
 द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसैर्युतान् ।
 शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं वृंहणदीपनम् ॥ ४ ॥
 हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ।
 शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गं समोषितम् ॥ ५ ॥
 आजं क्षीरं घृतं मांसं क्रव्यान्मांसं च शोषजित् ॥
 काकोलूकवृकद्वीपिगवाश्वनकुलीरगम् ॥ ६ ॥
 गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं छद्मोपसंहितम् ।
 ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धिः छर्दिषे न बलौजसे ॥ ७ ॥
 मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ।
 वेसवारीकृताः पय्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ ८ ॥
 मृष्टा सर्षपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ।
 रसिका मृदवः स्निग्धाः मृदुद्रव्याभिसंस्कृताः ॥ ९ ॥
 हितामौलककौलत्यस्तद्वदू यूषाश्च साधिताः ।
 सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्यं सनागरम् ॥ १० ॥
 सदाङ्गिमं सामलकं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।
 तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ११ ॥
 पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्तोतो विशोधनम् ।
 पित्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टात्सवारूपाः ॥ १२ ॥
 सिद्धं वा पञ्चमूलेन तामलकवाथवा जलम् ।
 पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनगरकेण वा ॥ १३ ॥
 कल्पयेच्चानुकूलोऽस्य तेनान्नं शुचिः यत्नवान् ।
 दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा ॥ १४ ॥

बलागर्भं घृतं योज्यं क्रव्यान्मांसरसेन वा ।
 सच्चौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ १५ ॥
 जीवन्ती मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
 पुष्कराह्वं शठीं कृष्णां व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥ १६ ॥
 नीलोत्पलं ताम्रलकीं त्रायमाणं दुरालभाम् ।
 कल्कोक्त्य घृतं पक्कं रोगराजहरं परम् ॥ १७ ॥
 घृतं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरूषकैः ।
 सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १८ ॥
 दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पियदुदियान्नवम् ।
 सपिप्पलीकं सच्चौद्रं तत्परं स्वरबोधनम् ॥ १९ ॥
 शिरःपार्श्वीसमूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।
 पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद् घृतम् ॥ २० ॥
 पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद् यक्ष्मिणः सप्तकं बलम् ॥ २१ ॥
 पञ्चकोलयवचारषट्पलेन पचेद् घृतम् ।
 प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः स्रोतसां तद्विशोधनम् ॥ २२ ॥
 गुल्मज्वरोदरघ्नीहृग्रहणीपाण्डुपीनसान् ।
 श्वासकासाग्निसदनश्चयथूर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ २३ ॥
 रास्त्राबलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभूवारिणि ।
 जीवन्ती पिप्पलीगर्भं सच्चौरं शोषजिद् घृतम् ॥ २४ ॥
 अश्वगन्धात् शृतात् क्षीराद् घृतं च ससितापयः ।
 साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ २५ ॥
 तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
 साधयेत् सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहम् ॥ २६ ॥
 मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 कासश्वासस्त्ररन्त्रं शोषहृत् पार्श्वशूलजित् ॥ २७ ॥

एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् ।
 सारानरिष्टगायत्रीशालबीजकसम्भवान् ॥ २८ ॥
 भस्मातकं विडङ्गं च पृथगष्टपलोन्मितम् ।
 सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थिते पचेत् ॥ २९ ॥
 पुनस्त्वेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन् पलानि षट् ।
 तुगाक्षीर्ण्याः क्षिपेत् त्रिंशत् सिताया द्विगुणं मधु ॥ ३० ॥
 घृतं त्रिजातात् त्रिपलं ततोऽलोढं खजाहतम् ।
 ययोऽनुपानं तत्प्राह्णे रसायनमयन्त्रणम् ॥ ३१ ॥
 मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हन्ति चाचिरात् ।
 मेहगुल्मक्षयव्याधिपाण्डुरोगभगन्दरान् ॥ ३२ ॥
 ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः क्षते योज्याः क्षयेऽपि ते ।
 त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्कराद्विगुणाः क्रमात् ॥ ३३ ॥
 चूर्णिता भक्षिताः क्षौद्रसर्पिषा च बले हिताः ।
 स्वर्थाः कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्कफनाशनाः ॥ ३४ ॥
 विशेषात् खरसादेऽस्य नस्यधूमादि योजयेत् ।
 तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदौत्तरभक्तिकम् ॥ ३५ ॥
 कासमर्दकवार्त्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतम् ।
 साधितं कासजित् स्वर्थं सिद्धमार्त्तगलेन वा ॥ ३६ ॥
 वदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
 तैलं वा मधुकं द्राक्षापिप्पलीकामिनुत् पलैः ॥ ३७ ॥
 हंसपाद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तौ निषेचयेत् ।
 सुखोदकानुपानं च सर्पिष्कं च गुडौदनम् ॥ ३८ ॥
 अग्नीयात् पायसं चैवं स्निग्धं स्वेदं नियोजयेत् ।
 पित्तोद्भवे पिबेत् सर्पिः शृतशीतपयोऽनुपः ॥ ३९ ॥
 क्षीरीवृक्षाङ्गुरकायकल्कसिद्धं समाक्षिकम् ।
 अग्नीयात् ससर्पिष्कं यष्टीधुमकपायसम् ॥ ४० ॥

बलाविदारिगन्धाभ्यां विदार्या मधुकेन च ।

सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्थं स्वर्यमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥

प्रपीण्डरीकं मधुकं पिप्पली वृहती बला ।

साधितं क्षीरसर्पिश्च तत् स्वर्यं नावनं परम् ॥ ४२ ॥

लिह्यान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृतान्नुतम् ।

पिवेत् कटूनि सूत्रेण कफजे रुक्षभोजनः ॥ ४३ ॥

कट्फलामलकव्योषं लिह्यात् तैलमधुप्लुतम् ।

व्योषक्षाराग्निचविकाभाङ्गी पथ्यामधूनि वा ॥ ४४ ॥

यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रीकृतां पिवेत् ।

भुक्ताद्यात् पिप्पलीं शुण्ठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ ४५ ॥

शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।

पिवेत् पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ४६ ॥

विचित्रमन्त्रमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।

दहिरन्तर्मृजाचित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥ ४७ ॥

द्वौ कालौ दन्तधवनं भक्षयेन्मुखधावनैः ।

कषायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिवेत् ॥ ४८ ॥

तालीसचूर्णवटकाः सकपूरसितोत्पलाः ।

शशाङ्गकिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः भृशम् ॥ ४९ ॥

वातादरोचके तत्र पिवेच्चूर्णं प्रसन्नया ।

हरेणुक्लृप्णाक्तमिजिद् द्राक्षासैन्धवनागरात् ॥ ५० ॥

एलाभाङ्गीयवक्षारहिङ्गुयुक्ताघृतेन वा ।

कर्दयेद्वा वचाभोभिः पित्ताच्च गुडवारिभिः ॥ ५१ ॥

लिह्याद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकम् ।

कफाहमेन्निम्बजलैर्दीप्यकारग्वधोदकम् ॥ ५२ ॥

पानं समध्वरिष्टाश्च तीक्ष्णः समधुमाधवाः ।

पिवेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ ५३ ॥

एलात्वग्नागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधम् ।
 भागवद्वं क्रमाच्चूर्णं निहन्ति समशर्करम् ॥ ५४ ॥
 प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ।
 यवानीतिन्तिङ्गीकाम्बवेतसौषधदाडिमम् ॥ ५५ ॥
 कृत्वा कोलं च कर्षांशं सितायाश्च चतुष्पलम् ।
 धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गं चार्द्धकार्षिकम् ॥ ५६ ॥
 पिप्पलोनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ।
 चूर्णमेतत् परं रुच्यं ग्राहि हृद्यं हिनस्ति च ॥ ५७ ॥
 विबन्धकासहृत्पार्श्वप्लीहाशोग्रहणीगदान् ।
 तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली कणा ॥ ५८ ॥
 यथोत्तरं भागवद्वरा त्वगेले चार्द्धभागिके ।
 तदुद्रव्यं दीपनं चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ॥ ५९ ॥
 कासश्वासरुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलनुत् ।
 पाण्डुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६० ॥
 अर्कामृताक्षीरजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ।
 प्रसेके कल्पितान् सक्तून् भक्ष्यांश्चाद्याद् बली वमेत् ॥ ६१ ॥
 कटुतिक्तैस्तथा शूल्यं भक्षयेज्जाङ्गलं पलम् ।
 शुष्कांश्च भक्ष्यान् सुलघून् क्षणकादिरसानुपः ॥ ६२ ॥
 श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
 कफप्रसेकं तं विद्वान् स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ ६३ ॥
 पीनसेऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ।
 विशेषात् पीनसेऽभ्यङ्गान् स्नेहस्वेदांश्च शीलयेत् ॥ ६४ ॥
 स्निग्धानुत्कारिका पिण्डैः शिरःपार्श्वगलादिषु ।
 न्नवणाम्बकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् ॥ ६५ ॥
 शिरोऽंशपार्श्वशूलेषु यथा दोषविधिं चरेत् ।
 औदकानुपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ ६६ ॥

तत्रेष्टाः सचतुःश्लेहा दोषसंसर्गं इथते ।
 प्रलेपो नतयध्याह्वयताङ्गाकुष्ठचन्दनैः ॥ ६७ ॥
 बलारास्नातिलैस्तद्वत्सर्पिर्मधुकोत्पलैः ।
 पुनर्नवा कृष्णगन्धा बला वीरा विदारीभिः ॥ ६८ ॥
 नावनं धूमपानानि स्नेहाद्योत्तरभक्तिकाः ।
 तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि वस्त्रिकर्षं तथा परम् ॥ ६९ ॥
 शृङ्गाद्यैर्वा यथादोषं दृष्टमेषां हरेदसृक् ।
 प्रदेहः सष्टतैः श्रेष्ठः पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ ७० ॥
 दूर्वामधुकमस्त्रिष्ठाकेसरैर्वा घृतप्लुतैः ।
 वटादिसिद्धतैलेन शतधौतेन सर्पिषा ॥ ७१ ॥
 अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकास्वुना ।
 प्रायेणोपहृताग्नित्वात् सपिच्छमतिसार्यते ॥ ७२ ॥
 तस्यातिसारग्रहणीविहितं हितमौषधम् ।
 पुरीषं यन्नतो रक्षेच्छ्यतो राजयक्ष्मिणः ॥ ७३ ॥
 सर्वधातुक्षयार्त्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम् ।
 मांसमेवाश्रतो युक्त्या मार्द्दीकं पिबतोऽनु च ॥ ७४ ॥
 अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ।
 सुरां समण्डां मार्द्दीकमरिष्टान् सीधुमाधवान् ॥ ७५ ॥
 यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ।
 स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलीजःपुष्टये च तत् ॥ ७६ ॥
 स्नेहक्षीरास्वुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
 उत्तीर्णमिश्रकैः स्नेहैर्भूयोऽभ्यक्तं सुखैः करैः ॥ ७७ ॥
 रुद्धीयात् सुखमासीनं सुखं चोदत्तयेत् परम् ।
 जीवन्तो शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥ ७८ ॥
 शृङ्गगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।
 विदारीं सर्षपान् कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ॥ ७९ ॥

माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाचिकम् ॥ ८० ॥
 एतदुहर्त्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ।
 गौरसर्षपकल्केन स्नानीयोषधिभिश्च सः ॥ ८१ ॥
 स्नानादृतुसुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ।
 गन्धमाल्यादिकं भूषामलक्ष्मीनाशनीं भजेत् ॥ ८२ ॥
 सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसंश्रुतिः ।
 वस्तयः क्षीरसर्पीषि मद्यमांससुशीलता ।
 दैवव्यपाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितम् ॥ ८३ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातश्छर्दिहृद्रोगदृष्ट्याचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ।
 लङ्घनं प्रागृते वायोर्वमनं तत्र योजयेत् ॥ १ ॥
 बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ।
 ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलाम्बुभिः ॥ २ ॥
 क्षीरैर्वा सह सङ्घुर्द्धं गतं दोषं नयत्यधः ।
 शमनं चौषधं रुक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ ३ ॥
 परिशुष्कं प्रियं सात्म्रमन्नं लघु च शस्यते ।
 उपवासस्तथा यूषा रसाः काम्बलिकाः खलाः ॥ ४ ॥
 शाकानि लेहभोज्यानि रागखाण्डवपानकाः ।
 भक्ष्याः शुष्का विचित्राश्च फलानि स्नानघर्षणम् ॥ ५ ॥
 मन्धाः सुगन्धयो गन्धफलपुष्पान्नपानजाः ।
 भुक्तमात्रस्य सहसा सुखे शीताम्बुसेचनम् ॥ ६ ॥
 हन्ति मारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैन्धवम् ।
 किञ्चिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥ ७ ॥

व्योषत्रिलवणाद्यं वा सिद्धं वा दाडिमाश्वना ।

सशण्ढोदधिधान्येन शृतं तुल्याम्बु वा पयः ॥ ८ ॥

व्यक्तसैन्धवसर्पिर्वा फलाश्लो वैष्किरो रसः ।

स्निग्धं च भोजनं शण्ढोदधिदाडिमसाधितम् ॥ ९ ॥

कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम् ।

पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्ष्वरसैस्त्रिहत् ॥ १० ॥

सर्पिर्वा तैल्वकं योज्यं वृद्धं च श्लेष्मधामगम् ।

ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिक्तैर्विशुद्धिमान् ॥ ११ ॥

पिबेन्नम्यं यवागूं वा लाजैः समधुशकैराम् ।

मुद्गजाङ्गलजैरद्याद् व्यञ्जनैः शालिषष्टिकम् ॥ १२ ॥

मृद्वृष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पिबेत् ।

मुद्गोशीरकाणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशाम् ॥ १३ ॥

द्राक्षारसं रसं वेक्षोर्गुडूच्यम्बुपयोऽपि वा ।

जम्बूाम्बुपल्लवोशीरवटशृङ्गावरोहजः ॥ १४ ॥

क्षायः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ।

हृदि ज्वरमतोसारं मूर्च्छां दृष्ट्वा च दुर्जयाम् ॥ १५ ॥

धात्रीरसेन वा शीतं पिबेन्मुद्गदलाम्बुवा ।

कोलमज्जसितालाजामचिकाविट्कणाञ्जनम् ॥ १६ ॥

लिङ्घात् क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा वदराणि वा ।

कफजायां वमेन्निम्बकृष्णापीडितसर्षपैः ॥ १७ ॥

युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चोपवासयेत् ।

भारग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ १८ ॥

मन्यान्यवैर्वा बहुशः हृदिघ्नौषधभावितैः ।

कफघ्नमङ्गं हृद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥ १९ ॥

लोढं मनःशिलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ।

स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमिं जयेत् ॥ २० ॥

खादेत् कपिलं सव्योषं मधुना वा दुरालभाम् ।
 अनुकूलोपचारेण याति द्विष्टार्थजा शमम् ॥ २१ ॥
 कृमिजाकृमिहृद्रोगगदितैश्च भिषग्जितैः ।
 यथास्वं परिशेषाश्च तत्कृताश्च तथामयाः ॥ २२ ॥
 हृदिप्रसङ्गेन हि मातरिष्वा धातुक्षयात् कोपमुपैत्यव्यसम् ।
 कुर्यादतोऽस्मिन् वमनातियोगप्रोक्तं विधिं स्तम्भनवृंहणीयम् ॥ २३ ॥
 सर्पिर्गुडामांसरसा घृतानि कल्याणकचूरपण्णिवनानि ।
 पयांसि पथ्योपहितानि लेहाच्छर्दिं प्रसक्तां प्रशमं नयन्ति ॥ २४ ॥
 हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ।
 पिवेत् सुखोष्णं सविडं गुल्मानाहार्तिजिच्च तत् ॥ २५ ॥
 तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्रान्नं तथागुणम् ।
 विल्वं रास्त्रां यवान् कोलं देवदारुं पुनर्नवाम् ॥ २६ ॥
 कुलत्थान् पञ्चमूलं च पक्वा तस्मिन् पचेज्जले ।
 तैलं तन्नावने पाने वस्तौ च विनियोजयेत् ॥ २७ ॥
 शृण्ठीवयस्थालवणकायस्थाहिङ्गुपौष्करैः ।
 पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्रुजागुल्माजिद् घृतम् ॥ २८ ॥
 सौवर्चलस्य द्विपले पथ्यापञ्चाशदन्विते ।
 घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्माजित् ॥ २९ ॥
 पुष्कराक्षशठीशृण्ठीवीजपूरजटाभयाः ।
 पीताः कल्कीकृताः क्षारघृतान्नलवणैर्युताः ॥ ३० ॥
 विकर्तिकाशूलहराः काथः कोष्णश्च तद्गुणः ।
 यवानीलवणक्षारवचाजान्ज्यौषधैः कृतः ॥ ३१ ॥
 सप्ततिर्दारुबोजाह्वविजयाशठीपौष्करैः ।
 पञ्चकोलशठीपथ्यागुडवीजाह्वपौष्करम् ॥ ३२ ॥
 वारुणीकल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितम् ।
 हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेद् गुल्मोदरेषु च ॥ ३३ ॥

स्निग्धाश्चेह हिताः खेदाः संस्कृतानि घृतानि च ।
 लघुना पञ्चमूलेन शुण्ठ्या वा साधितं जलम् ॥ ३४ ॥
 धारुणी दधिमण्डं वा धान्यान् वा पिवेत् वृषि ।
 सायामस्तम्भशूलामे हृदि मारुतदूषिते ॥ ३५ ॥
 क्रियैषा सद्रवायामप्रमोहे तु हिता रसाः ।
 स्नेहाद्यास्तित्तिरिक्तोश्चशिखित्तकञ्चजाः ॥ ३६ ॥
 बलातैलं सहद्रोगः पिवेद्वा सुकुमारकम् ।
 यष्ट्याद्वाशतपाकं वा महास्नेहं तथोत्तमम् ॥ ३७ ॥
 राज्ञाजीवकजीवन्ती बलाद्याघ्नोपुनर्नवैः ।
 भार्ङ्गी स्थिरा वचा व्यौषैर्महास्नेहं विपाचयेत् ॥ ३८ ॥
 दधिपादं तथान्नैश्च लाभतः स निषेवितः ।
 तर्पणो वृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ॥ ३९ ॥
 दीप्तेऽग्नौ सद्रवायामे हृद्रोगे वातिके हितम् ।
 क्षीरं दधिगुडः सर्पिरौदकानूपमामिषम् ॥ ४० ॥
 एतान्येव च वज्र्यानि हृद्रोगेषु चतुर्विधम् ।
 शेषेषु स्तम्भजाद्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥ ४१ ॥
 कफानुबन्धे तस्मिंस्तु रुच्योष्णामाचरेत् क्रियाम् ।
 पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरुषकैः ॥ ४२ ॥
 युक्तो विरेको हृद्यः स्यात् क्रमः शुद्धे च पित्तहा ।
 क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यान्तःपरिमार्जनम् ॥ ४३ ॥
 कटौमधुककल्कं च पिवेत्क्षसितमम्भसा ।
 श्रेयसीशर्कराद्राक्ष्णाजीवकर्षभकोत्पलैः ॥ ४४ ॥
 बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितम् ।
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥ ४५ ॥
 प्रपौण्डरीकमधुकविसग्रन्यिकसेरुकाः ।
 सशुण्ठीशैवलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद्घृतम् ॥ ४६ ॥

शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ।
 वस्तिं च दद्यात्सर्चौद्रं तैलं मधुकसाधितम् ॥ ४७ ॥
 कफोद्भवे वमेत् खिन्नः पिबुमन्दवचाम्बुना ।
 कुलत्पधन्वोत्तरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ॥ ४८ ॥
 पिवेच्चूर्णं वचाहिङ्गुलवणद्वयनागरान् ।
 सैलायवानोक्तकणायवचारान् सुखाम्बुना ॥ ४९ ॥
 फलं धान्यान्मूलकौलत्पयूषमूत्रासवैस्तथा ।
 पुष्कराह्वाभयाशुण्ठीशठीरास्त्रावचाकणाः ॥ ५० ॥
 क्वाथं तथा भयाशुण्ठीमाद्रीपीतद्वकट्फलात् ।
 क्वाथे रौहीतकाश्वत्थखरिदोदुम्बरार्जुने ॥ ५१ ॥
 सपलाशवटे व्योषत्रिवृच्चूर्णान्विते कृतः ।
 सुखोदकानुपानस्य लेहः कफविकारहा ॥ ५२ ॥
 श्लेष्मगुल्मोदितान्यानि चारांश्च विविधान् पिबेत् ।
 प्रयोजयेच्छिलाह्वं वा ब्राह्मं चात्र रसायनम् ॥ ५३ ॥
 तथामलकलेहं वा प्राश्यं वागस्तिनिर्मितम् ।
 स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्यत्यल्पं जरां गते ॥ ५४ ॥
 शास्येत्सकुष्ठकमिजिह्ववणद्वयतिल्लकैः ।
 सदेवदार्वतिविषैश्चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ५५ ॥
 यस्य जीर्णेऽधिकं स्त्रीहैः स विरेच्यः फलैः पुनः ।
 जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तोक्ष्यैः शूले सदाधिके ॥ ५६ ॥
 प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गतः ।
 तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलङ्घनपाचनैः ॥ ५७ ॥
 कमिघ्नमौषधं सर्वं कमिजे हृदयामये ।
 दृष्ट्वासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण युज्यते ॥ ५८ ॥
 सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमनंशोधनम् ।
 दिव्याम्बुशीतं सर्चौद्रं तद्वज्रीमं च तद्गुणम् ॥ ५९ ॥

निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ।
 सशर्करं वा कथितं पञ्चमूलेन वा जलम् ॥ ६० ॥
 दर्भपूर्वेण मन्यश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ।
 वाय्वश्चामयवैः शीतः शर्करामाचिकान्वितः ॥ ६१ ॥
 यवागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्वैश्च चिरन्तनैः ।
 शीतेन शीतवोर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ॥ ६२ ॥
 हिमाम्बु परिषिक्तस्य पयसा ससिता मधु ।
 रसैश्चान्नलवणैर्जाङ्गलैर्घृतभर्जितैः ॥ ६३ ॥
 सुहादीनां तथा यूपैर्जीवनोयरसान्वितैः ।
 नखं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिचोस्तथा रसः ॥ ६४ ॥
 निर्वापणाश्च गण्डूषाः सूत्रस्थानोदिता हिताः ।
 दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥ ६५ ॥
 महासरिदुद्गदादीनां दर्शनस्मरणादि च ।
 दृष्ट्यायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥ ६६ ॥
 रसाश्च वृंहणाः शीता विदार्यादिगणाम्बु वा ।
 पित्तजायां सितायुक्तः पक्वोदुम्बरजो रसः ॥ ६७ ॥
 तत्क्वाथो वा हिमस्तद्वत्क्षारिवादिगणाम्बु वा ।
 तद्विधैश्च गणैः शीतकषायान् ससितामधून् ॥ ६८ ॥
 मधुरैरौषधैस्तद्वत् क्षीरवृक्षैश्च कल्पितान् ।
 वीजपूरकसृङ्गीकावटवेतसपल्लवान् ॥ ६९ ॥
 मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याह्वं च जले शृतम् ।
 ज्वरोदितं वा द्राक्षादिपञ्चसाराम्बु वा पिबेत् ॥ ७० ॥
 कफोद्गवायां वमनं निम्बप्रसववारिणा ।
 विष्वाढकी पञ्चकोलदर्भपञ्चकसाधितम् ॥ ७१ ॥
 जलं पिबेद्भजन्यां वा सिद्धं सचौद्रशर्करम् ।
 सुन्नयूषं च सव्योषपटोलीनिम्बपल्लवम् ॥ ७२ ॥

यवान् तोक्ष्यकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ।
 सर्वैरामाच्च तदन्वो क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ ७३ ॥
 त्रूषणारुष्करवचाफलान्तोष्णाम्बुमस्तुभिः ।
 अन्नात्ययान्मण्डमुष्णं हिमं मन्यं च कालवित् ॥ ७४ ॥
 दृषि अमान्मांसरसं मद्यं वा ससितं पिबेत् ।
 आतपात्ससितं मन्यं यवकोलाम्बुसक्तुभिः ॥ ७५ ॥
 सर्वाण्यङ्गानि लिम्पेच्च तिलपिण्याककाक्षिकैः ।
 शीतस्नानात्तु मद्याम्बु पिबेत् दृग्मान् गुण्डाम्बु वा ॥ ७६ ॥
 मद्यादर्द्धजलं मद्यं स्नातोऽञ्जलवणैर्युतम् ।
 स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावांश्चशिरं जलम् ॥ ७७ ॥
 स्नेहादुष्णाम्बु जोर्णात् तु जोर्णान्मण्डं पिपासितः ।
 पिबेत् क्षिब्धान्दृषितो हिमस्पर्धिं गुडोदकम् ॥ ७८ ॥
 गुर्वाद्यन्नेन दृषितः पीत्वोष्णाम्बु तदुल्लिखेत् ।
 क्षयजायां क्षयहितं सर्वं वृंहणमौषधम् ॥ ७९ ॥
 क्षयदुर्वलरूक्षाणां क्षीरं क्षागो रसोऽथवा ।
 क्षीरं च सोर्द्ध्वातायां क्षयकासहरैः शृतम् ॥ ८० ॥
 रोगोपसर्गजातायां धान्याम्बु ससितामधु ।
 पाने प्रशस्तं सर्वांश्च क्रिया रोगाद्यपेक्षया ॥ ८१ ॥
 दृश्यन् पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
 मरणं दीर्घं रोगं वा प्राप्नुयात्स्वरितं ततः ॥ ८२ ॥
 सात्मग्रान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुरः ।
 तस्यां जितायामन्योऽपि शक्यो व्याधिसिक्किस्तितुम् ॥ ८३ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 यं दोषमधिकं पश्येत् तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ १ ॥
 पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ।
 हीनमिथ्यानि पीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ २ ॥
 समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ।
 मद्यस्य विषसादृश्यात् विषं तूत्कर्षवृत्तिभिः ॥ ३ ॥
 तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषान्तरमपेक्षते ।
 तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनास्त्वविदाहिना ॥ ४ ॥
 मद्येनाक्षरसक्ते दो विदग्धः क्षारतां गतः ।
 यान् कुर्यान्मन्ददण्डो हज्वरान्तर्दाहविभ्रमान् ॥ ५ ॥
 मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
 सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥ ६ ॥
 जीर्णममद्यदोषस्य प्रकाङ्गलाघवे सति ।
 यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहन्ति तान् ॥ ७ ॥
 क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमस्त्रोपसंहितः ।
 मद्यमस्त्रेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यन्दनादलम् ॥ ८ ॥
 तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुरा प्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथा गुणैः ।
 सात्मप्रत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परम् ॥ ९ ॥
 सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पानात्ययौषधम् ।
 जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपथा शृतम् ॥ १० ॥
 परं ततोऽनुबध्नाति यो रोगस्तस्य भेषजम् ।
 यथायथं प्रयुञ्जीत कृतपानात्ययौषधः ॥ ११ ॥
 तत्र कातोत्क्षणे मद्यं दद्यात् पिष्टकृतं युतम् ।
 बीजपूरकवृक्षास्त्रकोलदाडिमदीप्यकैः ॥ १२ ॥
 यवानीहपुषाजानीव्यौषत्रिलवणार्द्रकैः ।
 शूल्यैर्मांसैर्हरीतकैः क्षौद्रवज्जिञ्च सक्तुभिः ॥ १३ ॥
 चणसिग्धान्त्रिलवणा मद्यमांसरसा हिताः ।

आम्नाम्नातकपेशीभिः संस्कृता रागखाण्डवाः ॥ १४ ॥
 गोधूममाषविक्रतोर्मृदुस्त्रिभामुखप्रियाः ।
 आर्द्रिकार्द्रककुल्याषसूक्तमांसादिगर्भिणी ॥ १५ ॥
 सुरभिलवणा शीता निगदा वाच्छवारुणी ।
 स्वरसो दाडिमः काथः पञ्चमूलात्कनीयसः ॥ १६ ॥
 शुण्ठी धान्यात्तथा मस्तुसूक्ताभोत्यान्तकाञ्चिकम् ।
 अम्यङ्गोद्वर्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं घनम् ॥ १७ ॥
 घनश्वागुरुजो धूपः पङ्कशागुरुकुङ्कुमः ।
 कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णाङ्गयष्टयः ॥ १८ ॥
 हर्षणालिङ्गनैर्युक्ताः प्रियाः संवहनेषु च ।
 पित्तोत्प्लवणे बहुजलं शार्करं मधुना युतम् ॥ १९ ॥
 रसैर्दाडिमखर्जूरभक्ष्यद्राक्षापरूपकैः ।
 सुशीतं ससितासक्तुयोज्यं तादृक् च पानकम् ॥ २० ॥
 स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाचिकम् ।
 शालिषष्टिकमश्रोयाच्छशाजैकपिक्वलैः ॥ २१ ॥
 सतीनमुद्गामलकपटोलीदाडिमैरपि ।
 कफपित्तं समुत्क्षिष्टमुत्तिष्ठेत् तड्ढिदाहवान् ॥ २२ ॥
 पीत्वाम्बु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।
 द्राक्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिपरं हितः ॥ २३ ॥
 तथाग्निदीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ।
 कासे सरक्तनिष्ठोवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ २४ ॥
 तृष्णायां सविदाहायां सोत्कृष्टे हृदयोरसि ।
 गुडूचिभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥ २५ ॥
 सशृङ्गवेरं युञ्जीत तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।
 तृष्यते चातिबलवद्वातपित्तं समुद्धते ॥ २६ ॥
 दद्याद् द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ।

जीर्णेऽद्यान्मधुरास्त्रेण छागमांसरसेन वा ॥ २७ ॥
 दृष्यत्ययः पिवेन्नद्यं मेदं रक्षन् बह्वदकम् ।
 मुस्तदाङ्गिमलाजाम्बु जलं वा पर्णिनी शृतम् ॥ २८ ॥
 पटोल्युत्पलकन्दैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ।
 मद्यातिपानादव्यातौ क्षौणे तेजसि चोद्धते ॥ २९ ॥
 यः शुष्कगलतात्स्वोष्ठो जिह्वां निःकृत्य चेष्टते ।
 पाययेत् कामतोऽम्भस्तं निशीथपवनाहतम् ॥ ३० ॥
 कौलदाङ्गिमवृक्षान्न चुक्रिकाचुक्रिकारसः ।
 पञ्चान्नको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ ३१ ॥
 त्वचं प्राप्तश्च पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ॥ ३२ ॥
 दाहं प्रकुर्वते घोरं तत्रातिशिथिरो विधिः ।
 अशाम्यति रसैस्तृप्ते रोहिणीं व्यधयेच्छिराम् ॥ ३३ ॥
 उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् श्लेष्मोत्थं पिवेत् ॥ ३४ ॥
 शीतं शुण्ठीस्थिरोदीच्यदुस्पर्शान्यतमोदकम् ।
 निरामं क्षुधितं काले पाययेद्बहुमाक्षिकम् ॥ ३५ ॥
 शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव च ।
 रुक्षतर्पणसंयुक्तं यवानी नागरान्वितम् ॥ ३६ ॥
 यूषेण यवगोधूमं तनुनाल्येन भोजयेत् ।
 उष्णान्नकटुतिक्तोऽनौललेनाल्पसर्पिषा ॥ ३७ ॥
 शुष्कमूलकजैम्बुगैः रसैर्वा धन्वचारिणाम् ।
 सान्निवेतसवृक्षान्नपटोलीव्योषदाङ्गिमैः ॥ ३८ ॥
 प्रभूतशुण्ठीमरिचहरितार्द्रकपेशिकम् ।
 बीजपूररसाद्यन्मृष्टनीरसवर्त्तितम् ॥ ३९ ॥
 करीरकरमर्दादिरोचिष्णुबहुशालनम् ।
 प्रव्यक्ताष्टाङ्गलवणं विकल्पितनिमर्दकम् ॥ ४० ॥
 यथाग्निं भक्षयन्मांसं माधवं निगदं पिवेत् ।

सितासौवर्चलाजाजीतिन्तिङीकाम्बवेतसम् ॥ ४१ ॥

त्वगीलामरिचार्द्धांशमष्टाङ्गलवणं हितम् ।

स्रोतोविशुद्धाग्निकरं कफप्राये मदात्यये ॥ ४२ ॥

रूचोष्णोदत्तं नोद्वर्षस्नानभोजनलङ्घनैः ।

सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ ४३ ॥

मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशम्यति ।

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ४४ ॥

सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ।

त्वङ्नागपुष्पमगधामरीचाजाजिधान्यकैः ॥ ४५ ॥

परुषकमधूकैलासुराह्वैश्च सितान्वितैः ।

सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिवोधितम् ॥ ४६ ॥

मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्यग्निदीपनम् ।

नाविचोभ्य मनोमद्यं शरीरमविहन्य वा ॥ ४७ ॥

कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रिया ।

संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ ४८ ॥

न चेच्छाम्येत् कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ।

तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ।

मद्यक्षीणस्य हि क्षीणं क्षीरमाश्लेव पुथ्यति ॥ ५० ॥

भोजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ।

पयसा विजिते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ॥ ५१ ॥

क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ।

न विट्क्षयध्वंसकोत्थैः स्पृशेन्नौपद्रवैर्यथा ॥ ५२ ॥

तयोस्तु स्याद् घृतं क्षीरं वस्तयो वृंहणाः शिवाः ।

अभ्यङ्गोदत्तं नस्नानमन्नपानं च वातजित् ॥ ५३ ॥

युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ।

अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम् ॥ ५४ ॥
 आश्विनं या महत् तेजो बलं सारस्वतं च या ।
 दधाल्यैन्द्रं च या वीर्यं प्रभावं वैष्णवं च या ॥ ५५ ॥
 अस्त्रं मकरकेतोर्यां पुरुषार्थो बलस्य या ।
 सौत्रामण्यां द्विजमुखे या हुताग्ने च ह्ययते ॥ ५६ ॥
 या सर्वौषधिसंपूर्णान्मथ्यमानात् सुरासुरैः ।
 महोदधेः समुद्भूता श्रीशशाङ्कामृतैः सह ॥ ५७ ॥
 लघुमाधवमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ।
 मदशक्तिमनुघ्नन्ती या रूपैर्बहुभिः स्थिता ॥ ५८ ॥
 यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम विभ्रति ।
 कुलाङ्गनापि यां पीत्वा नयत्युन्नतमानसा ॥ ५९ ॥
 अनङ्गालिङ्गितैरङ्गैः क्वापि चेतो मुनेरपि ।
 तरङ्गभङ्गभृकुटीतर्जनैर्मानिनी मनः ॥ ६० ॥
 एकं प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्हतिम् ।
 यथाकामं भटावाप्तिपरिहृष्टाप्सरोगणे ॥ ६१ ॥
 तृणवत् पुरुषा युद्धे यामासाद्य त्वजन्त्यसून् ।
 यां शीलयित्वापि चिरं बहुधा बहुविग्रहाम् ॥ ६२ ॥
 नित्यं हर्षातिवेगेन तत् पूर्वमिव सेवते ।
 शोकोद्देगारतिभयैर्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ ६३ ॥
 गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्याः शोभते विना ।
 स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यथा ॥ ६४ ॥
 अप्रसन्नापि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।
 अपीन्द्रं मन्यते दुःस्थं हृदयस्थितया यया ॥ ६५ ॥
 अनिर्देश्य सुखास्वादा स्वयंवेद्यैव या परम् ।
 इति चित्रास्ववस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥ ६६ ॥
 प्रियातिप्रियतां याति यत् प्रियस्य विशेषतः ।

या प्रीतिर्या रतिर्या वाग् या पुष्टिरिति च स्तुता ॥ ६७ ॥

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।

पानप्रवृत्तौ सत्यां तां सुरां तु विधिना पिबेत् ॥ ६८ ॥

सम्भवन्ति च ये रोगा मेदोऽनिलकफोज्जवाः ।

विधियुक्तादृते मद्यात् तेन सिध्यन्ति दारुणाः ॥ ६९ ॥

अस्ति देहस्य सावस्था यस्यां पानं निवार्यते ।

अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विविधौषधसंभृतात् ॥ ७० ॥

अनूपं जाङ्गलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितम् ।

मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत् कथम् ॥ ७१ ॥

सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लशुनस्य च ।

मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात् कियान् गुणः ॥ ७२ ॥

निगूढशल्याहरणे शस्त्रचाराग्निकर्मणि ।

पीतमद्यो विषहते सुखं वैद्यविकल्पनाम् ॥ ७३ ॥

अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्रमविनोदकम् ।

न चातः परमस्थान्यदारोग्यबलपुष्टिक्तत् ॥ ७४ ॥

रक्षता जीवितं तस्मात् पेयमात्मवता सदा ।

आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥ ७५ ॥

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन् यथास्वं

वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।

आपानभूमिमथ गन्धजलाभिषिक्ताम्

आहारमण्डपसमीपगतां अयेत् ॥ ७६ ॥

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये मित्रभृत्यरमणीसमवेतः ।

स्वं यशः कथकचारणसङ्घैरुद्धतं निशमयन्नतिलोकम् ॥ ७७ ॥

विलासिनीनां च विलासशोभि गीतं सनृत्यं कलतूर्यघोषैः ।

काञ्चीकलापैश्चलकिङ्किणीकैः क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ॥ ७८ ॥

माणिक्यकनकसमुत्थैरावनेयैर्विचित्रैः

सजलविविधलेखचौमवस्त्रावृताङ्गैः ।

अपि मुनिजनचित्तक्षोभसम्पादिनीभिः

चकितहरिणलोलप्रोक्षणीभिः प्रियाभिः ॥७८॥

स्तननितम्बकृतादतिगौरवात्

अलसमाकुलमोक्षरसम्भ्रमात् ।

इति गतं दधतीभिरसंस्थितं

तरुणचित्तविलोभनकार्मणम् ॥ ८० ॥

धौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।

सञ्चार्यमाणं युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्ततः ॥ ८१ ॥

तालवृन्तनलिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीवशीतलैः ।

दर्शनेऽपि विदधद्वशानुगं स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥ ८२ ॥

धूतरसेन्दुसृग्गैः कृतवासं मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथम् ।

स्फाटिकशुक्तिगतं सतरङ्गं कान्तमनङ्गमिवोद्वहदङ्गम् ॥ ८३ ॥

तालीसाद्यं चूर्णमैलादिकं वा

द्वयं प्राश्य प्राग्वयःस्थापनं वा ।

तद्यार्थिभ्यो भूमिभागे ससृष्टे

तयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ॥ ८४ ॥

धृतिमान् स्मृतिमान् नित्यमन्यूनाधिकमाचरन् ।

उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ ८५ ॥

जितविकसितसरोजनयनसङ्क्रान्तिवर्द्धितश्रीकम् ।

कान्तामुखमिव सौरभहृतमधुपगणं पिवेन्मद्यम् ॥ ८६ ॥

धीत्वैवं चषकद्वयं परिजनं सम्मान्य सर्वं ततो

गत्वा द्वारभुवं पुरः सुभिषजो भुञ्जीत भूयोऽत्र च ।

मांसापूपघृताद्र्रकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै-

र्हिस्त्रिर्वा निशि वाल्यमेव वनिता सञ्चालनार्थं पिवेत् ॥ ८७ ॥

रहसि दयितामङ्गे कृत्वा भुजान्तरपीडनात्

पुलकिततनुं जातस्वेदां सकम्पपयोधराम् ।
 यदि सरभसं सीधूद्धारं न पाययते कृती
 किमनुभवति क्लेशप्रायं ततो गृहतन्त्रताम् ॥ ८८ ॥
 वरतनुवक्त्रसङ्गतिमुगन्धितरं सरकं
 द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ।
 भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि
 क्षयमतनुजोजसः परिहरन् स शयीत परम् ॥ ८९ ॥
 इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न द्विवर्गाद्विहीयते ।
 असारसंसारमुखं परमेवाधिगच्छति ॥ ९० ॥
 ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि ।
 अन्यथा हि विपत्सु स्यात् पश्चात्तापेन्धनं धनम् ॥ ९१ ॥
 उपभोगेन रहितो भोगवानिति निन्द्यते ।
 निर्मितोऽतिकदर्थोऽयं विधिना निधिपालकः ॥ ९२ ॥
 तस्माद् व्यवस्थया पानं पानस्य सततं हितम् ।
 जित्वा विषयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रताम् ॥ ९३ ॥
 विधिवत्सुमतामेष भविष्यदसवस्तु ये ।
 यथोपपत्तिर्तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ ९४ ॥
 यावद् दृष्टेर्न सम्भ्रान्तिर्यावन्न क्षोभते मनः ।
 तावदेव विरन्तव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ ९५ ॥
 अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ।
 स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्नैः पानं वातोत्तरः पिबेत् ॥ ९६ ॥
 शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
 पैत्तिको भावितश्चान्नैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥ ९७ ॥
 उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।
 श्लैषिको जाङ्गलैर्मसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ ९८ ॥
 तत्र वाते हितं मद्यं प्रायः पैष्टिकगौड़िकम् ।

पित्ते साम्भो मधुकफे मार्दीकारिष्टमाधवम् ॥ ८८ ॥
 प्राक् पिवेत् श्लैषिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ।
 वातिकस्तु पिवेन्मध्ये समदोषो यथेच्छया ॥ १०० ॥
 मर्देषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छासु चेष्टते ।
 सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ १०१ ॥
 शोताः प्रदेहा मणयः सेका व्यजनमारुताः ।
 सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्मर्यः स्वरसः पयः ॥ १०२ ॥
 सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषाः सदाङ्गिमाः ।
 षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च जीवनम् ॥ १०३ ॥
 कल्याणकं महातिक्तं षट्पलं पयसाग्निः ।
 पिप्पल्यो वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ॥ १०४ ॥
 त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतचौद्रशर्करा ।
 प्रसक्तवेगेषु हितं सुखनासावरोधनम् ॥ १०५ ॥
 पिवेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनम् ।
 मृणालविसृज्या वा लिङ्घ्यात् क्षौद्रेण सामयाः ॥ १०६ ॥
 दुरालभां वा सुस्तां वा शीतेन सलिलेन वा ।
 पिवेन्नरिचकोलास्थिमज्जोशीराहिकेसरम् ॥ १०७ ॥
 धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याक्वाथेन वा घृतम् ।
 कुर्यात् क्रियां यथोक्तां च यथादोषबलोदयम् ॥ १०८ ॥
 पञ्चकर्मणि चेष्टानि सेचनं शोणितस्य च ।
 सत्त्वस्थालम्बनं ज्ञानमष्टद्विर्विषयेषु च ॥ १०९ ॥
 मदेवतिप्रवृत्तेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ।
 तीक्ष्णं सञ्ज्ञासविहितं विषघ्नं विषजेषु च ॥ ११० ॥
 आशु प्रयोज्यं सञ्ज्ञासे सुतीक्ष्णं नस्यमञ्जनम् ।
 धूमप्रधमनं तोदः सूचिभिश्च नखान्तरे ॥ १११ ॥
 केशानां लुञ्चनं दाहो दंशोदशनवृश्चिकैः ।

कटुमृगालनं वक्त्रे कपिकच्छवघर्षणम् ॥ ११२ ॥

उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं पिवेत् ।

खादेत्कव्योषलवणं बीजपूरककेसरम् ॥ ११३ ॥

लघून्नं प्रतितोक्ष्णोष्णमद्यात् स्रोतोविशुद्धये ।

विस्त्रांपनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ॥ ११४ ॥

पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैर्व्यायामशीलनैः ।

संसनोक्षेखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ॥ ११५ ॥

उपाचरेत्तं प्रततमनुबन्धभयात् पुनः ।

तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ११६ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

काले साधारणे व्यभ्रं नातिदुर्बलमर्शसम् ।

विशुद्धकोष्ठं लघूप्लमनुलोमनसाश्रितम् ॥ १ ॥

शुचिः क्षतस्वस्त्ययनं मुक्तविण्मूत्रमव्यथम् ।

शयने फलके वान्यनरोत्सङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ २ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समम् ।

समुन्नतकटीदेशमथ यन्त्रणवाससा ॥ ३ ॥

सक्थ्योः शिरोधरायां च परिक्षिप्तमृजुस्थितम् ।

आलम्बितं परिचरैः सर्पिषाभ्यक्तपायवे ॥ ४ ॥

ततोऽस्त्रौ सर्पिषाभ्यक्तं निदध्यादृजुयन्त्रकम् ।

शनैरनुसुखं पायौ ततो दृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥ ५ ॥

यन्त्रे प्रविष्टं दुर्नामप्लोतगुण्णितयाऽनु च ।

शलाकयोत्पीड्य भिषक् यथोक्तविधिना दहेत् ॥ ६ ॥

चारेणैवार्द्रमितरत् चारेण ज्वलनेन वा ।

महद्वा बलिनश्चित्वा वीतयन्त्रमथातुरम् ॥ ७ ॥

स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहे निधापयेत् ।
 निर्वातमन्दिरस्थस्य ततोऽस्याचारमादिशेत् ॥ ८ ॥
 एकैकमिति सप्ताहात्सप्ताहात्समुपाचरेत् ।
 प्राग्दक्षिणं ततो वाममर्शः पृष्ठाग्रजं ततः ॥ ९ ॥
 बह्वर्शसः सुदग्धस्य स्याद्वायोरनुलोमता ।
 रुचिरन्नेऽग्निपटुता स्वास्थ्यं वर्णबलोदयः ॥ १० ॥
 वस्त्रिशूले त्वधोनाभेर्लेपयेच्छूष्णकल्कितैः ।
 वर्षाभूकुष्ठसुरभिमिशिलोद्दामराह्वयैः ॥ ११ ॥
 शक्त्वभूतप्रतीघाते परिषेकावगाहयोः ।
 वरणालम्बुषैरण्डगोकण्टकपुनर्नवैः ॥ १२ ॥
 सुखवीसुरभीभ्यां च क्वाथमुष्णं प्रयोजयेत् ।
 सस्नेहमथवा क्षीरं तैलं वा वातनाशनम् ॥ १३ ॥
 युञ्जोतान्नं शक्त्वद्भेदि स्नेहान् वातघ्नदीपनान् ।
 अथाप्रयोज्यदाहस्य निर्गतान् कफवातजान् ॥ १४ ॥
 संस्तम्भकण्डूरुक्च्छोफानभज्य गुदकीलकान् ।
 विल्वमूलान्गिकचारकुष्ठैः सिद्धेन सेचयेत् ॥ १५ ॥
 तैलेनाहिविडालोद्भवराहवसयाथवा ।
 स्वेदयेदनुपिण्डेन द्रवस्वेदेन वा पुनः ॥ १६ ॥
 सक्तूनां पिण्डिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ।
 रास्नाया हपुषाया वा पिण्डैर्वा कार्पाण्यगन्धिकैः ॥ १७ ॥
 अर्कमूलं शमीपत्रं नृकेशः सर्पकञ्चुकम् ।
 मार्जारचर्मसर्पिश्च धूपनं हितमर्शसाम् ॥ १८ ॥
 तथा श्वगन्धा सुरसा वृहती पिप्पली घृतम् ।
 धान्यान्तपिष्ट्वैर्जीमूतवीजैस्तज्जालकं मृदु ॥ १९ ॥
 क्षेपितं क्वाथया शुष्कं वर्त्तिगुदजशातनी ।
 सजालमूलजीमूतस्नेहे वा चारसंयुते ॥ २० ॥

गुञ्जासूरणकूष्माण्डवीजैर्वान्तिस्तथागुणा ।
 सुक्क्षीरार्द्रनिशालेपस्तथा गोमूत्रकल्कितैः ॥ २१ ॥
 ककवाकुशक्तत्क्षुणानिशागुञ्जाफलैस्तथा ।
 सुक्क्षीरपिष्टैः षड्यन्याहलिनीवारणास्थिभिः ॥ २२ ॥
 कुलीरशृङ्गीविजयाकुष्ठारुष्करतुल्यकैः ।
 श्रियुमूलकजैर्वीजैः पत्रैरश्वघ्ननिम्बजैः ॥ २३ ॥
 पीलुमूलेन विल्वेन हिङ्गुना च समन्वितैः ।
 कुष्ठं शिरोषवीजानि पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ॥ २४ ॥
 अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ।
 आर्कः पयः सुहीकाण्डं कटुकालासुपल्लवाः ॥ २५ ॥
 करञ्जो वस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमशंसाम् ।
 आनुवासनिकैर्लेपः पिप्पल्याद्यैश्च पूजितः ॥ २६ ॥
 एभिरेवौषधैः कुर्यात्तैलान्यभ्यञ्जनानि च ।
 धूपनालेपनाभ्यङ्गैः प्रस्रवन्ति गुदाङ्गुराः ॥ २७ ॥
 सञ्चितं दुष्टरुधिरं ततः सम्पद्यते सुखी ।
 अवर्त्तमानमुच्छूनकठिनेभ्यो हरेदसृक् ॥ २८ ॥
 अर्शोभ्यो जलजाशस्त्रसूचीकूर्चैः पुनः पुनः ।
 शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्न व्याधिरुपशम्यति ॥ २९ ॥
 रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ।
 यो जातो गोरसः क्षीराद्वह्निचूर्णावचूर्णितात् ॥ ३० ॥
 पिबंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदजान् जयेत् ।
 कोविदारस्य मूलानां मथितेन रजः पिवेत् ॥ ३१ ॥
 अश्वन् जीर्णं च पथ्यानि मुच्यते हतनामभिः ।
 गुदश्वयथुशूलांतीं मन्दाग्निगौल्लिकान् पिवेत् ॥ ३२ ॥
 हिङ्गादीननुतक्रां वा खादेद् गुडहरीतकीम् ।
 तन्नेण वा पिवेत् पथ्यावेक्षाग्निकुटजत्वचः ॥ ३३ ॥

कलिङ्गमगधान्योतिःसूरणान् वांशवर्द्धितान् ।
 कोष्णाम्बुना वा त्रिपटुव्योषहिङ्गुस्त्ववेतसम् ॥ ३४ ॥
 युक्तं बिल्वकपित्थाभ्यां महौषधविडेन वा ।
 शारुष्करैर्यवान्यां वा प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ॥ ३५ ॥
 दद्याद्वा हपुषा हिङ्गुचित्रकं तक्रसंयुतम् ।
 मांसं तक्रानुपानानि खादेत् पीलुफलानि वा ॥ ३६ ॥
 पिवेदहरहस्तक्रं निरन्नो वा प्रकामतः ।
 अथैवं मन्दकायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ॥ ३७ ॥
 सप्ताहं वा दशाहं वा मासाहं मासमेव वा ।
 वलकालविकारन्नो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
 सायं वा लाजसक्तूनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ।
 जीर्णं तक्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैन्धवाम् ॥ ३९ ॥
 तक्रानुपानं सस्नेहं तक्रौदनमतः परम् ।
 यूषै रसैर्वा तक्राढ्यैः शालीन् भुञ्जीत मात्रया ॥ ४० ॥
 रुचमर्द्धोद्धृतस्नेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् ।
 तक्रं दोषाग्निबलवत् त्रिविधं तत्प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥
 न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ।
 निषिक्तं तिद्धिधं हन्ति भूमावपि तृणोलुपम् ॥ ४२ ॥
 स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसो धातूनुपैति यः ।
 तेन पुष्टिर्बलं वर्णः परं तुष्टिश्च जायते ॥ ४३ ॥
 वातस्नेहविकाराणां शतं च विनिवर्त्तते ।
 मथितं भाजने क्षुद्रवृहतीफललेपिते ॥ ४४ ॥
 निशां पर्युषितं पेयमिच्छद्भिर्गुदजक्षयम् ।
 धान्योपकुञ्चिकाजाजी हपुषा पिप्पलीद्वयैः ॥ ४५ ॥
 कारवीर्यन्यकशठीयवान्यग्नियवानकैः ।
 चूर्णितैर्घृतपात्रस्थं नात्यन्त्रं तक्रमासृतम् ॥ ४६ ॥

तक्रारिष्टं पिवेज्जातं व्यक्तास्त्रकटुकामतः ।
 दीपनं रोचनं वण्यं कफवातानुलोमनम् ॥ ४७ ॥
 गुदश्चयथुकण्ड्वार्त्तिनाशनं बलवर्धनम् ।
 त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ॥ ४८ ॥
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिवेत् ।
 भाङ्ग्यास्फोतामृतापञ्चकोलेष्वप्येष संविधिः ॥ ४९ ॥
 पिष्टैर्गजकणापाठाकारवीपञ्चकोलकैः ।
 तुम्बुर्यजाजीधनिकाविल्वमध्यैश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥
 फलान्नान् यमकस्त्रेहान् पिवेत् यूषरसादिकान् ।
 एभिरेवौषधैः साध्यं वारिसर्पिश्च दीपनम् ॥ ५१ ॥
 क्रमोऽयं भिन्नशक्ततां वक्ष्यते गाढवर्चसाम् ।
 स्नेहाद्यैः सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिवेत् ॥ ५२ ॥
 लवणा एव वा तक्रसीधुधान्यास्त्रवारुणीः ।
 प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ॥ ५३ ॥
 करञ्जपल्लवान् खादेद्वातवर्चोऽनुलोमनान् ।
 सगुडं नागरं पाठां गुडच्चारष्टतानि वा ॥ ५४ ॥
 गोमूत्राध्युषितामद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।
 पथ्याशतद्वयं मूत्रद्रोणेनामूत्रसंचयात् ॥ ५५ ॥
 पक्वान् खादेत् समधुना द्वे द्वे हन्ति कफोज्ज्वान् ।
 दुर्नामकुष्ठश्चयथुगुल्ममेहोदरकमीन् ॥ ५६ ॥
 ग्रन्थर्वुदापचीस्थौल्यपाण्डुरोगाद्यमारुतान् ।
 अजशृङ्गोजटाकल्कमजामूत्रेण यः पिवेत् ॥ ५७ ॥
 गुडवार्त्ताकभुक्तस्य नश्यन्त्याशु गुदाङ्गुराः ।
 श्रेष्ठारसेन त्रिवृतां पथ्यां तक्रेण वा सह ॥ ५८ ॥
 पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडान्विताम् ।
 अथवा सन्निवृहन्तीं भक्षयेदनुलोमनीम् ॥ ५९ ॥

हृती गुदाश्रये दोषे गुदजा यान्ति संचयम् ।
 दाडिमस्वरसाऽजाजीयवानोगुडनामरैः ॥ ६० ॥
 पाठया वा युतं तक्रं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
 सीधुं वा गौडमथवा सचित्रकमहौषधम् ॥ ६१ ॥
 पिबेत् सुरां वा हृषुषा पाठासौवर्चलान्विताम् ।
 दशादिदशकैर्हृषाः पिप्पलीर्हिपिप्पुं तिलान् ॥ ६२ ॥
 पीत्वा क्षीरेण लभते बलं देहदुताश्रयोः ।
 दुस्पर्शकेन विल्वेन यवान्या नागरेण वा ॥ ६३ ॥
 एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्यर्शसां रुजम् ।
 सलिलस्य वह्ने पक्त्वा प्रस्थार्द्धमभयात्वचम् ॥ ६४ ॥
 प्रस्थं धात्र्या दशपलं कपित्थानां ततोऽर्धतः ।
 विशालारौध्रमरिचकृष्णावेक्षैलवालुकम् ॥ ६५ ॥
 द्विपलाशं पृथक् पादशेषे पूते गुडात् तुले ।
 दत्त्वा प्रस्थं च धातक्या स्थापयेद् घृतभाजने ॥ ६६ ॥
 पक्षात् सशीलितोऽरिष्टः करोत्यग्निं निहन्ति च ।
 गुदजग्रहणीपाण्डुकुष्ठोदरगरज्वरान् ॥ ६७ ॥
 श्वयथुप्तीहृद्द्रोगगुल्मयक्ष्मवमिक्लमीन् ।
 जलद्रोणे पचेद्दन्तीदशमूलोवरान्निगान् ॥ ६८ ॥
 पालिकान् पादशेषे तु क्षिपेद् गुडतुलां परम् ।
 पूर्ववत् सर्वमस्य स्यादानुलोमितरस्त्वयम् ॥ ६९ ॥
 पचेद्दुरालभाप्रस्थं द्रोणेऽपां प्रासृतैः सह ।
 दन्तीपाठाग्निविजयावासामलकनागरैः ॥ ७० ॥
 तस्मिन् सिताशतं दद्यात् पादस्थेऽन्यच्च पूर्ववत् ।
 लिम्पेत् कुम्भं तु फलिनीकृष्णाचव्याज्यमाक्षिकैः ॥ ७१ ॥
 प्राग्भक्तमानुलोम्याय फलाम्बुं वा पिबेद् घृतम् ।
 चव्यचित्रकसिद्धं वा यवक्षारगुडान्वितम् ॥ ७२ ॥

पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडचारनागरम् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलधानकादाडिमैर्घृतम् ॥ ७३ ॥
 दध्ना च साधितं वातशक्तभूतविबन्धहृत् ।
 पलाशचारतोयेन त्रिगुणेन पचेद् घृतम् ॥ ७४ ॥
 वत्सकादिप्रतीवापमर्शोघ्नं दीपनं परम् ।
 पञ्चकोलाभयाक्षीरयवानी विडसैन्धवैः ॥ ७५ ॥
 सपाठाधान्यमरिचैः सवित्स्वैर्दधिभट्टं घृतम् ।
 साधयेत् तज्जयत्याशु गुदवङ्गणवेदनाम् ॥ ७६ ॥
 प्रवाहिकां गुदक्षंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।
 पाठाजमोदधनिकाश्वदंष्ट्रापञ्चकोलकैः ॥ ७७ ॥
 सवित्स्वैर्दधिचाङ्गेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ।
 हृत्थाज्यं सिद्धमानाहं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥
 गुदक्षं शार्त्तिगुदजग्रहणीगदमारुतान् ।
 शिखितित्तिरिलावानां रसान्मूनां सुसंस्कृतान् ॥ ७९ ॥
 दक्षाणां वर्त्तकानां वा दद्याद् विड्वातसंग्रहे ।
 वास्तुकाग्नित्रिवृहन्तीपाठास्त्रीकादिपल्लवान् ॥ ८० ॥
 अन्यच्च कफवातघ्नं शाकं च लघुभेदि च ।
 सहिङ्गुयमके भृष्टं सिद्धं दधिरसैः सह ॥ ८१ ॥
 धनिकापञ्चकोलाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमाखुना ।
 आर्द्रिकायाः किसलयैः शकलैरार्द्रकस्य च ॥ ८२ ॥
 युक्तमङ्गारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ।
 सजीरकं समरिचं विडसौवर्चलोत्कटम् ॥ ८३ ॥
 वातोत्तरस्य रुक्षस्य मन्दाग्नेर्बद्धवर्चसः ।
 कल्पयेद्रक्तशाल्यन्नव्यञ्जनं शाकवद्रसान् ॥ ८४ ॥
 गोगोधाच्छगलोद्गाणां विशेषात् क्रव्यभोजिनाम् ।
 मदिरां शार्करं गौडं सीधुं तक्रं तुषोदकम् ॥ ८५ ॥

चरिष्टं मस्तु पानीयं पानीयं चाल्पकं शृतम् ।
 धान्येन धान्यशुण्ठीभ्यां कण्टकारिकयाऽथवा ॥८६॥
 अन्ते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
 विड्वातकफपित्तानामानुलोम्ये हि निर्मले ॥ ८७ ॥
 गुदे शाम्यन्ति गुदजाः पावकश्चाभिवर्द्धते ।
 उदावर्त्तपरीता ये ये चाल्पार्थं विरुचिताः ॥ ८८ ॥
 विलोमवाताः शूलार्त्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ।
 पिप्पलीं मदनं विल्वं शताह्वां मधुकं वचाम् ॥ ८९ ॥
 कुष्ठं शुण्ठीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ।
 पिप्पला तैलं विपक्त्वयं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ॥ ९० ॥
 अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ।
 गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकच्छं प्रवाहिकाम् ॥ ९१ ॥
 कव्युरुष्टदौर्बल्यमानाहं वङ्गणाश्रयम् ।
 पिच्छास्त्रावं गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ॥ ९२ ॥
 चत्यानं बहुशो यच्च जयेत् तच्चानुवासनात् ।
 निरुहं वा प्रयुञ्जीत सक्षीरं पाञ्चमूलिकम् ॥ ९३ ॥
 समूत्रस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ।
 अथ रक्ताशसां वीक्ष्य मारुतस्य कफस्य वा ॥ ९४ ॥
 अनुबन्धं ततः स्निग्धं रुच्यं वा योजयेद्विमम् ।
 शक्नच्छ्यावं खरं रुच्यमधो निर्याति नानिलः ॥ ९५ ॥
 कव्युरुगुदशूलं च हेतुर्यदि च रुच्यणम् ।
 तत्रानुबन्धो वातस्य स्नेहो यदि विट्स्त्रया ॥ ९६ ॥
 श्लेता पीता गुरुः स्निग्धा सपिच्छस्तिमितो गुदः ।
 हेतुस्निग्धगुरुर्विद्याद् यथास्वं चास्रलक्षणात् ॥ ९७ ॥
 दुष्टेऽस्ने शोधनं कार्यं लङ्घनं च यथाबलम् ।
 यावच्च दोषैः कालुष्यं स्रुतेस्तावदुपेक्षणम् ॥ ९८ ॥

दोषाणां पाचनार्थं च वक्त्रिसन्धुक्षणाय च ।
 संग्रहाय च रक्तस्य परं तित्तरूपाचरेत् ॥ ८८ ॥
 यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोत्प्लवणस्य वा ।
 स्नेहैस्तच्छोधयेद् युक्तैः पानाभ्यञ्जनवस्त्रिषु ॥ १०० ॥
 यत्तु पित्तोत्प्लवणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते ।
 स्तम्भनीयं तदेकान्तान्न चेद्वातकफानुगम् ॥ १०१ ॥
 सकफोऽस्ते पिबेत् पाक्यं शुण्ठीं कुटजवल्कलम् ।
 किराततित्क्तकं शुण्ठी धन्वयासं कुचन्दनम् ॥ १०२ ॥
 दार्वीत्वग्निम्बसेव्यानि त्वचं वा दाडिमोद्भवाम् ।
 कुटजत्वक् पलं तार्क्ष्यं मार्क्षिकं घृणवत्तभाम् ॥ १०३ ॥
 पिबेत् तण्डुलतोयेन कल्कितं वा मयूरकम् ।
 तुलां दिव्याम्भसि पचेदार्द्रायाः कुटजत्वचः ॥ १०४ ॥
 नीरसायां त्वचि क्वाथे दद्यात् सूक्ष्मरजीकृतान् ।
 समङ्गाफलिनीमोचरसान्मुद्ध्यं शकान् समान् ॥ १०५ ॥
 तैश्च शक्रयवान् पूते ततो दर्वीप्रलेपनम् ।
 पक्तावलेहं लीढ्वा च तं यथाग्निबलं पिबेत् ॥ १०६ ॥
 पेयां मण्डं पयम्च्छागं गव्यं वा छागदुग्धमुक् ।
 लेहोऽयं शमयत्याशु रक्तातीसारपायुजाम् ॥ १०७ ॥
 बलवद्रक्तपित्तं च स्रवद्रूक्षमधोऽपि वा ।
 कुटजत्वक्तुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषिताम् ॥ १०८ ॥
 कल्कीकृत्य क्षिपेत्तत्र तार्क्ष्यशैलं कटुत्रयम् ।
 रोध्रद्वयं मोचरसं बलां दाडिमजां त्वचम् ॥ १०९ ॥
 विल्वकर्कटिका सुस्तं समङ्गां धातकीफलम् ।
 पलोन्मितं दशपलं कुटजस्यैव च त्वचः ॥ ११० ॥
 त्रिंशत्पलानि गुडतो घृतात् पूते च विंशतिः ।
 तत्पक्वं लेहतां यातं धान्ये पचस्थितं लिहन् ॥ १११ ॥

सर्वांशोऽग्रहणीदोषश्वासकासान् नियच्छति ।
 रोध्नं तिलाब्धोचरसं समङ्गा चन्दनोत्पलम् ॥ ११२ ॥
 पाययित्वाजदुग्धेन शालींस्तेनैव भोजयेत् ।
 यद्वाहपद्मकानन्तापयस्याक्षीरमोरटम् ॥ ११३ ॥
 ससितामधु पातव्यं शीततोयेन तेन वा ।
 रोध्नकटुङ्गकुटजसमङ्गाशाल्मलीत्वचम् ॥ ११४ ॥
 हिमकेसरयद्वाहं सेव्यं वा तण्डुलाम्बुना ।
 यवानोन्द्रयवाः पाठा विल्वं शुण्ठोरसाञ्जनम् ॥ ११५ ॥
 चूर्ण्य लेहितः शूलेः प्रवृत्ते चातिशोणिते ।
 दुग्धिकाकण्टकारीभ्यां सिद्धं सर्पिः प्रशस्यते ॥ ११६ ॥
 अथवा धातकीरोध्नकुटजत्वक्फलोत्पलैः ।
 सकेसरैर्यवक्षारदाडिमस्त्रसेन वा ॥ ११७ ॥
 शर्कराभोजकिञ्चल्कसहितं सह वा तिलैः ।
 अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति ॥ ११८ ॥
 छागादिनवनीताज्यक्षीरमांसानि जाङ्गलः ।
 अनन्नो वा कदम्बो वा सवास्तुकरसो रसः ॥ ११९ ॥
 रक्तशालिः सरो दध्नः षष्टिकस्तुरणी सुरा ।
 तरुणश्च सुरामण्डः शोणितस्यौषधं परम् ॥ १२० ॥
 पेया यूषरसाद्येषु पलाण्डुः केवलोऽपि वा ।
 स जयत्युल्लवणं रक्तं मारुतं च प्रयोजितः ॥ १२१ ॥
 वातोल्बणानि प्रायेण भवन्त्यस्त्रेऽतिनिःसृते ।
 अर्शांसि तस्मादधिकं तज्जये यन्नमाचरेत् ॥ १२२ ॥
 दृष्टास्रपित्तं प्रबलमबलौ च कफानिलौ ।
 शोतोपचारः कर्तव्यः सर्वथा तद्वशान्तये ॥ १२३ ॥
 तावदेवं समस्तस्य स्निग्धोष्णैस्तर्पयेत् ततः ।
 रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितैः ॥ १२४ ॥

सेचयेत् तं कवोष्णैश्च कामं तैलपयोघृतैः ।
 यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शाल्मलिः ॥ १२५ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशृङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ।
 त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्थं च साधयेत् ॥ १२६ ॥
 क्षीरशेषे कषाये च तस्मिन् पूते विमिश्रयेत् ।
 कल्कीकृतं मोचरसं समङ्गां चन्दनोत्पलम् ॥ १२७ ॥
 प्रियङ्गुं कौटजं बीजं कमलस्य च केसरम् ।
 पिच्छावस्त्रिरयं सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ॥ १२८ ॥
 प्रवाहिकागुदभ्रं शरक्तस्रावज्वरापहः ।
 यथ्याह्वपुण्डरीकेण तथा मोचरसादिभिः ॥ १२९ ॥
 क्षीरद्विगुणितः पक्वो देयः स्नेहोऽनुवासनम् ।
 मधुकोत्पलरोध्राम्बुसमङ्गा विल्वचन्दनम् ॥ १३० ॥
 चविकातिविषा मुस्तं पाठा क्षारो यवाग्रजः ।
 दावीत्वग् नागरं मांसी चित्रको देवदारु च ॥ १३१ ॥
 चाङ्गेरोस्त्ररसे सर्पिः साधितं तैस्त्रिदोषजित् ।
 अर्शोऽतिसारग्रहणीपाण्डुरोगरज्वरारुचौ ॥ १३२ ॥
 मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे वस्त्र्यानाह्ने प्रवाहणे ।
 पिच्छास्रावेऽर्शसां शूले देयं तत् परमौषधम् ॥ १३३ ॥
 व्यत्यासान्धुराम्भानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
 नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शः कृतान् गदान् ॥ १३४ ॥
 उदावर्त्तार्त्तमभ्यञ्च तैलैः शीतज्वरापहैः ।
 सुस्निग्धैः स्नेदयेत्पिण्डैर्वर्त्तिमस्मै गुदे ततः ॥ १३५ ॥
 अभ्यक्तां तत् कराङ्गुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ।
 दद्यात् श्यामान्निवहन्तीपिप्पलीनीलिनीफलैः ॥ १३६ ॥
 विचूर्णितैर्द्विर्लवणैर्गुडगोमूत्रसंयुतैः ।
 तद्वन्मागधिकाराठग्रहधूमैः ससर्षपैः ॥ १३७ ॥

एतेषामेव वा चूर्णं गुदे नाद्या विनिर्धमेत् ।

तद्विघाते सुतीक्ष्णन्तु वस्त्रिं स्निग्धं प्रपीडयेत् ॥ १३८ ॥

ऋजु कुर्थाद् गुदशिरो विण्मूत्रमरुतोऽस्य सः ।

भूयोऽनुबन्धे वातघ्नैर्विरेचः स्नेहरेचनैः ॥ १३९ ॥

अनुवायश्च रौक्ष्याद्धि सङ्गो मारुतवर्चसोः ।

त्रिकटुत्रिपटुत्र्येष्ठादन्यरुष्करचित्रकम् ॥ १४० ॥

जर्जरं स्नेहमूत्राक्तमन्तर्धूमं विपाचयेत् ।

शरावसन्धौ मृत्क्षिते चारः कल्याणकाह्वयः ॥ १४१ ॥

स पीतः सर्पिषा युक्तो भक्ते वा स्निग्धभोजिना ।

उदावर्तविबन्धार्शोगुल्फपाण्डूदरक्तमीन् ॥ १४२ ॥

मूलसङ्गाश्मरीशोफहृद्रोगग्रहणीगदान् ।

मेहप्लीहज्वरानाहश्वासकासांश्च नाशयेत् ।

सर्वं च कुर्थाद् यत् प्रोक्तमर्शसां गाढवर्चसाम् ॥ १४३ ॥

द्रोणेऽपां पूतिवल्कद्वितुलमथ पचेत् पादशेषे च तस्मिन्

देयाशीतिगुडस्य प्रतनुकरजसो व्योषतोऽष्टौ पलानि ।

एतन्मासेन जातं जनयति परमामृशणः पक्तिशक्तिं

शुक्तं कृत्वानुलोम्यं प्रजयति गुदजप्लीहगुल्फोदराणि ॥ १४४ ॥

पचेत्तुलां पूतिकरञ्जवल्काद् द्वे मूलतश्चित्रककण्टकार्थीः ।

द्रोणत्रयेऽपां चरणावशेषे पूते शतं तत्र गुडस्य दद्यात् ॥ १४५ ॥

पलिकञ्च सुचूर्णितं त्रिजातत्रिकटुग्रन्थिकदाडिमाश्लमेदम् ।

परपुष्करमूलधान्यचव्यं हृषुषामार्द्रकममूवेतसं च ॥ १४६ ॥

शीतीभूतं चौद्रविंशत्युपेत-

मार्द्रद्राक्षावीजपूरार्द्धकैश्च ।

युक्तं कामं गण्डिकाभिस्तथैचोः

सर्पिः पात्रे मासमात्रेण जातम् ॥ १४७ ॥

शुक्रं क्रकचमिवेदं दुर्नान्नां वज्रिदीपनं परमम् ।

पाण्डुगरोदरगुल्मप्लीहानाहाश्मकच्छन्नम् ॥ १४८ ॥
 द्रोणं पीतुरसस्य वस्त्रगलितं व्यस्तं हविर्भाजने
 युञ्जीत द्विपलैर्मदामधुफलाखर्जूरधात्रीफलैः ।
 पाठामाद्रिदुरालभामुविदुलव्योषत्वगेलोक्तकैः
 स्रक्काकोललवङ्गवेक्षचपलामूलान्निकैः पालिकैः ॥ १४९ ॥

गुडपलशतयोजितं निवाते
 निहितमिदं प्रपिबन्ध पक्षमात्रात् ।
 निश्मयति गुदाङ्गुरान् सगुल्मान्
 अनलवलं प्रबलं करोति चाशु ॥ १५० ॥
 एकैकशो दशपले दशमूलकुम्भ-
 पाठाद्वयार्कघुणवस्त्रभकटफलानाम् ।
 दग्धे श्रुतेऽनु कलशेन जलेन पक्वे
 पादस्थिते गुडतुलां पलपञ्चकञ्च ॥ १५१ ॥
 दद्यात् प्रत्येकं व्योषचव्याभयानां
 वङ्गेर्मुष्टी द्वे यवचारतश्च ।
 दर्वीमालिपन् हन्ति लोढो गुडोऽयं
 गुल्मप्लीहाशः कुष्ठमेहाग्निसादान् ॥ १५२ ॥
 तोयद्रोणे चित्रकमूलतुलार्धं
 साध्यं यावत् पादजलस्थमप्येदम् ।
 अष्टौ दत्त्वा जीर्णगुडस्य फलानि
 काथ्यं भूयः सान्द्रतया सममेतत् ॥ १५३ ॥
 त्रिकटुकमिसिपथ्याकुष्ठमुस्त्रावराङ्ग-
 क्षमिरिपुदहनैलाचूर्णकीर्णोऽवलेहः ।
 जयति गुदञ्जकुष्ठप्लीहगुल्मोदराणि
 प्रक्षलयति हुताशं शश्वदभ्यस्यमानः ॥ १५४ ॥
 गुडव्योषवरावेक्षतिलारुष्करचित्रकैः ।

अशींसि हन्ति गुटिका त्वग्विकारं च शोलिता ॥१५५॥

मृक्षितं सौरणं कन्दं पक्वाग्नौ पुटपाकवत् ।

अद्यात् सतैललक्षणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १५६ ॥

मरिचपिप्पलिनागरचित्रकान्

क्रमविवर्धितभागसमाहृतान् ।

शिखिचतुर्गुणसूरणयोजितान्

कुरु गुडेन गुडान् गुदजच्छिदः ॥ १५७ ॥

चूर्णीकृताः षोडशसूरणस्य

भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।

महौषधाद् द्वौ मरिचस्य चैकः

गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥ १५८ ॥

पथ्यानागरकणां करञ्जवेङ्गान्निभिः सितातुल्यैः ।

वडवामुख इव जरयति बहुगुर्वपि भोजनं चूर्णम् ॥१५९॥

कलिङ्गलाङ्गलीकणावक्लपामार्गतण्डुलैः ।

भूनिम्बसैन्धवगुडैर्गुडा गुदजनाशनाः ॥ १६० ॥

लवणोत्तमवक्त्रिकलिङ्गयवान्

चिरवित्त्वमहापिचुमन्दयुतान् ।

पिव सप्त दिनं मथितालुङ्गितान्

यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ १६१ ॥

गुल्फेषु भक्ष्नातकमग्रमुत्तं भैषज्यमाद्र्गेषु तु वक्षकत्वक् ।

सर्वेषु सर्वर्तुषुः कालशेयमर्शःसु बल्यं च मलापहृच्च ॥१६२॥

भित्वा विबन्धाननुलोमनाय यन्भारुतस्यग्निबलाय यच्च ।

तदन्नपानीषधमर्शसाचःसेव्यं विवर्ज्यं विपरीतमस्मात् ॥१६३॥

अशींसितिसारग्रहणीविकाराः प्रत्येण चान्योऽन्यनिदानभूताः ।

सन्नेऽनले सन्ति न सन्ति दीप्ते रक्षेदतस्तेषुः विशेषतोऽग्निम्

नवमोऽध्यायः ।

अथातोऽतिसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अतिसारो हि भूयिष्ठं भवत्यामाशयान्वयः ।

हृत्वाग्निं वातजोऽप्यस्मात् प्राक् तस्मिन् लङ्घनं हितम् ॥ १ ॥

शूलानाहप्रसेकात्तं वामयेदतिसारिणम् ।

दोषाः सन्निचिता ये च विदग्धाहारमूर्च्छिताः ॥ २ ॥

अतिसाराय कल्पग्रन्ते तेषूपेक्षैव भेषजम् ।

भृशोत्क्षेपप्रवृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु ॥ ३ ॥

प्रयोज्यं नतु संग्राहि पूर्वमामातिसारिणि ।

अपि चाध्मानगुरुता शूलस्त्रैमित्यकारिणि ॥ ४ ॥

प्राणदा प्राणदा दोषे विबद्धे संप्रवर्त्तिनी ।

पिवेत् प्रक्षयितांस्तोये मध्यदोषो विशोषयन् ॥ ५ ॥

भूतीकपिप्पलीशुण्ठीवचाधान्यहरीतकीः ।

अथवा विल्वधनिका मुस्ता नागरबालकम् ॥ ६ ॥

विडपाठावचापथ्याक्तमिजिन्नागराणि वा ।

शुण्ठीघनवचामाद्री विल्ववत्सकहिङ्गु वा ॥ ७ ॥

शस्यते त्वल्पदोषाणामुपवासोऽतिसारिणाम् ।

वचाप्रतिविषाभ्यां वा सुस्तापर्पटकेन वा ॥ ८ ॥

क्रीवेरनागराभ्यां वा विपक्वं पाययेज्जलम् ।

युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् ॥ ९ ॥

तथा स शीघ्रं प्राप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ।

तक्रैणावन्तिसोमेन यथाग्वा तर्पणेन वा ॥ १० ॥

सुरया मधुना चाथ यथासात्म्यमुपाचरेत् ।

भोज्यानि कल्पयेदूर्ध्वं ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ ११ ॥

बालविल्वशठीधान्यहिङ्गुवृक्षामुदाङ्गिमैः ।

पलाशहृषुषाऽजाजीयवानोविडसैन्धवैः ॥ १२ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पञ्चकोलेन पाठया ।

शालापणीबलाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ १३ ॥

दाङ्गिमाम्ना हिता पेया कफपित्ते समुल्लवणे ।

अभया पिप्पलीमूलविल्वैर्वातानुलोमनी ॥ १४ ॥

विवहं दोषबहुलो दीप्ताग्निर्योऽतिसार्थ्यते ।

कृष्णाविडङ्गत्रिफलाकषायैस्तु विरेचयेत् ॥ १५ ॥

पेयां युक्ताद्विरिक्तस्य वातघ्नैर्दीपनैः कृताम् ।

आमे परिणते यस्तु दीप्तेऽग्नावुपवेश्यते ॥ १६ ॥

सफेनपिच्छं सरुजं सविबन्धं पुनः पुनः ।

अल्पाल्पमल्पं समलं निर्विड् वा सप्रवाहिकम् ॥ १७ ॥

दधितैलघृतक्षीरैः सशण्ठीं सगुडं पिबेत् ।

खिन्नानि गुडतैलेन भक्षयेद् वदराणि वा ॥ १८ ॥

गाढविड्विहितैः शाकैर्बहुस्नेहैस्तथा रसैः ।

क्षुधितं भोजयेदेनं दधिदाङ्गिमसाधितैः ॥ १९ ॥

शाल्योदनं तिलैर्मर्षैर्मुद्गैर्वा साधु साधितम् ।

शव्यामूलकपोतायाः पाठायाः स्वस्तिकस्य वा ॥ २० ॥

क्षुषायवानोकर्कारुक्षीरिणीचिर्भटस्य वा ।

उपोदकाया जीवन्त्या वाकुच्या वास्तुकस्य वा ॥ २१ ॥

सुवर्चलायायुक्षोर्वा लोणिकाया रसैरपि ।

कूर्मवर्त्तकलोपाकशिखितित्तिरिकौकुटैः ॥ २२ ॥

विल्वमुस्ताच्चिभैषज्यधातकीपुष्पनागरैः ।

पक्वातिसारजित्तक्रे यवागूर्दाधिकी तथा ॥ २३ ॥

कपित्थकच्छुराफक्षीयूथिकावटशैलुजैः ।

दाङ्गिमोशणकार्पासीशाल्मलीमोचपल्लवैः ॥ २४ ॥

कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कंश्च तत्समः ।
 दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ २५ ॥
 मरिचं धनिका जाजीतिन्तिङ्गीकशठीविडम् ।
 दाडिमं धातकीपाठात्रिफलापञ्चकोलकम् ॥ २६ ॥
 यावशूकं कपित्थाम्रजम्बुमध्यं सदीप्यकम् ।
 पिष्टैः षड्गुणविल्वैस्तैर्दधि सुन्नरसे गुडं ॥ २७ ॥
 स्नेहे च यमके सिद्धः खलोऽयमपराजितः ।
 दीपनः पाचनी ग्राही रुच्यो विम्बविनाशनः ॥ २८ ॥
 कोलानां बालविल्वानां कल्कैः शालियवस्य च ।
 सुन्नमाषतिलानां च धान्ययूषं प्रकल्पयेत् ॥ २९ ॥
 ऐकध्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
 वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३० ॥
 दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
 सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 फलाम् यमके भृष्टं यूषं गृञ्जनकस्य वा ।
 भृष्टान् वा यमके सक्तून् खादेद् व्योषावचूणिन्तान् ॥ ३२ ॥
 माषान् सुसिद्धांस्तद्वद् वा घृतमण्डोपसेवनान् ।
 रसं सुसिद्धं पूतं वा छागमेषान्तराधिजम् ॥ ३३ ॥
 पचेद्दाडिमसाराम् सधान्यस्नेहनागरम् ।
 रक्तशाल्योदनं तेन भुञ्जानः प्रपिबंश्च तम् ॥ ३४ ॥
 वर्चःक्षयकृतेराशु विकारैः परिमुच्यते ।
 बालविल्वं गुडं तैलं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ३५ ॥
 लिङ्गाद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ।
 वल्कलं शावरं पुष्पं धातुक्या वदरीदलम् ॥ ३६ ॥
 पिवेद्दधिसरचौद्रकपित्तस्वरसाशु तम् ।
 विबंश्च वातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ॥ ३७ ॥

सरक्तपिच्छस्तृष्णात्तः चौरसौहित्यमर्हति ।

यमकस्योपरि चौरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

शृतमेरण्डमूलेन बालविल्वेन वा पुनः ।

पयस्सुत्क्राथ्य मुस्तानां विंशतिविगुणेऽम्भसि ॥ ३९ ॥

क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यादामं सवेदनम् ।

पिप्पल्या पिवतः सूक्ष्मं रजो मरिचजम्बु वा ॥ ४० ॥

क्षिरकालानुषक्तापि नश्यत्याशु प्रवाहिकाम् ।

निरामरूपं शूलार्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ४१ ॥

रुक्षकोष्ठमपेक्ष्याग्निं सत्चारं पाययेद् दृढम् ।

सिद्धं दधिसुरामण्डे दशमूलस्य चाम्भसि ॥ ४२ ॥

सिन्धूत्यपञ्चकोलाभ्यां तैलं सद्योऽर्त्तिनाशनम् ।

पर्द्धभिः शुण्ठ्याः पलैर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां ग्रन्थग्रन्थसैन्धवात् ॥ ४३ ॥

तैलप्रस्थं पचेद्दध्ना निःसारकरुजापहम् ।

एकतो मांसदुग्धान्धं पुरीषग्रहशूलजित् ॥ ४४ ॥

पानानुवासनाभ्यङ्गप्रयुक्तं तैलमेकतः ।

तद्धि वातजितामग्रं शूलं च विगुणोऽनिलः ॥ ४५ ॥

धालन्तरोपमर्दाद् वै चलो व्यापी स्वधामगः ।

तैलं मन्दानलस्यापि युक्त्या शर्मकरं परम् ।

वायुशये सतैले हि विम्बिसी नावतिष्ठते ॥ ४६ ॥

क्षीणे मले स्वायतनच्युतेषु दोषान्तरेष्वीरण एकवीरे ।

कोनिष्ठनन्प्राणितिकोष्ठशुली नान्तर्बहिस्तैलपरो यदि स्यात् ४७

गुदरुग्भ्रंशयोर्युक्तरात् सक्षीरं साधितं हविः ।

रसे कोलान्नचाङ्गेर्योर्दध्नि पिष्टे च नागरे ॥ ४८ ॥

तैरेव चान्नैः संयोज्यं सिद्धं सुश्लक्ष्णकल्कितैः ।

धान्योषणविडाजानीपाञ्चकोलकदाडिमैः ॥ ४९ ॥

योजयेत् स्रग्धवस्तिं वा दशमूलेन साधितम् ।

शठीशताह्वकुष्ठैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥ ५० ॥
 प्रवाहणे गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।
 मधुरान्नैः शृतं तैलं घृतं वाप्यनुवासनम् ॥ ५१ ॥
 प्रवेशयेद् गुदं ध्वस्तमभ्यक्तं खेदितं मृदु ।
 कुर्याच्च गोः फणाबन्धं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥ ५२ ॥
 पञ्चमूलस्य महतः काथं क्षीरे विपाचयेत् ।
 उन्दुरं चान्तरहितं तेन वातघ्नकल्कवत् ॥ ५३ ॥
 तैलं पचेद् गुदभ्रंशं पानाभ्यङ्गेन तज्जयेत् ।
 पैत्तं तु सामे तीक्ष्णोष्णवर्जं प्रागिव लङ्घनम् ॥ ५४ ॥
 तृड्वान् पिवेत् षडङ्गाम्बु सभूनिस्त्र्यं ससारिवम् ।
 पेयादि क्षुधितस्यान्नमग्निसन्धुक्षणं हितम् ॥ ५५ ॥
 बृहत्यादिगणाभीरुद्विबलाशूर्पपर्णिभिः ।
 पाययेदनुबन्धे तु सच्चौद्रं तण्डुलाश्रया ॥ ५६ ॥
 पाठा वत्सकवीजत्वग्दार्वी ग्रन्थिकशुण्ठि वा ।
 वत्सकस्य फलं पिष्टं सवल्कं सघुणप्रियम् ॥ ५७ ॥
 काथं चातिविषाविल्ववत्सकोदीच्यमुस्तजम् ।
 अथवातिविषामूर्वांनिशेन्द्रयवतार्क्ष्यजम् ॥ ५८ ॥
 समध्वतिविषाशुण्ठीमुस्तोन्द्रयवकटफलम् ।
 पलं वत्सकवीजस्य अपयित्वा रसं पिवेत् ॥ ५९ ॥
 यो रसाशी जयेच्छीघ्रं सपैत्तं जठरामयम् ।
 मुस्ताकषायमेवं वा पिवेन्मधुसमायुतम् ॥ ६० ॥
 सच्चौद्रं शाल्मलीवृन्तकषायं वा हिमाह्वयम् ।
 किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सुरसाञ्जनम् ॥ ६१ ॥
 कटङ्कटेरी क्षीवेरं विल्वमध्यं दुरालभाम् ।
 तिलान् मोचरसं रोध्रं समङ्गां कमलोत्पलम् ॥ ६२ ॥
 नागरं धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् ।

अर्हश्चोक्तैः स्मृता योगाः सचौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥६३॥

निशेन्द्रयवरोधैलाक्षाथः पक्कातिसारनुत् ।

रोधाम्बुष्ठाप्रियङ्गादिगणांस्तद्वत् पृथक् पिवेत् ॥ ६४ ॥

कटुङ्गवल्क्यध्याह्नफलिनोदाडिमाङ्गुरैः ।

पेया विलेपी खलकान् कुर्यात्सदधिदाडिमात् ॥६५॥

तद्वद्विष्यविल्वाम्बु जम्बु मध्यैः प्रकल्पयेत् ।

अजापयः प्रयोक्तव्यं निरामे तेन चेच्छमः ॥ ६६ ॥

दोषाधिक्यान् जायेत बलिनं तं विरेचयेत् ।

व्यत्यासेन शलद्रक्तमुपवेशेत् योऽपि वा ॥ ६७ ॥

पलाशफलनिर्यूहं युक्तं वा पयसा पिवेत् ।

ततोऽनु कोष्णं पातव्यं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ६८ ॥

प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।

पलाशवल्गयोज्या वा त्रायमाणा विशोधनी ॥ ६९ ॥

संसर्गां क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्त्तते ।

सुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावद्गन्तुवासयेत् ॥ ७० ॥

शतपुष्पावरीभ्यां च विल्वेन मधुकेन च ।

तैलपादं पयोयुक्तं पक्कमन्वासनं दृढम् ॥ ७१ ॥

अशान्तावित्यतीसारे पिच्छावस्तिः परं हितः ।

परिवेष्ट्य कुशैराद्रैरार्द्रहन्तानि शाल्ललेः ॥ ७२ ॥

कृष्णमृत्तिकयालिप्य स्वेदयेद्गोमयाग्निना ।

मृच्छोषे तानि सङ्गुद्य तत्पिण्डं मुष्टिसम्मितम् ॥७३॥

मर्दयेत्पयसः प्रस्थे पूतेनास्थापयेत्ततः ।

नतयध्याह्नकल्काज्यचौद्रतैलवतानु च ।

स्नातो भुञ्जीत पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥ ७४ ॥

पित्तातिसारज्वरशोफगुल्मसमीरणास्रग्रहणीविकारान् ।

जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृत्तिं विरेचनास्थापनयोश्च वस्तिः ॥७५॥

फ्राणितं कुटजोत्थं च सर्वातीसारनाशनम् ॥ ७६ ॥
 वल्सकादिसमायुक्तं साम्बष्ठादिसमाचिकम् ।
 निरग्निरामं दीप्तान्नेरपि सास्रं चिरोत्थितम् ॥ ७७ ॥
 नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ।
 त्वक्पिण्डाद् दीर्घवृन्तस्य श्रीपर्णीपत्रसंहतात् ॥ ७८ ॥
 मृक्षिमादग्निना खिन्नाद्रसं निष्पीडितं हितम् ।
 अतीसारी पिबेद्युक्तं मधुना सितयाऽथवा ॥ ७९ ॥
 एवं क्षीरद्रुमत्वग्भिस्तप्यरोहैश्च कल्पयेत् ।
 कटुद्रुमत्वग्घृतयुता स्वेदिता सलिलोष्मणा ॥ ८० ॥
 सक्षौद्रा हन्यतीसारं बलवन्तमपि द्रुतम् ।
 पित्तातिसारी सेवेत पित्तलान्येव वा पुनः ॥ ८१ ॥
 रक्तातिसारं कुरुते तस्य पित्तं सट्पञ्चरम् ।
 दारुणं गुदपाकञ्च तच्च छागं पयो हितम् ॥ ८२ ॥
 यक्षोत्पलसमङ्गाभिः शृतं मोचरसेन वा ।
 सारिवायष्टिरोध्रैर्वा प्रसवैर्वा वटादिजैः ॥ ८३ ॥
 सक्षौद्रशर्करं पाने भोजने गुदसेचने ।
 तद्वद्रसादयोऽनमूः सान्याः पानान्नयोर्हिताः ॥ ८४ ॥
 काश्मर्यफल्यूषश्च किञ्चिदमूः सशर्करः ।
 पयस्यर्द्धोदके छागे क्लीबेरोत्पलनागरैः ॥ ८५ ॥
 पेया रक्तातिसारघ्नी पुष्पिपर्णी रसान्विता ।
 प्राग्भक्तं नवनीतं वा लिह्यान्मधुसितायुतम् ॥ ८६ ॥
 बलिन्यस्त्रेऽस्रमे वाजं मार्गं वा घृतभर्जितम् ।
 क्षीरानुपानं क्षीराशी त्र्यहं क्षीरोद्भवं घृतम् ॥ ८७ ॥
 कपिञ्जलरसाशी वा लिहन्नारोग्यमश्नुते ।
 पीत्वा शतावरीकल्कं क्षीरेण क्षीरभोजनः ॥ ८८ ॥
 रक्तातिसारं हन्याद्य तथा वा साधितं घृतम् ।

स्नाक्षानागरवैदेहीकटुकादावीवल्कलैः ॥ ८९ ॥
 सर्पिः सेन्द्रयवैः सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।
 अतिसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ९० ॥
 कृष्णमृच्छङ्गयथ्याक्षचौद्रासृक्तण्डुलोदकम् ।
 जयत्यसं प्रियङ्गुश्च तण्डुलाम्बु मधुप्लुतम् ॥ ९१ ॥
 कल्कस्त्रिलानां कृष्णानां शर्करापाचभागिकः ।
 भ्राजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ९२ ॥
 पीत्वा सशर्कराचौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
 दाहलक्षणाप्रमेहेभ्यो रक्तस्रावाच्च मुच्यते ॥ ९३ ॥
 गुदस्य दाहे पाके वा सेकलेपा हिता हिमाः ।
 अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ९४ ॥
 यदा विवक्षो वायुश्च कच्छाश्चरति वा न वा ।
 पिच्छावस्तिं तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् ॥ ९५ ॥
 प्लवान् जर्जरीकृत्य शिंशपाकोविदारयोः ।
 पचेद् यवांश्च सक्ताथो घृतक्षीरसमन्वितः ॥ ९६ ॥
 पिच्छासुतौ गुदभ्रंशे प्रवाहणरुजासु च ।
 पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः ॥ ९७ ॥
 प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासनम् ।
 रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ॥ ९८ ॥
 शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ।
 शर्कराक्षौशकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ॥ ९९ ॥
 चौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताग्निनः ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमृङ्गानापोथ्य वासयेत् ॥ १०० ॥
 अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाम्भसा पचेत् ।
 तदर्द्धशर्करायुक्तं लेहयेत् चौद्रपादिकम् ॥ १०१ ॥
 अधो वा यदि वाप्यर्द्धं यस्य रक्तं प्रवर्तते ।

श्लेष्मातिसारे वातोक्तं विशेषादामपाचनम् ॥ १०२ ॥

कर्तव्यमनुबन्धस्य पिवेत् पक्ताग्निदीपनम् ।

विल्वंकर्कटिकामुस्तप्राणदाविश्वभेषजम् ॥ १०३ ॥

वचाविडङ्गभूतीकधानकामरदारु वा ।

अथवा पिप्पलीमूलं पिप्पलीद्वयचित्रकाः ॥ १०४ ॥

पाठाग्निवत्सकग्रन्थितक्ताशुण्डिवचाभयाः ।

क्षयिता यदि वा पिष्टाः श्लेष्मातीसारभेषजम् ॥ १०५ ॥

सौवर्चलवचाव्योषहिङ्गुप्रतिविषाभयाः ।

पिवेत् श्लेष्मातिसारार्त्तं शूर्णिता कोष्णवारिणा ॥ १०६ ॥

मध्यं लीढा कपित्थस्य सव्योषक्षौद्रशर्करम् ।

कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥ १०७ ॥

कणां मधुयुतां लीढा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ।

भुक्त्वा वा बालविल्वानि व्यपोहत्युदरामयम् ॥ १०८ ॥

पाठामोचरसाभ्रोदधातकीविल्वनागरम् ।

सुकृच्छ्रमप्यतीसारं गुडतक्रेण नाशयेत् ॥ १०९ ॥

यवानीपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः ।

मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥ ११० ॥

वृक्षान्नधातकीकृष्णाविल्वदाडिमदीप्यकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥ १११ ॥

चूर्णोऽतीसारग्रहणीक्षयगुल्मोदरामयान् ।

कासश्वासाग्निसादार्शः पीनसारोचकान् जयेत् ॥ ११२ ॥

कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ।

यवानीधान्यकाजाजीग्रन्थिव्योषं पलांशकम् ॥ ११३ ॥

पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः ।

गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ ११४ ॥

भोज्यो वातातिसारोक्तैर्यन्धावस्थं खलादिभिः ।

सविडङ्गः समरिचः सकपित्थः सनागरः ॥ ११५ ॥
 चाङ्गेरोतक्रकोलान्नः खलः श्लेष्मातिसारजित् ।
 क्षौणे श्लेष्मणि पूर्वोक्तमन्त्रं लाक्षादिपट्पलम् ॥ ११६ ॥
 पुराणं वा घृतं दद्यात् यवागूं मण्डमिश्रिताम् ।
 वातश्लेष्मविबन्धे च स्रवत्यतिकफेऽपि वा ॥ ११७ ॥
 शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिः प्रशस्यते ।
 वचाविल्वकणाकुष्ठशताह्वालवणान्वितः ॥ ११८ ॥
 विल्वतैलेन तैलेन वचाद्यैः साधितेन वा ।
 बहुशः कफवातार्त्ते क्षौणेनान्वासनं हितम् ॥ ११९ ॥
 क्षौणे कफे गुदे दीर्घकालातीसारदुर्बले ।
 अनिलः प्रबलोऽवश्यं स्वस्थानस्थः प्रजायते ॥ १२० ॥
 सवली सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।
 वायोरनन्तरं पित्तं पित्तस्थानन्तरं कफम् ॥ १२१ ॥
 जयेत् पूर्वं त्रयाणां वा भवेद् यो बलवत्तमः ।
 भीशोकाभ्यामपि चलः शीघ्रं क्षुप्यत्यतस्तयोः ॥ १२२ ॥
 कार्या क्रिया वातहराः हर्षणाश्वासनानि च ।
 यस्योच्चारान्विना सूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
 दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः ॥ १२३ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 ग्रहणीमाश्रितं दोषमजोर्णवदुपाचरेत् ।
 अतीसारोक्तविधिना तस्यामच्च विपाचयेत् ॥ १ ॥
 अन्नकाले यवाग्वादि पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
 वितरेत् पटुलघुन्नः पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ २ ॥
 दद्यात् सातिविषां पेयामामे सान्नां सनागराम् ।

पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च ॥ ३ ॥
 ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवात् ।
 पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥
 कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफोऽहितम् ।
 वाते स्नाहमसाम्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहिः तत्र ॥ ५ ॥
 चतुर्णां ग्रस्यममूनां चूर्षणाच्च पलत्रयम् ।
 लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलायकम् ॥ ६ ॥
 तच्चूर्णं शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत् ।
 कासाजीर्णरूचिश्वासहृत्पाश्वाभयशूलनुत् ॥ ७ ॥
 नागरातिविषा सुस्तं पाक्यमामहरं पिबेत् ।
 उष्णाम्बुना वा तत्कल्कं नागरं वायवाभयाम् ॥ ८ ॥
 ससैन्धवं वचादिं वा तद्वन्मदिरयाऽथवा ।
 वर्चस्यामे सप्रवाहे पिबेद्वा दाडिमांस्त्रुना ॥ ९ ॥
 विडेन लवणं पिष्टं विल्वचित्रकनागरम् ।
 सामे कफानिले कोष्ठरूष्करे कोष्णवारिणाः ॥ १० ॥
 कलिङ्गहिङ्गुतिविषावचासौवर्चलाभयम् ।
 कर्दिहृद्रोगशूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा ॥ ११ ॥
 पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ।
 पिप्पलीं नागरं पाठां सारिवां बृहतीद्वयम् ॥ १२ ॥
 चित्रकं कौटजं चारं तथा लवणपञ्चकम् ।
 चूर्णीकृतं दधिसुरातन्मण्डोष्णाम्बुकाञ्जिकैः ॥ १३ ॥
 पिवेदग्निविवृद्धयर्थं कोष्ठवातहरं परम् ।
 पटूनि पञ्च द्वौ चारौ मरिचं पञ्चकोलकम् ॥ १४ ॥
 दीप्यकं हिङ्गुगुलिका बीजपूररसे कृता ।
 कोलदाडिमतोये वा परं पाचनदीपनी ॥ १५ ॥
 मालीसप्रत्रचविकामरिचानां पञ्च पलम् ।

कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठीपलत्रयम् ॥ १६ ॥
 चतुर्जातमुशीरं च कर्षाशं स्रक्पाचूर्णितम् ।
 गुडेन वटकान् कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् ॥ १७ ॥
 मद्ययूषरसारिष्टमस्तुपेया पयोऽनुपः ।
 वातह्ने आत्मनां हृदिग्रहणीपार्श्वं हृद्भुजाम् ॥ १८ ॥
 ज्वरश्चयथुपाण्डुत्वग्गुल्मपानात्ययार्शसाम् ।
 प्रसेकापीनसश्वासकासानां च निवृत्तये ॥ १९ ॥
 अभयां नागरस्थाने दद्यादत्रैव विड्ग्रहे ।
 हृद्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विताः ॥ २० ॥
 पक्वेन वटकाः कार्थ्या गुडेन सितयापि वा ।
 परं हि वज्रिसम्पर्काक्षिमानं भजन्ति ते ॥ २१ ॥
 अथैनं परिपक्वाममारुतग्रहणीगदम् ।
 दीपनीययुतं सर्पिः पाययेदल्पशो भिषक् ॥ २२ ॥
 किञ्चित् सन्धुचिते त्वग्नौ सक्तविण्मूत्रमारुतम् ।
 द्रव्यं द्रव्यं वा संस्नेह्य स्निग्धाभ्यक्तं निरुहयेत् ॥ २३ ॥
 तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा ।
 सचारेणानिले शान्ते स्रस्तदोषं विरेचयेत् ॥ २४ ॥
 शुद्धरूक्षाशयं बद्धवर्चस्कं चातुवासयेत् ।
 दीपनीयान्मवातघ्नसिद्धतैलेन तं ततः ॥ २५ ॥
 निरुद्धं च विरिक्तं च सम्यक् चाप्यनुवासितम् ।
 लघून्नप्रतिसंयुक्तं सर्पिःस्थ्यासयेत् पुनः ॥ २६ ॥
 पञ्चमूलाभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः ।
 रास्नाक्षीरद्वयाजाजीविडङ्गशटीभिर्घृतम् ॥ २७ ॥
 शक्तेन मातुलुङ्गस्य खरसेनाद्रकस्य वा ।
 शुष्कमूलककोलामूचुक्रिका दाडिमस्य च ॥ २८ ॥
 तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।

क्वाञ्चिकेन च तत् पक्वमग्निदीप्तिकरं परम् ॥ २८ ॥
 शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ।
 सजीजपूरकरसे सिद्धं वा पाययेद् घृतम् ॥ २९ ॥
 तैलमभ्यञ्जनार्थं च सिद्धमेभिश्चलापहम् ।
 एतेषामौषधानां वा पिवेच्चूर्णं सुखाम्बुना ॥ ३० ॥
 वातश्चेष्वाहते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।
 अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा ॥ ३१ ॥
 हत्वा तिक्तलघुग्राहिदीपनैरविदाहिभिः ।
 अम्लैः सन्धुक्ष्येदग्निं चूर्णैः स्नेहैश्च तिक्तकैः ॥ ३२ ॥
 पटोलनिम्बत्रायन्तोतिक्तातिक्तकपर्पटम् ।
 कुटजत्वक्फलं मूर्वा मधुशिगुफलं वचा ॥ ३३ ॥
 दार्वीत्वक्पद्मकोशीरयवानीमुस्तचन्दनम् ।
 सौराष्ट्रतिविषाव्योषत्वगेलापत्रदारु च ॥ ३४ ॥
 चूर्णितं मधुना लेह्यं पेयं मद्यैर्जलेन वा ।
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ॥ ३५ ॥
 कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ।
 भूनिम्बकटुका मुस्ता चूषणेन्द्रियवान् समान् ॥ ३६ ॥
 द्वौ चित्रकात् कुटजत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ।
 गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥ ३७ ॥
 कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारजित् ।
 नागरातिविषा मुस्ता पाठा विल्वं रसाञ्जनम् ॥ ३८ ॥
 कुटजत्वक्फलं तिक्ता धातकी च कृतं रजः ।
 चौद्रतण्डुलवारिभ्यां पैत्तिके ग्रहणीगदे ॥ ३९ ॥
 प्रवाहिकाशोऽगुदरुग्रक्तोत्थानेषु चेष्यते ।
 चन्दनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्वां कुटजद्वयम् ॥ ४० ॥
 षड्ग्रन्थासारिवाऽऽस्कोतासप्तपर्णैरुत्प्लवकान् ।

पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनम् ॥ ४२ ॥
 कटुकां रोहिणीं सुखां निम्बं च द्विपलांशकान् ।
 द्रोणेऽपां साधयेत् तेन यचेत् सर्पिः पिचून्मितैः ॥ ४३ ॥
 किराततिक्तेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ।
 पित्तग्रहण्यां तत् पेयं कुष्ठोक्तं तिक्तकं च यत् ॥ ४४ ॥
 ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।
 कटुमूलवणक्षारेः क्रमादग्निं विवर्द्धयेत् ॥ ४५ ॥
 पञ्चकोलाभयाधान्यपाठागन्धपलाशकैः ।
 बीजपूरप्रवालैश्च सिद्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ४६ ॥
 द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गं च ततोऽर्द्धतः ।
 चित्रकस्य ततोऽर्द्धं च तथा भस्मातकादकम् ॥ ४७ ॥
 मञ्जिष्ठाऽष्टपलं चैतज्जलद्रोणत्रये पचेत् ।
 द्रोणशेषं शृतं शीतं मध्वर्द्धादकसंयुतम् ॥ ४८ ॥
 एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूषिते ।
 कुम्भे मासं स्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
 ग्रहणीं दीपयत्येष वृंहणः पित्तरक्तनुत् ।
 शोषकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणां च नाशनः ॥ ५० ॥
 मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्द्धचयीकृतम् ।
 चौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत् सन्निधाययेत् ॥ ५१ ॥
 तत् पिबन् ग्रहणीदोषान् जयेत् सर्वान् हिताशनः ।
 तद्वदद्राक्षेक्षुर्जूरस्वरसान्नासुतात् पिबेत् ॥ ५२ ॥
 हिङ्गुतिक्तावचामाद्रिपाठेन्द्रयवगोक्षुरम् ।
 पञ्चकोलं च कर्षांशं पलांशं पटु पञ्चकम् ॥ ५३ ॥
 घृततैलहिङ्गुडवे दध्नः प्रस्थद्वये च तत् ।
 आपोथ्य काथयेदग्नौ मृदावनुगते रसे ॥ ५४ ॥
 अन्तर्धूसं ततो दग्ध्वा चूर्णीकृत्य घृताद्भुतम् ।

पिबेत् पाणितलं तस्मिन् जीर्णे स्यान्मधुराशनः ॥ ५५ ॥
 वातश्चेष्मामयान् सर्वान् हन्याद्विषगरांश्च सः ।
 भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निम्बपर्पटम् ॥ ५६ ॥
 दग्ध्वा माहिषमूत्रेण पिबेदग्निविवर्धनम् ।
 द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटु रोहिणी ॥ ५७ ॥
 सुस्ता च छागमूत्रेण सिद्धः चारोऽग्निवर्धनः ।
 चतुःपलं सुधाकाण्डाक्षिपलं लवणत्रयात् ॥ ५८ ॥
 वार्त्ताककुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात्पले ।
 दग्ध्वा रसेन वार्त्ताकाद् गुटिका भोजनोत्तराः ॥ ५९ ॥
 भुक्तमन्नं पचन्त्याशु कासश्वासाश्रंसां हिताः ।
 विषूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ६० ॥
 मातुलुङ्गशठी रास्ना कटु त्रयहरोतकी ।
 सर्जिकायावशूकाख्यौ चारौ पञ्चपटूनि च ॥ ६१ ॥
 सुखाम्बुपीतं तच्चूर्णं बलवर्णाग्निवर्धनम् ।
 श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे सवाते तैर्घृतं पचेत् ॥ ६२ ॥
 धान्वन्तरं षट्पलं च भक्तातकघृताभयम् ।
 विडं कालोषलवणं सर्जिकायावशूकजान् ॥ ६३ ॥
 सप्तलां कण्टकारीं च चित्रकं चैकतो दहेत् ।
 सप्तकल्बः सुतस्यास्य चारस्यार्द्धाढके पचेत् ॥ ६४ ॥
 आढकं सर्पिषः पेयं तदग्निबलवृद्धये ।
 निचये पञ्चकर्माणि युञ्ज्याच्चैतद् यथाबलम् ॥ ६५ ॥
 प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेर्दीपनं रूक्षतिक्तकम् ।
 योज्यं कृशस्य व्यत्यासात् स्निग्धरूक्षं कफोदये ॥ ६६ ॥
 क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।
 दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरकैर्युतम् ॥ ६७ ॥
 स्नेहोऽक्षलवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।

स्नेहमेव परं विद्याद् दुर्बलानलदीपनम् ॥ ६८ ॥
 नालं स्नेहसमिधस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
 योऽल्पाग्नित्वात्कफे क्षीणे वर्चः पक्वमपि श्लथम् ॥ ६९ ॥
 मुञ्चेद् यदौषधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम् ।
 तेन स्वमार्गमासीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥ ७० ॥
 समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सन्मुक्षको हि सः ।
 पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वादिमुञ्चति ॥ ७१ ॥
 सघृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
 रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥ ७२ ॥
 चारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपाततः ।
 उदावर्त्तात्ययोक्तव्या निरुहस्नेहवस्तयः ॥ ७३ ॥
 दोषाऽतिवृद्ध्याऽमन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ।
 व्याधिसुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥ ७४ ॥
 अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेद् घृतम् ।
 अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं वृंहणं च तत् ॥ ७५ ॥
 दीर्घकालप्रसङ्गात् तु क्षामक्षीणकृशान् नरान् ।
 प्रसहानां रसैः सामैर्भोजयेत् पिशिताग्निनाम् ॥ ७६ ॥
 लघूणाकटुशोधित्वाद् दीपयन्त्याश्च तेऽनलम् ।
 मांसोपचितमांसत्वात् परं च बलवर्द्धनम् ॥ ७७ ॥
 स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनैः ।
 सम्यक् प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्धते ॥ ७८ ॥
 दीप्तो यथैव स्थाणुश्च वाह्योऽग्निः सारदारुभिः ।
 सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठकीऽनलः ॥ ७९ ॥
 न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
 यथा निरिन्धनो वह्निरत्यो वाऽतीन्धनान्वितः ॥ ८० ॥
 यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवमानुगम् ।

प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ ८१ ॥
 पक्ताद्भूमाश्च धातूँश्च सर्वानोजश्च सङ्क्षिपन् ।
 मारयेत्साशनात् स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ ८२ ॥
 तृट्कासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसम्भवाः ।
 तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमन्दसान्द्रहिमस्थिरैः ॥ ८३ ॥
 अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ।
 सुष्ठुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ ८४ ॥
 निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।
 कृशरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ ८५ ॥
 अश्लीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ।
 मत्स्यान् विशेषतः श्लक्ष्णान् स्थिरतोयचराश्च ये ॥ ८६ ॥
 आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ।
 पयः सहमधूच्छिष्टं घृतं वा दूषितः पिबेत् ॥ ८७ ॥
 गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिः परिप्लुतम् ।
 आनूपरसयुक्तान् वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ॥ ८८ ॥
 श्यामात्रिवृद्धिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
 असक्तत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ॥ ८९ ॥
 सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ ९० ॥
 आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ।
 धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसङ्ख्ये ॥ ९१ ॥
 एतद्वक्तव्यं विरुद्धमन्नं संयोगसंस्कारवशेन चेदम् ।
 इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टाश्चरन्ति यत्साग्निबलस्य शक्तिः ॥ ९२ ॥
 तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैस्तस्मिन् नष्टे याति ना नाशमेव ।
 दोषैर्यस्ते ग्रस्यते रोगसङ्घैर्युक्ते नु स्यान्नोरुजो दीर्घजीवी ॥ ९३ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

कृच्छ्रे वातघ्नतैलाक्तमधोनाभेः समीरजे ।

सुस्निग्धैः स्वेदयेदङ्गं पिण्डसेकावगाहनैः ॥ १ ॥

दशमूलबलैरण्डयवाभोरुपुनर्नवैः ।

कुलत्थकोलपत्तूरवृश्चिकोपलभेदकैः ॥ २ ॥

तैलसर्पिवराहर्चवसाः कथितकल्कितैः ।

सपञ्चलवणाः सिद्धाः पीताः शूलहराः परम ॥ ३ ॥

द्रव्याण्येतानि पानान्ने तथा पिण्डोपनाहने ।

सह तैलफलैर्युञ्ज्यात् साम्प्रानि स्नेहवन्ति च ॥ ४ ॥

सौवर्चलाब्धां मदिरां पिवेन्मूत्ररजापहाम् ।

पैत्ते युञ्जीत शिशिरं सेकलेपावगाहनम् ॥ ५ ॥

पिवेदहरो गोक्षुरकं विदारीं सकसेरुकाम् ।

दृणाख्यं पञ्चमूलञ्च पाक्यं समधुशर्करम् ॥ ६ ॥

वृषकं त्रपुषैर्वारु लट्वावीजानि कुङ्कुमम् ।

द्राक्षाभोभिः पिबेत् सर्वान् मूत्राघातानपोहति ॥ ७ ॥

एवार्ववीजयष्ट्याहृदावीर्वा तण्डुलाश्वना ।

तोयेन कल्कं द्राक्षायाः पिबेत्पर्युषितेन वा ॥ ८ ॥

कफजे वमनं स्वेदं तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम् ।

यवानां विह्वलीः चारं कालसेयञ्च शीलयेत् ॥ ९ ॥

पिवेन्मद्येन सूक्ष्मेलां धात्रीफलरसेन वा ।

सारसास्थिश्वदंष्ट्रैलाव्योषं वा मधुमूत्रवत् ॥ १० ॥

स्वरसं कण्टकार्या वा पाययेन्माचिकान्वितम् ।

शितिवारकवीजं वा तत्रेयं क्षुण्णचूर्णितम् ॥ ११ ॥

धवसप्ताङ्गकुटजं गुडं चोद्धतुरङ्गुलम् ।

कटुकैलाकरञ्जश्च पाक्यं समधुसाधितम् ॥ १२ ॥
 तैर्वा पेयां प्रवालं वा चूर्णितं तण्डुलाम्बुना ।
 सतैलं पाटलाचारं सप्तकत्वोऽथवा शृतम् ॥ १३ ॥
 पाटलीयावशूकाभ्यां पारिभद्रं तिलादपि ।
 क्षारोदकेन मदिरां त्वगीलोषकसंयुताम् ॥ १४ ॥
 पिबेद् गुडोपदंशान् वा लिङ्घ्यादेतान् पृथक् पृथक् ।
 सन्निपातात्मके सर्वे यथावस्थमिदं हितम् ॥ १५ ॥
 अश्मन्यथ चिरोत्थाने वातवस्यादिकेषु च ।
 अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ॥ १६ ॥
 तरुणो भेषजैः साध्यः प्रवृद्धश्चेदमर्हति ।
 तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ १७ ॥
 पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तको वरी ।
 कपोतवङ्गातिबलाभल्लूकोशीरकन्तकम् ॥ १८ ॥
 वृक्षादनी शाकफलं व्याघ्री गुण्डत्रिकण्टकम् ।
 यवाः कुलत्थाः कोलानि वरुणः कतकात् फलम् ॥ १९ ॥
 ऊषकादिप्रतीवापमेषां क्वाथे शृतं घृतम् ।
 भिनत्ति वातसम्भूतां तत् पीतं शीघ्रमश्नो रोम् ॥ २० ॥
 गन्धर्वहस्तवृहती व्याघ्रीगोक्षुरकेक्षुरात् ।
 मूलकल्कं पिबेद्भ्रा मधुरेणाश्मभेदनम् ॥ २१ ॥
 कुशः काशः शरो गुण्ड इत्कटो मोरटोऽश्मभित् ।
 दर्भो विदारी वाराही शाली मूलं त्रिकण्टका ॥ २२ ॥
 भल्लुकः पाटली पाठा पत्तूरः सकुरण्टकः ।
 पुनर्नवा शिरीषश्च तेषां क्वाथे पचेद् घृतम् ॥ २३ ॥
 पिष्टेन तपुषादीनां बीजेनेन्दीवरेण वा ।
 मधुकेन शिलाजेन तत्पित्ताश्मरिभेदनम् ॥ २४ ॥
 वरुणादिः समीरघ्नी गुणावेलाहरेणुका ।

गुग्गुलुर्मरिचं कुष्ठं चित्रकः ससुराह्वयः ॥ २५ ॥
 तैः कल्कितैः कृतावापं मूषकादिगणेन च ।
 भिनत्ति कफजामाशु साधितं घृतमश्मरीम् ॥ २६ ॥
 चारक्षीरयवाग्वादि द्रव्यैः स्वैः स्वैश्च कल्पयेत् ।
 पिचुकाङ्गोक्षकतकशाकेन्दोवरजैः फलैः ॥ २७ ॥
 पीतमुष्णाम्बु सगुडं शर्करापातनं परम् ।
 क्रौञ्चोद्वरासभास्थीनि श्वदंष्ट्रा तालपत्रिका ॥ २८ ॥
 अजमोदाकदम्बस्य मूलं विल्वस्य चौषधम् ।
 पीतानि शर्करां भिद्युः सुरयोष्णोदकेन वा ॥ २९ ॥
 नृत्यकुण्डलबीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।
 अविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरीपातनम् ॥ ३० ॥
 काथश्च शिग्रुमूलोत्थः कटूष्णोऽश्मरीपातनः ।
 तिलापामार्गकदलीपलाशयवसम्भवः ॥ ३१ ॥
 चारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्त्रश्मरीषु च ।
 कपोतवङ्गामूलं वा पिबेदेकं सुरादिभिः ॥ ३२ ॥
 तत्सिद्धं वा पिबेत् क्षीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ।
 हरीतक्यस्थिसिद्धं वा साधितं वा पुनर्नवैः ॥ ३३ ॥
 क्षीराक्षभुग्बर्हिशिखामूलं वा तण्डुलाम्बुना ।
 मूत्राघातेषु विभजेदतः शेषेष्वपि क्रियाम् ॥ ३४ ॥
 वृहत्यादिगणे सिद्धं द्विगुणीकृतगोक्षुरे ।
 तोयं पयो वा सर्पिर्वा सर्वमूत्रविकारजित् ॥ ३५ ॥
 देवदारुं घनं मूर्वां यष्टीं मधु हरीतकीम् ।
 मूत्राघातेषु सर्वेषु सुराक्षीरजलैः पिबेत् ॥ ३६ ॥
 रसं वा धन्वयासस्य कषायं ककुभस्य वा ।
 सुखान्भसा वा त्रिफलां पिष्ट्वां सैन्धवसंयुताम् ॥ ३७ ॥
 व्याघ्रीगोक्षुरकक्वाथे यवागूं वा सफाणिताम् ।

क्वाथे वीरतसदेर्वा ताम्रचूडरसेऽपि वा ॥ ३८ ॥

अद्याहीरतराद्येन भावितं वा शिलाजतु ।

मद्यं वा निगदं पीत्वा रथेनाश्वेन वा व्रजन् ॥ ३९ ॥

शीघ्रवेगेन संचोभात् तथास्य च्यवतेऽश्मरो ।

सर्वथा चोपयोक्तश्चो वर्गो वीरतरादिकः ॥ ४० ॥

रेकार्थं तैल्लवकं सर्पिर्वस्त्रिकर्म च शीलयेत् ।

विशेषादुत्तरान् वस्त्रोन् शुक्राश्मर्याश्च शोधिते ॥ ४१ ॥

तैर्मूत्रमार्गे बलवान् शुक्राशयविशुद्धये ।

पुमान् सुदृढो वृथाणां मांसानां कुक्कुटस्य च ॥ ४२ ॥

कामं सकामाः सेवेत प्रमदा मददायिनीः ।

सिद्धैरुपक्रमैरेभिर्न चेच्छान्तिस्तदा भिषक् ॥ ४३ ॥

इति राजानमापृच्छ्य शस्त्रं साध्ववचारयेत् ।

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ ४४ ॥

निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः ।

अथातुरमुपस्निग्धं शुद्धमीषच्च कर्षितम् ॥ ४५ ॥

अभ्यक्तस्त्रिन्नवपुषमभुक्तं कृतमङ्गलम् ।

आजानुफलकस्थस्य नरस्याङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ ४६ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं निषस्यं वस्त्रचुम्बले ।

ततोऽस्याकुञ्चिते जानुकूर्परे वाससा दृढम् ॥ ४७ ॥

सहाश्रयमनुष्येण बद्धस्याश्वासितस्य च ।

नाभेः समन्तादभ्यज्यादधस्तस्याश्च वामता ॥ ४८ ॥

मृदित्वा मुष्टिना कामं यावदश्मर्यधोगता ।

तैलाक्ते वर्द्धितनखे तर्जनोमध्यमे ततः ॥ ४९ ॥

अदक्षिणे गुदेऽङ्गुल्यौ प्रणिधायानुक्षेवनीम् ।

आसाद्य बलयं नाभ्यामश्मरीं गुदमेद्रयोः ॥ ५० ॥

कृत्वान्तरे तथा वस्त्रं निर्वलीकमनायतम् ।

उत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यावद् ग्रन्थिरिवोन्नतम् ॥ ५१ ॥
 शल्यं स्यात् सेवनीं मुक्ता यवमात्रेण पाटयेत् ।
 अश्रमनेन न यथा भिद्यते सा तथा हरेत् ॥ ५२ ॥
 समग्रं सर्पवक्त्रेण स्त्रीणां वस्तिस्तु पार्श्वगः ।
 गर्भाशयाश्च यस्तासां शस्त्रमुत्सङ्गवत्ततः ॥ ५३ ॥
 न्यसेदतोऽन्यथा ह्यासां मूत्रस्रावी व्रणो भवेत् ।
 मूत्रप्रसेकचरणान्नरस्याप्यपि चैकधा ॥ ५४ ॥
 वस्तिभेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धिं याति न तु द्विधा ।
 विशल्यमुष्णपानीयद्रोण्यां तमवगाहयेत् ॥ ५५ ॥
 तथा न पूर्यतेऽस्रेण वस्तिः पूर्णे तु पीडयेत् ।
 मेदृतः क्षीरीहृत्ताम्बु मूत्रं संशुद्धयेत्ततः ॥ ५६ ॥
 कुर्त्याद् गुडस्य सौहित्यं मध्वाज्याक्तव्रणः पिवेत् ।
 द्वौ कालौ सष्टतां कोष्ठां यवागूं मूत्रशोवनैः ॥ ५७ ॥
 त्रहं दशाहं पयसा गुडाब्धेनाल्पमोदनम्
 भुञ्जीतोर्ध्वं फलान्मैश्वरसैर्जाङ्गलचारिणाम् ॥ ५८ ॥
 क्षीरीहृत्कषायेण व्रणं प्रक्षाल्य लेपयेत् ।
 प्रपीण्डरीकमञ्जिष्ठायुष्याह्वनयनीषधैः ॥ ५९ ॥
 व्रणाभ्यङ्गं पचेत्तैलमेभिरेव निशान्वितैः ।
 दशाहं स्वेदयेच्चैनं स्वमार्गं सप्तरात्रतः ॥ ६० ॥
 मूत्रे त्वगच्छति दहेदश्मरीव्रणमग्निना ।
 स्वमार्गप्रतिपत्तौ तु स्वादुप्रायैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
 तं वस्तिभिर्न चारोहेद्वर्षं रुद्धव्रणोऽपि सः ।
 नगनागाश्वहृत्स्त्रीरथान्नाप्सु भवेत् सः ॥ ६२ ॥
 मूत्रशक्त्वहौ वस्तिवृषणौ सेवनीं गुदम् ।
 मूत्रप्रसेकं योनिं च शस्त्रेणाष्टौ विवर्जयेत् ॥ ६३ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

मेहिनो बलिनः कुर्यादादौ वमनरेचने ।

स्निग्धस्य सर्वपारिष्टनिकुम्भाच्चकरञ्जकैः ॥ १ ॥

तैलैस्त्रिकण्टकाद्येन यथास्वं साधितेन वा ।

स्नेहेन मुस्तदेवाह्वतागरप्रतिव्रापवत् ॥ २ ॥

सुरसादिकप्रायेण दद्यादास्थापनं ततः ।

न्यग्रोधादेस्तु पित्तार्त्तं रसैः शुद्धं च तर्पयेत् ॥ ३ ॥

मूत्रग्रहरुजा गुल्मत्रयाद्यास्त्वपतर्पणात् ।

ततोऽनुबन्धरक्षार्थं शमनानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

असंशोध्यस्य यान्येव सर्वमेहेषु पाययेत् ।

धात्रीरसप्लुतां प्राह्वे हरिद्रां माक्षिकान्विताम् ॥ ५ ॥

दार्वीसुराह्वत्रिफला मुस्ता वा कथिता जले ।

चित्रकत्रिफलादार्वीकजिङ्गान् वा समाक्षिकान् ।

मधुयुक्तं गुडूच्या वा रसमामलकस्य वा ॥ ६ ॥

रोघ्नाभयातोयदकट्फलानां पाठाविडङ्गार्जुनधान्यकानाम् ।

गर्गात्रिदार्वीकमिह्रह्वचानां कफे त्रयः चौद्रयुताः कषायाः ॥ ७ ॥

उशीररोघ्नार्जुनचन्दनानां पटोलनिस्वामलकामृतानाम् ।

रोघ्नाम्बुकालीयकधातकीनां पित्ते त्रयः चौद्रयुताः कषायाः ॥ ८ ॥

यथास्वमेभिः पानान्नं यवगोधूमभावनाः ।

वातोत्त्वणेषु स्नेहांश्च प्रमेहेषु प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

अपूरसक्तुवाय्यादिर्यवानां विस्तृतिर्हिता ।

गवाश्वगुदमुक्तानामथवा वेणुजम्बनाम् ॥ १० ॥

दणधान्यानि सुन्नाद्याः शालिजीर्णः सषष्टिकः ।

श्रीकुङ्कुटोऽम्लः खलकास्तिलसर्वपकिट्टजः ॥ ११ ॥

कपित्थं तिन्दुकं जम्बुस्तत् कृता रागखाण्डवाः ।
 तिक्तं शाकं मधु श्रेष्ठा भक्ष्याः शुष्काः ससक्तवः ॥ १२ ॥
 धन्वमांसानि शूल्यानि परिशुष्कान्ययस्कृतिः ।
 मध्वरिष्टासवा जीर्णाः सीधुः पक्करसोद्भवः ॥ १३ ॥
 तथासनादिसाराम्बुदभ्रांभो माचिकोदकम् ।
 वासितेषु वराकाथे शर्वरोशेषितेष्वहः ॥ १४ ॥
 यवेषु सुकृतान् सक्तून् सचौद्रान् सीधुना पिवेत् ।
 शालसमाह्वकम्पिस्तवचकाचकपित्थजम् ॥ १५ ॥
 रोहोतकं च कुसुमं मधुनाऽद्यात् सचूर्णितम् ।
 कफपित्तप्रमेहेषु पिवेच्चात्रोरसेन वा ॥ १६ ॥
 त्रिकण्टकनिशारोध्रसोमवल्क्यचार्जुनैः ।
 पद्मकाश्मन्तक्रारिष्टचन्दनागुरुदीप्यकैः ॥ १७ ॥
 पटोलमुस्तमस्त्रिष्ठामाद्रोभल्लातकैः पचेत् ।
 तैलं वातकफे पित्ते घृतं मिश्रेषु मिश्रकम् ॥ १८ ॥
 दशमूलं शठो दन्तीं सुराह्वं द्विपुनर्नवम् ।
 मूलं स्रुगर्कयोः पथ्यां भूकदम्बमरुष्करम् ॥ १९ ॥
 करञ्जवरुणान्मूलं पिप्पल्याः पौष्करं च यत् ।
 पृथक् दशपलं प्रस्थान् यवकोलकुलत्थतः ॥ २० ॥
 त्रींश्चाष्टगुणिते तोये विपचेत् पादवर्तिना ।
 तेन द्विपिप्पलीचव्यवचानिचुलरोहिषैः ॥ २१ ॥
 त्रिवृद्विडङ्गकम्पिस्तभाङ्गीर्विल्वैश्च साधयेत् ।
 प्रस्थं घृताज्जयेत् सर्वास्तन्मेहान् प्रिटिका विषम् ॥ २२ ॥
 पाण्डुविद्रधिगुल्मार्षः शोफशोषगरोदरम् ।
 श्वासं कासं वमिं वृद्धिं प्लीहानं वातशोणितम् ॥ २३ ॥
 कुष्ठोन्मादावपस्मारं धात्वन्तरमिदं घृतम् ।
 रोध्रमूर्वाशटोवेक्षभाङ्गीर्नितनखप्लवान् ॥ २४ ॥

कलिङ्गकुष्ठकमुकप्रियङ्गातिविषाग्निकान् ।
 द्वे विशाले चतुर्जातं भूनिम्बकटुरोहिणीम् ॥ २५ ॥
 यवानों पौष्करं पाठां ग्रन्थिं चव्यं फलत्रयम् ।
 कर्षाशमम्बु कलशे पादशेषे सुते हिमे ॥ २६ ॥
 द्वौ प्रस्थौ माज्जिकात् चिन्ना रक्षेत् पचमुपेक्षया ।
 रोध्रासवोऽयं मेहार्शः श्वित्रकुष्ठारुचिकामीन् ॥ २७ ॥
 पाण्डुत्वक् ग्रहणीदोषं स्थूलतां च नियच्छति ।
 साधयेदसनादीनां पलानां विंशतिं पृथक् ॥ २८ ॥
 द्विवहेऽपां क्षिपेत् तत्र पादस्थे द्वे शते गुड्यात् ।
 क्षौद्रादृकाक्षं पलिकं वल्सकादि च कल्कितम् ॥ २९ ॥
 तत् क्षौद्रपिप्पलोचूर्णं प्रदिग्धे घृतभाजने ।
 स्थितं दृढे जतुसृते यवराशौ निधापयेत् ॥ ३० ॥
 खदिराङ्गारतप्तानि बहुशोऽत्र निमज्जयेत् ।
 तनूनि तीक्ष्णलोहस्य पत्राण्यालोहसंचयात् ॥ ३१ ॥
 अयस्कृतिः स्थिता पीता पूर्वस्मादधिका गुणैः ।
 रुचमुद्धर्त्तनं गाढं व्यायामो निशि जागरः ॥ ३२ ॥
 यच्चान्यत् श्लेष्ममेदोघ्नं वहिरन्तश्च तद्धितम् ।
 सुभावितां सारजलैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् ॥ ३३ ॥
 साराम्बुनैव भुञ्जानः शालिजाङ्गलजैः रसैः ।
 सर्वानभिभवेत्येहान् सुबह्वपद्रवानपि ॥ ३४ ॥
 गण्डमालार्बुदग्रन्थिस्थैस्त्यक्तुष्ठभगन्दरान् ।
 कृमिश्लीपदशोफांश्च परं चैतद्रसायनम् ॥ ३५ ॥
 अधनश्छत्रपादत्ररहितो मुनिवर्त्तनः ।
 योजनानां शतं यायात् खनेद्वा सलिलाश्रयान् ॥ ३६ ॥
 गोशक्कम्बवर्त्तिर्वा गोभिरेव सह भ्रमेत् ।
 वृंहयेदौषधाहारैरमेदो मूत्रजैः कृशम् ॥ ३७ ॥

शराविकाद्याः पिटिकाः शोफवत् समुपाचरेत् ।
 अपक्वा व्रणवत् पक्वास्तासां प्राग्रूप एव च ॥ ३८ ॥
 क्षीरिवृक्षास्यु पानाय वस्तुमूत्रं च शस्यते ।
 तीक्ष्णं च शोधनं प्रायो दुर्विरेच्या हि मेहिनः ॥ ३९ ॥
 तैलमैलादिना कुर्याद्गन्धेन व्रणरोपणम् ।
 उद्वर्तने कषायं तु वर्गेणारग्वधादिना ॥ ४० ॥
 परिषेकोऽसनाद्येन पानान्ने वत्सकादिना ।
 पाठा चित्रकशार्ङ्गश्च सारिवा कण्टकारिका ॥ ४१ ॥
 सप्ताहं कौटजं मूत्रं सोमवल्कं नृपद्मम् ।
 संचूर्णं मधुना लिह्यात् तद्वच्चूर्णं न वायसम् ॥ ४२ ॥
 मधुमेहित्वमापन्नो भिषग्भिः परिवर्जितः ।
 शिलाजतुतुलामद्यात् प्रमेहार्तः पुनर्नवः ॥ ४३ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अघातो विद्रधिद्विचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 विद्रधिं सर्वमेवामं शोफवत् समुपाचरेत् ।
 प्रतप्तं च हरेद्रक्तं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥ १ ॥
 पञ्चमूलजलैर्धौतं वातिकं लवणोत्तरेः ।
 भद्रादिवर्गयध्या हतिलैरालेपयेद् व्रणम् ॥ २ ॥
 वैरेचनिकयुक्तेन चैवतेन विशोध्य च ।
 विदारोवर्गसिद्धेन चैवतेनैव रोपयेत् ॥ ३ ॥
 चालितं क्षीरोतोयेन लिम्पेद् यध्यमृतातिलैः ॥
 पैतृ घृतेन सिद्धेन मञ्जिष्ठोशोरपञ्चकैः ॥ ४ ॥
 पयस्या द्विनिशाश्रेष्ठायष्टीदुग्धैश्च रोपयेत् ।
 न्यग्रोधादिप्रवालत्वक्फलैर्वा कफजं पुनः ॥ ५ ॥
 आरग्वधास्युना धौतं सक्तुकुम्भनिशातिलैः ।

लिम्पेत् कुलत्थिका दन्ती त्रिवृच्छ्यामाग्नितिल्वकैः ॥ ६ ॥

ससैन्धवैः सगोमूत्रैस्तैलं कुर्वीत रोपणम् ।

रक्तागन्तूद्भवे कार्या पित्तविद्रधिवत् क्रिया ॥ ७ ॥

वरुणादिगणक्वाथमपक्वोऽभ्यन्तरे स्थिते ।

जषकादिप्रतीवापं पूर्वाह्णे विद्रधौ पिबेत् ॥ ८ ॥

घृतं विरेचनद्रव्यैः सिद्धं ताभ्यां च पाययेत् ।

निरुहं स्नेहवस्तिं च ताभ्यामेव प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

पानभोजनलेपेषु मधुशिशुः प्रयोजितः ।

दत्तावापौ यथादोषमपक्वं हन्ति विद्रधिम् ॥ १० ॥

त्रायन्तीत्रिफलानिम्बकटुकामधुकं समम् ।

त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोऽंशाः पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥

मसूरात्रिस्तुषादष्टौ तत्क्वाथः सघृतो जयेत् ।

विद्रधिगुल्मवोसर्पदाहमोहमदज्वरान् ॥ १२ ॥

दण्मूर्च्छाच्छर्दिहृद्रोगपित्तासृक्कुष्ठकामलाः ।

कुडवं त्रायमाणायाः साध्यमष्टगुणेऽभ्यसि ॥ १३ ॥

कुडवं तद्रसाद्वात्रीस्वरसात् चीरतो घृतात् ।

कर्षांशं कल्कितं तिक्तात्रायन्तीधन्वयासकम् ॥ १४ ॥

सुस्तातामलकी वीरा जीवन्ती चन्दनोत्पलम् ।

पचेदेकात्र संयोज्य तदुघृतं पूर्ववद्गुणैः ॥ १५ ॥

द्राक्षा मधूकं खर्जूरं विदारो सशतावरो ।

पुरुषकाणि त्रिफला तत्क्वाथे पाचयेद् घृतम् ॥ १६ ॥

चीरेक्षुधात्रीनिर्यासे प्राणदाकल्कसंयुतम् ।

तच्छीतं शर्कराक्षौद्रपादिकं पूर्ववद्गुणैः ॥ १७ ॥

हरेच्छृङ्गादिभिरसृक् शिरया वा यथान्तिकम् ।

विद्रधिं पच्यमानं च कोष्ठस्थं वह्निरुन्नतम् ॥ १८ ॥

आलोपनाहयेत् शूले स्थिते तत्रैव पिण्डिते ।

हृत्पार्श्वपीडनात् सुप्तौ दाहादिष्वल्पकेषु च ॥ १८ ॥
 पक्वः स्याद्विद्रधिं भित्त्वा व्रणवत्तमुपाचरेत् ।
 अन्तर्भागस्य चाप्येतच्चिह्नं पक्वस्य विद्रधेः ॥ २० ॥
 पक्वः स्नोतांसि सम्पूर्य स यात्यूर्ध्वमधोऽथवा ।
 स्त्रयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशिनः ॥ २१ ॥
 दशाहं द्वादशाहं वा रचन् भिषगुपद्रवान् ।
 असम्यग्बद्धति क्लेदे वरणादिसुखान्मसा ॥ २२ ॥
 पाययेन्मधुशिशुं वा यवागूं तेन वा कृताम् ।
 यवकोलकुलत्थोत्थयूषैरन्नं च शस्यते ॥ २३ ॥
 ऊर्ध्वं दशाहान्नायन्ती सर्पिषा तैल्लेकेन वा ।
 शोधयेद् बलतः शुद्धः सचौद्रं तिक्तकं पिबेत् ॥ २४ ॥
 सर्वशो गुल्मवच्चैनं यथादोषमुपाचरेत् ।
 सर्वावस्थासु सर्वासु गुग्गुलुं विद्रधिषु च ॥ २५ ॥
 कषायैर्योगिकैर्युक्तात् स्त्रैः स्त्रैस्तद्वच्छिलाजतु ।
 पाकं च वारयेद् यन्नात् सिद्धिः पक्वे हि दैविकी ॥ २६ ॥
 अपि चाशु विदाहित्वाद् विद्रधिः सोऽभिधीयते ।
 सति चालोचयेन्मेहे प्रमेहाणां चिकित्सितम् ॥ २७ ॥
 स्तनजे व्रणवत् सर्वं न त्वेनमुपनाहयेत् ।
 पाटयेत् पालयन् स्तन्यवाहिनीः कृष्णाचूचुकौ ॥ २८ ॥
 सर्वास्त्रामाद्यवस्थासु निर्दुहीत च तत् स्तनम् ।
 शोधयेत् त्रिवृतास्त्रिग्वं हृद्यौ स्नेहैश्चलात्मकम् ॥ २९ ॥
 कोशाम्रतिल्वकैरण्डसुकुमारकमिश्रकैः ।
 ततोऽनिलघ्ननिर्यूहकल्कस्नेहैर्निरूहयेत् ॥ ३० ॥
 रसेन भोजितं यष्टीतैलेनान्वासयेदनु ।
 स्नेदप्रलेपा वातघ्नाः पक्वे भित्त्वा व्रणक्रियाः ॥ ३१ ॥
 पित्तरक्तोद्भवे हृद्वापामपक्वे यथायथम् ।

शोफव्रणक्रियां कुर्यात् प्रततं च हरेदसृक् ॥ ३२ ॥
 गोमूत्रेण पिवेत् कल्कं श्लैष्मिके पीतदारुजम् ।
 विस्त्रापनादृते चात्र श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ॥ ३३ ॥
 पक्वे च पाटिते तैलमिथ्यते व्रणशोधनम् ।
 सुमनोरुष्कराङ्गोक्तसप्तपर्णेषु साधितम् ॥ ३४ ॥
 पटोलनिम्बरजनोविडङ्गकुटजेषु च ।
 मेदोजं मूत्रपिष्टेन सुस्त्रिन्नं सुरसादिना ॥ ३५ ॥
 शिरोविरेकद्रव्यैर्वा वर्जयन् फलसेवनीम् ।
 दारयेद्दृढिपत्रेण सम्यङ्मेदसि सूद्धृते ॥ ३६ ॥
 व्रणं माक्षीककासीससैन्धवप्रतिसारितम् ।
 सीव्येदभ्यञ्जनं चास्य योज्यं मेदोविशुद्धये ॥ ३७ ॥
 मनःशिलैलासुमनोग्रन्थिभक्तातकैः कृतम् ।
 तैलमात्रणसन्धानात् स्नेहस्नेदी च शीलयेत् ॥ ३८ ॥
 मूत्रजं स्नेदितं स्निग्धैर्वस्त्रपट्टेन वेष्टितम् ।
 विध्येदधस्तात् सेवन्त्याः स्नावयेच्च यथोदरम् ॥ ३९ ॥
 व्रणञ्च स्थगिकाबद्धं रोपयेदन्त्रहेतुके ।
 फलकोशमसम्प्राप्ते चिकित्सा वातवृद्धिवत् ॥ ४० ॥
 पचेत् पुनर्नवतुलां तथा दशपलाः पृथक् ।
 दशमूलपयस्याञ्च गन्धै रण्डशतावरोः ॥ ४१ ॥
 द्विदर्भशरकाशेक्षुमूलपोटमलान्विताः ।
 वह्नेपामष्टभागस्थे तत्र त्रिंशत्पलं गुडात् ॥ ४२ ॥
 प्रस्थमेरण्डतैलस्य द्वौ घृतात्पयसस्तथा ।
 आवपेद्विपलांशञ्च कृष्णातन्मूलसैन्धवम् ॥ ४३ ॥
 यष्टीमधुकम्बुहीकायवानि नागराणि च ।
 तत्सिद्धं सुकुमाराख्यं सुकुमारं रसायनम् ॥ ४४ ॥
 वातातपाध्वयानादिपरिहार्येष्वयन्त्रणम् ।

प्रयोज्यं सुकुमाराणामोश्चराणां सुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥
 नृणां स्त्रीवृन्दभर्तृणामलक्ष्म्योक्लिनाशनम् ।
 सर्वकालोपयोगेन कान्तिलावण्यपुष्टिदम् ॥ ४६ ॥
 वर्धं विद्रधिगुल्माशोयोनिमेद्रानिलात्तिष्ठु ।
 शोफोदरखुड्ग्रीहविड्विवन्धेषु चोत्तमम् ॥ ४७ ॥
 यायाद्वर्धं न चेच्छान्तिं स्नेहरेकानुवासनैः ।
 वस्तिर्कर्म पुरः कृत्वा वङ्गणस्थं ततो दहेत् ॥ ४८ ॥
 अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतोऽर्धेन्दुवक्रया ।
 अङ्गुष्ठस्योपरिस्त्रावपीतं तन्तुसमञ्च यत् ॥ ४९ ॥
 उत्क्षिप्य सूच्या तत् तिर्यग्दहेत् छित्त्वा यतो गदः ।
 ततोऽन्यपार्श्वेऽन्ये त्वाहुर्दहेद्दानामिकाङ्गुलैः ॥ ५० ॥
 गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे भोज्जि चायं विधिः स्मृतः ।
 कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्यां च यतो गदः ॥ ५१ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो गुल्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 गुल्मं बद्धशक्नुदातं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
 रुचशीतोद्भवं तैलैः साधयेद्वातरोगिकैः ॥ १ ॥
 पानान्नान्वासनाभ्यङ्गैः स्निग्धस्य स्नेदमाचरेत् ।
 आनाहवेदनास्तम्भविवन्धेषु विशेषतः ॥ २ ॥
 स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुख्यणम् ।
 भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्नेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥
 स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।
 पक्काशयगते वस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ ४ ॥
 दोमेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।
 वृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥

पुनः पुनः स्नेहपानं निरुह्यः सानुवासनाः ।
 प्रयोज्या वातजे गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणः ॥ ६ ॥
 वस्तिकर्म परं विद्याद् गुल्मघ्नं तच्च मारुतम् ।
 स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ ७ ॥
 तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरुह्यैः सानुवासनैः ।
 प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८ ॥
 हिङ्गुसौवर्चलव्योषविड्दाडिमदीप्यकैः ।
 पुष्कराजाजिधान्याम्नवेतसच्चारचित्रकैः ॥ ९ ॥
 शठोवचाजगन्धैः लासुरसैर्दधिसंयुतैः ।
 शूलानाहहरं सर्पिः साधयेद्वातगुल्मिनाम् ॥ १० ॥
 हृषुषोषणपृथ्वीकापञ्चकोलकदीप्यकैः ।
 साजाजिसैन्धवैर्दध्ना दुग्धेन च रसेन च ॥ ११ ॥
 दाडिमान्मूलकात् कोलात्पचेत् सर्पिर्निहन्ति तत् ।
 घातगुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः ॥ १२ ॥
 योन्यर्शोग्रहणीदोषकासश्वासारुचिज्वरान् ।
 दशमूलं बलां कालां सुषवीं द्वौ पुनर्नवी ॥ १३ ॥
 पौष्करैरण्डरास्त्राश्वगन्धभाङ्ग्यमृताशठीः ।
 पचेद्गन्धपलाशश्च द्रोणेऽपां द्विपलोन्मत्तम् ॥ १४ ॥
 यवैः कोलैः कुलत्थैश्च माषैश्च प्रास्थिकैः सह ।
 क्वाथेऽस्मिन् दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५ ॥
 स्त्ररसैर्दाडिमास्त्रातमातुलुङ्गोद्भवैर्युतम् ।
 तथा तुषाम्बुधान्याम्नयुतैः श्लक्ष्णैश्च कल्कितैः ॥ १६ ॥
 भाङ्गीतुम्बुरुषङ्ग्रन्थाग्रनिरास्त्राग्निधान्यकैः ।
 यवानकयवान्यम्नवेतसांसितजीरकैः ॥ १७ ॥
 अजाजीहिङ्गुहृषुषाकारवीट्षकोषकैः ।
 निङ्गुम्बुङ्गुम्बुर्वेभपिप्पलीवेत्तदाडिमैः ॥ १८ ॥

श्वदंष्ट्रात्रपुषेर्वारवोजहिंसाशमभेदकैः ।

मिसिद्धिचारसुरससारिवानोलिनीफलैः ॥ १८ ॥

त्रिकटुत्रिपटूपेतैर्दाधिकं तद् व्यपोहति ।

रोगानाशतरान् पूर्वान् कष्टानपि च शीलितम् ॥ २० ॥

अपस्मारगरोन्मादमूत्राघातानिलामयान् ।

शूषणत्रिफलाधान्यचविकावेक्षचित्रकैः ॥ २१ ॥

कल्कोक्ततैर्घृतं पक्वं सक्षीरं वातगुल्मानुत् ।

तुलां लशुनकन्दानां पृथक् पञ्चपलांशकम् ॥ २२ ॥

पञ्चमूलं महश्चाश्वभाराहं तद्विपाचयेत् ।

पादशेषं तदर्धेन दाडिमस्त्रसं सुराम् ॥ २३ ॥

धान्याम्नं दधि चादाय पिष्टांश्चार्धपलांशकान् ।

शूषणत्रिफलाहिङ्गुयवानोचव्यदोष्यकान् ॥ २४ ॥

सान्त्वकेतससिन्धूत्यदेवदारुन् पचेद् घृतात् ।

तैः प्रस्थं तत्परं सर्ववातगुल्माविकारजित् ॥ २५ ॥

षट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि ।

प्रसन्नया वा क्षीरार्थः सुरया दाडिमेन वा ॥ २६ ॥

घृते मारुतगुल्मान्नः कार्थ्यो दध्नः सरेण वा ।

वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाग्निमरुचिं यदि ॥ २७ ॥

हृत्तासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुक्लिखेत्तु तम् ।

शूलानाहविवन्धेषु ज्ञात्वा सस्नेहमाश्रयम् ॥ २८ ॥

निर्यूहचूर्णवटकाः प्रयोज्या हृतभेषजैः ।

कोलदाडिमघर्माश्वतक्रमद्यास्त्रकाञ्जिकैः ॥ २९ ॥

मण्डेन वा पिबेत् प्रातश्चूर्णान्यन्नस्य वा पुरः ।

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितान्यसक्तद्रसे ।

कुर्वीत कामुक्ततरान् वटकान् कफवातयोः ॥ ३० ॥

हिङ्गुवचाविजयापशुगन्धादाडिमदीप्यकधान्यकपाठाः ।

पुष्करमूलशठीहपुषाग्निचारयुगत्रिपटुत्रिकटूनि ॥३१॥

साजाजिचव्यं सहतिन्तिङोकां सवेतसान्धं विनिहन्ति चूर्णम् ।

हृत्पाश्वं वस्तित्रिकयोनिपायुशूलानि वायामकफोद्भवानि ॥३२॥

कच्छान् गुल्मान् वातविण्मूत्रसङ्गं

कण्ठे बन्धं हृदग्रहं पाण्डुरोगम् ।

अनाश्रद्धाप्नीहदुर्नामहिंसा-

वर्ध्नाभ्यान्श्वासकासाग्निसादान् ॥ ३३ ॥

लवणयवानोदीप्यककणनागरमुत्तरोत्तरं वृद्धम् ।

सर्वसमांशहरीतकीचूर्णं वैश्वानरः साक्षात् ॥ ३४ ॥

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जोरके द्वे

समधरणघृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकत्रलभोज्यः सर्पिषा चूर्णकोऽयं

जनयति भृशमग्निं वातगुल्मं निहन्ति ॥ ३५ ॥

हिङ्गुग्राविडशुण्डाजाजिविजयावाद्याभिधानामयैः

चूर्णः कुम्भनिकुम्भमूलसहितैर्भागोत्तरं वर्द्धितैः ।

पीतः कोष्णजलेन कोष्ठजरुजो गुल्मोदरादीनयं

शार्दूलः प्रसभं प्रमथ्य हरति व्याधोन् मृगौघानिव ॥३६॥

सिन्धूत्थपथ्याकणदीप्यकानां चूर्णानि तोयैः पिबतां कवोणैः ।

प्रयाति नाशं कफवातजन्मा नाराचनिर्भिन्न इवामयौघः ॥३७॥

पूतीकपत्रगजचिभटचव्यवङ्गि-

व्योषं च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।

दग्ध्वा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यं

गुल्मोदरश्चयथपाण्डुगदोद्भवेषु ॥ ३८ ॥

हिङ्गुत्रिगुणं सैन्धवमस्मात् त्रिगुणं तु तैलमैरण्डम् ।

तत् त्रिगुणरसोनरसं गुल्मोदरवर्ध्ना शूलघ्नम् ॥ ३९ ॥

मातुलुङ्गरसो हिङ्गुदाडिमं विडसैन्धवम् ।

सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ४० ॥
 शुण्ठ्याः कर्षं गुडस्य द्वौ धौतात् कण्ठतिलात् पलम् ।
 खादन्नेकत्र संचूर्ण्य कोष्णक्षीरानुयोजितम् ॥ ४१ ॥
 वातहृद्रोगगुल्माशोयोनिशूलशकटप्रहान् ।
 पिवेदेरण्डतैलं तु वातगुल्मो प्रसन्नया ॥ ४२ ॥
 श्लेष्मण्यनुबले वायौ पित्ते तु पयसा सह ।
 विवृद्धं यदि वा पित्तं सन्तापं वातगुल्मिनः ॥ ४३ ॥
 कुर्याद्विरेचनीयोऽसौ सस्नेहैरानुलोमिकैः ।
 तापानुवृत्तावेवं च रक्तं तस्याऽवसेचयेत् ॥ ४४ ॥
 साधयेत् शुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःपलम् ।
 क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाचयेत् ॥ ४५ ॥
 वातगुल्ममुदावर्त्तं गृध्रसौ विषमज्वरम् ।
 हृद्रोगं विद्रधिं शोषं साधयत्याशु तत् पयः ॥ ४६ ॥
 तैलं प्रसन्नागोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
 गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ४७ ॥
 चित्रकग्रन्थिकैरण्डशुण्ठोक्ताथः परं हितः ।
 शूलानाहविवन्धेषु सहिष्णुविडसैन्धवः ॥ ४८ ॥
 पुष्करैरण्डयोर्मूलं यवधन्वयवासकम् ।
 जलेन कथितं पीतं कोष्ठदाहरुजापहम् ॥ ४९ ॥
 वाय्वाह्नैरण्डदर्भाणां मूलं दारु महौषधम् ।
 पीतं निःक्वाथ्य तोयेन कोष्ठपृष्ठप्रसूलजित् ॥ ५० ॥
 शिक्वाजं पयसाऽनल्पप्रघ्नमूलशृतेन वा ।
 वातगुल्मो पिवेद्वायुमुदावर्त्तं तु भोजयेत् ॥ ५१ ॥
 स्निग्धं पैप्पलिकैर्यूषैर्मूलकानां रसेन वा ।
 बह्विण्मारुतोऽस्त्रीयात् क्षीरेणोष्णेन यावकम् ॥ ५२ ॥
 कुल्माषान् वा बहुस्नेहान् भक्षयेत्तवणोत्तरान् ।

नीलिनीत्रिवृतादन्तीपथ्याकम्पितकैः सह ॥ ५३ ॥
 समलाय घृतं देयं सविडम्बारनगरम् ।
 नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ॥ ५४ ॥
 पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीं च पालिकानि जलादके ।
 रसेऽष्टभागशेषे तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५५ ॥
 दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ।
 तप्तो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ॥ ५६ ॥
 जीर्णे सम्यग्विरिक्तञ्च भोजयेद्रसभोजनम् ।
 गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्ड्यामयज्वरान् ॥ ५७ ॥
 श्लिचं ग्रीहानमुन्मादं हन्येत नीलिनीघृतम् ।
 कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरीक्रौञ्चवर्तकाः ॥ ५८ ॥
 शालयो मदिराः सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितम् ।
 मितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ॥ ५९ ॥
 समण्डावाक्शोषानं तप्तं वा धान्यकैर्जलम् ।
 स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितम् ॥ ६० ॥
 द्राक्षाभयागुडरसं कम्पितं वा मधुद्रुतम् ।
 कल्पोक्तं रक्तपित्तोक्तं गुल्मे रुच्यौष्णजे पुनः ॥ ६१ ॥
 परं संशमनं सर्पिस्त्रिक्तं वासाघृतं शृतम् ।
 तृणाख्यपञ्चकक्ताथे जीवनीयगणेन वा ॥ ६२ ॥
 शृतं तेनैव वा क्षीरं न्यग्रोधादिगणेन वा ।
 तत्रापि स्रंसनं युञ्ज्याच्छीघ्रमात्ययिके भिषक् ॥ ६३ ॥
 वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा पयसाऽपि वा ।
 रसेनामलकेक्षूणां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६४ ॥
 पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्त्रिस्तब्धं पित्तगुल्मानुत् ।
 पिबेद्वा तैल्वकं सर्पिर्यक्षोक्तं पित्तविद्रवौ ॥ ६५ ॥
 द्राक्षां पयस्यां मधुकं चन्दनं पद्मकं मधु ।

पिबेत्तण्डुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ६६ ॥
 द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
 अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥ ६७ ॥
 पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
 तेन निहन्तदोषस्य गुचमः शाम्यति पित्तिकः ॥ ६८ ॥
 दाहेऽभ्यङ्गो घृतैः शीतैः साज्यैर्लेपो हिमौषधैः ।
 स्पर्शः सरोरुहां पत्रैः पात्रैश्च प्रचलज्जलेः ॥ ६९ ॥
 विदाहपूर्वरूपेषु शूले वज्जेश्च मार्दवे ।
 बहुशोऽपहरेद्रक्तं पित्तगुल्मे विशेषतः ॥ ७० ॥
 छिन्नमूला विदह्यन्ते नः गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
 रक्तं हि व्यस्नतां याति तच्च नास्ति न चाऽस्ति रुक् ॥ ७१ ॥
 हृतदोषं परिस्नानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।
 समाश्वस्तं सशेषार्त्तिं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ७२ ॥
 रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियाममुपलभ्य वा ।
 गुल्मो पाकोन्मुखे सर्वा पित्तविद्रधिबत् क्रिया ॥ ७३ ॥
 शालिर्गव्याजपयसा पटोली जाङ्गलं घृतम् ।
 धात्रीपरूषकं द्राक्षा खर्जूरं दाडिमं सिताम् ॥ ७४ ॥
 भोज्यं पानेऽम्बुबलयाः वृहत्याद्यैश्च साधितम् ।
 श्लेष्मजे वामयेत् पूर्वमवम्यमुपवासयेत् ॥ ७५ ॥
 तिक्तोष्णकटुसंस्पर्शा वक्त्रिं सन्मुचयेत्ततः ।
 हिङ्गुादिभिश्च द्विगुणक्षारहिङ्गुस्त्वेतसैः ॥ ७६ ॥
 निगूढं यदि वोन्नद्धं स्तिमितं कठिनं स्थिरम् ।
 अनाहादियुतं गुल्मः संशोध्य विनयेदनु ॥ ७७ ॥
 घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिणा ।
 सव्योषक्षारलवणं सहिङ्गुविडदाडिमम् ॥ ७८ ॥
 कफगुल्मः जयत्यासु दशमूलघृतं घृतम् ॥

भस्मातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ॥ ७८ ॥

अल्पं तोयादके सार्धं पादशेषेण तेन च ।

तुल्यं घृतं तुल्यपयो विपचेदक्षसम्मितैः ॥ ८० ॥

विद्धङ्गहिङ्गुसिन्धूत्ययावशूकशठीविडैः ।

सद्दीपिरास्त्रायध्याह्वषड्ग्रन्थाकणनागरैः ॥ ८१ ॥

एतद्भस्मातकघृतं कफगुल्माहरं परम् ।

भीहपाण्ड्वामयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥ ८२ ॥

ततोऽस्य गुल्मे देहे च समस्तो स्वेदमाचरेत् ।

सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ॥ ८३ ॥

या क्रिया क्रियते याति सा सिद्धिं न विरुद्धिते ।

स्निग्धस्निन्नशरीरस्य गुल्मे शौथिल्यमागते ॥ ८४ ॥

यथोक्तां घटिकां न्यस्येद् गृहीतेऽपनयेच्च ताम् ।

वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा छिन्द्याद् गुल्मं प्रमाणवित् ॥ ८५ ॥

विमार्गाजपदादर्शैर्यथा लाभं प्रपीडयेत् ।

प्रमृज्याद् गुल्ममेवैकं न त्वन्महदयं स्पृशेत् ॥ ८६ ॥

तिलैरण्डातसोबीजसर्षपैः परिलिप्य च ।

श्लेष्मगुल्ममयस्त्रात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेत्ततः ॥ ८७ ॥

एवं च विस्मृतं स्थानात् कफगुल्मं विरेचनैः ।

सस्नेहैर्वस्तिभिश्चैनं शोधयेद्दशमूलकैः ॥ ८८ ॥

पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैः पचेत् ।

एरण्डतैलहविषोः प्रस्थौ पयसि षड्गुणे ॥ ८९ ॥

सिद्धोऽयं मिश्रकः स्नेहो गुल्मानां संसनं हितम् ।

वृद्धिविद्रधिशूलेषु वातव्याधिषु चामृतम् ॥ ९० ॥

पित्रेहा नीलिनीसर्पिर्मात्रया द्विपलीकया ।

तथैव सुक्लमाराख्यं घृतान्यौदरिकाणि वा ॥ ९१ ॥

द्रोणेऽभसः पचेद्दन्त्याः पलानां पञ्चविंशतिम् ॥

चित्रकस्य तथा पथ्यास्तावतीस्तद्रसे स्मृते ॥ ८२ ॥
 द्विप्रस्थे साधयेत् पूते क्षिपेद्वन्तीसमं गुडम् ।
 तैलात्पलानि चत्वारि त्रिवृतायाश्च चूर्णतः ॥ ८३ ॥
 कणाकर्षी तथा शुण्ठ्याः सिद्धे लेहे तु शीतले ।
 मधुतैलसमं दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकाम् ॥ ८४ ॥
 अतो हरीतकीमेकां सावलेहपलामदन् ।
 मुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ ८५ ॥
 गुल्माद्द्रोगदुर्नामशोफानाहगरोदरान् ।
 कुष्ठोत्क्लेशाश्चिप्लीहग्रहणोविषमज्वरान् ॥ ८६ ॥
 घ्नन्ति दन्तीहरीतक्यः पाण्डुतां च सकामलाम् ।
 सुधाक्षीरद्रवं चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम् ॥ ८७ ॥
 कार्ष्णिकं मधुसर्पिर्भ्यां लोढ्वा साधु विरिच्यते ।
 कुष्ठश्यामात्रिवृद्वन्तीविजयाच्चारगुग्गुलुम् ॥ ८८ ॥
 गोमूत्रेण पिवेदेकं तेन गुग्गुलुमेव वा ।
 निरुहान् कल्पसिध्युक्तान् योजयेद् गुल्मानाशनान् ॥ ८९ ॥
 कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।
 गूढमांसं जयेद् गुल्मां चारारिष्टाग्निकर्मभिः ॥ ९० ॥
 एकान्तरं द्वयन्तरं वा विश्वमय्याथवा त्रयहम् ।
 शरीरदोषबलयोर्वर्धनक्षपणोद्यतः ॥ ९१ ॥
 अशोऽश्मरीग्रहण्युक्ताः चारा योज्याः कफोत्पले ।
 देवदारुत्रिवृद्वन्तीकटुकापञ्चकोलकम् ॥ ९२ ॥
 सर्जिकायावशूकाख्यौ श्रेष्ठापाठोपकुञ्चिताः ।
 कुष्ठं सर्पसुगन्धां च द्वयचांशं पटुपञ्चकम् ॥ ९३ ॥
 पालिकं चूर्णितं तैलवसादधिघृताप्लुतम् ।
 घटास्थान्तः पचेत् पक्वमग्नवर्चे घटे च तम् ॥ ९४ ॥
 चारं गृहीत्वा क्षीरांज्यतक्रमद्यादिभिः पिबेत् ।

गुल्फोदावर्तवर्धार्शोर्जठरपद्मणीकमीन् ॥ १०५ ॥

अपस्मारगरोन्मादयोनिशुक्रामयाश्मरीः ।

क्षारोऽगदोऽयं शमयेद्विषं चाखुभुजङ्गजम् ॥ १०६ ॥

क्षेष्माणं मधुरं क्षिग्धं रसचौरघृताशिनः ।

क्षित्वा भित्त्वाऽऽशयं क्षारः क्षारत्वात्पातयत्यधः ॥ १०७ ॥

मन्देऽग्नावरुचौ सात्त्विकैर्मदैः सस्नेहमश्रुताम् ।

योजयेदासवारिष्टान्निगदन्मार्गशुद्ध्यै ॥ १०८ ॥

शालयः षष्टिका जीर्णाः कुलत्था जाङ्गलं पलम् ।

चिरिविल्वाम्बितर्कारीयवानीवरणाङ्गुराः ॥ १०९ ॥

शिशुस्तरुणविल्वानि बालं शुष्कं च मूलकम् ।

बीजपूरकहिङ्गुस्तवेतसक्षारदाडिमम् ॥ ११० ॥

व्योषं तक्रं घृतं तैलं भक्तं पानं तु वारुणी ।

घान्ध्यान्त्रं मस्तु तक्रं च यवानोविडचूर्णितम् ॥ १११ ॥

पञ्चमूलशृतं वारि जीर्णं मार्द्वीकमेव वा ।

पिप्प्लोपिप्पलीमूलचित्रकाजाजोसैन्धवैः ॥ ११२ ॥

सुरा गुल्फं जयत्याशु जाङ्गलश्च विमिश्रितः ।

वमनैर्लङ्घनैः स्त्रेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ११३ ॥

वस्तिक्षारासवारिष्टगुल्फिकापथ्यभोजनैः ।

क्षौषिको बद्धमूलत्वाद् यदि गुल्फो न शाम्यति ॥ ११४ ॥

तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्यादन्ते शरादिभिः ।

अथ गुल्फं सपर्यन्तं वाससान्तरितं भिषक् ॥ ११५ ॥

नाभिवस्थन्महृदयं रोमराजीं च वर्जयेत् ।

नातिगाढं परिसृशेच्छरेण ज्वलताऽथवा ॥ ११६ ॥

लोहेनारणिकोत्थेन दारुणा तैन्दुकेन वा ।

ततोऽग्निवेगे शमिते शीतैर्ब्रूण इव क्रिया ॥ ११७ ॥

आमान्वये तु पेयाण्यैः सन्ध्याग्निं विसृज्यते ।

स्वं स्वं कुर्यात् क्रमं मित्रं मित्रदोषे च कालवित् ॥ ११८ ॥
 गतप्रसवकालायै नार्थं गुल्मेऽसम्भवे ।
 स्निग्धस्निग्धशरीरायै दद्यात् स्नेहविरचनम् ॥ ११९ ॥
 तिलकाथो घृतगुडव्योषभाङ्गीरजोऽन्वितः ।
 यानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषितः ॥ १२० ॥
 भाङ्गीकृष्णाकरञ्जत्वग्ग्रन्थिकामरदारुजम् ।
 चूर्णं तिलानां काथेन पीतं गुल्मारुजापहम् ॥ १२१ ॥
 पलाशचारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।
 गुल्माशैथिल्यजननीं पक्ता मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १२२ ॥
 न प्रभिद्येत यद्येवं दद्याद्योनिविरचनम् ।
 चारेण युक्तं पल्लवं सुधाचीरेण वा ततः ॥ १२३ ॥
 ताभ्यां वा भावितान् दद्याद् योनौ कटुकमत्स्यकान् ।
 वराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकान् वा सुभावितान् ॥ १२४ ॥
 किण्वं वा सगुडचारं दद्याद् योनौ विशुद्धये ।
 रक्तपित्तहरं चारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १२५ ॥
 लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रयोजयेत् ।
 वस्तिं सचीरगोमूत्रं सचारं दाशमूलिकम् ॥ १२६ ॥
 भवर्त्तमाने रुधिरे हितं गुल्माप्रभेदनम् ।
 यमकाभ्यक्तदेहायाः प्रवृत्ते समुपेक्षणम् ॥ १२७ ॥
 रसौदनस्तथाऽऽहारः पानं च तरुणी सुरा ।
 रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ॥ १२८ ॥
 कार्थ्या वातरुगार्त्तायाः सर्वा वातहराः पुनः ।
 घनाह्लादाबुदावर्त्तबलासन्नौ यथायथम् ॥ १२९ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।
 सम्भवत्युदरं तस्मात् नित्यमेनं विरेचयेत् ॥ १ ॥
 पाययेत्तैलमैरण्डं समूत्रं सपयोऽपि वा ।
 मासं द्वौ वाऽथवा गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा ॥ २ ॥
 पिवेद् गोक्षीरमुक् स्याद्वा करभीक्षीरवर्त्तनः ।
 दाहानाहातिदण्डं चूर्णापरीतस्तु विशेषतः ॥ ३ ॥
 रुक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धिकाङ्क्षिणाम् ।
 स्नेहनीयानि सर्पींषि जठरघ्नानि योजयेत् ॥ ४ ॥
 षट्पलं दशमूलाम्बु मस्तुद्वयाढकसाधितम् ।
 नागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाढकम् ॥ ५ ॥
 मस्तुनः साधयित्वैतत् पिबेत्सर्वोदरापहम् ।
 कफमारुतसम्भूते गुल्मे च परमं हितम् ॥ ६ ॥
 चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।
 कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सचारं जठरी पिबेत् ॥ ७ ॥
 यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलस्य चान्भसा ।
 सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वा पाययेद् घृतम् ॥ ८ ॥
 एभिः स्निग्धाय सञ्जाते बले शान्ते च मारुते ।
 सस्ते दोषाशये दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ९ ॥
 पटोलमूलं त्रिफलां निशां वेङ्गं च कार्ष्णिकम् ।
 काम्पिलानीलिनिकुम्भभागान् द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १० ॥
 पिबेत्सूक्ष्मं मूत्रेण पेयां पूर्वं ततो रसैः ।
 विरक्तो जाङ्गलैरद्यात्ततः षड्दिवसं पयः ॥ ११ ॥
 शृतं पिवेद् व्योषयुतं पीतमेवं पुनः पुनः ।
 हन्ति सर्वोदराखेतञ्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ १२ ॥

गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् ।
 पिवेत्कर्कन्धुमृद्दीकाकोलाभोमूत्रसोधुभिः ॥ १३ ॥
 यवानो हृषुषाधान्यं शतपुष्पोपकुञ्चिका ।
 कारवीं पिप्पलीमूलमजगन्धा शठी वचा ॥ १४ ॥
 चित्रकाजजिकं व्योषं स्वर्णक्षीरी फलत्रयम् ।
 द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ १५ ॥
 विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ।
 त्रिवृद्विशले द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा ॥ १६ ॥
 एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।
 नैवं प्राप्याभिवर्द्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ १७ ॥
 तक्रणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदरास्वना ।
 श्मामाहवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १८ ॥
 दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाम्भोभिरर्शुभिः ।
 परिकर्तं सहचान्धैरुष्णास्वभिरजीर्णकैः ॥ १९ ॥
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
 हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥ २० ॥
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरि कृत्रिमे विषे ।
 यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २१ ॥
 हृषुषां काञ्चनक्षीरीं त्रिफलां नीलिनीफलम् ।
 त्रायन्तीं रोहिणीं तिक्तां सातलां त्रिवृतां वचाम् ॥ २२ ॥
 सैन्धवं काललवणं पिप्पलीं चिति चूर्णयेत् ।
 दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ॥ २३ ॥
 पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु प्लीङ्गि सर्वोदरेषु च ।
 श्वित्रे कुष्ठेष्वजरके सद्ने विषमेऽनले ॥ २४ ॥
 शोफार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ।
 वातपित्तकफांश्चांशु विरेकेण प्रसाधयेत् ॥ २५ ॥

नीलिनीं निचुलं व्योषं चारौ लवणपञ्चकम् ।
 चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ २६ ॥
 पूर्ववच्च पिवेद् दुग्धं क्षामः शुद्धोऽन्तरान्तराः ।
 कारभं शव्यमाजं वा दद्यादात्ययिके गदे ॥ २७ ॥
 स्नेहमेव विरेकार्थं दुर्बलेभ्यो विशेषतः ।
 हरीतकीसूक्ष्मरजः प्रस्थयुक्तं घृताढकम् ॥ २८ ॥
 अग्नौ विलाप्य मथितं खजेन यवपल्लके ।
 निधापयेत्ततो मासादुद्धृतं गालितं पचेत् ॥ २९ ॥
 हरीतकीनां क्वाथेन दध्ना चान्नेन संयुतम् ।
 उदरं गरमष्ठीलामानाहं गुल्मविद्रधिम् ॥ ३० ॥
 हृत्पथे तत्कुष्ठमुन्मादमपस्मारं च पानतः ।
 सुक्क्षीरयुक्तान्नोक्षीराच्छृतशीतात् खजाहतात् ॥ ३१ ॥
 यज्जातमान्यं सुक्क्षीरसिद्धं तच्च तथागुणम् ।
 क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्द्धेन युतं दधि ॥ ३२ ॥
 जातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिष्टुप्त्रिहं च तद्गुणम् ।
 तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिवेत् ॥ ३३ ॥
 सुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृता षट्पलेन च ।
 एषां चानु पिवेत् पेयां रसं स्नादु पयोऽथवा ॥ ३४ ॥
 घृते जीर्णं विरिक्तञ्च कोष्णं नागरसाधितम् ।
 पिवेदस्वु ततः पेयां ततो यूषं कुलत्थजम् ॥ ३५ ॥
 पिवेद्भूक्षस्थहं त्वेवं भूयो वाऽप्रतिभोजितः ।
 पुनः पुनः पिवेत् सर्पिरानुपूर्व्याऽनयैव च ॥ ३६ ॥
 घृतान्येताति सिद्धानि विदध्यात् कुशलो मिषकः ।
 गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥ ३७ ॥
 पीलुकल्कापांसहं वा घृतमानाहभेदनम् ।
 तैल्यकं नीलिनीं सर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिवेत् ॥ ३८ ॥

हृतदोषः क्रमादश्नन् लघुशाल्योदनं प्रति ।
 उपयुञ्जीत जठरी दोषशेषनिवृत्तये ॥ ३८ ॥
 'हरीतकीसहस्रं' वा गोमूत्रेण पयोऽनुपः ।
 सहस्रं पिप्पलीनां वा स्रक्क्षीरेण सुभावितम् ॥ ४० ॥
 पिप्पलीं वर्द्धमानां वा क्षीराशी वा शिलाजतु ।
 तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्याद्र्करसं तथा ॥ ४१ ॥
 चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिवेत् ।
 मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विश्वभेषजम् ॥ ४२ ॥
 विडङ्गं चित्रको दन्तो चव्यं व्योषं च तैः पयः ।
 कल्कैः कोलसमैः पोत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ॥ ४३ ॥
 भोज्यं भुञ्जीत वा मासं स्रुहीक्षीरघृतान्वितम् ।
 उत्कारिकां वा स्रक्क्षीरपीतपथ्याकणाकृताम् ॥ ४४ ॥
 पार्श्वशूलमुपस्तम्भद्वयहं च समीरणः ।
 यदि कुर्व्यात् ततस्तैलं विस्वक्षारान्वितं पिवेत् ॥ ४५ ॥
 पक्वं वा टिण्डुकबलापलाशं तिलजालजैः ।
 क्षारैः कदल्यपामार्गतकार्जिजैः पृथक् कृतैः ॥ ४६ ॥
 कफे वातेन पित्ते वा ताभ्यां वाप्याहतेऽनिले ।
 बलिनः स्त्रीषधं युक्तं तैलमैरण्डजं हितम् ॥ ४७ ॥
 देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलीशिग्रुकैः ।
 साश्वकर्णैः सगोमूत्रैः प्रदिघ्नादुदरं बहिः ॥ ४८ ॥
 हृत्तिकालीवचाशुण्ठीपञ्चमूलपुनर्नवात् ।
 वर्षाभूधान्यकुष्ठाच्च काथैर्मूत्रैश्च सेचयेत् ॥ ४९ ॥
 विरिक्तं स्नानमुदरं स्वेदितं साल्वलादिभिः ।
 वाससा वेष्टयेदेवं वायुर्नाऽऽधापयेत् पुनः ॥ ५० ॥
 सुविरक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तम् ।
 सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरुहैः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥

सोपस्तम्भश्चापि वायुराध्मापयति यं नरम् ।
 तीक्ष्णाः सच्चारगोमूत्राः शस्यन्ते तस्य वस्तयः ॥ ५२ ॥
 इति सामान्यतः प्रोक्ताः सिद्धा जठरिणां क्रियाः ।
 वातोदरेऽथ बलिनं विदार्यादिशृतं घृतम् ॥ ५३ ॥
 पाययेत् तु ततः स्निग्धं स्वेदिताङ्गं विरेचयेत् ।
 बहुशस्तैल्वकेनैनं सर्पिषा मिश्रकेण वा ॥ ५४ ॥
 कृते संसर्जने क्षीरं बलार्थमवचारयेत् ।
 प्रागुत्कृशान्निवर्त्तते बले लब्धे क्रमात् पयः ॥ ५५ ॥
 यूषैः रसैर्वा मन्दान्नलवणैरिन्धतानलम् ।
 सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेत् ततः ॥ ५६ ॥
 तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन दाशमूलिकवस्तिना ।
 तिलोरुवूकतैलेन वातघ्नान्शृत्येन च ॥ ५७ ॥
 स्फुरणाक्षेपसम्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्त्तिषु ।
 रूक्षं वक्षश्कृद्वातं दीप्ताग्निमनुवासयेत् ॥ ५८ ॥
 अविरेचस्य शमना वस्तिक्षीरघृतादयः ।
 बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते संस्नेह्य सर्पिषा ॥ ५९ ॥
 श्यामात्रिभण्डीत्रिफलाविपक्वेन विरेचयेत् ।
 सितामधुघृताब्धेन निरूहोऽस्य ततो हितः ॥ ६० ॥
 न्यग्रोधादिकषायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृतः ।
 दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिभिः ॥ ६१ ॥
 जाते त्वग्निबले स्निग्धं भूयो भूयो विरेचयेत् ।
 क्षीरेण सत्रिहृत्कल्केनोरुवूकशृत्येन तम् ॥ ६२ ॥
 सातलात्रायमाणभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।
 सकफे वा समूत्रेण सतिक्ताज्येन सानिले ॥ ६३ ॥
 पयसान्यतमेनैषां विदार्यादिशृत्येन वा ।
 भुञ्जीत जठरं चास्य पायसेनोपनाहयेत् ॥ ६४ ॥

पुनः क्षीरं पुनर्वस्त्रं पुनरेव विरेचनम् ।
 क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्यतः पित्तोदरं जयेत् ॥ ६५ ॥
 वत्सकादि विपक्वेन कफे संस्नेह्य सर्पिषा ।
 स्त्रिवं स्रुक्क्षीरसिद्धेन बलवन्तं विरेचितम् ॥ ६६ ॥
 संसर्जयेत् कटुचारयुक्तैरनैः कफापहैः ।
 मूत्रत्रूषणतैलाव्यो निरुहोऽस्य ततो हितः ॥ ६७ ॥
 मुष्ककादिकषायेण स्नेहवस्त्रिश्च तच्छृतः ।
 भोजनं व्योषदुग्धेन कौलत्थेन रसेन वा ॥ ६८ ॥
 स्त्रौमित्यारुचिहृत्तासैर्मन्देऽग्नौ मद्यपाय च ।
 दद्यादरिष्टान् चारांश्च कफस्थानस्थिरोदरे ॥ ६९ ॥
 हिङ्गूपकुल्ये त्रिफलां देवदारु निशाहयम् ।
 भस्मातकं शिगुफलं कटुकां तिक्तकं वचाम् ॥ ७० ॥
 शुण्ठीं माद्रीं घनं कुष्ठं सरलं पटुपञ्चकम् ।
 दाहयेज्जर्जरीकृत्य दधिस्नेहचतुष्कवत् ॥ ७१ ॥
 अन्तर्धूमं ततः चाराद्दिङ्गालपदकं पिबेत् ।
 मदिरादधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥ ७२ ॥
 उदरं गुल्ममष्टीलां तून्धौ कोफं विषूचिकाम् ।
 ग्रीहहृद्रोगगुदजानुदावर्तं च नाशयेत् ॥ ७३ ॥
 जयेदरिष्टगोमूत्रचूर्णायस्थितिपानतः ।
 सचारतैलपानैश्च दुर्बलस्य कफोदरम् ॥ ७४ ॥
 उपनाह्यं ससिद्धार्थकिण्वैर्वीजैश्च मूलकात् ।
 कल्कितैरुदरस्त्रे दमभीक्ष्णं चात्र योजयेत् ॥ ७५ ॥
 सन्निपातोदरे कुर्यान्नातिक्षीणबलानले ।
 दोषोद्रेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमाम् ॥ ७६ ॥
 दन्तीद्रवन्तोफलजं तैलं पाने च शस्यते ।
 क्रियानिवृत्ते जठरे त्रिदोषे तु विशेषतः ॥ ७७ ॥

दद्यादापृच्छ्य तज्जातीन् पातुं मध्येन कल्कितम् ।
 मूत्रं काकादनीगुच्छाकरधोरकसम्भवम् ॥ ७८ ॥
 पानभोजनसंयुक्तं दद्याद् वा स्थावरं विषम् ।
 अस्मिन् वा कुपितः सर्पो विमुञ्चति फले, विषम् ॥ ७९ ॥
 तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ।
 वहिः प्रवर्त्तते भिन्नो विषेणाशु प्रमाथिना ॥ ८० ॥
 तथा व्रजत्यगदतां शरीरान्तरमेव वा ।
 हृतदोषं तु शीताम्बु स्नातं तं पाययेत् पयः ॥ ८१ ॥
 पेयां वा त्रिवृतः शाकं सण्डूक्या वास्तुकस्य वा ।
 कालशाकं यवाख्यं वा खादेत् स्वरससाधितम् ॥ ८२ ॥
 निरम्नलवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नभुक् ।
 मासमेकं ततश्चैवं लघितः स्वरसं पिबेत् ॥ ८३ ॥
 एवं विनिर्हृते शाकैर्दोषे मासात् परं ततः ।
 दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत् कारभं पयः ॥ ८४ ॥
 ग्रीहोदरे यथादोषं क्षिण्वस्य स्नेदितस्य च ।
 शिरां भुक्तवतो दक्ष्णा वामबाहौ विमोचयेत् ॥ ८५ ॥
 लब्धे बले च भूयोऽपि स्नेहपीतं विशोधितम् ।
 समुद्रशुक्तिजं चारं पयसा पाययेत्तथा ॥ ८६ ॥
 अस्त्वशृतं विडकणाचूर्णाब्धं नक्तमालजम् ।
 सोभाञ्जवस्य वा क्वाथं सैन्धवाग्निकणान्वितम् ॥ ८७ ॥
 हिङ्गुादिचूर्णं चाराज्यं युञ्जीत च यथाबलम् ।
 पिप्पली नागरं दन्ती समांशं द्विगुणाभयम् ॥ ८८ ॥
 विडाह्वांशयुतं चूर्णमिदमुष्णाब्धुना पिबेत् ।
 विडङ्गं चिक्रकं सक्तून् सघृतान् सैन्धवं वचाम् ।
 दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मग्रीहाग्रहं पिबेत् ॥ ८९ ॥
 तैलोत्थिश्चैर्बदरकपत्रैः संसर्दितैः समुपनद्धः ।

मुशलेन पीडितोऽनु याति श्लेष्मा पयोभुजो म्रशम् ॥ ८० ॥
 रोहीतकलताः कृताः खण्डशः सामयाजले ॥ ८१ ॥
 मूत्रे वाऽसुहृयास्तत्तु सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ।
 कामला श्लेष्मगुल्मार्शः क्षमिमेहोदरापहम् ॥ ८२ ॥
 रोहीतकत्वचः क्षत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ।
 कोलद्विप्रस्थसंयुतां कषायमुपकल्पयेत् ॥ ८३ ॥
 पालिकैः पञ्चकोलेस्तु तैः समस्तैश्च तुल्यया ।
 हरीतकत्वचा पिष्टैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८४ ॥
 श्लेष्माभिष्विष्टं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ।
 कदल्यास्तिलनालानां चारेण क्षुरकस्य च ॥ ८५ ॥
 तैलं पक्वं जयेत्पानात् श्लेष्मानं कफवातजम् ।
 अशान्तौ गुल्मविधिना योजयेदग्निकर्म च ॥ ८६ ॥
 अप्राप्तपिच्छासलिले श्लेष्मि वातकफोत्पले ।
 पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींश्च क्षीरवस्तयः ॥ ८७ ॥
 रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ।
 यक्षति श्लेष्मवत्कर्म दक्षिणे तु भुजे शिराम् ॥ ८८ ॥
 स्निग्धाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।
 सतैलं लवणं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ॥ ८९ ॥
 परिस्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णं चास्मै विरेचनम् ।
 उदावर्त्तहरं कर्म कार्यं यच्चानिलापहम् ॥ ९० ॥
 क्षिद्रोदरमृते स्नेदात् क्षेप्सोदरवदाचरेत् ।
 जातं जातं जलं स्राव्यमेवं तद्यापयेद्भिषक् ॥ ९१ ॥
 अपां दोषहराख्यादौ योजयेदुदकोदरे ।
 मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधचारवन्ति च ॥ ९२ ॥
 दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ।
 श्वारं छागकरीषाणां मृतं मूत्रेऽग्निना पचेत् ॥ ९३ ॥

घनीभवति तस्मिंश्च कर्षांश्च चूर्णितं क्षिपेत् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं शुण्ठीलवणपञ्चकम् ॥ १०४ ॥
 निकुम्भकुम्भत्रिफलास्वर्णक्षीरोविषाणिकाः ।
 स्वर्जिकाचारषड्ग्रन्थासातलायवशूकजम् ॥ १०५ ॥
 कोलाभा गुटिकाः कृत्वा ततः सौवीरकाष्ठताः ।
 पिबेदणरके शोफे प्रवृद्धे चोदकोदरे ॥ १०६ ॥
 इत्यौषधैरप्रशमे त्रिषु बद्धोदरादिषु ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् शस्त्रमार्त्तबन्धुनृपार्थितः ॥ १०७ ॥
 स्निग्धस्निन्नलनोर्नाभेरधोवद्धक्षतान्त्रयोः ।
 षाटयेदुदरं मुक्त्वा वामतश्चतुरङ्गुलात् ॥ १०८ ॥
 चतुरङ्गुलमानं तु निष्कास्यान्त्राणि तेव च ।
 निरीच्यापनयेद् बालमललेपोपलादिकम् ॥ १०९ ॥
 छिद्रे तु शल्यमुद्धृत्य विशोध्यान्त्रं परिस्रवम् ।
 मर्कोटैर्दंशयेच्छिद्रं तेषु लग्नेषु चाहरेत् ॥ ११० ॥
 कार्यं भूर्ध्नोऽनु चान्त्राणि यथास्थानं निवेशयेत् ।
 अक्तानि मधुसर्पिर्भ्यामथ सीव्येद् वह्निर्त्रणम् ॥ १११ ॥
 ततः कृष्णमृदालिष्य बध्नीयाद् यष्टिमिश्रया ।
 निवातस्थः पयोवृत्तिः स्नेहद्रोण्यां वसेत्ततः ॥ ११२ ॥
 सजले जठरे तैलेरभ्यक्तस्यानिलापहैः ।
 स्निन्नस्थोष्णाम्बुना कक्षमुदरे परिवेष्टिते ॥ ११३ ॥
 बद्धच्छिद्रोदितस्थाने विध्येदङ्गुलमात्रकम् ।
 निधाय तस्मिन्नाङ्गीं च स्नावयेदर्द्धमभ्रसः ॥ ११४ ॥
 अथास्य नाडीमाकृष्य तैलेन लवणेन च ।
 त्रणमभ्यज्य बद्धा च वैष्टयेद्वाससोदरम् ॥ ११५ ॥
 तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा यावदाषोडशं दिनम् ।
 तस्य विश्रम्य विश्रम्य स्नावयेदल्पशो जलम् ॥ ११६ ॥

विवेष्टयेद्वाढतरं जठरं च श्लथान्श्लथम् ।

निःसृते लङ्घितः पेयामस्नेहलवणां पिवेत् ॥ ११७ ॥

स्यात् क्षीरवृत्तिः षण्मासांस्त्रीन् पेयां पयसा पिवेत् ।

त्रीक्षान्यान् पयसैवाद्यात् फलान्नेन रसेन वा ॥ ११८ ॥

अल्पशः स्नेहलवणं जीर्णं श्यामाककोद्रवम् ।

प्रयतो वत्सरेणैवं विजयेत् तज्जलोदरम् ॥ ११९ ॥

वर्ज्येषु यन्वितो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेन्द्रियः ।

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं यतः ॥ १२० ॥

अतो वातादिशमनो क्रिया सर्वा प्रशस्यते ।

वङ्गिर्मन्दत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ॥ १२१ ॥

तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।

सपञ्चमूलान्यल्पास्त्रपटुसुहृकटूनि च ॥ १२२ ॥

भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां च तण्डुलैः ।

यवाणू पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥ १२३ ॥

पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ।

स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ १२४ ॥

अत्यर्थोष्णान्नलवणं रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ।

गुडं तैलकृतं शंकां वारिपानावगाहयोः ॥ १२५ ॥

आयासाध्वदिवास्त्रप्रयानानि च परित्यजेत् ।

नात्यर्थसान्द्रं मधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते ॥ १२६ ॥

सकणालवणं वाते पित्ते सौषण्यशर्करम् ।

यवानोसैन्धवाजाजीमधुव्यूषैः कफोदरे ॥ १२७ ॥

द्रुषणक्षारलवणैः संयुतं निचयोदरे ।

मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥ १२८ ॥

प्लीहि बद्धे तु हृषुषायवानीपट्टजादिभिः ।

सक्तृणा मक्षिकं छिद्रे व्योषवत् सलिलोदरे ॥ १२९ ॥

गौरवारोचकानाहमन्दवक्त्रतिसारिणाम् ।
 तक्रं वातकफार्त्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥ १३० ॥
 प्रयोगाणां च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।
 स्थैर्यं कृत् सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबन्धहृत् ।
 भेषजोपचिताङ्गानां क्षीरमेवामृतायते ॥ १३१ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 पाण्ड्वामयीः पिबेत् सर्पिरादौ कल्याणकाह्वयम् ।
 पञ्चगव्यं महातिक्तं शृतं वाऽऽरग्वधादिना ॥ १ ॥
 दाडिमात् कुडवो धान्यात् कुडवाह्वं पचं पलम् ।
 चित्रकाच्छृङ्गवेराञ्च पिप्पल्यर्द्धपचं च तैः ॥ २ ॥
 कल्कितैर्विंशतिपचं घृतस्य सलिलादके ।
 सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शः पूहिवातकफार्त्तिनुत् ॥ ३ ॥
 दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवातानुलोमनम् ।
 दुःखप्रसविनीनां च बन्ध्यानां च प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 स्नेहितं वामयेत्तोक्ष्णैः पुनः स्निग्धं च शोधयेत् ।
 पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥ ५ ॥
 दन्तीपलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासृतम् ।
 द्राक्षाञ्जलिं वा मृदितं तत् पिबेत् पाण्डुरोगजित् ॥ ६ ॥
 मूत्रेण पिष्टां पथ्यां वा तत्सिद्धं वा फलत्रयम् ।
 स्वर्णक्षीरीत्रिवृच्छ्यामाभद्रदारुमहौषधम् ॥ ७ ॥
 गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिबेत् ।
 साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥ ८ ॥
 मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसाऽयोरजः पिबेत् ।
 जीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ९ ॥

शुद्धसोभयतो लिङ्गात् पथ्यां मधुघृतद्विताम् ।
 विशालां कटुकां सुस्तां कुष्ठं दारुकलिङ्गकः ॥ १० ॥
 कर्षांश्चाद्विपिचुर्मूर्वा कर्षांश्चांशा मुष्णप्रिया ।
 पीत्वा तच्चूर्णमशोभिः सुखैर्लिङ्गात् ततो मधु ॥ ११ ॥
 पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
 गुल्मानाम्हामवातांश्च रक्तपित्तं च तज्जयेत् ॥ १२ ॥
 वासागुडूचीत्रिफलाकट्टीभूनिम्बनिम्बजः ।
 क्वाथः चौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्तास्रकामलाः ॥ १३ ॥
 व्योषाग्निवेक्षत्रिफलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः ।
 चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकोष्णाशोभिः प्रयोजितम् ॥ १४ ॥
 कामलापाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शोमेहनाशनम् ।
 गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ॥ १५ ॥
 पिप्पलीद्विगुणान् दद्याद् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ।
 ताप्यं दार्व्यास्त्वचं चव्यं ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ १६ ॥
 व्योषादि नवकं चैतच्चूर्णयेद् द्विगुणं ततः ।
 मण्डूरं चाक्षतनिभं सर्वतोऽष्टगुणेऽथ तत् ॥ १७ ॥
 पृथग् विपक्वे गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे ।
 प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् तान् खादेत्तत्रभोजनः ॥ १८ ॥
 एते मण्डूरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ।
 कुष्ठान्यजरकं शोफमूरुस्तम्भमरोचकम् ॥ १९ ॥
 अशौंसि कामलां मेहान् प्लीहानं शमयन्ति च ।
 ताप्याद्विजतुरौष्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ॥ २० ॥
 चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पालिकैः सह ।
 शर्कराष्टपलोन्मिश्राचूर्णिता मधुना द्रुताः ॥ २१ ॥
 पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमं ज्वरम् ।
 कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकम् ॥ २२ ॥

विशेषाहन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ।
 कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ॥ २३ ॥
 भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।
 मिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ २४ ॥
 त्वक्क्षीरीपिप्पलीधात्रीकर्कटाख्याः पलोन्मिताः ।
 निर्दग्धाः फलमूलाभ्यां पञ्च युक्त्या त्रिजातकम् ॥ २५ ॥
 मधु त्रिपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान् गुडान् ।
 दाडिमांस्त्रयः पक्षिरसतोयसुरासवान् ॥ २६ ॥
 तान् भक्षयित्वानुपिवेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।
 पाण्डु कुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शोभगन्दरम् ॥ २७ ॥
 हृन्मूत्रपूतीशुक्राग्निदोषशोषगरोदरम् ।
 कासासृग्दरपित्तासृक्शोफगुल्मगलामयान् ॥ २८ ॥
 मेहवर्ध्मभ्रमान् हन्युः सर्वदोषहराः शिवाः ।
 द्राक्षाप्रस्थं कणाप्रस्थं शर्करार्धतुलां तथा ॥ २९ ॥
 द्विपलं मधुकं शुण्ठीत्वक्क्षीरीं च विचूर्णितम् ।
 धात्रीफलरसे द्रोणे तत् क्षिप्त्वा लेहवत्पचेत् ॥ ३० ॥
 शीतान्मधुप्रस्थयुतान् लिङ्घ्यात् पाणितलं ततः ।
 हलीमकं पाण्डुरोगं कामलाञ्च नियच्छति ॥ ३१ ॥
 कनीयः पञ्चमूलांश्च शस्यते पानभोजने ।
 पाण्डूनां कामलार्त्तानां मृद्वीकामलकाद्रसः ॥ ३२ ॥
 इति सामान्यतः प्रोक्तं पाण्डुरोगभिषग्जितम् ।
 विकल्प्य योज्यं विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ३३ ॥
 स्त्रीहप्रायं पवनजे तिक्तशीतन्तु पैत्तिके ।
 शैषिके कटुरुक्षोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥ ३४ ॥
 सृदं निर्यातयेत् कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः ।
 बलाधानानि सर्पीषि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ ३५ ॥

व्योषवित्स्वद्विरजनीत्रिफलादिपुनर्नवम् ।
 सुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३६ ॥
 वृश्चिकालो च भार्गवी च सचौरैस्तैः शृतं घृतम् ।
 सर्वान् प्रशमयत्याशु विकाराश्चृत्तिकाकृतान् ॥ ३७ ॥
 तद्वत् केसरयष्ट्याह्वपिप्पलीचीरशाड्वलैः ।
 मृदभ्रं षण्णाय तल्लौल्ये वितरेद्भावितां मृदम् ॥ ३८ ॥
 वेलाग्निनिम्बप्रसवैः पाठया मूर्वयाथवा ।
 मृद्भेदमिन्द्रदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजम् ॥ ३९ ॥
 कामलायां तु पित्तघ्नं पाण्डुरोगाविरोधि यत् ।
 पथ्याशतरसे पथ्याह्वन्तार्क्षशतकल्कितः ॥ ४० ॥
 प्रस्यः सिद्धो घृताद्भुक्षकामलापाण्डुरोगनुत् ।
 आरम्बधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ॥ ४१ ॥
 सत्रूरुषणं वित्त्वमात्रं पाययेत् कामलापहम् ।
 पिवेन्निकुम्भकल्कं वा द्विगुणं शीतवारिणा ॥ ४२ ॥
 कुम्भस्य चूर्णं सचौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ।
 त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसम् ॥ ४३ ॥
 प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलात्तायं योजयेत् ।
 निशागैरिकधात्रीभिः कामलापहमञ्जनम् ॥ ४४ ॥
 तिलपिष्टनिभं यस्तु कामलावान् सृजेन्मलम् ।
 कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ ४५ ॥
 रुचशीतगुरुस्वादुव्यायामबलनिग्रहैः ।
 कफसंमूर्च्छितो वायुर्यदा पित्तं वह्निः क्षिपेत् ॥ ४६ ॥
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्खेतवर्चास्तदा नरः ।
 भवेत् साटोपविष्टश्चो गुरुणा हृदयेन च ॥ ४७ ॥
 दौर्बल्याल्पाग्निपाश्चात्तिहिष्माश्वासारुचिज्वरैः ।
 क्रमेणाल्पोऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ ४८ ॥

रक्षैस्तं रुक्चकटुन्मैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ।
 शुष्कमूलकजैर्यूपैः कुलत्थोल्यैश्च भोजयेत् ॥ ४८ ॥
 भृशान्मतीक्ष्णकटु कलवणोष्णञ्च शस्यते ।
 सवीजपूरकरसं लिङ्गाद् व्योषं तथाशयम् ॥ ५० ॥
 स्वं पित्तमेति तेनास्य शक्तदप्यनुरज्यते ।
 वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्यु पद्रवैः ॥ ५१ ॥
 निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ।
 गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥ ५२ ॥
 मांसं माक्षिकधातुं वा किट्टं चाप्यहिरण्यजम् ।
 गुडूचीखरसक्षीरसाधितेन हलोमकी ॥ ५३ ॥
 महिषीहविषा स्निग्धः पिबेच्चात्रीरसेन तु ।
 त्रिवृतां तद्विरिक्तोऽद्यात् स्वादु पित्तानिलापहम् ॥ ५४ ॥
 द्राक्षाक्षेहञ्च पूर्वोक्तं सर्पीषि मधुराणि च ।
 यापनान् क्षीरवस्तींश्च शीलयेत् सानुवासनान् ॥ ५५ ॥
 मार्द्दीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ।
 कासिकं वाभयाक्षेहं पिप्पलीमधुकं बलाम् ॥ ५६ ॥
 पयसा च प्रयुञ्जीत यथादोषं यथाबलम् ।
 पाण्डुरोगेषु कुशलः शोफोक्तञ्च क्रियाक्रमम् ॥ ५७ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 सर्वत्र सर्वाङ्गसरे दोषजे श्वयथौ पुरा ।
 सामे विशोषितो भुक्त्वा लघुकोष्णान्भसा पिबेत् ॥ १ ॥
 नागरातिविषादारुविडङ्गेन्द्रयवोषणम् ।
 अथवा विजयाशुण्ठीदेवदारुपुनर्नवम् ॥ २ ॥
 नवायसं वा दोषाढ्यः शुद्धैः मूत्रहरीतकीः ।

वराक्वाथेन कटुकाकुम्भायस्त्वूषणानि वा ॥ ३ ॥

अथवा गुग्गुलुं तद्वज्जतु वा शैलसम्भवम् ।

मन्दाग्निः शीलयेदामगुरुभिन्नविबद्धविट् ॥ ४ ॥

तक्रं सौवर्चं शव्योषचौद्रयुक्तं गुडभयम् ।

तक्रानुपानमथवा तद्वद्वा गुडनागरम् ॥ ५ ॥

आर्द्रकं वा समगुडं प्रकुञ्चार्द्धविवर्धितम् ।

परं पञ्चपलं मासं यूषक्षीररसाशनः ॥ ६ ॥

गुल्मीदरार्शः श्वयथुप्रमेहान् श्वासप्रतिश्नालसकाविपाकान् ।

सकामलाशोफमनोविकारान् कासं कफश्चैव जयेत्ययोगः ॥ ७ ॥

घृतमार्द्रकनागरस्य कल्कस्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा ।

श्वयथुक्षवथूदराग्निसादैरभिभूतोऽपि पिबन् भवेत्यरोगः ॥ ८ ॥

निरामो बद्धशमलः पिवेच्छ्वयथुपीडितः ।

त्रिकटुत्रिवृतादन्तीचित्रकैः साधितं पयः ॥ ९ ॥

मूत्रं गोर्वा महिष्या वा सक्षीरं क्षीरभोजनः ।

सप्ताहं मासमथवा स्यादुष्ट्रीक्षीरवर्त्तनः ॥ १० ॥

यवानकं यवचारं यवानीं पञ्चकोलकम् ।

मरिचं दाडिमं पाठां धानकामस्रवेतसम् ॥ ११ ॥

बालविल्वश्च कर्षांशं साधयेत् सलिलादके ।

तेन पक्वो घृतप्रस्थः शोफार्शोगुल्ममेहहा ॥ १२ ॥

दध्नश्चित्रकगर्भाद्वा घृतं तत्तक्रसंयुतम् ।

पक्वं सचित्रकं तद्वद् गुणैर्युञ्ज्याच्च कालवित् ॥ १३ ॥

धान्वन्तरं महातिक्तं कल्याणमभयाघृतम् ।

दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ॥ १४ ॥

दत्त्वा गुडंतुलां तस्मिन् लेहे दद्याद्विचूर्णितम् ।

त्रिजातकं त्रिकटुकं किञ्चिच्च यवशूकजम् ।

प्रस्यार्द्धश्च हिमे क्षौद्रान्तं निहन्त्युपयोजितम् ॥ १५ ॥

प्रवृद्धशोफज्वरमेहगुल्फकाश्यामवाताम्लकरक्तपित्तम् ।

वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषश्वासारुचिप्लीहगरोदरश्च ॥ १६ ॥

पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलाभ्युसाधितम् ।

अल्पमल्पं पटुस्नेहं भोजनं श्वयथोर्हितम् ॥ १७ ॥

चारव्योषान्वितैर्मौद्गैः कौलथैः सकणैः रसैः ।

तथा जाङ्गलजैः कूर्मगोधाश्ल्यकजैरपि ॥ १८ ॥

अन्नम् मथितं पाने मद्यान्यौषधवन्ति च ।

अजाजीशठीजीवन्ती कारवी पौष्कराग्निकैः ॥ १९ ॥

विल्वमध्ययवचारवृक्षास्त्रैर्बंदरोन्मितैः ।

कृता पेयाऽऽज्यतैलाभ्यां युक्तिभृष्टा परं हिता ॥ २० ॥

शोफातिसारहृद्रोगगुल्फाशोऽल्पाग्निमेहिनाम् ।

गुणैस्तद्वच्च पाठायाः पञ्चकोलेन साधिता ॥ २१ ॥

शैलियकुष्ठे स्थौणेयरेणुकागुरुपद्मकैः ।

श्रीवेष्टकनखसृक्कादेवदारुप्रियङ्गुभिः ॥ २२ ॥

मांसी मागधिका वन्यधान्यध्यामकबालकैः ।

चतुर्जातकतालीसमुस्तागन्धपलांशकैः ॥ २३ ॥

कुर्यादभ्यञ्जनं तैलं लेपं स्नानाय तूदकम् ।

स्नानं वा निम्बवर्षाभूनक्तमालार्कवारिणा ॥ २४ ॥

एकाङ्गशोफे वर्षाभूकरवीरकक्लिंशुकैः ।

विशालात्रिफलारोध्ननलिकादेवदारुभिः ॥ २५ ॥

हिंसाकोशातकीमाद्रीतालपर्णीजयन्तिभिः ।

स्थूलकाकादनीशालनाकुलोद्वषपर्णीभिः ॥ २६ ॥

वृद्धिर्हिहस्तिकर्णैश्च सुखोष्णैर्लेपनं हितम् ।

अथानिलोत्थे श्वयथौ मासाह्नं त्रिवृतं पिवेत् ॥ २७ ॥

तैलमैरण्डजं वातविड्ढिबन्धे तदेव तु ।

प्राग्भक्तं पयसा युक्तं रसैर्वा कारयेत् तथा ॥ २८ ॥

स्वेदाभ्यङ्गान् समीरघ्नान् लेपमेकाङ्गगे पुनः ।

मातुलुङ्गाग्निमन्येन शरणीहिंसामराह्वयैः ॥ २८ ॥

पैत्ते तिक्तं पिबेत् सर्पिन्यश्रोधाद्येन वा शृतम् ।

क्षीरं तृड्दाहमोहेषु लेपाभ्यङ्गाश्च शीतलाः ॥ ३० ॥

पटोलमूलत्रायन्तीयध्याह्नकटुकाभयाः ।

दारुदार्वीहिमं दन्ती विशाला निचुचं कणा ॥ ३१ ॥

तैः क्वाथः सघृतः पीतो हन्यन्तस्तापतृड्भ्रमान् ।

ससन्निपातवोसर्पशोफदाहविषज्वरान् ॥ ३२ ॥

आरग्वधादिना सिद्धं तैलं स्नेहोद्भवे पिबेत् ।

स्रोतोविबन्धे मन्देऽग्नावरुचौ स्तिमिताशयः ॥ ३३ ॥

चारचूर्णसवारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ।

क्षणापुराणपिण्याकशिग्रुत्वक्सिकतातसोः ॥ ३४ ॥

प्रलेपोन्मर्दने युञ्ज्यात् सुखोष्णा मूत्रकल्किताः ।

ज्ञानं मूत्राश्रसि सिद्धे कुष्ठतर्कारिचित्तकैः ॥ ३५ ॥

कुलत्थनागराभ्यां वा चण्डागुरुविलेपने ।

कालाजशृङ्गीसरलवस्तगन्धाह्वयाह्वयाः ॥ ३६ ॥

एकैषिका च लेपः स्यात् श्वयथावेकगात्रजे ।

यथादोषं यथासन्नं शुद्धिं रक्तावसेचनम् ।

कुर्वीत मिश्रदोषे तु दोषोद्रेकबलात् क्रियाम् ॥ ३७ ॥

अजाजिपाठाघनपञ्चकोलव्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः ।

शोफं त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं निघ्नन्ति भूनिम्बमहोषधैश्च ॥ ३८ ॥

असृताद्वितयं सिवाटिका सुरकाष्ठं सपुरं सगोजलम् ।

श्वयथूदरकुष्ठपाण्डुताक्तमिमेहोर्ध्वकफानिलापहम् ॥ ३९ ॥

इति निजमधिकृत्य पथ्यमुक्तं चतजनिते चतजं विशोधनीयम् ।

शुतिहिमघृतलेपसेकरैर्विषजनिते विषजिञ्च शोफ इष्टम् ॥ ४० ॥

शाम्यानूपं पिशितमबलं शुष्कशाकं तिलान्नं

गोडं पिष्टान्नं दधि सलवणं विज्जलं मद्यमन्त्रम् ।
 धानावल्लूरसमशमनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि
 स्वप्नं रात्रौ श्वयथुगदवान् वर्जयेन्मैथुनं च ॥ ४१ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

आदावेव विसर्पेषु हितं लङ्घनरूचणम् ।
 रक्तावसेको वमनं विरेकः स्नेहनं न तु ॥ १ ॥
 प्रच्छर्दनं विसर्पघ्नं सयष्टीन्द्रियवं फलम् ।
 पटोलपिप्पलीनिस्त्रपल्लवैर्वा समन्वितम् ॥ २ ॥
 रसेन युक्तं त्रायन्त्या द्राक्षायास्त्रैफलेन वा ।
 विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ ३ ॥
 योज्यं कोष्ठगते दोषे विशेषेण विशोधनम् ।
 अविशोध्यस्य दोषेऽल्पे शमनं चन्दनोत्पलम् ॥ ४ ॥
 मस्तुनिस्त्रपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ।
 सारिवामलकोशीरमुस्तं वा कथितं जले ॥ ५ ॥
 दुरालभां पर्यटकं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।
 पाक्यं शीतकषायं वा तृष्णावीसर्पवान् पिबेत् ॥ ६ ॥
 दार्वीपटोलकटुकामसूरत्रिफलास्तथा ।
 सनिम्बयष्टीत्रायन्तीः कथिता घृतमूर्च्छिताः ॥ ७ ॥
 शाखादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ।
 त्वग्मांसस्नायुसंक्लेदो रक्तक्लेदाद्धि जायते ॥ ८ ॥
 निरामे स्नेहणि क्षीणे वातपित्तोत्तरे हितम् ।
 घृतं तित्कं महातिक्तं शृतं वा त्रायमाणया ॥ ९ ॥
 निर्हृतेऽसौ विशुद्धेऽन्तर्दोषे त्वग्मांससन्धिगे ।
 वहिःक्रियाः प्रदेहाद्याः सद्यो वीसर्पशान्तये ॥ १० ॥

शताह्वासुखवाराहीवैश्वर्त्तगलभान्यकम् ।
 सुराह्वा क्षणगन्धा च कुष्ठं वा लेपनं चले ॥ ११ ॥
 व्यग्रोधदिगणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकम् ।
 व्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ॥ १२ ॥
 विसग्रन्यिश्च लेपः स्यात् शतधौतघृताद्भुतः ।
 पद्मिनीकर्दमः शीतः पिष्टः मौक्तिकमेव वा ॥ १३ ॥
 शङ्खः प्रवालं शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ।
 त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ॥ १४ ॥
 नलमूलान्यनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।
 धवसप्ताह्वखदिरदेवदारुकुरण्डकम् ॥ १५ ॥
 समुस्तारग्वधं लेपो वर्गो वा वरुणादिकः ।
 भारग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मान्तकोद्भवाः ॥ १६ ॥
 इन्द्राणीशाकं काकाह्वाशिरीषकुसुमानि च ।
 सेकत्रणाभ्यङ्गहविलेपचूर्णान् यथायथम् ॥ १७ ॥
 एतैरेवौषधैः कुर्याद्वायौ लेपा घृताधिकाः ।
 कफस्थानगते सामे. पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥
 आशीतोष्णा हिता रुचा रक्तपित्ते घृतान्विताः ।
 अत्यर्थशीतास्तनवस्तनुवस्तान्तरास्थिताः ॥ १९ ॥
 योज्याः क्षणे क्षणेऽन्येऽन्ये मन्दवीर्यास्त एव च ।
 संसृष्टदोषैः संसृष्टमेतत् कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥
 शतधौतघृतेनाग्निं प्रदिह्यात् केवलेन वा ।
 सेचयेद् घृतमण्डेन शीतेन मधुक्वाम्बुना ॥ २१ ॥
 शीताम्भसाभोजजलैः क्षीरेणक्षुरसेन वा ।
 पानचेपनसेकेषु महातिक्तं परं हितम् ॥ २२ ॥
 ग्रन्थाख्ये रक्तपित्तघ्नं कृत्वा सम्यग् यथोदितम् ।
 कफानिलघ्नं कर्मेष्टं पिण्डस्वेदोपनाहनम् ॥ २३ ॥

ग्रन्थिवीसर्पशूलं तु तैलेनोष्णं न सेचयेत् ।
 दशमूलविपक्वेन तद्वन्मूत्रैर्जलेन वा ॥ २४ ॥
 मुखोष्णया प्रदिग्धाद्वा पिष्टयाः कृष्णगन्धया ।
 नक्तमालत्वचा शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥
 दन्तीचित्रकमूलत्वक्सौधार्कपयसी गुडः ।
 भस्मातकास्थिकासीसलेपो भिन्द्यात् शिलामपि ॥ २६ ॥
 बहिर्मागंश्चितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसम्भवम् ।
 दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिमेभिर्भिन्द्याच्च भेषजैः ॥ २७ ॥
 मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सचारदाडिमैः ।
 गोधूमान्नैर्यवान्नैश्च ससीधुमधुशर्करैः ॥ २८ ॥
 सच्चौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।
 त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पल्याः चौद्रसंयुतैः ॥ २९ ॥
 देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।
 सुस्तभस्मातसक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ ३० ॥
 धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ।
 तप्तायोद्देहमलवणपाषाणादिप्रपीडनैः ॥ ३१ ॥
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बले स्थितः ।
 ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥ ३२ ॥
 अथास्य दाहः चारेण शरैर्हेम्नापि वा हितः ।
 पाकिभिः पाचयित्वा तु पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ३३ ॥
 मोचयेद् बहुशश्चास्य रक्तमुत्क्लेशमागतम् ।
 पुनश्चाप्रहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ॥ ३४ ॥
 प्रक्षिप्ते दाहपाकाभ्यां वाह्यान्तर्ब्रणवत् क्रिया ।
 दार्वीविडङ्गकम्पिलैः सिद्धं तैलं व्रणे हितम् ॥ ३५ ॥
 दूर्वास्वरससिद्धं तु कफपित्तोत्तरे घृतम् ।
 एकतः सर्वकर्माणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ३६ ॥

विसर्पौ न ह्यसंसृष्टः सोऽस्रपित्तेन जायते ।

रक्तमेवाश्रयश्चास्य बहुशोऽस्रं हरेदतः ॥ ३७ ॥

न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनम् ।

तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं पचेत् ॥ ३८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

कुष्ठिनं स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेत् ।

तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितम् ॥ १ ॥

दशमूलासृतेरण्डशार्ङ्ग्यैः षोडशैश्चैव ।

पटोलनिम्बकटुकादावीपाठादुरालभाः ॥ २ ॥

पर्यटं त्रायमाणाञ्च पलांशं पाचयेदपाम् ।

ह्याढकेऽष्टांशशेषेण तेन कर्षोन्मितैस्तथा ॥ ३ ॥

त्रायन्तीमुस्तभूनिम्बकलिङ्गकणचन्दनैः ।

सर्पिषो द्वादशपलं पचेत्तत्तित्त्तकं जयेत् ॥ ४ ॥

पित्तकुष्ठपरीसर्पपिटिकादाहद्वड्भ्रमान् ।

कण्डुपाण्डूभयान् गण्डान् दुष्टनाडीव्रणपचोः ॥ ५ ॥

विस्फोटविद्रधीगुल्फशोफोन्मादमदानपि ।

हृद्रोगतिमिरव्यङ्गग्रहणीश्चित्रकामलाः ॥ ६ ॥

भगन्दरमपस्मारमुदरं प्रदरं गरम् ।

अशोऽस्रपित्तमन्यांश्च सुकृच्छ्रान् पित्तजान् गदान् ॥ ७ ॥

सप्तच्छदः पर्यटकः शम्याकः कटुका वचा ।

त्रिफला पद्मकं पाठा रजन्यौ सारिवे कण्ठे ॥ ८ ॥

निम्बचन्दनयक्ष्मा हविशालेन्द्रयवासृताः ।

किराततित्त्तकं सेव्यं वृषो मूर्वा शतावरी ॥ ९ ॥

पटोलातिविषामुस्तौत्रायन्तीधन्वयासकम् ।

तैर्जलेऽष्टगुणे सर्पिर्विगुणामलकोरसे ॥ १० ॥

सिद्धं तिक्तान्महातिक्तं गुणैरभ्यधिकं मतम् ।

कफोत्तरे घृतं सिद्धं निम्बसप्ताहचित्रकैः ॥ ११ ॥

कुष्ठोषण्वचाशालप्रियालचतुरङ्गुलैः ।

सर्वेषु चारुष्करजं तीवरं सार्षपं पिवेत् ॥ १२ ॥

स्नेहं घृतं वा क्लमिजित्पथ्याभक्तातकैः शृतम् ।

आरग्वधरस्य मूलेन शतकृत्वः शृतं घृतम् ॥ १३ ॥

पिबन् कुष्ठं जयत्याशु भजन् सखदिरं जलम् ।

एभिरेव यथास्वं च स्नेहैरभ्यञ्जनं हितम् ॥ १४ ॥

स्निग्धस्य शोधनं योज्यं विसर्पे यदुदाहृतम् ।

ललाटहस्तपादेषु शिराश्चास्य विमोचयेत् ॥ १५ ॥

प्रच्छानमल्पके कुष्ठे शृङ्गाद्याश्च यथायथम् ।

स्नेहैराप्याययेच्चैनं कुष्ठघ्नैरन्तरान्तरा ॥ १६ ॥

मुक्तरक्तविरिक्तस्य रिक्तकोष्ठस्य कुष्ठिनः ।

प्रभञ्जनस्तथा ह्यस्य न स्याद् देहप्रभञ्जनः ॥ १७ ॥

वासान्मृतानिम्बवरापटोलव्याघ्रीकरञ्जोदककल्कपक्वम् ।

सर्पिर्विसर्पज्वरकामलासकुष्ठापहं वज्रकमामनन्ति ॥ १८ ॥

त्रिफलात्रिकटुद्विकण्टकारिकटुकाकुम्भनिकुम्भराजवृक्षैः ।

सर्वचातिविषाग्निकैः सपाठैः पिचुभागैर्नववज्रदुग्धमुद्ध्या ॥ १९ ॥

पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमेभिः

क्रूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ।

कुष्ठखिन्नघ्नीहवर्ध्नाश्मगुल्मान्

हन्त्यात् कृच्छ्रांस्तन्महावज्रकाख्यम् ॥ २० ॥

दन्त्याढकमपां द्रोणे पक्ता तेन घृतं पचेत् ।

धामार्गवपले पीतं तदूर्ध्वाधो विशुद्धिं कृत् ॥ २१ ॥

आवर्त्तकीतुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषितम् ।

तन्मूलैस्तत्र निर्यूहे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २२ ॥

पीत्वा तदेकदिवसान्तरितं सुजीर्णे

भुञ्जीत कोद्रवसुसंस्कृतकाष्ठीकेन ।

कुष्ठं किलासमपचोच्च विजेतुमिच्छन्

इच्छन् प्रजाञ्च विपुलां ग्रहणं स्मृतिञ्च ॥ २३ ॥

यतेर्लेलीतकवसा चौद्रजातीरसान्विता ।

कुष्ठघ्नो समसर्पिर्वा सगायत्रसुनोदका ॥ २४ ॥

शालयो यवगोधूमाः कोरदूषाः प्रियङ्गवाः ।

मुद्गा मसूरास्तुवरी तिक्तशकानि जाङ्गलम् ॥ २५ ॥

वरापटोलखदिरनिम्बारुष्करयोजितम् ।

मद्यान्यौषधगर्भाणि मथितं चेक्षुराजिमत् ॥ २६ ॥

अन्नपानं हितं कुष्ठे न त्वम्बलवणोषणम् ।

दधिदुग्धगुडानूपतिलमाषांस्त्यजेत्तराम् ॥ २७ ॥

पटोलमूलत्रिफलाविशाला पृथक्त्रिभागाः पचितत्रिशाखाः ।

सुस्त्रायमाणा कटुरोहिणी च भागार्द्धिके नागरपादयुक्ते ॥ २८ ॥

एतत्पलं जर्जरितं विपक्वं जले पिबेद् व्योषविशोधनाय ।

जीर्णे रसैर्धन्वसृगद्विजानां पुराणशाल्योदनमाददीत ॥ २९ ॥

कुष्ठं किलासं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि कृच्छ्राणि हलीमकञ्च ।

षड्रात्रियोगेन निहन्ति चैतद् हृदवस्तिशूलं विषमज्वरञ्च ॥ ३० ॥

विडङ्गसारामलकाभयानां पलत्रयं त्रीणि पलानि कुम्भात् ।

गुडस्य च द्वादशमासमेष जितात्मनां हन्युपयुज्यमानः ॥ ३१ ॥

कुष्ठं श्वित्रं श्वासकासोदरार्शोमेहघ्नी हृद्यन्यरुक्जन्तुगुल्मान् ।

सिद्धं योगं प्राह यच्चो सुमुच्चोर्भिच्चोः प्राणान्माणिभद्रः किलेमम्

॥ ३२ ॥

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापञ्चकातिविषाकणाः ।

मूर्धापटोलीद्विनिशापाठातिक्तेन्द्रवारुणीः ॥ ३३ ॥

सकलिङ्गवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरम् ।
 लिङ्गादन्तोत्रिवृद्ब्राह्मीशूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ ३४ ॥
 कुष्ठमेहप्रसृतीनां परमं स्यात्तदौषधम् ।
 वराविडङ्गकृष्णा वा लिङ्गात्तैलाज्यमाचिकैः ॥ ३५ ॥
 काकोदुम्बरिकावेक्षनिम्बाब्दव्योषकल्कवान् ।
 हन्ति वृक्षकनिर्यूहः पानात्सर्वांस्त्वगामयान् ॥ ३६ ॥
 कुटजाग्निनिम्बनृपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।
 सिद्धा मधुघृतयुक्ताः कुष्ठघ्नोर्भक्षयेदभयाः ॥ ३७ ॥
 दार्वीखदिरनिम्बानां त्वक्क्वाथः कुष्ठसूदनः ॥ ३८ ॥
 निशोत्तमानिम्बपटोलमूलतिक्तावचालोहितयष्टिकाभिः ।
 कृतः कषायः कफपित्तकुष्ठं सुसेवितो धर्म इवोच्छिनत्ति ॥ ३९ ॥
 एभिरेव च शृतं घृतमुख्यं भेषजैर्जयति मारुतकुष्ठम् ।
 कल्पयेत् खदिरनिम्बगुडूचीदेवदारुरजनीः पृथगेवम् ॥ ४० ॥
 पाठादार्वीवज्जिघृषेष्टाकटुकाभि-
 मूत्रं युक्तं शक्रयवैश्वोष्णजलं च ।
 कुष्ठो पीत्वा मासमरुक् स्याद् गुदकीली
 मेही शोफो पाण्डुरजीर्णो कृमिमांश्च ॥ ४१ ॥
 लाक्षादन्तीमधुरसवराहोपिपाठाविडङ्गं
 प्रत्यक्पुष्पीत्रिकटुरजनीसप्तपर्णाटरूपम् ।
 रक्तानिम्बं सुरतरुक्तं पञ्चमूल्यौ च चूर्णं
 पीत्वा मासं जयति हितभुग्गव्यमूत्रेण कुष्ठम् ॥ ४२ ॥
 निशाकणानागरवेक्षतौवरं
 सवज्जिताम्यं क्रमशो विवर्द्धितम् ।
 गवाम्बु पीतं वटकीकृतं तथा
 निहन्ति कुष्ठानि सुदारुणान्यपि ॥ ४३ ॥
 त्रिकटुतमातिलारुष्कराज्यमाचिकंसितोपला विहिता ।

गुलिका रसायनं स्यात्कुष्ठजिच्च वृष्या च सप्तसमा ॥ ४४ ॥
 चन्द्रशकलाग्निरजनीविडङ्गतुवरास्थ्यरुष्करचिफलाभिः ।
 वटका गुडांशकृत्ताः समस्तकुष्ठानि नाशयन्त्यभ्यस्ताः ॥ ४५ ॥
 विडङ्गभक्षातकवाकुचीनां सद्योपिवाराहिहरीतकीनाम् ।
 सलाहलीकृष्णतिक्षोपकुल्या गुडेन पिण्डी विनिहन्ति कुष्ठम् ॥ ४६ ॥
 शशाङ्कलेखा सविडङ्गमूला सपिप्पलीका सहुताशमूला ।
 सयोमला सामलका सतैला कुष्ठानि ह्यच्छाणि निहन्ति लीठा ॥ ४७ ॥

पथ्यातिलगुडैः पिण्डी कुष्ठं सारुष्करैर्जयेत् ।
 गुडारुष्करजन्तुघ्नसोमराजीकृताऽथवा ॥ ४८ ॥
 विडङ्गाद्रिजतु चौद्रं सर्पिण्णत् खादिरं रजः ।
 किटिभश्चित्रदद्गुप्तं खादेन्सितहिताशनः ॥ ४९ ॥
 सितातैलकमिध्रानि धात्रायासलपिप्पलीः ।
 लिहानः सर्वकुष्ठानि जयत्यतिगुरुष्वपि ॥ ५० ॥
 मुखं व्योषं त्रिफला मञ्जिष्ठादारुपञ्चमूले द्वे ।
 सप्तच्छदनित्यत्वक् सविशालाचित्रको मूर्वा ॥ ५१ ॥
 चूर्णं तर्पणभागैर्नवभिः संयोजितं समध्वंसम् ।
 नित्यं कुष्ठनिवर्हणमेतत् प्रायोगिकं खादन् ॥ ५२ ॥
 शयथुं सपाण्डुरोगं शित्रं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि ।
 वध्नं भगन्दरपिडकाकण्डू कोठापचीर्हन्ति ॥ ५३ ॥
 रसायनप्रयोगेण तुवरास्थीनि शीलयेत् ।
 भक्षातकं वाकुचिकां वङ्गिमूलं शिलाह्वयम् ॥ ५४ ॥
 इति दोषे विजितेऽन्तस्त्वक्स्थे शमनं बहिः प्रलेपादि हितम् ।
 तीक्ष्णालेपोत्क्षिप्तं कुष्ठं हि विवृद्धिमेति मलिने देहे ॥ ५५ ॥
 स्थिरकठिनमण्डलानां कुष्ठानां पोटलैर्हितः खेदः ।
 स्निगोत्पन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपनैर्चिम्पेत् ॥ ५६ ॥

येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।
 तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्राव्यम् ॥ ५० ॥
 लेपोऽतिकठिने परुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
 पीतागदस्य कार्थ्यौ विषैः समन्त्रो गदैद्यानु ॥ ५८ ॥
 स्तब्धतिसुप्तसुप्तान्यस्त्रेदनकुण्डलानि कुष्ठानि ।
 घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकशस्त्रैः प्रदेह्यानि ॥ ५९ ॥
 मुस्तात्रिफलामदनं करञ्ज आरग्वधकलिङ्गयवाः ।
 सप्ताह्वकुष्ठफलिनोदार्यसिद्धार्थकं स्नानम् ॥ ६० ॥
 एष कषायो वमनं विरेचनं तर्णकरस्तथोद्धर्षः ।
 त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबोधनः पाण्डुरोद्यमः ॥ ६१ ॥
 करवीरनिम्बकुटजाच्छस्याकाक्षित्रकाश्च मूलानाम् ।
 मूत्रे दर्वीलेपीक्षाथो लेपेन कुष्ठघ्नः ॥ ६२ ॥
 श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जात् फलं त्वचो दार्यः ।
 सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ६३ ॥
 शैरिषीत्वक्पुष्पं कार्पास्थाराजवृक्षपत्राणि ।
 पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ ६४ ॥
 व्योषसर्षपनिशागृहधूमैर्यावशूकपटुचित्रककुष्ठैः ।
 कोलमात्रगुटिकार्द्धविषांशाः श्वित्रकुष्ठहरणो वरलेपः ॥ ६५ ॥
 निम्बं हरिद्रे सुरसं पटोलं कुष्ठाश्लगन्धे सुरदारुशिशुः ।
 ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डावचूर्णानि समानि कुर्यात् ॥
 तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं
 तैश्चात्तमुद्धर्त्तयितुं यतेत ।
 तेनास्यकण्डूर्पटिकाः सकोठाः
 कुष्ठान शोफाश्च शमं ब्रजन्ति ॥ ६७ ॥
 मुस्ताभृतासङ्गकटङ्कटेरीकासीसकम्पिष्वक्कुष्ठरोम्भाः ।
 गन्धोपक्षः क्षर्जरसो विडङ्गं मनःशिलालेकरवीरकृत्वक् ॥ ६८ ॥

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-
न्येतानि दद्याद्रवचूर्णनार्थम् ।

दुद्रुः सक्कण्डूः किटिभानि पामा
विचर्चिका चेति तथा न सन्ति ॥ ६८ ॥

सुगण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूलानलपाचितः ।

लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम् ॥ ७० ॥

मनःशिलालेमरिचानि तैलमाकं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

तथा करञ्जप्रपुनाटबीजं कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टम् ॥ ७१ ॥

गुग्गुलुमरिचविडङ्गैः सर्षपकासीससर्जरससुस्तैः ।

श्रीवेष्टकालगन्धैर्मनःशिलाकुष्ठकम्पिलैः ॥ ७२ ॥

उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ।

दिनकरकराभितप्तैः कुष्ठं घृष्टञ्च नष्टञ्च ॥ ७३ ॥

मरिचं तमालपत्रं कुष्ठं समनःशिलं सकासीसम् ।

तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥ ७४ ॥

तेनाक्षितं सिद्धसप्ताहाद् घर्मसेविनोऽपैति ।

मासान्नवं किलासं क्षानेन विना विशुद्धस्य ॥ ७५ ॥

मयूरकचारजले सप्तकृत्वः परिस्रुते ।

सिद्धं ज्योतिष्यतीतैलमभ्यङ्गात् सिद्धानाशनम् ॥ ७६ ॥

वायसजङ्गामूलं वमनोपत्राणि मूलकाद् बीजम् ।

तक्रेण भौमवारे लेपः सिद्धापहः सिद्धः ॥ ७७ ॥

जीवन्तीमञ्जिष्ठादावीं कम्पिलकं पयस्तुत्यम् ।

एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ ७८ ॥

देयः समधूच्छिष्टो विपादिका तेन नश्यति द्युक्ता ।

घर्मैककुष्ठकिटिभं कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ ७९ ॥

मूलं सप्ताहत्वात् शिरीषाश्वमारात्

अर्कान्मालत्याश्वित्रकास्फोतनिम्बात् ।

बीजं कारञ्चं सार्षपं प्राप्नुनाटं
 श्रेष्ठा जन्तुघ्नं चूषणं द्वे हरिद्रे ॥ ८० ॥
 तिलतैचं साधितं तैः समूत्रैः
 त्वग्दोषाणां दुष्टनाडीव्रणानाम् ।
 अभ्यङ्गेन श्लेष्मवातोद्भवानां
 नाशायालं वज्रकं वज्रतुल्यम् ॥ ८१ ॥
 एरण्डतार्क्ष्यघननीपकदम्बभाङ्गी-
 कम्पिल्लवेल्गफलनीसुरवारुणीभिः ।
 निर्गुण्डप्ररुष्कारसुराह्वसुवर्णदुग्धा-
 श्रीवेष्टगुग्गुलुशिलापटुतालविश्वैः ॥ ८२ ॥
 तुल्यरुगर्कदुग्धं सिद्धं तैचं स्मृतं महावज्रम् ।
 अतिशयितवज्रकगुणं श्वित्रार्शोग्न्यामालाघ्नम् ॥ ८३ ॥
 कुष्ठाश्वमारुह्यार्कमूलस्रुक्क्षीरसैन्धवैः ।
 तैचं सिद्धं विषावापमभ्यङ्गात् कुष्ठजित्परम् ॥ ८४ ॥
 सिद्धं सिक्थकसिन्दूरपुरतुल्यकतार्क्ष्यजैः ।
 कच्छूं विचर्चिकां वाऽऽशु कटुतैलं नियच्छति ॥ ८५ ॥
 लाक्षाव्योषं प्राप्नुनाटञ्च बीजं
 सश्रीवेष्टं कुष्ठसिद्धार्थकाच्च ।
 तक्रोन्मिश्रः स्याद्वरिद्रा च लेपो
 दद्रुषूक्तो मूलकोत्थञ्च बीजम् ॥ ८६ ॥
 चित्रकसोभाञ्जनकौ गुडूचपामार्गदेवदारुणि ।
 खदिरो धवस्य लेपः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च ॥ ८७ ॥
 लाक्षारसाञ्जनैलापुनर्नवा चेति कुष्ठिनां लेपाः ।
 दधिमण्डयुताः पादैः षट् प्रोक्ता मारुतकफघ्नाः ॥ ८८ ॥
 जलवाप्यलोहकेसरपत्रप्लवचन्दनमृणालानि ।
 भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ ८९ ॥

तिक्तघृतैर्धौतघृतैरभ्यङ्गो दध्यमानकुष्ठेषु ।
 तैलेष्वन्दनमधुकप्रपौण्डरीकोत्पलयुतैश्च ॥ ८० ॥
 क्लोदे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके च चर्मदये ।
 शीताः प्रदेहसेका व्यधनविरेकौ घृतं तिक्तम् ॥ ८१ ॥
 खट्विरवृषनिम्बकुटजाः श्रेष्ठाः क्लमिजित् पटोलमधुपर्णः ।
 अन्तर्वह्निः प्रयुक्ताः क्लमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ ८२ ॥
 वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
 पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रम् ॥ ८३ ॥
 ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्रदोषाणाम् ।
 संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ८४ ॥
 दोषे हृतेऽपनीते रक्ते वाह्यान्तरे कृते शमने ।
 स्रेहे च कालयुक्ते न कुष्ठमतिवर्त्तते साध्यम् ॥ ८५ ॥
 बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरक्षता प्राणान् ।
 दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्त्यादवलमाशु ॥ ८६ ॥

पक्षात् पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयात् ।

मासान्मासाच्छोधनान्यप्यधस्तात् ।

शुद्धिर्भूभिः स्यात् त्रिरात्रात् त्रिरात्रात्

षष्ठे षष्ठे मास्यसृग्मोक्षणानि ॥ ८७ ॥

यो दुर्वान्तो दुर्विस्त्रोऽथवा स्यात्

कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ ।

निःसन्देहं यात्यसाध्यत्वमेव

तस्मात् कृत्स्नानिर्हरेदस्य दोषान् ॥ ८८ ॥

व्रतदमयमसेवात्यागशीलाभियोगः

द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।

शिवाशिवसुतताराभास्कराराधनानि

प्रकाटितमलघापं कुष्ठमुन्नायवन्ति ॥ ८९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातः श्वित्रकमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

कुष्ठादपि बीभत्सं यच्छीघ्रतरश्च यात्यसाध्यत्वम् ।

श्वित्रमतस्तच्छान्थैः यतेत दीप्ते यथा भवने ॥ १ ॥

संशोधनं विशेषात् प्रयोजयेत् पूर्वमेव देहस्य ।

श्वित्रे संसनमग्रं मलयूरस इष्यते सगुडः ॥ २ ॥

तं पीत्वा भक्ततनुर्यथावत् सूर्यपादसन्तापम् ।

सेवेत विरिक्ततनुस्त्वहं पिपासुः पिवेत् पेयम् ॥ ३ ॥

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्टकेन तान् भिन्द्यात् ।

स्फोटेषु निष्ठुतेषु तु प्रातः प्रातः पिवेत् त्रिदिनम् ॥ ४ ॥

मलयमसनं प्रियङ्गुं शतपुष्पां चाक्षुषा समुत्काथ्य ।

पलाशं वा क्षारं यथाबलं फाणितोपेतम् ॥ ५ ॥

पङ्गवक्षवत्कलनिर्यूहेणन्दुराजिकाकल्मसम् ।

पीत्वोष्णस्थितस्य जाते स्फोटे तक्रेण भोजनं निर्बवणम् ॥ ६ ॥

गव्यं मूत्रं चित्रकव्योषधुक्तं

सर्पिः कुम्भे स्थापितं क्षौद्रमिश्रम् ।

पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिभिः पेयमेतत्

कार्यं चाक्षौ कुष्ठदृष्टं विधानम् ॥ ७ ॥

मार्कमथवा खादेद् दृष्टं तैलेन लोहपात्रस्थम् ।

बीजकश्च तच्च दुग्धं तदनु पिवेच्छत्रनाशाय ॥ ८ ॥

पूतीकार्कव्याधिघातक्षुहीनां

मूत्रे पिष्टाः पल्लवा जातिजाश्च ।

घ्नन्त्यालेपाच्छ्वित्रदुर्नामदद्गु-

पामाकोठान् दुष्टनाडीव्रणांश्च ॥ ९ ॥

हैपं दग्धं चर्म मातङ्गजं वा

श्वित्रे चेषस्त्रैलुक्तो वरिष्ठः ।

पूतिः कीटो राजवृक्षोद्भवेन

क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोऽपि हन्ति ॥ १० ॥

रात्रौ गोमूत्रे चासितान् जर्जराङ्गान्

अङ्गि छायायां शोषयेत् स्फोटहेतून् ।

एवं वारांस्त्रींस्तैस्ततः क्षणपिष्टैः

क्षुद्धा चीरेण श्वित्रनाशाय लेपः ॥ ११ ॥

अक्षतैलक्षतो लेपः क्षणसर्पोद्भवा मघी ।

शिखिपित्तं तथा दग्धं क्लीवेरं वा तदाप्नुतम् ॥ १२ ॥

कुङ्कुमो वल्गुजवीजाक्षरितालचतुर्थभागसंमिश्रः ।

मूत्रेण गवां पिष्टः सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ १३ ॥

क्षाते मुदग्धे गजलिण्डजे च गजस्य मूत्रेण परिक्षुते च ।

द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवलुजानाम् ॥ १४ ॥

श्वित्रं जयेच्चिकणतां गतेन

तेन प्रलिम्पन् बहुशः प्रष्टुष्टम् ।

कुष्ठं मघीं वा तिलकालकं वा

यद्वा व्रणे स्यादधिमांसजातम् ॥ १५ ॥

भस्मातकदीपिसुधार्कमूलं गुच्छाफलचूरणशङ्खचूर्णम् ।

तुल्यं सकुष्ठं लवणानि पञ्च चारद्वयं लाङ्गलिकाश्च पक्ता ॥ १६ ॥

सर्गर्कदुग्धे घनमायसस्थं शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।

कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु मांसेषु दुर्नामसु चर्मकीले ॥ १७ ॥

शुद्धा शोणितमोक्षैर्विरुक्ष्यैर्भक्ष्यैश्च सक्तूनाम् ।

श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ १८ ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातः कृमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

स्निग्धस्निग्धे गुडञ्जीरमत्स्याद्यैः कृमिषोदरे ।

उत्क्रोशितकृमिकफे शर्वरीं तां सुखोषिते ॥ १ ॥

सुरसादिगणं मूत्रे क्वाथयित्वा र्द्धवारिणि ।

तं कषायं कषागालकृमिजित् कश्कयोजितम् ॥ २ ॥

सतैलस्त्रिजिक्वाचारं युञ्ज्याद् वस्त्रिं ततोऽहनि ।

तस्मिन्नेव निरुद्धं तं पाययेत् विरेचनम् ॥ ३ ॥

त्रिवृत्कल्कं फलकषाकषायालोडितं ततः ।

ऊर्द्धाधः शोधिते कुर्यात् पञ्चकोलयुतं क्रमम् ॥ ४ ॥

कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिषेचनम् ।

काले विडङ्गतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ॥ ५ ॥

शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्ध्नि गेष्पनु ।

उद्विक्ततिक्तकटुकमल्पस्नेहञ्च भोजनम् ॥ ६ ॥

विडङ्गकण्ठामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ।

पिवेत् सस्त्रिजिक्वाचारं यवागूं तक्रसाधिताम् ॥ ७ ॥

रसं शिरोषाकिणिहिपारिभद्रककेम्बुकात् ।

पलाशकीजपत्तूरपूतिकाद्वा पृथक् पिवेत् ॥ ८ ॥

सचौद्रं सुरसादीन् वा लिङ्घ्यात् चौद्रयुतान् पृथक् ।

शतकृत्वोऽश्वविट्चूर्णं विडङ्गक्वाथभावितम् ॥ ९ ॥

कृमिमान्मधुना लिङ्घ्याद्भावितं वा वरारसैः ।

शिरोगतेषु कृमिषु चूर्णं प्रथमनञ्च तत् ॥ १० ॥

अम्बुकर्णीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।

पक्वा पूपलिकां खादेच्चान्यान्मञ्च पिवेदनु ॥ ११ ॥

सपञ्चकोललवणमसान्द्रं तक्रमेव वा ।

नीपमार्कवनिर्गुण्डोपप्लवेष्वाप्ययं विधिः ॥ १२ ॥

विडङ्गचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।
 विडङ्ग तण्डुलैर्युक्तमर्द्धांशैरातपस्थितम् ॥ १३ ॥
 दिनमारुष्करं तैलं पाने वस्तौ च योजयेत् ।
 सुराह्नसरलस्त्रे हं पृथगेवं प्रकल्पयेत् ॥ १४ ॥
 पुरीषजेषु सुतरां दद्याद् वस्तिविरेचने ।
 शिरोविरेकं वमनं श्मनं कफजन्मसु ॥ १५ ॥
 रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात् कुष्ठचिकित्सात् ।
 इन्द्रलुप्तविधिश्चात्र विधेयो रोमभोजिषु ॥ १६ ॥
 क्षीराणि मांसानि घृतं गुडञ्च
 दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
 समासतोऽन्तान्मधुरान् रसाञ्च
 कृमीन् जिह्वासुः परिवर्जयेच्च ॥ १७ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
 वायुं सर्पिर्वसामज्जातैलपानैर्नरं ततः ॥ १ ॥
 स्नेहाक्रान्तं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत् पुनः ।
 यूषैर्ग्राम्योदकानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ २ ॥
 पायसैः कसरैः सान्त्वलवणैः सानुवासनैः ।
 वातघ्नैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धैः स्नेहयेत्ततः ॥ ३ ॥
 स्वभ्यक्तं स्नेहसंयुक्तैः शङ्कराद्यैः पुनः पुनः ।
 स्नेहाक्तं स्निग्धमङ्गन्तु वक्तं स्तब्धं सवेदनम् ॥ ४ ॥
 यथेष्टमानामयितुं सुखमेव हि शक्यते ।
 शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ॥ ५ ॥
 शक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम् ।

हृषंतोदरगायामशोकस्तम्भग्रहादयः ॥ ६ ॥

स्निग्धस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चापजायते ।

स्नेहश्च धातून् संशुष्कान् पुष्पात्याशु प्रयोजितः ॥ ७ ॥

बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणं चास्याभिवर्द्धयेत् ।

असक्तं पुनः स्नेहैः स्वेदैश्च प्रतिपादयेत् ॥ ८ ॥

तथा स्नेहसृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ।

यद्येतेन सदोषत्वात् कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ९ ॥

सृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्भेषजैस्तं विशोधयेत् ।

घृतं तिल्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ १० ॥

पयसैरण्डतैलं वा पिबेद्दोषहरं शिवम् ।

स्निग्धाक्षलवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलक्षितः ॥ ११ ॥

स्रोतो रुद्ध्वाऽनिलं रुध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ।

दुर्बलो यो विरेच्यः स्यात्तं निरुद्धैरुपाचरेत् ॥ १२ ॥

दीपनैः पाचनीयैर्वा भोज्यैर्वा तद्युतैर्नरम् ।

संशुष्योत्थिते चाग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ॥ १३ ॥

आमाशयगते वायौ वमितप्रतिभोजिते ।

सुखाश्विना षट्चरणं वचादिं वा प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

सन्धुक्षितेऽग्नौ परतो विधिः केवलवातिकः ।

मत्स्यान्नामिप्रदेशस्थे सिद्धान् विस्त्वशलाटुभिः ॥ १५ ॥

वस्त्रिकर्म त्वधोमाभेः शस्यते वाक्पोडकः ।

कोष्ठगे चारचूर्णाद्या हिताः पाचनदीपनाः ॥ १६ ॥

हृत्स्थे पयः स्थिरासिद्धं शिरोवस्तिः शिरोगते ।

स्नेहिकं नावनं धूमः श्रोत्रादीनाञ्च तर्पणम् ॥ १७ ॥

स्वेदाभ्यङ्गानि वातानि हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ।

शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ १८ ॥

विरेकी मांसमेदःस्थे निरुद्धाः शसनानि च ।

वाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्त्रिमज्जागतं जयेत् ॥ १८ ॥
 प्रहर्षोऽस्त्रश्च शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।
 विबद्धमार्गं दृष्ट्वा तु शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ २० ॥
 विरिक्तं प्रतिमुक्तञ्च पूर्वोक्तां कारयेत् क्रियाम् ।
 गर्भे शुष्के तु कृतेन बालानां च विशुध्यताम् ॥ २१ ॥
 सिताकाशमर्थ्यमधुकैः सिद्धमुत्थापने पयः ।
 स्नावैसन्धिधिरःप्राप्ते स्नेहदाहोपनाहनम् ॥ २२ ॥
 तैलं सङ्कुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ।
 आगारधूमलवणतैश्चैर्लेपः सुतेऽसृजि ॥ २३ ॥
 सुप्तेऽङ्गे वेष्टयुक्ते तु कर्तव्यमुपनाहनम् ।
 अथापतानकेनार्तमस्रस्ताचमवेपनम् ॥ २४ ॥
 अस्तव्यमेद्रमखेदं वहिरायामवर्जितम् ।
 अखट्वाघातिनं चैनं त्वरितं समुपाचरेत् ॥ २५ ॥
 तत्र प्रागेव सुस्निग्धं स्निग्धाङ्गे तीक्ष्णनावनम् ।
 स्रोतोविशुद्ध्यै युक्त्वा दच्छपानं ततो हृतम् ॥ २६ ॥
 विदार्यादिगणकाथदधिघ्नोररसैः शृतम् ।
 नातिमात्रं तथा वायुर्व्याप्नोति सहसैव वा ॥ २७ ॥
 कुलथयवकोलानि भद्रदार्वादिकं गणम् ।
 निःकाथ्यानुपमांसञ्च तेनाक्तैः पयसापि च ॥ २८ ॥
 खादुं स्कन्धप्रतीवापं महास्नेहं विपाचयेत् ।
 सेकाभ्यङ्गावगाहान्नपाननस्यानुवासनैः ॥ २९ ॥
 संहन्ति वातं ते ते च स्नेहस्वेदाः सुयोजिताः ।
 वेगान्तरेषु मूर्ध्नि नमसक्ताश्चास्य रेचयेत् ॥ ३० ॥
 अवपीडैः प्रथमनैस्तीक्ष्णैः श्लेष्मनिवर्हणैः ।
 श्वसनासु विमुक्तासु तथा सङ्घां स विन्दति ।
 सौवर्चलाभयाव्यौषसि च सर्पिश्चलेऽधिके ॥ ३१ ॥

पलाष्टकं तिक्ककतो वरायाः प्रस्थं पलांशं गुरुपञ्चमूलम् ।
 तैरण्डसिंहोत्रिवृतं घटेऽपां पक्त्वा पचेत्पादशृतेन तेन ॥ ३२ ॥
 दध्नः पात्रे यावश्शूकान्निविल्वैः सर्पिःप्रस्थं हन्ति तत्सेव्यमानम् ।
 दुष्टान् वातानेकसर्वाङ्गसंस्थान्योनिव्यापद्गुल्मवर्षोदिरश्च ॥ ३३ ॥

विधिस्तिक्ककवज्ज्ञेयो शम्याकाशोकयोरपि ।

चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातापतानके ॥ ३४ ॥

संघट्टदोषे संघट्टं चूर्णयित्वा कफान्विते ।

तुम्बुरूषभयाहिङ्गपौष्करं लवणत्रयम् ॥ ३५ ॥

यवकाथाश्विना पेयं हृत्पाश्चात्त्यं पतन्त्रके ।

हिङ्गु सौवर्चलं शुण्ठी दाडिमं साश्ववेतसम् ॥ ३६ ॥

पिवेद्वा श्लेष्मपवनहृद्रोगोक्तञ्च शस्यते ।

आयामयोरर्दितवद् वाह्याभ्यान्तरयोः क्रिया ॥ ३७ ॥

तैलद्रोण्याच्च शयनमान्तरोऽत्र सुदुस्तरः ।

विवर्णदन्तवदनः सस्ताङ्गो नष्टचेतनः ॥ ३८ ॥

प्रस्निग्धश्च धनुष्काशो दशरात्रं न जीवति ।

वेगेष्वतोऽन्यथा जीवन्मन्देषु विनतो जडः ॥ ३९ ॥

खञ्जः कुणिः पक्षहतः पङ्गुलो विकलोऽथवा ।

हनुमन्से हनुस्निग्धस्त्रिभौ स्वस्थानमानयेत् ॥ ४० ॥

उन्नामयेच्च कुशलश्चिबुकं विवृते मुखे ।

नामयेत् संवृते शेषमेकायामवदाचरेत् ॥ ४१ ॥

जिह्वास्तम्भे यथावस्थं कार्यं वातचिकित्सितम् ।

अर्दिते लावनं मूर्ध्नि तैलं श्रोत्राक्षितर्पणम् ॥ ४२ ॥

सशोफे वमनं दाहरागयुक्ते शिराव्यधः ।

स्नेहनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥ ४३ ॥

अववाही हितं नस्यं स्नेहश्चोत्तरभक्तिकः ।

ऊरुस्तम्भे न च स्नेहो न च संशोधनं हितम् ॥ ४४ ॥

श्लेष्माममेदोबाहुभ्याद्युक्त्या तत्क्षपणान्यतः ।

कुर्व्याद्रूक्षोपचारश्च यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ४५ ॥

शार्करलवणैः शस्ताः किञ्चित्तैलैर्जलैः शृतैः ।

जङ्गलैरघृतैर्मंसैर्मध्वभ्योऽरिष्टपायिनः ॥ ४६ ॥

वत्सकादिर्हरिद्रादिर्वचादिर्वा ससैन्धवैः ।

शामवाते सुखाश्रोभिः पेयः षट्चरणोऽथवा ॥ ४७ ॥

लिङ्गात् क्षौद्रेण वा श्लेष्ठाचव्यतिक्ताकणाघनान् ।

कल्कं समधु वा चव्यपथ्याग्निसुरदारुजम् ॥ ४८ ॥

मूत्रैर्वा शीलयेत्पथ्यां गुग्गुलुं गिरिसम्भवम् ।

व्योषाग्निसुस्तत्रिफलाविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ॥ ४९ ॥

खादन् सर्वान् जयेद् व्याधीन् मेदःश्लेष्मामवातजान् ।

शाम्यत्येवं कफाक्रान्तः समेदस्कः प्रभवन्नः ॥ ५० ॥

क्षारमूत्रान्वितान् खेदान् सेकानुवर्त्तनानि च ।

कुर्व्यात्लिङ्गाच्च मूत्राब्धैः करञ्जफलसर्षपैः ॥ ५१ ॥

मूलैर्वाप्यर्कतर्कारीनिम्बजैः समुराह्वयैः ।

सक्षौद्रसर्षपापक्वलोष्ठवल्मीकमृत्तिकैः ॥ ५२ ॥

कफक्षयार्थं व्यायामे सद्भ्यो चैनं प्रवर्त्तयेत् ।

स्थलान्युल्लङ्घयेन्नारीः शक्तितः परिशीलयेत् ॥ ५३ ॥

स्थिरतोयं सरः क्षेमं प्रतिस्रोतो नदीं तरेत् ।

श्लेष्ममेदःक्षये चात्र स्नेहादीनवचारयेत् ।

स्थानदूष्यादि चालोच्य कार्ख्या शेषेष्वपि क्रिया ॥ ५४ ॥

सहचरं सुरदारुसनागरं कथितमम्भसि तैलविश्रितम् ।

पवनपीडितदेहगतिः पिबेद् द्रुतविलम्बितगोभवतीच्छया ॥ ५५ ॥

रास्त्रामहौषधद्वोपिपिप्पलीशठोपौष्कारम् ।

पिष्ट्वा विपाचयेत् सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ५६ ॥

निम्बासृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां

भागान् पृथग् दशपलान् विपचेद्वटोऽपाम् ।

अष्टांशशेषितरसेन पुनश्च तेन

प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पित्तुभागकल्कैः ॥ ५७ ॥

पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-

द्विचारनागरनिशामिशिचव्यकुष्ठैः ।

तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-

रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥ ५८ ॥

मञ्जिष्ठयातिविषया विषया यवान्या

संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसङ्कतैः ।

तत्सेवितं प्रधमति प्रवचं समीरं

सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ ५९ ॥

नाडीत्रणार्बुदभगन्दरगण्डमाला-

जत्रूर्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।

यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसकासशोफ-

हृत्पाण्डुरोगमदविद्रधिवातरक्तम् ॥ ६० ॥

बलाविल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।

तस्य शक्तिः प्रकुञ्चो वा नश्यं वाते शिरोगते ॥ ६१ ॥

तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्यकूर्मचलूकजा ।

विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले मातरिश्चनि ॥ ६२ ॥

जीर्णं पिण्याकम्पञ्च मूलं पृथक् च

क्वाथं क्वाथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।

क्षीरादष्टांशं पाचयेत् तेन पानात्

वाता नश्येयुः श्लेष्मयुक्ताविशेषात् ॥ ६३ ॥

प्रसारिणी तुलाक्वाथे तैलग्रस्थं पयः समम् ।

हिमेदामिशिमञ्जिष्ठाकुष्ठारास्त्राकुचन्दनैः ॥ ६४ ॥

जीवकर्षभकाकोलीयुगुलामरदारुभिः ।

कल्कितैर्विपचेत् पर्वमारुतामयनाशनम् ॥ ६५ ॥

समूलशाखस्य सहाचरस्य तुलां तमेतां दशमूलतश्च ।

पलाभि पञ्चाशदभीरुतश्च पादावशेषं विपचेद्द्वेऽपाम् ॥ ६६ ॥

तत्र सेव्यनखकुष्ठद्विमैलासृक्प्रियङ्गुनलिकाम्बुशिलाजैः ।

लोहितानलदलोहसुराह्नैः कोपनामिशितुरुष्कनतैश्च ॥ ६७ ॥

तुल्यङ्गीरम्पालिकैस्तैलपात्रं सिद्धं

कच्छान् शीलितं हन्ति वातान् ।

कम्पाक्षेपस्तम्भशोषादियुक्तान्

गुल्मोन्मादौ पीनसं योनिरोगान् ॥ ६८ ॥

सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।

मूलकल्काद्दशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ६९ ॥

अथवा नतषड्ग्रन्थास्थिराकुष्ठसुराह्नयान् ।

सैलानलदशैलेयशताङ्गारक्तचन्दनान् ॥ ७० ॥

सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टादशपलं क्षिपेत् ।

भेडस्य सम्मतं तैलं तत्कच्छाननिलामयान् ॥ ७१ ॥

वातकुण्डलिकोन्मादगुल्मवर्मादिकान् जयेत् ।

बलाशतं छिन्नरुहापादं रास्नाष्टभागिकम् ॥ ७२ ॥

जलाढकं शते पक्त्वा शतभागस्थिते रसे ।

दधिमस्त्रिचुनिर्यासशुल्कैस्तैलाढकं समैः ॥ ७३ ॥

पचेत्साजपयोऽर्द्धांशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।

शठीसरलदार्वेलामञ्जिष्ठागुरुचन्दनैः ॥ ७४ ॥

पञ्चकातिबलासुस्ताशूर्पपर्णीहरिणुभिः ।

यथ्याह्नसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥ ७५ ॥

पलाशरसकस्तूरीनीलिकाजातिकोशकैः ।

स्थकाकुङ्कुमशैलेयजातिकाकट्फलाम्बुभिः ॥ ७६ ॥

त्वक्कुन्दरक्कपर्पूरुष्कत्रीनिवासकैः ।

लवङ्गनखकङ्कोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ॥ ७७ ॥

स्थौण्येतगरध्यामवचामदनकप्लवैः ।

सनागकेसरैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारिते ॥ ७८ ॥

पत्रकल्पां ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजितम् ।

कांसश्वासज्वरच्छर्दिमूर्च्छागुल्मा क्षतध्यान् ॥ ७९ ॥

प्लोहशोषमस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।

बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ॥ ८० ॥

पाने नस्थेऽन्वासनेऽभ्यञ्जने च

स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ।

दुष्टान् वातानाशु शान्तिं नयेयुः

बन्ध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ॥ ८१ ॥

स्नेहस्नेदैर्द्रुतः श्लेष्मा यदा पक्ताशये स्थितः ।

पित्तं वा दर्शयेद्द्रूपं वस्तिभिस्तं विनिर्जयेत् ॥ ८२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।

अल्पाल्पं पालयन् वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥ १ ॥

रुग्नागतोददाहेषु जलौकाभिर्विनिर्हरेत् ।

शृङ्गतुम्बैश्चिमिचिमाकण्डूरुग्दूयनान्वितम् ॥ २ ॥

प्रच्छानेन शिराभिर्वा देशादेशान्तरं व्रजेत् ।

अङ्गम्लानौ तु न साव्यं रूक्षं वातोत्तरं च यत् ॥ ३ ॥

गम्भीरं श्लथ्यं स्तम्भं कम्पन्नायुशिरामयान् ।

क्लानिमन्याश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ४ ॥

विरेच्यः स्नेहयित्वा तु स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।

वातोत्तरे वातरक्ते पुराणं पापयेद् घृतम् ॥ ५ ॥

आवणीचीरकाकीलीचीरिणीजीवकैः समैः ।
 सिद्धं सर्षपकैः सर्पिः सचीरं वातरक्तनुत् ॥ ६ ॥
 द्राक्षामधूकवारिभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।
 घृतं पिवेत्तथा चीरं गुडूचीस्वरसे शृतम् ॥ ७ ॥
 तैलं पयः शर्कराञ्च पाययेद्वासुमूर्च्छितम् ।
 बलाशतावरीशङ्खादशमूलैः सपीलुभिः ॥ ८ ॥
 श्यामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ।
 घारोष्णं मूत्रयुक्तं वा चीरं दोषानुलोमनम् ॥ ९ ॥
 पैत्तं पक्त्वा वरीतिक्ता पटोलत्रिफलाशृताः ।
 पिवेद् घृतं वा चीरं वा स्नादु तित्तकसाधितम् ॥ १० ॥
 चीरेणैण्डरतैलं च प्रयोगेण पिवेन्नरः ।
 बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णं चीरोदनाशनः ॥ ११ ॥
 कषायमभयानां वा पाययेद् घृतभर्जितम् ।
 चीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ १२ ॥
 निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः चीरवस्तिभिः ।
 न हि वस्तिममं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥ १३ ॥
 विशेषात्पायुपाश्वरूपवर्वास्थिजठरार्तिषु ।
 मुस्तद्राक्षाहरिद्राणां पिवेत् काथं कफोत्खणे ॥ १४ ॥
 सचौद्रं त्रिफलाया वा गडूची वा यथा तथा ।
 यथार्हस्नेहपीतं च वामितं ऋदु रूक्षयेत् ॥ १५ ॥
 त्रिफलाव्योषपत्रैलात्वक्चीरोचित्तकं वचाम् ।
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं लोमशं वृषकं त्वक्षम् ॥ १६ ॥
 ऋक्षिं लाङ्गलिकं चव्यं समभागानि पेषयेत् ।
 कल्कैर्लिङ्गायसीं पालीं मध्याह्ने भक्षयेदिदम् ॥ १७ ॥
 वातास्ते सर्वदोषेऽपि परं शूलान्विते हितम् ।
 कोकिलीचकनिर्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ॥ १८ ॥

कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति ।

पञ्चमूलस्य धात्र्या वा रसैर्लेलीतकीं वस्त्रम् ॥ १९ ॥

खुडं सुरुढमप्यङ्गे ब्रह्मचारी पिवन् जयेत् ।

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टं कर्म बाह्यमतः परम् ॥ २० ॥

आरनालादके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ।

प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिं नुत्परम् ॥ २१ ॥

समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्जरससारिवम् ।

पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तं रुजापहम् ॥ २२ ॥

दशमूले शृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।

परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ २३ ॥

स्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।

स्तम्भाक्षेपकशूलार्त्तं कोष्णैर्दाहे तु शीतलैः ॥ २४ ॥

तद्वद्व्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।

निक्वाथैर्जीविनीयानां पञ्चमूलस्य वा लघोः ॥ २५ ॥

द्राक्षेक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वस्त्रकाञ्जिकम् ।

सेकार्थं तण्डुलक्षौद्रं शर्कराभ्यश्च शस्यते ॥ २६ ॥

प्रियाः प्रियंवदा नार्यश्चन्दनार्द्रकरस्तनाः ।

स्पर्शशीताः सुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥ २७ ॥

सरागे सरुजे दाहे रक्ते हृत्वा प्रलेपयेत् ।

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठादावीमधुकचन्दनैः ॥ २८ ॥

ससितोपलकासेक्षुमसूरैरकसत्तुभिः ।

लेपो रुग्दाह्वीसर्परागशोफनिवर्हणः ॥ २९ ॥

वातघ्नेः साधितः क्षिग्धः कशरो मुहपायसः ।

तिलसर्षपपिण्डैश्च शूलघ्नमुपनाहनम् ॥ ३० ॥

औदका प्रसहानूपवेसवाराः सुसंस्कृताः ।

जीवन्मेयौषधस्त्रै ह्युक्ताः स्यु रूपनरहने ॥ ३१ ॥

स्तम्भतोदरगायामशोफाङ्गग्रहनाशनाः ।
 जीवनीयौषधैः सिद्धाः सपयस्का वसाऽपि वा ॥ ३२ ॥
 घृतं सहचरान् मूलं जीवन्तो ह्यागलं पयः ।
 लेपः पिष्टा तिलास्तद्वद् घृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३३ ॥
 क्षीरपिष्टक्षुमालेपमेरुण्डस्य फलानि वा ।
 कुर्यात् शूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वां वाऽनिलेऽधिके ॥ ३४ ॥
 मूत्रचारसुरापक्वां घृतमभ्यञ्जने हितम् ।
 सिद्धं समधुशुक्तं वा सेकाभ्यङ्गाः कफोत्तरे ॥ ३५ ॥
 गृहधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ।
 प्रलेपः शूलनुद्धातरक्ते वातकफोत्तरे ॥ ३६ ॥
 मधुशिग्रोर्हितं तद्वद् वीजं धान्यान्तसंयुतम् ।
 मुहूर्तलिप्तमश्लैश्च सिद्धेद्वातकफोत्तरे ॥ ३७ ॥
 उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ।
 विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ ३८ ॥
 वातश्लेषोत्तरे कोष्ठा लेपाद्यास्तत्र शीतलैः ।
 विदाहशोफरुक्कण्डूविहृष्टिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥ ३९ ॥
 पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ।
 उष्णैः प्लोषोपलुग्रागस्त्रेदापदरणोद्भवः ॥ ४० ॥
 मधुयध्याः पलशतं कषाये पादशेषितैः ।
 तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ४१ ॥
 स्थिरातामलकीदूर्वापयस्याभीरुचन्दनैः ।
 लोहं हंसपदीमांसोद्विमेदामधुपर्णीभिः ॥ ४२ ॥
 काकोलीक्षीरकाकोलीशतपुष्पाक्षिपझकैः ।
 जीवन्तोजीवर्षभकत्वक्पत्रनखबालकैः ॥ ४३ ॥
 प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठासारिवेन्द्रीवितुन्नकैः ।
 चतुःप्रयोगं वातासृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ ४४ ॥

बलाकल्ककषायाभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।
 सहस्रशतपाकं तद्वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ४५ ॥
 रसायनं मुख्यतममिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।
 जीवनं हृंहणं स्वर्थं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ ४६ ॥
 क्षुपिते मार्गसंरोधान्नेदसौ वा कफस्य वा ।
 अतिवृद्धगानिले शस्तुमादौ स्नेहनहृंहणम् ॥ ४७ ॥
 कृत्वा तन्त्राव्यवातोक्तं वातशोणितिकं ततः ।
 भैषज्यं स्नेहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनम् ॥ ४८ ॥
 प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।
 यथासन्नञ्च भैषज्यं विकल्प्यं स्याद् यथावलम् ॥ ४९ ॥
 नीते निरामतां सामे स्नेदलङ्घनपाचनैः ।
 रुक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात् केवलवातनुत् ॥ ५० ॥
 शोषाक्षेपणसङ्कोचस्तश्चस्वपनकम्पनम् ।
 हनुसंसोऽर्दितं खौञ्ज्यं पाङ्गुल्यं खुड्वातता ॥ ५१ ॥
 सन्धिच्युतिः पञ्चवधो मेदोमज्जास्थिगा गदाः ।
 एते स्थानस्य गाम्भीर्यान्निधेयुर्यत्नतो न वा ॥ ५२ ॥
 तस्माज्जयेन्नवानेतान् बलिनो निरुपद्रवान् ।
 वायौ पित्तावृते शीतमुष्णाच्च बहुशः क्रियाम् ॥ ५३ ॥
 व्यत्यासाद् योजयेत्सर्पिर्जीवनीयञ्च पाययेत् ।
 धन्वमांसं यवाः शालिविरेकः क्षीरवाल्मीकः ॥ ५४ ॥
 सक्षीरा वस्तयः क्षीरं पञ्चमूलबलागृतम् ।
 कालेऽनुवासनं तैलं मधुरौषधसाधितम् ॥ ५५ ॥
 यष्टीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।
 पञ्चमूलकषायेण वारिणा शीतलेन च ॥ ५६ ॥
 कफावृते यवान्नानि जाङ्गला सृगपक्षिणः ।
 स्नेदास्तीक्ष्णा निरुहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥ ५७ ॥

पुराणसर्पिस्त्रैलक्ष्य तिलसर्षपजं हितम् ।
 संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ ५८ ॥
 कारयेद्रक्तसंसृष्टे वाते शोणितिकीं क्रियाम् ।
 स्वेदाभ्यङ्गरसाः क्षीरं सूक्ष्मं मांसावृते हितः ॥ ५९ ॥
 प्रमेहमेदोवातान्नमाव्यवाते भिषग्जितम् ।
 महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थो पूर्वोक्तं रेतसावृते ॥ ६० ॥
 अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।
 मूत्रावृते मूत्रलानि स्वेदा उत्तरवस्तयः ॥ ६१ ॥
 एरण्डतैलं वर्चःस्थे वस्तिस्नेहाश्च मेदिनः ।
 कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ ६२ ॥
 सर्वस्थानावृते त्वाश्च तत्कार्यं मातरिश्चनि ।
 अन्नमिथ्यन्दि च सिग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणम् ॥ ६३ ॥
 पाचना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।
 प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदुकायविरेचनम् ॥ ६४ ॥
 रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।
 शिलाह्वस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुणुलोः ॥ ६५ ॥
 ज्वेहो वा भार्गवस्तद्वदेकादशसितासितः ।
 अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहिभेषजम् ॥ ६६ ॥
 वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ।
 इति सङ्क्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥ ६७ ॥
 प्राणादीनां भिषक्कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ।
 उदानं योजयेद्दूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ ६८ ॥
 समानं शमयेद्विद्वांस्त्रिधा व्यानं च योजयेत् ।
 प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ ६९ ॥
 स्वं स्वं स्थानं नयेदेवं वृत्तान्वातान्विमार्गगान् ।
 सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ॥ ७० ॥

रसायनविधानेन लशुनो हन्ति शीलितः ।

पित्ताहते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनम् ॥ ७१ ॥

रक्ताहतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजम् ।

रक्तपित्तानिलहरं विविधञ्च रसायनम् ॥ ७२ ॥

यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक्चिकित्सितम् ।

आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्त्तिनाशनम् ॥ ७३ ॥

चिकित्सितं हितं पथं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।

भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्मृतमौषधम् ॥ ७४ ॥

—

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ १ ॥

फलानि तानि पाण्डूनि न चातिहरितान्यपि ।

आदायाङ्गि प्रशस्तर्चे मध्ये ग्रीष्मवसन्तयोः ॥ २ ॥

प्रसृज्य कुशमुत्तोल्यां क्षिप्त्वा बध्वा प्रलेपयेत् ।

गोमयेनानुमुत्तोलीं धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥

सृदुभूतानि मध्विष्टगन्धानि कुशवेष्टनात् ।

निष्कृष्य निर्गतेऽष्टाहे शोषयेत्तान्यथातपे ॥ ४ ॥

तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीः ।

दधिमध्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥

ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् ॥ ६ ॥

शर्वरीं मधुयध्वा वा कोविदारस्य वा जले ।

कर्बुदारस्य विम्बरा वा नीपस्य विदुलस्य वा ॥ ७ ॥

शणपुष्पराः सदापुष्पराः प्रत्यक्पुष्पदकेऽथवा ।

ततः पिवेत्कषायं तं प्रातर्मृदितगालितम् ॥ ८ ॥

सूत्रोदितेन विधिना साधु तेन तथा वमेत् ।
 श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मान्तर्विद्रघीषु च ॥ ८ ॥
 प्रच्छर्दयेद्विशेषेण यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।
 फलपिप्पलचूर्णं वा क्वाथेन स्नेन भावितम् ॥ १० ॥
 त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिवारिणा ।
 पिबेज्वराक्षिप्त्वेवं ग्रन्थप्रच्यर्तुदोदरी ॥ ११ ॥
 पित्ते कफस्थानगते जीमूतादिजलेन तत् ।
 हृद्वाहेऽधोऽस्रपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पलीशृतम् ॥ १२ ॥
 क्षैरेयीं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ।
 दध्युत्तरं वा दधि वा तत् क्षुतक्षीरसम्भवम् ॥ १३ ॥
 फलादिक्वाथकल्काभ्यां सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ।
 सर्पिः कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यद्देहे च वामनम् ॥ १४ ॥
 स्वरसं फलमज्जो वा भक्ष्नातकविधिशृतम् ।
 आदर्वीलेपनात्सिद्धं लौढा प्रच्छर्दयेत्सुखम् ॥ १५ ॥
 तं लेहं भक्ष्यभोज्येषु तत्कषायांश्च योजयेत् ।
 वत्सकादिप्रतीवापः कषायः फलमज्जजः ॥ १६ ॥
 निम्बार्कान्यतरक्वाथसमायुक्तो नियच्छति ।
 बद्धमूलानपि व्याधीन् सर्वान् सन्तर्पणोद्भवान् ॥ १७ ॥
 राटपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णैर्माल्यं सुरुचितम् ।
 वमेन्मण्डरसादीनां तृप्तो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥ १८ ॥
 एवमेव फलाभावे कल्पप्रं पुष्पं शलाटु वा ।
 जीमूताद्याश्च फलवत् जीमूतन्तु विशेषतः ॥ १९ ॥
 प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिष्मादिरोगिणाम् ।
 पयः पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते फले पेयापयस्कृताः ॥ २० ॥
 लोमशं क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमशे ।
 श्रिते पयसि दध्यन्तं जाते हरितपाण्डुके ॥ २१ ॥

आसृत्य वारुणीमण्डं पिबेन्मृदितगालितम् ।
 कफादरोचके कासे पाण्डुत्वे राजयक्ष्मणि ॥ २२ ॥
 दृढस्य कल्पना कार्थ्या तुम्बीकोशातकौष्वपि ।
 पथ्यागतानां शुष्काणां फलानां वैणिजन्मनाम् ॥ २३ ॥
 चूर्णस्य पयसा शक्तिं वातपित्तादितः पिबेत् ।
 द्वे वा त्रीण्यपि वाऽऽपोथ्य क्वाथे तिक्तोत्तमस्य वा ॥ २४ ॥
 आरग्वधादिनवकादासुत्थान्यतमस्य वा ।
 विमृद्य पूतं तं क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् ॥ २५ ॥
 जीमूतचूर्णं कल्कं वा पिबेच्छीतेन वारिणा ।
 ज्वरे फैत्ते कषोण्येन कफवातात्कफादपि ॥ २६ ॥
 कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्थे कफकर्शिते ।
 इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥ २७ ॥
 फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।
 पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
 हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
 स्यात्तदा कफजे कासश्वासे वम्यं च पाचयेत् ॥ २९ ॥
 मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ।
 तेन तक्रं विपक्वं वा पिबेत् समधुसैन्धवम् ॥ ३० ॥
 भावयित्वाजदुन्धेन वीजं तेनैव वा पिबेत् ।
 विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु स्त्रीपदेषु च ॥ ३१ ॥
 सक्तुभिर्वा पिबेन्मन्यं तुम्बीस्वरसभावितैः ।
 कफोज्ज्वे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोचके ॥ ३२ ॥
 गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।
 नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्रुते ॥ ३३ ॥
 तुम्ब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
 कर्दयेन्मास्यमाप्रायं गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥ ३४ ॥

कासगुल्मोदरंगरे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।

कर्फे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसञ्चयजेषु च ॥ ३५ ॥

धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ।

जीवकर्षभकौ वीरा कपिकच्छूशतावरौ ॥ ३६ ॥

काकोली आवणी मेदा महामेदा मधूलिका ।

तद्रजोभिः पृथग् लेहा धामार्गवरजोऽन्विताः ॥ ३७ ॥

कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुसिताहताः ।

ते सुखाम्भोऽनुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ॥ ३८ ॥

धान्यतुम्बक्यूपेण कल्कस्तस्य विषापहः ।

विम्बगाः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा रसे ॥ ३९ ॥

एकं धामार्गवं द्वे वा मनसे नृदितं पिबेत् ।

तच्छृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ ४० ॥

क्ष्वेडोऽतिकटुतीक्ष्णोष्णः प्रगाढेषु प्रशस्यते ।

कुष्ठपाण्डुमयघ्नीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४१ ॥

पृथक् फलादिषट्कस्य काथे मांसमनूपजम् ।

कोशातक्या समं सिद्धं तद्रसं लवणं पिबेत् ॥ ४२ ॥

फलादिपिप्पलीतुल्यं सिद्धं क्ष्वेडरसेऽथवा ।

क्ष्वेडकाथे पिबेत् सिद्धं मिश्रमिन्दुरसेन वा ॥ ४३ ॥

कुटजं सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये ।

ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे खुडे कुष्ठे च पूजितम् ॥ ४४ ॥

सर्षपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ।

पाययेत् कौटजं वीजं युक्तं कशरयाऽथवा ॥ ४५ ॥

सप्ताहं वार्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत् पृथक् ।

फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवन्तीजीवकोदनैः ॥ ४६ ॥

वमनौषधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता ।

वीजेनानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥ ४७ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

कषाया मधुरा रुक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ।
 कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ १ ॥
 सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।
 कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥
 द्विधा ख्यातञ्च तन्मूलं श्यामं श्यामारुणं त्रिवृत् ।
 त्रिवृदाख्यं वरतरं निरपायं सुखं तयोः ॥ ३ ॥
 सुकुमारं शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तद्धितम् ।
 मूर्च्छां संमोहहृत्कण्ठकर्षणक्षणनप्रदम् ॥ ४ ॥
 श्यामं तीक्ष्णाशुकारित्वादतस्तदपि शस्यते ।
 क्रूरं कोष्ठे बहौ दोषे क्लेशक्षमिणि चातुरे ॥ ५ ॥
 गन्धौरानुगतं क्षणमतिर्यग्विस्तृतञ्च यत् ।
 गृहीत्वा विस्तृजेत् काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ६ ॥
 अथ काले तु तच्चूर्णे किञ्चिन्नागरसैन्धवम् ।
 वातामये पिबेदस्त्रैः पित्ते साज्यासितामधु ॥ ७ ॥
 क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कन्धवरारसैः ।
 कफामये पीलुरसमूत्रमद्यास्त्रकाञ्चिकैः ॥ ८ ॥
 पञ्चकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ।
 त्रिवृत्कल्पाकषायेण साधितः ससितो हिमः ॥ ९ ॥
 मधुत्रिजातसंयुक्तौ लेहो हृद्यं विरेचनम् ।
 अजगन्धातुगाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ॥ १० ॥
 चूर्णितं मधुसर्पिभ्यां लीढा साधु विरिच्यते ।
 सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडितः ॥ ११ ॥
 लिम्पेदन्तस्त्रिवृतया द्विधा कृत्वेक्षुगण्डिकाः ।

एकीकृत्य पचेत् खिन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ १२ ॥
 त्वगलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
 चूर्णं फलरसचौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ १३ ॥
 वातपित्तकपोत्येषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
 नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १४ ॥
 विडङ्गतण्डुलवरायावशूककणात्रिवृत् ।
 सर्वभ्योऽर्द्धेन तल्लोढं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ १५ ॥
 गुल्मं प्लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।
 कफवातकृतांश्चान्यान् परिमार्ष्टि गदान् बह्वन् ॥ १६ ॥
 विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकम् ।
 मरीचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७ ॥
 दीप्यकं पञ्चलवणं चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् ।
 तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ १८ ॥
 धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्द्धतुलान्वितान् ।
 पक्वा सृष्टग्निना खादेत्ततो मात्रामयन्त्रणः ॥ १९ ॥
 कुष्ठार्शः कामलागुल्ममेहोदरभगन्दरान् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्ति पुंसवनांश्च सः ॥ २० ॥
 गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वृतुषु यौगिकः ।
 व्योषत्रिजातकाम्भोदकसिन्धुमलकैस्त्रिवृत् ॥ २१ ॥
 सर्वैः समा समसिताः चौद्रेण गुटिकाः कृताः ।
 मूत्रकृच्छ्रज्वरच्छर्दिकासशोषभ्रमक्षये ॥ २२ ॥
 तापे पण्ड्यामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ।
 त्रिवृता कौटजं वीजं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ २३ ॥
 चौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ।
 त्रिवृदुरालभामुस्तशर्कारोदीच्यचन्दनम् ॥ २४ ॥
 द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वं सातलं जलादात्यये ।

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ॥ २५ ॥
 स्वर्णक्षीरीं च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
 त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ २६ ॥
 त्रिषु च्छायन्ति ह्यपुष्पासातलाकटुरोहिणीः ।
 स्वर्णक्षीरीं च संघूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत् त्रयहम् ॥ २७ ॥
 एष सर्वतुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ।
 श्यामात्रिवृदुरालम्बाहस्तिपिप्पलिवत्सकम् ॥ २८ ॥
 नीलिनी कटुका सुस्ता श्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितम् ।
 रसाज्योष्णाम्बुभिः शस्तं रुक्षाणामपि सर्वदा ॥ २९ ॥
 ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्त्तादिरोगिषु ।
 राजवृक्षोऽधकिं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ३० ॥
 बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
 योज्यो मृद्वनपायित्वादिशेषाच्चतुरङ्गुलः ॥ ३१ ॥
 फलकाले परिणतं फलं तस्य समाहरेत् ।
 तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ ३२ ॥
 सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेच्चातपे ततः ।
 ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥ ३३ ॥
 द्राक्षारसेन तं दद्याद्वाहोदावर्त्तपौडिते ।
 चतुर्वर्षं सुखं बाले यावद्वा दशवार्षिके ॥ ३४ ॥
 चतुरङ्गुलमज्जो वा कषायं पाययेद्विमम् ।
 दधिमण्डसुरामण्डधानीफलरसैः पृथक् ॥ ३५ ॥
 सौवीरकेश वा युक्तं कल्केन चैव तेन वा ।
 दन्तौकषाये तन्मज्जो गुडं जीर्णं च निक्षिपेत् ॥ ३६ ॥
 तमरिष्टं स्थितं मांसं पाययेत् पक्षमेव वा ।
 त्वचं तिलकमूलस्य त्यक्त्वाभ्यन्तरवल्कलम् ॥ ३७ ॥
 विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ मालयेत्ततः ।

रोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ३८ ॥
 कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ।
 शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितलं पिवेत् ॥ ३९ ॥
 मस्तुमूत्रसुरामण्डकोलधात्रीफलाम्बुभिः ।
 तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥ ४० ॥
 सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ।
 सुधा भिनत्ति दोषाणां महान्तमपि सञ्चयम् ॥ ४१ ॥
 आश्वेव कष्टविभ्रंशान्नैव तां कल्पयेदतः ।
 मृतौ कोष्ठेऽबले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ ४२ ॥
 कल्पा गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ।
 पाण्डौ दूषिविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ४३ ॥
 सा श्रेष्ठा कण्टकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ।
 द्विवर्षां वा त्रिवर्षां वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ४४ ॥
 तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ।
 विल्वादीनां बृहत्पौर्वा क्वाथेन सममेकशः ॥ ४५ ॥
 मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोऽङ्गारेषु शोषयेत् ।
 पिवेत् कृत्वा तु गुटिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ ४६ ॥
 त्रिवृतादीन्ववरां स्वर्णक्षीरीं सप्तातलाम् ।
 सप्ताहं स्रुक्पयःपीतान् रसेनान्येन वा पिवेत् ॥ ४७ ॥
 तद्वद्गोषोत्तमाकुम्भनिकुम्भादीन् गुडाम्बुना ।
 नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिन्या निस्तुषीकृतम् ॥ ४८ ॥
 सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तौक्ष्णविकाषिणौ ।
 श्लेष्मामयोदरगरश्वयथादिषु कल्पयेत् ॥ ४९ ॥
 अक्षमात्रं तयोः पिण्डं मदिरालवणान्वितम् ।
 हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्गुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥
 दन्तिदन्तस्थिरं स्थूलं मूलं दन्तीद्रवन्तिजम् ।

आताम्रश्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाशि च ॥ ५१ ॥

गुरुप्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।

तत्तृचौद्रपिप्पलीलितं स्वेद्यं मृदुर्भवेष्टितम् ॥ ५२ ॥

शोथं मन्दातपेऽग्न्यकौ हतो ह्यस्य विकासिताम् ।

तत्पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ ५३ ॥

अभिष्यन्नतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरी ।

गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्दरी ॥ ५४ ॥

सिद्धं तत्क्वाथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ।

विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद् दृढम् ॥ ५५ ॥

तैलं तु गुल्ममेहार्शो विबन्धकफमारुतान् ।

महास्नेहः शक्नच्छुक्रवातसङ्गानिलव्यथाः ॥ ५६ ॥

विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृतादयः ।

हरीतकीमपि त्रिवृद्धिधानेनोपकल्पयेत् ॥ ५७ ॥

गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्पलं पलम् ।

दन्तीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ ५८ ॥

प्रकल्प्य मोदकानेवं दशमे दशमेऽहनि ।

उष्णाभ्योऽनुपिबेत्खादेत्तान् सर्वान्विधिनाऽमुना ॥ ५९ ॥

एते निःपरिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिवर्हणाः ।

विशेषादग्रहणीपाण्डुकण्डूकोठाशंसां हिताः ॥ ६० ॥

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मात्ताम् ।

कुर्यात् संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ ६१ ॥

त्वक्केसराम्नातकदाडिमैलासितापलामाक्षिकमातुलिङ्गैः ।

मद्यैश्च तैस्तैश्च मनोऽनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ६२ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनव्यापक्षिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

वमनं मृदुकोष्ठेन शुद्धताल्पकफेन वा ।
 अतितीक्ष्णहिमस्तोकमजीर्णं दुर्बलेन वा ॥ १ ॥
 पीतं प्रयात्यधस्तस्मिन्निष्टहानिर्मलोदयः ।
 वामयेत्तं पुनः स्निग्धं स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥
 अजीर्णिनः श्लेष्मवतो ब्रजत्यूर्ध्वं विरेचनम् ।
 अतितीक्ष्णोष्णलवणमहृद्यमतिभूरि वा ।
 तत्र पूर्वोदिता व्यापत्तिश्चिद्य न तथापि चेत् ॥ ३ ॥
 आशये तिष्ठति ततस्तृतीयं नावचारयेत् ।
 अन्यत्र सात्मग्रात् हृद्याद्वा भेषजान्निरपायतः ॥ ४ ॥
 अस्निग्धस्निग्धदेहस्य पुराणं रुक्षमौषधम् ।
 दोषानुत्क्षेप्य निर्हर्तुमशक्यं जनयेद्भदान् ॥ ५ ॥
 विभ्रंशं श्वयथुं हिष्मं तमसो दर्शनं लघुम् ।
 पिण्डिकोद्वेष्टनं कण्डूमूर्वीः सादं विवर्णताम् ॥ ६ ॥
 स्निग्धस्निग्धस्य वात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।
 शीतैर्वा स्तब्धमामे वा समुत्क्षेप्य हरेन्मलान् ॥ ७ ॥
 तानेव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ।
 तं तैललवणाभ्यक्तं स्निग्धं प्रस्तरशङ्करैः ॥ ८ ॥
 निरुद्धं जाङ्गलरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
 फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ९ ॥
 स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
 बहुदोषस्य रुक्षस्य मन्दाग्नेरल्पमौषधम् ॥ १० ॥
 सोदावर्त्तस्य चोत्क्षेप्य दोषान्मार्गं निरुध्य तैः ।
 मृशमाध्यापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम् ॥ ११ ॥
 श्वासं विण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ।
 अभ्यङ्गस्नेदवर्त्त्यादिसनिरुद्धानुवासनम् ॥ १२ ॥
 उदावर्त्तहरं सर्वं कर्माधातस्य शस्यते ।

पञ्चमूलयवचारवचाभूतिकसैन्धवैः ॥ १३ ॥
 यवागूः सकृताशूलविवन्धानाहनाशनी ।
 पिप्पलीदाडिमचारहिङ्गुशुण्ठान्नवेतसान् ॥ १४ ॥
 ससैन्धवान् पिबेत् मद्यैः सर्पिषोष्णोदकेन वा ।
 प्रवाहिकापरिस्रावे वेदनापरिकर्त्तने ॥ १५ ॥
 पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ।
 कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृदग्रहम् ॥ १६ ॥
 द्विधापार्श्वरुजाकासदन्यलालाक्षिविभ्रमैः ।
 जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् कटकटाययन् ॥ १७ ॥
 न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।
 मधुरैः पित्तमूर्च्छां कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥ १८ ॥
 पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।
 कायाग्निञ्च बलं चास्य क्रमेणाभिप्रवर्त्तयेत् ॥ १९ ॥
 पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।
 तस्मै स्निग्धान्नलवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ॥ २० ॥
 पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।
 रुक्षोऽति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुत ॥ २१ ॥
 स्तम्भवेपथुनिस्त्रोदसादोद्वेष्टार्त्तिभेदनैः ।
 तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ २२ ॥
 बहुतीक्ष्णं क्षुधार्त्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ।
 हृत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातूनास्त्रावयेद्भवान् ॥ २३ ॥
 तत्रातियोगमधुरैः शेषमौषधमुल्लिखेत् ।
 यो याति वमनैरेको विरक्ते वमनं मृदु ॥ २४ ॥
 परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ।
 अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ॥ २५ ॥
 लाजचूर्णैः पिबेन्नन्यमतियोगहरं परम् ।

वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ॥ २६ ॥
 पिवेत् फलरसैर्मन्यं सष्टतच्चौद्रशर्करम् ।
 सोद्गारायां भृशं कृद्यां मूर्वाया धान्यमुस्तयोः ॥ २७ ॥
 समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ।
 वमनेऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ॥ २८ ॥
 स्निग्धाम्ललवणा हृद्या यूपमांसरसा हिता ।
 फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ॥ २९ ॥
 निःसृतान्तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।
 वाग्गृहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ॥ ३० ॥
 यवागूं तनुकां दद्यात् स्नेहस्वेदौ च कालवित् ।
 अतियोगाच्च भैषज्यं जीवं हरति शोणितम् ॥ ३१ ॥
 तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः ।
 शुने काकाय वा दद्यात्तेनान्नमसृजा सह ॥ ३२ ॥
 भुक्ते तस्मिन् वदेज्जीवमभुक्ते पित्तमादिशेत् ।
 शुक्लं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा ॥ ३३ ॥
 प्रक्षालितं विवर्णं स्यात्पित्ते शुद्धन्तु शोणिते ।
 तृष्णामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादामरणं क्रियाम् ॥ ३४ ॥
 रक्तपित्तातिसारघ्नीं तस्याशु प्राणरक्षणीम् ।
 मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ॥ ३५ ॥
 पिवेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तद्वप्राशु यच्छति ।
 तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्ती निषेचयेत् ॥ ३६ ॥
 श्यामाकाशमर्थमधुकदूर्वोशीरैः शृतं पयः ।
 घृतमण्डाञ्जनयुतं बस्तिं वा योजयेद्धिमम् ॥ ३७ ॥
 पिच्छावस्तिं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ।
 गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
 विसंज्ञं श्वावयेत्क्षाम वेणुगीतादिनिस्वनम् ॥ ३८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो दोषहरणसाकल्यं वस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ।

बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्त्रां द्विपञ्चमूलञ्च पलोन्मितानि ।
 अष्टौ पलान्यर्धतुलाञ्च मांसाच्छागात्पचेदम् चतुर्थशेषम् ॥१॥
 पूतीयवानौफलबिल्वकुष्ठवचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
 कल्कैर्गुडचौद्रघृतैः सतैलैर्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥ २ ॥
 बन्धिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनवृंहणश्च ।
 वस्त्रौ च यस्मिन् पठितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥३॥
 द्विपञ्चमूलस्य रसोऽस्त्रयुक्तः सच्छागमांसस्य स पूर्वकल्कः ।
 त्रिसेहयुक्तः प्रवरो निरुहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ ४ ॥
 बला पटोलो लघुपञ्चमूलं त्रायन्तिकैरण्डयवात् सुसिद्धात् ।
 प्रस्थोरसाच्छागरसार्धयुक्तं साध्यः पुनः प्रस्थसमः स यावत् ॥५॥
 प्रियङ्गुक्लृष्णाघनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैन्यवश्च ।
 स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्बलं चोपदधाति सद्यः ॥ ६ ॥
 एरण्डमूलात् त्रिपलं पलाशात्तथा पलाशं लघुपञ्चमूलम् ।
 रास्त्राबलाच्छिन्नरुहाश्वगन्धापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ७ ॥
 पलानि चाष्टौ सलिलाढकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।
 वचाशताह्वाहपुषाप्रियङ्गुयष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम् ॥ ८ ॥
 दद्यात् सुपिष्टं सहतार्क्ष्यैलमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।
 समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो वस्तिर्जयेत्लेखनदीपनोऽसौ ॥ ९ ॥
 जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठद्वदगुह्यशूलं गुरुतां विबन्धम् ।
 गुल्माश्मवर्धग्रहणीगुदोत्थांस्तांस्तांश्च रोगान् कफवातजातान् १०
 यथ्याह्वरोध्राभयचन्दनैश्च शृतं पयोऽग्रं कमलोत्पलैश्च ।
 सशर्कराचौद्रघृतं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥११॥
 रास्त्रां वृषं लोहितिकामनन्तां बलां कनीयस्तृणपञ्चमूल्यौ ।

गोपाङ्गनाचन्दनपद्मकर्धियध्याह्वरोध्राणि पलाङ्गिकानि ॥ १२ ॥
 निःक्वाथ्य तोयेन रसेन तेन शृतं पयोऽर्द्धादकमम्बुहीनम् ।
 जीवन्तिमेदधिवरोविदारौवीराद्विकाकोलिकसेरुकाभिः ॥ १३ ॥
 सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपौण्डरीकोत्पलपुण्डरीकैः ।
 लोहात्मगुप्तामधुयष्टिकाभिर्नागाह्वगुञ्जातकचन्दनैश्च ॥ १४ ॥
 पिष्टैर्वृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।
 प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् क्षीरेण वाऽद्यात्परिषिक्तगात्रः ॥ १५ ॥
 दाहातिसारप्रदरास्रपित्तहृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वरञ्च ।
 सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन् सर्वामयान् पित्तकृताग्निहन्ति ॥ १६ ॥
 कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्चदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।
 पक्वा कुलत्थान् बृहतीञ्च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः १७
 तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठेरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
 क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य चारस्य तैलस्य ससर्पिषश्च ॥ १८ ॥
 दद्यान्निरूहं कफरोगिताय मन्दाग्नये चाशनविद्विषे च ।
 वक्ष्ये मृदून्स्नेहकृतो निरूहान् सुखोचितानां प्रसृतैः पृथक्स्थुः १९
 अथेमान् सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहवान् मृदून् ।
 कर्मणा विष्णुतानान्तु वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥
 क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ काथ्यौ मधुतैलघृतात् त्रयः ।
 खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥
 एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
 बिल्वादिमूलकाथाद् द्वौ कौलत्थाद् द्वौ स वातजित् ॥ २२ ॥
 पटोलनिम्बभूतीकरास्त्रासप्तच्छदाम्भसः ।
 प्रसृतः पृथगाज्याञ्च वस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ २३ ॥
 सपञ्चतित्तोऽभिष्यन्दकमिकुष्ठप्रमेहहा ।
 चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्बकाङ्गिकात् ॥ २४ ॥
 प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्सङ्गानाहमेदनः ।

पयस्येक्षुस्थिरारास्त्राविदारीचौद्रसर्पिषाम् ॥ २५ ॥
 एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वक्कात् ।
 सिद्धवस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा यान् प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥
 निर्व्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान् ।
 मधुतैले समे कर्षः सैन्धवाद्द्विपिचुर्मिसिः ॥ २७ ॥
 एरण्डमूलक्वाथेन निरूहो मधुतैलिकः ।
 रसायनं प्रमेहार्शः क्षमिगुल्मान्बृहच्चिनुत् ॥ २८ ॥
 सयष्टिमधुकश्चैष चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।
 यापनो घनकल्को न मधुतैलरसाज्यवान् ॥ २९ ॥
 पायुजङ्घोरुवृषणवस्तिमेहनशूलजित् ।
 प्रसृतांशैर्घृतचौद्रवसातैलेः प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥
 एरण्डमूलनिःक्वाथो मधुतैलः ससैन्धवः ।
 एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥ ३१ ॥
 सक्वाथो मधुषड्ग्रन्थाशताद्वाहिङ्गुसैन्धवः ।
 सुरदारुवचारास्त्रावस्तिर्दोषहरः परः ॥ ३२ ॥
 पञ्चमूलस्य निःक्वाथस्त्वैलं मागधिका मधु ।
 ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ ३३ ॥
 द्विपञ्चमूलत्रिफलाफलविल्वानि पाचयेत् ।
 गोमूत्रेण च पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ॥ ३४ ॥
 सफलैः चौद्रतैलाभ्यां चारेण लवणेन च ।
 युक्तो वस्तिः कृफव्याधिपाण्डुरोगविसूचिषु ॥ ३५ ॥
 शुकानिलविबन्धेषु वस्त्र्याटोपे च पूजितः ।
 सुस्तापाठामृतैरण्डबलारास्त्रापुनर्नवा ॥ ३६ ॥
 मञ्जिष्ठारग्वधोशौरत्रायमाणाचरोहिणीः ।
 कनीयः पञ्चमूलश्च पालिकं मदनाष्टकम् ॥ ३७ ॥
 जलादके पचेत्तच्च पादशेषं परिशुतम् ।

क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ ३८ ॥
 सपादजाङ्गलरसः ससर्पिर्मधुसैन्धवः ।
 पिष्टैर्यष्टिमिसिस्थामाकलिङ्गकरसाञ्जनैः ॥ ३९ ॥
 वस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविबर्धनः ।
 वातासृङ्मोहमेहार्शो गुल्मविण्मूत्रसंग्रहम् ॥ ४० ॥
 विषमज्वरविसर्पवर्ध्नाभ्रानप्रवाहिकाः ।
 वङ्गणोरुकटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ ४१ ॥
 हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुण्डलान् ।
 चक्षुथः पुत्रदो राज्ञां यापनानां रसायनम् ॥ ४२ ॥
 मृगाणां लघुवभूणां दशमूत्रस्य चाम्भसा ।
 हृषुषामिसिगान्धेयीकल्कैर्वीतहरः यरम् ॥ ४३ ॥
 निरूहोऽत्यर्थवृष्यश्च महास्नेहसमन्वितः ।
 मयूरं पक्षपित्तान्नपादविट्पुण्डवर्जितम् ॥ ४४ ॥
 लघुना पञ्चमूलेन पालिकेन समन्वितम् ।
 पक्वा क्षीरजले क्षीरशेषं सष्टतमाक्षिकम् ॥ ४५ ॥
 तद्विदारौकणायष्टीशताद्वाफलकल्कवत् ।
 वस्तिरोषत्पटुयुतः परमं बलशुक्रकृत् ॥ ४६ ॥
 कल्पनेयं पृथक् कार्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ।
 विष्किरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसहेषु च ॥ ४७ ॥
 जलचारिषु तद्वच्च मत्स्येषु क्षीरवर्जिता ।
 गोधानकुलमर्जारशल्यकीन्दुरजं पलम् ॥ ४८ ॥
 पृथक् दशपलं क्षीरे पञ्चमूलञ्च साधयेत् ।
 तत्पयः फलवैदेहीकल्काद्विलवणान्वितम् ॥ ४९ ॥
 ससितातैलमध्वान्ज्यो वस्तिर्योज्यो रसायनम् ।
 व्यायाममथितोरस्कक्षीणेन्द्रिय बलीजसाम् ॥ ५० ॥
 विबद्धशुक्रविण्मूत्रखुड्वातविकारिणाम् ।

गजवाजिरथचोभभग्नजर्जरितात्मनाम् ॥ ५१ ॥
 पुनर्नवत्वं कुरुते वाजीकरणसत्तमः ।
 सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटे क्षुरैः ॥ ५२ ॥
 स्त्रे हांश्चायन्त्रणान् सिद्धान् सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ।
 दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्त्रे हवस्तयः ॥ ५३ ॥
 दशमूलं बलां राक्षामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
 गुडूचैरण्डभूतौकभाङ्गीं वृषकरोहिषम् ॥ ५४ ॥
 शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशकम् ।
 यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ॥ ५५ ॥
 वह्ने विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ।
 पचेत्तैलाढकं पेथैर्जीविनीयैः पलोन्मितैः ॥ ५६ ॥
 अनुवासनमित्येतत्सर्ववातविकारनुत् ।
 अनुपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ५७ ॥
 शताह्वाचिरिबिल्वान्नैस्तैलं सिद्धं समीरणे ।
 सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं वाऽनिलजिद्वृत्तम् ॥ ५८ ॥
 जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
 शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ५९ ॥
 खगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कशग्राह्यां शठीं वचाम् ।
 पिष्ट्वा तैलघृतक्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ ६० ॥
 वृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्द्धनम् ।
 रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयमनुवासनम् ॥ ६१ ॥
 सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वानिचूलो वचा ।
 क्लीवेरं मधुकं भाङ्गीं देवदारुसकटफलम् ॥ ६२ ॥
 नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शठी ।
 विडङ्गातिविषा श्यामा हरेणुनीलिनी स्थिरा ॥ ६३ ॥
 बिल्वजमोदचपला दन्ती राक्ष्मा च तैः समैः ।

साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ ६४ ॥
 वर्धोदावर्त्तगुल्मार्शः श्लीहमेहाव्यमारुतान् ।
 आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥ ६५ ॥
 साधितं पञ्चमूलेन तैलं बिल्वादिनाऽथवा ।
 कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ ६६ ॥
 पलैरष्टगुणैश्चान्नैः सिद्धमन्नासनं कफे ।
 मृदुवस्तिजडौभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते ॥ ६७ ॥
 तीक्ष्णैर्विकर्षितः स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ।
 तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्षपैः ।
 प्राप्तकालं विधातव्यं घृतक्षीरेस्तु मार्दवम् ॥ ६८ ॥
 बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो वस्तिः ।
 स्त्रैः स्त्रैरौषधवर्गैः स्नान् स्नान् रोगान्निवर्त्तयति ॥ ६९ ॥
 उष्णार्त्तानां शीतांश्चैतार्त्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।
 तद्योग्यौषधयुक्तान् वस्तीन् सन्तर्क्य युञ्जीत ॥ ७० ॥
 वस्तीन् हृंहणीयान् दद्याद्दद्याधिषु विशोधनीयेषु ।
 मेदस्त्रिनो विशोद्ध्या ये च नराः कुष्ठमेहार्त्ताः ॥ ७१ ॥
 न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितक्लेशशुष्कशुद्धदेहानाम् ।
 दद्याद्विशोधनीयान् दोषनिबद्धायुषो ये च ॥ ७२ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिव्यापत्तिर्हि व्याख्यास्यामः ।

अस्निग्धन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।
 शीतोऽल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥ १ ॥
 वस्तिः सङ्गोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादर्निर्हरन् ।
 करोत्ययोगं तेन स्याद्वातमूत्रशक्तदुग्धः ॥ २ ॥

नाभिवस्तिरुजादाहो हृत्तेपश्वयथुर्गुदे ।
 कण्डूर्गण्डानि वैवर्ण्यमरतिर्वक्त्रिमादवम् ॥ ३ ॥
 क्वांगद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ।
 उष्णस्य तस्माद्वेप्रकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।
 बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्यवान् ॥ ५ ॥
 सुरादिमांस्तत्र वस्तिः स प्राक्पेथ्यस्तमानयेत् ।
 युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाढ्यो रुचे क्रूराशयेऽथवा ॥ ६ ॥
 वस्तिर्दोषावृता रुद्धमार्गो रुन्ध्यात्समौरणम् ।
 सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाधानं मर्मपीडनम् ॥ ७ ॥
 विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवङ्गणवेदनाम् ।
 रुणद्धि हृदयं शूलैरितथेतथ धावति ॥ ८ ॥
 स्वभ्यक्तस्त्रिन्नगात्रस्य तत्र वर्त्तिं प्रयोजयेत् ।
 विल्वादिश्च निरूहः स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान् ॥ ९ ॥
 सरलामरदारुभ्यां साधितं वाऽनुवासनम् ।
 कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ १० ॥
 अस्निग्धलवणोष्णो वा बस्तिरल्पोऽल्पभेषजः ।
 मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विचित्रो मुखनासिकात् ॥ ११ ॥
 निरेति मूर्च्छाहृत्तासदृढदाहादोन् प्रवर्त्तयन् ।
 मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिञ्चेच्छीताम्बुना मुखम् ॥ १२ ॥
 व्यजेदाक्षमनाशाच्च प्राणायामञ्च कारयेत् ।
 पृष्ठपाश्वोदरं मृज्यात्करैरुष्णैरधोमुखम् ॥ १३ ॥
 केशेषूत्क्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्दालदंष्ट्रिभिः ।
 शस्त्रोत्काराजपुरुषैर्वस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ १४ ॥
 पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ।
 प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥

अपानः पवनो वस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ।
 कुष्ठक्रमुककल्कञ्च पाययेताम्नसंयुतम् ॥ १६ ॥
 औष्णप्रातैष्णप्रातस्त्रत्वाच्च वस्तिं सेऽस्यानुलोमयेत् ।
 गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं चाधोऽनुलोमनम् ॥ १७ ॥
 पक्वाशयस्थिते स्त्रिन्ने निरुहो दशमूलिकः ।
 यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥
 वस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा सामृता वंशपल्लवैः ।
 पूतीकरञ्जत्वक्पत्रशठीदेवाह्वरोहिषैः ॥ १९ ॥
 सतैलगुडसिन्धूत्यविरेकौषधकल्कवान् ।
 बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरुरः स्थिते ॥ २० ॥
 शिरःस्थे नावनं धूमःप्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ।
 वस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोऽतिस्वेदितस्य वा ॥ २१ ॥
 अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ।
 अतियोगत्वमापन्नो भवेत्कुक्षिरुजाकरः ॥ २२ ॥
 विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ।
 वस्तिः चाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥
 गुदं दहन् लिखन् क्षिण्वन् करोत्यस्य परिस्रवम् ।
 सविदग्धं स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तञ्च भूरिभिः ॥ २४ ॥
 बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसक्तत् ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्वीकावारिणा पिबेत् ।
 तद्धि पित्तशक्तदातान् हृत्वा दाहादिकान् जयेत् ॥ २६ ॥
 विशुद्धश्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
 युञ्जग्राहातिविरिक्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम् ॥ २७ ॥
 माषयूषेण कुल्माषान् पानं दध्यधवा सुराम् ।
 सिद्धिर्वस्थापदामेवं स्नेहवस्तेस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥

शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेल्युष्णः कफे मृदुः ।
 अतिभुक्ते गुर्वर्चः सच्चयेऽल्पबलस्तथा ॥ २८ ॥
 दत्तस्तेरावृतस्त्रे हो नायात्यभिभवादपि ।
 स्तम्भोरुसदनाधानज्वरशूनाङ्गमर्दनैः ॥ ३० ॥
 पार्श्वरुग्नेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्त्रे हमावृतम् ।
 स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्त्रापीतद्रुतैलिकैः ॥ ३१ ॥
 सौवीरकसुराकोलकुलत्ययवसाधितैः ।
 निरुहैर्निर्हरेत्सम्यक् समूत्रैः पञ्चमूलकैः ॥ ३२ ॥
 ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।
 लड्दाहरागसम्भोहवैवर्ण्यं तमकज्वरैः ॥ ३३ ॥
 विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ।
 तन्द्राशीतज्वरालस्य प्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥
 संमूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्त्रे हमावृतम् ।
 कषायतिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥
 फलतैलयुतैः साम्नेर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ।
 छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिन्द्राङ्गमर्दनैः ॥ ३६ ॥
 आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ।
 कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥
 मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ।
 विण्मूत्रानिलसङ्गार्त्तिगुरुत्वाधानहृद्यहैः ॥ ३८ ॥
 स्त्रे ह विडावृतं ज्ञात्वा स्त्रे हस्त्रेदैः सवर्त्तिभिः ।
 श्यामावित्त्वादिसिद्धैश्च निरुहैः सानुवासनैः ॥ ३९ ॥
 निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्त्तहरेण च ।
 अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्राशितस्य च ॥ ४० ॥
 गुदे प्रणिहितः स्त्रे हो वेगाद्वावत्यनावृतः ।
 ऊर्ध्वं कायं ततः कण्ठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥

मूत्रश्यामात्रिष्टब्धो यवकोलकुलत्यवान् ।
 तस्मिद्धतैलो देयः स्यान्निरुहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥
 कण्ठादागच्छतस्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।
 कृदिघ्नोभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निवर्हणम् ॥ ४३ ॥
 नापक्वं प्रणयेत् स्नेहं गुदं सञ्चुपलिम्पति ।
 ततः कुर्यात्स्रग्मोहकण्डूशोफान् क्रियाञ्च वा ॥ ४४ ॥
 तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तेलमर्कपत्ररसे शृतम् ।
 अनुच्छास्य तु बद्धे वा दत्ते निःशेष एव च ॥ ४५ ॥
 प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ।
 तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥
 द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहेतुक्षिप्त एव वा ।
 स्यात्कटीगुदजङ्घोरुवस्तिस्तम्भार्त्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥
 भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यङ्गाः सवस्तयः ।
 पीद्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ ४८ ॥
 उरःशिरोरुजं सादमूर्वोश्च जनयेद् बली ।
 वस्ति स्यात्तत्र बिल्वादिफलः श्यामादिमूत्रवान् ॥ ४९ ॥
 अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
 तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥ ५० ॥
 वमनाद्यैर्विशुद्धश्च क्षामदेहबलानलम् ।
 यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ५१ ॥
 भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपवादतः ।
 दद्याच्चधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ॥ ५२ ॥
 स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ।
 अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां क्षिग्धरुक्षयोः ॥ ५३ ॥
 व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ।
 सर्वं सद्दः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ५४ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ।

धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुची ।
 श्मशानचैत्यायतनश्चभ्रवल्मीकवर्जिते ॥ १ ॥
 मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्मृते ।
 अफालकष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥ २ ॥
 शस्यते भेषजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ।
 जन्वदग्धं दवादग्धमविदग्धञ्च वैकृतैः ॥ ३ ॥
 भूतैश्छायातपाभ्वाद्यैर्यथाकालञ्च सेवितम् ।
 अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥ ४ ॥
 अथ कल्याणचरितः आह्वः शुचिरुपोषितः ।
 गृह्णीयादौषधं सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥ ५ ॥
 सक्षीरं तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
 ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः ॥ ६ ॥
 पयो वाष्कयणं ग्राह्यं विष्णून् तच्च नौरजम् ।
 वयो बलवतां धातुपिच्छशृङ्गखुरादिकम् ॥ ७ ॥
 कषाययोनयः पञ्च रसा लवणवर्जिताः ।
 रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्डश्चेति प्रकल्पना ॥ ८ ॥
 पञ्चधैव कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिका ।
 मद्यः समुद्धृतात् क्षुणात् यः स्रवेत्यटपीडितात् ॥ ९ ॥
 स्वरसः स समुद्दिष्टः कल्कः पिष्टो द्रवाभुतः ।
 चूर्णोऽभुतः शृतः क्वाथः शीतो रात्रिं द्रवे स्थितः ॥ १० ॥
 सद्योऽभिषुतपूतस्तु फाण्डस्तन्मानकल्पने ।
 युक्तगद्गराध्यादिबलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ११ ॥
 मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।

आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥
 मध्यन्तु मानं निर्दिष्टं खरसस्य चतुःपलम् ।
 पेष्यस्य कर्षमालोढ्यं तद्ववस्य पलत्रये ॥ १३ ॥
 क्वाथं द्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।
 शीतं पले पलैः षड्भिः चतुर्भिश्च ततोऽपरम् ॥ १४ ॥
 स्नेहपाकेत्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।
 कल्कस्नेहद्रवं योज्यम् अधीते शौनकाः पुनः ॥ १५ ॥
 स्नेहे सिद्धयति सिद्धाम्बुनिःक्वाथखरसैः क्रमात् ।
 कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ १६ ॥
 पृथक् स्नेहसमं दद्यात्पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ।
 नाङ्गुलिग्राहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ॥ १७ ॥
 वर्णादिसम्पञ्च यदा तथैनं शीघ्रमाहरेत् ।
 घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥
 लेहस्य तन्तुमत्तासु मज्जनं शरणं न च ।
 पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिकणः खरचिकणः ॥ १९ ॥
 मन्दः कल्कसमे किञ्चिच्चिकणो मदनोपमे ।
 किञ्चित्सीदति कृष्णे च वर्तमाने च पश्चिमः ॥ २० ॥
 दग्धोऽत ऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामस्वग्निसादकत् ।
 मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने बस्तौ च चिकणः ॥ २१ ॥
 शाणं पाणितलं सुष्टिः कुडवं प्रस्थमाढकम् ।
 द्रोणं वहञ्च क्रमशो विजानीयाच्चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥
 द्विगुणं योजयेदार्द्रं कुडवादि तथा द्रवम् ।
 पेषणालोढने वारि स्नेहपाके च निर्द्वे ॥ २३ ॥
 कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदितम् ।
 कल्कीकुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनम् ॥ २४ ॥
 द्वौ शाणौ वटकः कौलं वदरं द्रव्यञ्च तौ ।

अक्षं पिबुः पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ २५ ॥
 कर्षो विडालपदकं तिन्दुकः पाणिमानिका ।
 शब्दान्यत्वमभिन्नेऽर्थे शक्तिरष्टमिकापिचू ॥ २६ ॥
 पलं प्रकुञ्चो विल्वञ्च मुष्टिराम्नं चतुर्थिका ।
 द्वे पले प्रसृतस्तौ द्वावञ्जलिस्तौ तु मानिका ॥ २७ ॥
 आढकं भाजनं कंसो द्रोणः कुम्भो घटोर्मणम् ।
 तुलापलशतं तानि विंशतिभारं उच्यते ॥ २८ ॥
 हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा ।
 सौम्यं पथ्यञ्च तत्राद्यमानेयं वैन्ध्यमौषधम् ॥ २९ ॥

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां

उत्तरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

जातमात्रं विशोध्योल्वाद्बालं सैन्धवसर्पिषा ।

प्रसूतिक्लोशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥

अश्मनोर्वादनं चास्य कर्णमूले समाचरेत् ।

अथास्य दक्षिणे कर्णे मन्त्रमुच्चारयेदिमम् ॥ २ ॥

“अङ्गादङ्गात्सञ्जवसि हृदयादभिजायसे ।”

“आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम्” ॥ ३ ॥

अ—३७

“शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।”

“नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाभिरक्षतु” ॥ ४ ॥

स्वस्थीभूतस्य नाभिञ्च सूत्रेण चतुरङ्गुलात् ।

बद्धोर्ध्वं वर्धयित्वा च ग्रीवायामवसञ्जयेत् ॥ ५ ॥

नाभिञ्च कुष्ठतैलेन सेचयेत् स्रपयेदनु ।

क्षीरवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा ॥ ६ ॥

कोष्णेन तप्तरजततपनीयनिमज्जनैः ।

ततो दक्षिणतर्जन्या तालून्मस्यावगुण्ठयेत् ॥ ७ ॥

शिरसि स्नेहपिचुना प्राश्यं चास्य प्रयोजयेत् ।

हरेणुमात्रं मेधायुर्बलार्थमभिमन्त्रितम् ॥ ८ ॥

ऐन्द्रीब्राह्मीवचाशङ्कपुष्पीकल्कं घृतं मधु ।

चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्या रज्जीकृताः ॥ ९ ॥

लिङ्गान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोऽथवा ।

गर्भाश्वः सैन्धववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ १० ॥

प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ।

शिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात् प्रसूतितः ॥ ११ ॥

द्वितीयेऽङ्गि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ।

प्रथमे दिवसे तस्मान्निकालं मधुसर्पिषी ॥ १२ ॥

अनन्तामिश्रिते मन्त्रपाविते प्राशयेच्छिशुम् ।

द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं द्वितीये च घृतं ततः ॥ १३ ॥

प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।

स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

मातुरेव पिबेत् स्तन्यं तत्परं देहवृद्धये ।

स्तन्यधात्रागुभे कार्ये तदसम्पदि वत्सले ॥ १५ ॥

अव्यङ्गे ब्रह्मचारिण्यौ वर्णप्रकृतितः समे ।

नौरुजे मध्यवयसौ जीवद्वन्द्वे न क्षोलुपे ॥ १६ ॥

हितहारविहारेण यन्नादुपचरेच्च ते ।

शुक्क्रोधलङ्घनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥

स्तन्यस्य सौधुवर्ज्याणि मद्यान्यानूपजा रसाः ।

क्षीरं क्षीरस्थौषध्यः शोकादेश्च विपर्ययः ॥ १८ ॥

विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधिताया विचेतसः ।

प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ १९ ॥

स्तन्याभावे पयश्छागं गन्धं वा तदगुणं पिवेत् ।

क्लृप्तेन पञ्चमूलेन स्थिरया वा सितायुतम् ॥ २० ॥

षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षाबालक्रियाः ।

जागृत्युर्वान्धवास्तस्य दधतः परमां मुदम् ॥ २१ ॥

दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्रक्कुलोचितैः ।

कारयेत् सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २२ ॥

विभ्रतोऽङ्गैर्मनोह्वालरोचनागुरुचन्दनम् ।

नक्षत्रदेवतायुक्तं बान्धवं वा समाचरम् ॥ २३ ॥

ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।

प्रागुदक्शिरसः कुर्याद् बालस्य ज्ञानवान् भिषक् ॥ २४ ॥

शुचिधौतोपधानानि निर्बलीनि सृष्टूनि च ।

शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ॥ २५ ॥

काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ।

जीवत्खड्गादिशृङ्गोत्थान् सदा बालः शुभान् मणौन् ॥ २६ ॥

धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्मैरन्द्रीजीवकादिकाः ।

हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात् सततं वचाम् ॥ २७ ॥

आयुर्मधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोऽभिरक्षिणीम् ।

पञ्चमे मासि पुण्येऽङ्गि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ २८ ॥

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तत्र प्रयोजयेत् ।

षट्सप्तमाष्टमासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २९ ॥

कर्णौ हिमागमे विध्येत् धात्रप्रङ्गस्थस्य सान्त्वयन् ।
 प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ ३० ॥
 दक्षिणेन दधत्सूचीं पालिमन्येन पाणिना ।
 मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद्गण्डाश्रयं प्रति ॥ ३१ ॥
 जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्मप्रवभासिते ।
 धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्गिते ॥ ३२ ॥
 बिध्येद्द्वैवक्तते छिद्रे सक्तदेकर्जुलाघवात् ।
 नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः शिरास्तत्र हि संश्रिताः ॥ ३३ ॥
 कालिका मर्मरौ रक्ता तद्व्यधाद्रागरुग् ज्वराः ।
 सशोफदाहसंरम्भमन्यास्तम्भापतानकाः ॥ ३४ ॥
 तेषां यथामयं कुर्याद् विभज्याशु चिकित्सितम् ।
 स्थाने व्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसम्भवः ॥ ३५ ॥
 स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।
 आमे तैलेन सिञ्चेच्च बहलां तद्वदारया ॥ ३६ ॥
 विध्येत्पालीं हितभुजः सच्चार्याथ स्थवीयसी ।
 वर्त्तिस्त्रग्रहात्ततो रूढं वर्द्धयेत शनैः शनैः ॥ ३७ ॥
 अथैनं जातदशनं क्रमेणापनयेत् स्तनात् ।
 पूर्वोक्तं योजयेत् क्षीरमन्नं च लघु वृंहणम् ॥ ३८ ॥
 प्रियालमज्जमधुकमधुलाजासितोत्पलैः ।
 अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ ३९ ॥
 दीपनो बालबिल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ।
 संग्राहीधातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ॥ ४० ॥
 रोगांश्चास्य जयेत् सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ।
 अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥ ४१ ॥
 त्रासयेन्नाविधेयं तं तस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ।
 वस्त्रवातात्परस्पर्शात् पालयेत्तद्विज्ञेयं तम् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मीसिद्धार्थकवचासारिवाकुष्ठसैन्यैः ।
 सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिस्तदृष्टम् ॥ ४३ ॥
 प्रायुथं पाप्मरचोन्नं भूतोन्मादनिवर्हणम् ।
 वचेन्दुलेखा मण्डूकी शङ्खपुष्पी शतावरी ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मसोमासृताब्राह्मीः कल्कौकिल्य पलांशिकाः ।
 अष्टाङ्गं विपचेत्सर्पिः प्रस्थं चीरं चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥
 तत्पीतं धन्यमायुथं वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिस्तत् ।
 अजाचीराभयाव्योषपाठोग्राशियुसैन्यैः ॥ ४६ ॥
 सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाङ्मेधास्मृतिवर्द्धितम् ।
 वचासृताशठीपथ्याशङ्खिनीवैष्णवागरैः ॥ ४७ ॥
 अपामार्गेण च घृतं साधितं पूर्ववद्गुणैः ।
 हेमश्चेतवचाकुष्ठमर्कपुष्पी सकाञ्चना ॥ ४८ ॥
 हेममत्स्याक्षकः शङ्खः कौण्डर्यः कनकं वचा ।
 चत्वार एते पादोक्ताः प्राश्या मधुघृतप्लुताः ॥ ४९ ॥
 वर्षं लीडा वपुर्मेधाबलवर्णकराः शुभाः ।
 वचायध्याह्नसिन्धूत्यपथ्यानागरदीप्यकैः ॥ ५० ॥
 शुद्धये वाग्दहिलीढैः सकुष्ठकणजीरकैः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 त्रिविधः कथितो बालः चीरान्नोभयवर्त्तनः ।
 स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ १ ॥
 यदङ्गिरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम् ।
 तद्विशुद्धं पयो वाताद्दुष्टं तु प्लवतेऽश्वसि ॥ २ ॥
 कषायं फेनिलं रुद्धं वर्चो मूत्रविवन्धकम् ।
 पित्ताददुष्टास्त्रकटुकं पीतराज्यम्, दाहकम् ॥ ३ ॥

कफात्सलवणं सान्द्रं जले मज्जति पिच्छिलम् ।
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ४ ॥
 यथा खलिङ्गांस्तद्वगाधीन् जनयत्युपयोजितम् ।
 शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोदनास्रचयेद्भुजम् ॥ ५ ॥
 सोऽयं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।
 तत्र विद्याद्भुजं मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात् ॥ ६ ॥
 हृदि जिह्वीष्ठदशनश्लासमुष्टिनिपीडितैः ।
 कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनदंशान्त्रकूजनैः ॥ ७ ॥
 आधानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ।
 बस्तौ गुह्ये च विण्मूत्रसङ्गचासदिगीक्षणैः ॥ ८ ॥
 अथ धात्रः क्रियां कुर्याद्यथादोषं यथामयम् ।
 तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं त्रयहं पिवेत् ॥ ९ ॥
 अथवाग्निवचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकम् ।
 समाङ्गीदारुसरलहृश्चिकालीकणेषणम् ॥ १० ॥
 ततः पिबेदन्यंतमं वातव्याधिहरं घृतम् ।
 अनुचाच्छंसुरामेवं स्निग्धं मृदु विरेचयेत् ॥ ११ ॥
 बस्तिकर्म्म ततः कुर्यात् स्वेदादींश्चानिलापहान् ।
 राज्ञाजमोदासरलदेवदारुरजोऽन्वितम् ॥ १२ ॥
 बालो लिङ्घाद् घृत तैर्वा विपक्वं ससितोत्पलम् ।
 पित्तदुष्टे मृताभौरुपटोलीनिस्वचन्दनम् ॥ १३ ॥
 धात्री कुमारश्च पिवेत् काथयित्वा ससारिवम् ।
 अथवा त्रिफलामुस्तभूनिस्वकटुरोहिणीः ॥ १४ ॥
 सारिवादिं पटोलादिं पद्मकादिं तथा गणम् ।
 घृतान्येभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥
 शीतांश्चाभ्यङ्गलेपादीन् युञ्ज्यात् श्लेष्मात्मके पुनः ।
 यक्ष्याद्वसैन्धवयुतं कुमारं पाययेद् घृतम् ॥ १६ ॥

सिन्धूत्यपिप्यलीमहा पिष्टैः चौद्रयुतैरथ ।
 राठपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ १७ ॥
 सुखमेवं वमेहालस्तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत् ।
 अथाचरितसंसर्गी मुस्तादिं कथितं पिवेत् ॥ १८ ॥
 तद्वत्तगरपृथ्वीकासुरदारुकलिङ्गकान् ।
 अथवातिविषामुस्तषड्ग्रन्थापञ्चकोलकम् ॥ १९ ॥
 स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम् ।
 विबद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते ॥ २० ॥
 शकन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् ।
 ज्वरारोचकटृच्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ॥ २१ ॥
 अङ्गभङ्गोऽङ्गविक्षेपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः ।
 घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् ॥ २२ ॥
 क्षौरालसकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम् ।
 तत्राशु धात्रीं बालञ्च वमनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥
 विहितायां च संसर्ग्यां वचादिं योजयेद्गणम् ।
 निशादिं वाथवा माद्रीपाठातिक्ताघनामयान् ॥ २४ ॥
 पाठाशुण्डरमृतातिक्तातिक्तादेवाह्वसारिवाः ।
 समुस्तमूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ २५ ॥
 अनुबन्धे यथाव्याधिं प्रतिकुर्वीत कालवित् ।
 दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ २६ ॥
 विशेषाज्ज्वरविद्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् ।
 अतिस्पन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥
 पृष्ठभङ्गे विडालानां बर्हिणां च शिखोद्गमे ।
 दन्तोद्भवे च बालानां नहि किञ्चिन्न दूयते ॥ २८ ॥
 यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाशयम् ।
 विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥ २९ ॥

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वान्नानुपसेवनात् ।
 क्षिब्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३१ ॥
 सद्यःस्तान्वमनं तस्मात्पाययेन्मतिमान् मृदु ।
 स्तन्यस्य हृत्तं वमयेत् क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ॥ ३२ ॥
 पीतवन्तं तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुताम् ।
 वस्तिं साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३३ ॥
 युञ्ज्याद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ।
 मूर्वाव्योषवराकोलजम्बुत्वग्दारुसर्षपाः ॥ ३४ ॥
 सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ।
 दन्तपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥
 पिप्पल्या धातुकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ।
 लावतित्तिरवल्लूररजःपुष्परसमुतम् ॥ ३६ ॥
 द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ।
 वचाद्विद्वहतीपाठाकटुकातिविषाघ्नैः ॥ ३७ ॥
 मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।
 रजनी दारुसरलश्रेयसी वृहतीद्वयम् ॥ ३८ ॥
 पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।
 ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्थानुलोमनम् ॥ ३९ ॥
 अतीसारज्वरश्वासकामलापाण्डुकासनुत् ।
 बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ॥ ४० ॥
 समङ्गधातुकौरोध्रकुटन्तबलाह्वयैः ।
 महासहाक्षुद्रसहाक्षुद्रबिल्वशलाटुभिः ॥ ४१ ॥
 सकार्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।
 क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्भवोद्भवान् ॥ ४२ ॥

विविधानामयानेतद्वृक्षकश्यपनिर्मितम् ।
 दन्तोद्भवेषु रोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ॥ ४३ ॥
 स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यद्गदाः ।
 अस्थिहः स्वप्नशीताम्बुधैः शिकस्तन्यसेविनः ॥ ४४ ॥
 शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ।
 अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४५ ॥
 कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुक्लमुखेक्षणः ।
 सैन्धवव्योषशार्ङ्गेष्टापाठागिरिकदम्बकान् ॥ ४६ ॥
 शुष्यतो मधुसर्पिभ्यामरुचादिषु योजयेत् ।
 अशोकोरोहिणीयुक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥
 बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा भुतम् ।
 स्थिरावचाद्विहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ ४८ ॥
 निचुलोत्पलवर्षाभूभाङ्गीमुस्तैश्च कार्ष्णिकैः ।
 सिद्धं प्रस्थार्द्धमान्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ॥ ४९ ॥
 सिंहश्वगन्धा सुरसा कणागर्भं च तद्गुणम् ।
 यद्वाह्वपिप्पलीरोध्रपद्मकोत्पलचन्दनैः ॥ ५० ॥
 तालीससारिवाभ्यां च साधितं शोषजिदृष्टतम् ।
 शृङ्गीमधूलिकाभार्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५१ ॥
 अश्वगन्धाद्विकाकोलीराम्नास्रर्षभकजीवकैः ।
 सूपपर्णीविडङ्गैश्च कल्कितैः साधितं दृष्टतम् ॥ ५२ ॥
 शशोत्तमाङ्गनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिस्तत्परम् ।
 वचावयस्थातगरक्रायस्थाचोरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥
 वस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥
 अश्वगन्धानिशाद्वारुकौन्तिकुष्ठाब्दचन्दनैः ।
 समूर्वारोहिणीराम्नाशताह्वामधुकैः समैः ॥ ५५ ॥

सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम् ।
 बल्यं ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् ॥ ५६ ॥
 यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते ।
 मधुनाऽतिविषाग्मृद्गीपिप्पलीलेहयेच्छिशुम् ॥ ५७ ॥
 एकां वातिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ।
 पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥
 द्विवार्त्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ।
 पिप्पलीपञ्चलवणकमिजित्पारिभद्रकम् ॥ ५९ ॥
 तद्वल्लिङ्गात्तथा व्योषं मर्षीं वा रोमचर्मणाम् ।
 लाभतः शल्यकश्चाविद्रोधर्चशिखिजन्मनाम् ॥ ६० ॥
 खदिरार्जुनतालीसकुष्ठचन्दनजे रसे ।
 सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं विनियच्छति ॥ ६१ ॥
 सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।
 कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिकञ्च द्विजातये ॥ ६२ ॥
 दद्यात् सदक्षिणं बालं नैगमेषञ्च पूजयेत् ।
 तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ॥ ६३ ॥
 तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ।
 तालुपातस्तनद्वेषः कृच्छात्पानं शक्नुवम् ॥ ६४ ॥
 वृद्धास्यकण्डूचिरुजा ग्रीवादूर्ध्वरता वमिः ।
 तत्रोत्क्षिप्य यवचारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥
 तालु तद्वत्कणाशुण्ठीगोशक्नुद्रससैन्धवैः ।
 शृङ्गवेरनिशाभृङ्गं कल्कितं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥
 बध्वा गोशक्नुता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ।
 रसेन लिम्पेत्ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ ६७ ॥
 हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ।
 पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ ६८ ॥

मलोपलेपात् खेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
 ताम्ब्रो व्रणोऽन्तः कण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥ ६८ ॥
 केचित्तं मातृकादोषं वदन्यन्येऽपि पूतनम् ।
 प्रष्टीरगुदकुन्दं च केचिच्च तमनामिकम् ॥ ७० ॥
 तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ।
 शृतशीतं च शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम् ॥ ७१ ॥
 सक्षौद्रतार्क्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।
 त्रिफलावदरीप्लवक्क्वाथपरिषेचितम् ॥ ७२ ॥
 कासीसरोचनातूत्यमनोह्वालरसाञ्जनैः ।
 लेपयेदस्त्रपिष्टैर्वा चर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥
 सुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्चनैः ।
 सारिवाशङ्खनाभिभ्यामशनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥
 रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तसावं जलौकसा ।
 सर्वच्च पित्तव्रणनिच्छेद्यते गुदकुट्टके ॥ ७५ ॥
 पाठावेल्लद्विरजनीमुस्तभाङ्गीपुनर्नवैः ।
 सबिल्वद्रूपशणैः सर्पिर्वृश्चिकालीयुतैः शृतम् ॥ ७६ ॥
 लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते सृत्तिकोद्भवैः ।
 व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपयेत् ।
 स्थितो मुहूर्त्तं धौतो नु पीतस्तं तं जयेद्भद्रम् ॥ ७७ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 पुरा गुह्यस्य रक्षार्थं निर्मिता शूलपाणिना ।
 मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥ १ ॥
 स्कन्दो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पिढसंज्ञितः ।
 शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥ २ ॥

मुखमण्डलिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती ।
 तेषां ग्रहीयतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ ३ ॥
 सामान्यं रूपमुत्तासजृम्भाभ्रूक्षेपदीनताः ।
 फेनसावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठदन्तदंशप्रजागराः ॥ ४ ॥
 रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषस्वरवैकृतम् ।
 नखैरकस्मात्परितः स्वधात्रङ्गविलेखनम् ॥ ५ ॥
 तत्रैकनयनसावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।
 हतैकपक्षः स्तब्धाङ्गः सस्वेदो नतकन्धरः ॥ ६ ॥
 दन्तखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वरः ।
 वक्रवक्त्रो वमेलालां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ॥ ७ ॥
 वसासृग्गन्धिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशक्ताच्छिशुः ।
 चलितैकाक्षिगण्डभ्रूः संरक्तोभयलोचनः ॥ ८ ॥
 स्कन्दार्तस्तेन त्रैकल्यं मरणं वा भवेदध्रुवम् ।
 संज्ञानाशो मुहुः केशलुच्चनं कन्धरानतिः ॥ ९ ॥
 विनम्य जृम्भमाणस्य शक्त्यभ्रूचप्रवर्त्तनम् ।
 फेनोद्धमनमूर्ध्वं चाहस्तभ्रूपादनर्त्तनम् ॥ १० ॥
 स्तनस्वर्जिह्वासन्दंशसंरम्भज्वरजागराः ।
 पूयशोणितगन्धश्च स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ ११ ॥
 आध्मानं पाणिपादास्यस्यन्दनं फेननिर्वमः ।
 दृग्मुष्टिबन्धातीसारस्वरदन्यविवर्णताः ॥ १२ ॥
 कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिष्माप्रजागराः ।
 ओष्ठदंशाङ्गसङ्कोचस्तम्भवस्तामगन्धिताः ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं ज्वरः ।
 मूर्च्छकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥ १४ ॥
 कफो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
 बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तःकण्ठकूजनम् ॥ १५ ॥

धावनं विट्सगन्धत्वं क्रोशनं श्वानवच्छुनि ।
 रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ १६ ॥
 कासातिसारवमथुजृम्भादृशवगन्धिताः ।
 अङ्गेष्वाक्षेपविक्षेपः शोषस्तन्मविवर्णताः ॥ १७ ॥
 मुष्टिवन्धः स्तुतिश्चाक्षोर्बालस्य स्युः पितृग्रहे ।
 स्रस्ताङ्गत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ १८ ॥
 स्फोटः सदाहरक्पाकाः सन्धिषु स्युः पुनः पुनः ।
 निश्चङ्गि प्रविलीयन्ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा ॥ १९ ॥
 भयं शकुनिगन्धित्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ।
 पूतनायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ २० ॥
 हिष्माधानं शक्नोदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ।
 स्रस्तद्वृष्टाङ्गरोमत्वं काकवत्पूतिगन्धिता ॥ २१ ॥
 शीतपूतनया कम्पो रोदनं तिर्यङ्गीक्षणम् ।
 दृष्टान्तकूजोऽतीसारो वसावद्विस्रगन्धिता ॥ २२ ॥
 पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ।
 अन्धपूतनया छर्दिर्ज्वरः कासोऽल्पवक्त्रिता ॥ २३ ॥
 वर्चसो भेदवैवर्ण्यं दौर्गन्धान्यङ्गशोषणम् ।
 दृष्टिसादोऽतिरक्कण्डूपोथकीजन्मशून्यताः ॥ २४ ॥
 हिधोद्देशस्तनद्वेषवैवर्ण्यं खरतीक्ष्णता ।
 वेपथुर्मत्स्यगन्धित्वमथवा सान्द्रगन्धिता ॥ २५ ॥
 सुखमण्डितया पाणिपादस्य रमणीयता ।
 सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥
 अरोचकोऽङ्गुलपनं गोमूत्रसमगन्धिता ।
 रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ॥ २७ ॥
 कासहिष्माक्षिविक्षेपवक्त्रवक्त्ररक्तताः ।
 वस्तगन्धो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ॥ २८ ॥

जायते शुष्करेवत्यां क्रमात् सर्वाङ्गसंचयः ।
 केशशतोऽन्नविशेषः स्वरदन्यं विवर्णता ॥ २८ ॥
 रोदनं गृध्रगन्धित्वं दीर्घकालानुवर्त्तनम् ।
 उदरे ग्रन्थयो वृत्ता यस्य नानाविधं शक्तम् ॥ ३० ॥
 जिह्वाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।
 भुक्षानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ ३१ ॥
 लृणागृहीतक्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती ।
 हिंसारत्यर्चनाकाङ्क्षा ग्रहग्रहणकारणम् ॥ ३२ ॥
 तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा सुतनासिकः ।
 क्षतजिह्वः कण्ठेद् वाढमसुखी साशुलोचनः ॥ ३३ ॥
 दुर्वर्णो ह्रीनवचनः पूतिगन्धिश्च जायते ।
 क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृज्जाति न जुगुप्सते ॥ ३४ ॥
 हस्तौ चोद्यस्य संरब्धो हन्त्यात्मानं तथा परम् ।
 तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥ ३५ ॥
 अम्बु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।
 लङ्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनच्च प्रवर्त्तयेत् ॥ ३६ ॥
 रक्तञ्च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिश्च तं त्यजेत् ।
 रहः स्त्रीरतिसंलापगन्धस्रग्भूषणप्रियः ॥ ३७ ॥
 हृष्टः शान्तश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ।
 दीनः परिमृशेदक्लं शुष्कौष्ठगलतालुकः ॥ ३८ ॥
 शङ्कितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनताम् ।
 अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नाति बुभुक्षते ॥ ३९ ॥
 गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम् ।
 हन्तुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमन्त्रप्रवर्त्तितैः ॥ ४० ॥
 इतरो तु यथाकामं रतिबल्यादिदागतः ।
 अथ साध्यग्रहं बालं विविक्ते शरणे स्थितम् ॥ ४१ ॥

त्रिरङ्गः सिक्तसंसृष्टे सदा सन्निहितानले ।
 विकीर्णभूतिकुसुमपत्रबीजान्नसर्षपे ॥ ४२ ॥
 रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ।
 व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥
 पुराणसर्पिषाभ्यक्तं परिपिक्तं सुखाम्बुना ।
 साधितेन बलानिम्बवैजयन्तीनृपद्रुमैः ॥ ४४ ॥
 परिभद्रककटङ्गजम्बूवरुणकटुदणैः ।
 कपोतवङ्गापामार्गपाटलामधुशिग्रुभिः ॥ ४५ ॥
 काकजङ्गामहाश्वेताकापित्यक्षीरपादपैः ।
 सकदम्बकरञ्जैश्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ ४६ ॥
 ह्योपिब्याघ्राहिसिंहर्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।
 पूतौदशाङ्गीसिद्धार्थवचामल्लतदीप्यकैः ॥ ४७ ॥
 सकुष्ठैः सृष्टैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ।
 वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥ ४८ ॥
 पाठा प्रतिविषा व्योषं दशाङ्गः कश्चपोदितः ।
 सर्षपानिम्बपत्राणि मूलमश्वत्थुरा वचा ॥ ४९ ॥
 भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः ।
 अनन्तास्त्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥ ५० ॥
 शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ।
 दशमूलरसक्षीरं युक्तं तद्ग्रहजित्परम् ॥ ५१ ॥
 रास्त्राध्वंशुमतीवृद्धपञ्चमूलवचाघनात् ।
 काथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्रकैः ॥ ५२ ॥
 पाठाविडङ्गमधुकपयस्याहिङ्गुदारुभिः ।
 सग्रन्यकैः सेन्द्रयवैः शिशोस्तत्सततं हितम् ॥ ५३ ॥
 सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।
 सारिवासुरभीब्राह्मीशङ्खिनीकृष्णसर्षपैः ॥ ५४ ॥

वचाश्वगन्धासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
 तन्नाशयेद् ग्रहान् सर्वान् पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ५५ ॥
 गोशृङ्गलोमबालाहिनिर्मोकवृषदंशविट् ।
 निम्बपत्राज्यकटुका मदनं वृहतीद्वयम् ॥ ५६ ॥
 कार्पासास्थिवच्छागरोमदेवाह्नसर्षपम् ।
 मयूरपत्रयीवासं तुषकेशं सरामठम् ॥ ५७ ॥
 मृङ्गाण्डे वस्तमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
 धूपनार्थं हितं सर्वं भूतेषु विषमे ज्वरे ॥ ५८ ॥
 घृतानि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते यानि तानि च ।
 युञ्ज्यात्तथा बलिं होमं स्नपनं मन्त्रतन्त्रवित् ॥ ५९ ॥
 पूतौकरञ्जत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो वर्वरादपि ।
 तुम्बीविशालारलुकाशमीबिल्वकपित्यकाः ॥ ६० ॥
 उत्क्वाथ तोयं तद्रात्रौ बालानां स्नपनं शिवम् ।
 अनुबन्धान्यथा कृच्छ्रं ग्रहापायेऽप्युपद्रवान् ।
 बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदये कौमारतन्त्रं द्वितीयं समाप्तम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् ।
 पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ १ ॥
 भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।
 यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ २ ॥
 सोऽष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ।
 हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा ॥ ३ ॥

प्रज्ञापराधः सुतरां तेन कामादिजन्मना ।
 लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्त्तते ॥ ४ ॥
 तं तथा भिन्नमर्थ्यादं पापमात्मोपघातिनम् ।
 देवान्दयोऽप्यनुघ्नन्ति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः ॥ ५ ॥
 छिद्रं पापक्रियारम्भः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ।
 एकस्य शून्येऽवस्थानं श्मशानादिषु वा निशि ॥ ६ ॥
 दिग्वासस्त्वं गुरोर्निन्दा रतेरविधिसेवनम् ।
 अशुचेर्देवतार्चादिपरसूतकसङ्करः ॥ ७ ॥
 होममन्त्रबलौज्यानां विगुणं परिकर्म च ।
 समासाद्दिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥
 गृह्णन्ति शुक्लप्रतिपत् त्रयोदश्योः सुरा नरम् ।
 शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ ९ ॥
 गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगाः पुनः ।
 पञ्चम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वराः ॥ १० ॥
 शुक्लाष्टपञ्चमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः ।
 कृष्णे रक्षःपिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥ ११ ॥
 दशमावास्यायोरष्टनवम्योः पितरोऽपरे ।
 गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं सन्ध्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥
 शुक्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।
 अल्पवाक् स्वेदविस्मृतं भोजनानभिलाषिणम् ॥ १३ ॥
 देवद्विजातिपरमं शुचिसंस्कृतवादिनम् ।
 मौलयन्तं चिरान्नेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥ १४ ॥
 शुक्लमाख्याम्बरसरिच्छैलोच्चभवनप्रियम् ।
 अनिद्रमप्रदृष्यच्च विद्याद्देववशीकृतम् ॥ १५ ॥
 जिह्मदृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम् ।
 निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥

रुद्रः स्कन्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनम् ।
 सुरामांसरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥
 स्वाचारं सुरभिं हृष्टं गीतनर्तनकारिणम् ।
 स्नानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमाख्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
 शृङ्गारलीलाभिरतं गन्धर्वाध्युषितं वदेत् ।
 रक्ताक्षं क्रोधनं स्तब्धदृष्टिं वक्रगतिं चलम् ॥ १९ ॥
 खसन्तमनिशं जिह्वालालिनं सृक्किणीलिहम् ।
 प्रियदुग्धगुडस्नानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
 उरगाधिष्ठितं विद्यात् त्रस्यन्तं चातपत्रतः ।
 विष्णुतं त्रस्तरक्ताक्षं शुभगन्धं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
 प्रियनृत्यकथागीतस्नानमाख्यानुलेपनम् ।
 मत्स्यमांसरुचिं हृष्टं नष्टं बलिनमव्ययम् ॥ २२ ॥
 चलिताग्रकरं कस्मै किं ददामीति वादिनम् ।
 रहस्यभाषिणं वैद्यद्विजातिपरिभाविनम् ॥ २३ ॥
 अल्परोषं हृतगतिं विद्याद्यक्षगृहीतकम् ।
 हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्टं छिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥
 आक्रोशिनं शीघ्रगतिं देवद्विजभिषग्द्विषम् ।
 आत्मानं काष्ठशस्त्राद्यैर्घ्नन्तं भोः शब्दवादिनम् ॥ २५ ॥
 शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः ।
 सक्रोधदृष्टिं भृकुटिमुद्वहन्तं ससम्भ्रमम् ॥ २६ ॥
 प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम् ।
 अस्त्राद्विनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ॥ २७ ॥
 निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं षरुषभाषिणम् ।
 रोषणं रक्तमाख्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम् ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।
 हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥

अस्त्रस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधाविनुम् ।
 उच्छिष्टवृत्त्यगान्धर्वहासमद्यामिषप्रियम् ॥ ३० ॥
 निर्भर्त्सनाद्दीनमुखं रुदन्तमनिमित्ततः ।
 नखैर्लिखन्तमात्मानं रुद्धध्वस्तवपुःस्वरम् ॥ ३१ ॥
 आवेदयन्तं दुःखानि सम्बद्धावद्धभाषिणम् ।
 नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोलं नग्नं मलीमसम् ॥ ३२ ॥
 रथ्याचैलपरीधानं दणमालाविभूषणम् ।
 आरोहयन्तं काष्ठाश्वं तथा सङ्करकूटकम् ॥ ३३ ॥
 बह्वाशिनं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।
 प्रेताकृतिक्रियागन्धं भौतमाहारविद्धिषम् ॥ ३४ ॥
 दणच्छिदञ्च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ।
 बहुप्रलापं कृष्णास्थं प्रविलम्बितयायिनम् ॥ ३५ ॥
 शून्यप्रलम्बवृषणं कूष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ।
 गृहीत्वा काष्ठलोष्टादि भ्रमन्तं चौरवाससम् ॥ ३६ ॥
 नग्नं धावन्तमुत्रस्तदृष्टिं दणविभूषणम् ।
 श्मशानशून्यायतनं रथ्यैकद्रुमसेविनम् ॥ ३७ ॥
 तिलान्नमद्यमांसेषु सततं सक्तलोचनम् ।
 निषादाधिष्ठितं विद्याहृदन्तं परुषाणि च ॥ ३८ ॥
 याचन्तमुदकं चान्नं त्रस्तालोहितलोचनम् ।
 उग्रवाक्यञ्च जानीयान्नरमौकिरणार्दितम् ॥ ३९ ॥
 गन्धमात्यरतिं सत्यवादिनं परिवेषिणम् ।
 बहुच्छिद्रञ्च जानीयाद्देतालेन वशीकृतम् ॥ ४० ॥
 अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ।
 चलन्नयनपद्माणं निद्रालुं मन्दपावकम् ॥ ४१ ॥
 अप्रसन्नपरीधानं तिलमांसगुडप्रियम् ।
 खल्लदाचं च जानीयात् पिष्टग्रहवशीकृतम् ॥ ४२ ॥

गुरुवृद्धर्षिसिद्धाभिशापचिन्तानुरूपतः ।
 व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्व तदग्रहं वदेत् ॥ ४३ ॥
 कुमारवृन्दानुगतं नग्नमुद्धतमूर्ध्वजम् ।
 अस्रस्वमनसं दैर्घ्यकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिप्रतैः ।
 तपःशीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥ १ ॥
 हिङ्गुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ।
 अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥
 कुक्कुटी सर्पगन्धाख्या तिलाः कालविषाणिके ।
 वज्रप्रोक्तावयस्था च शृङ्गी मोहनवल्क्यपि ॥ ३ ॥
 स्रोतोजाञ्जनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ।
 खराश्वश्वाविदुष्टार्चगोधानकुलशल्यकान् ॥ ४ ॥
 द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्त्वतः ।
 चर्मपित्तद्विजनग्धा वर्गेऽस्मिन् साधयेद्वृतम् ॥ ५ ॥
 पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।
 अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णञ्च धूपने ॥ ६ ॥
 एभिश्च गुटिकां युञ्ज्यादञ्जने सावपीडने ।
 प्रलेपे कल्कमेतेषां क्वाथञ्च परिपेचने ॥ ७ ॥
 प्रयोगोऽयं ग्रहोन्मादान् सापस्मारांश्छमं नयेत् ।
 गजाह्वा पिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ॥ ८ ॥
 गोधानकुलमार्जारभक्षपित्तप्रपेषितान् ।
 नावनाभ्यङ्गसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

सिद्धार्थकवचा हिङ्गु प्रियङ्गु रजनीद्वयम् ।

मञ्जिष्ठा श्वेतकटभौ वचा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ १० ॥

निम्बस्य पत्रं वीजन्तु नक्तमालशिरीषयोः ।

सुराह्नं त्रूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।

ग्रहान् सर्वान्निहन्त्याश्च विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ १२ ॥

कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्म च ।

एभिरेवौषधैर्वस्तवारिणा कल्पितो गदः ॥ १३ ॥

पाननस्याञ्जनालेपस्तनौ घर्षणयोजितः ।

गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिस्तु ॥ १४ ॥

सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगन्धानिशाहयं हिङ्गुपलाण्डुकन्दम् ।

वीजं करञ्जात्कुसुमं शिरीषात् फलञ्च वल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ १५ ॥

समाणिमन्यं सनतं सकुष्ठं श्योनाकमूलं किण्विही सिता च ।

वस्तस्य मूत्रेण विभावितं तत्पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ १६ ॥

दुष्टव्रणोन्मादतमो निशाब्धानुद्वक्कान् वारिनिमग्नदेहान् ।

दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टांस्ते साधयन्त्यञ्जननस्य लेपैः ॥ १७ ॥

कार्पासास्थिमयूरपिच्छवृहतीनिर्माल्यपिण्डीतक-

त्वस्त्रासीवृकदंशविट् तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ।

नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं

स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥

त्रिकटुकदलकुङ्कुमग्रन्थिकक्षारसिंहौ

निशादारुसिद्धार्थयुग्माभ्युशुक्राह्वयैः ।

सितलशुनफलत्रयोशौरतिक्तावचा

तुल्ययष्टीबलालोहितैलाशिलापद्मकैः ॥

दधितगरमधूकसारप्रियाह्वा

निशाख्याविषातार्क्षशैलैः सचव्यामयैः ।

कल्कितैर्घृतमभिनवमशेषमूत्रांशसिद्धमतं

भूतरावाहयं पानतस्तदग्रहघ्नं परम् ॥ १९ ॥

नतमधुकरञ्जलाक्षापटोलीसमङ्गावचा-

पाटलीहिङ्गुसिद्धार्थसिंहौनिशायुग्लतारोहिणी ।

वदरकटुफलत्रिकाकाण्डदारुक्कमिध्मा-

जगन्धामराङ्गोक्षकोशातकौशिशुनिस्वाम्बुदेन्द्राह्वयैः ।

गदशुक्रतरुपुष्पवीजोग्रयध्यद्रिकर्णीनिकुम्भाग्नि-

बिल्वैः समैः कल्कितैः मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतम् ।

विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति सर्व-

ग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतम् ॥ २० ॥

ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।

दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥

ज्ञानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ।

रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥

रत्नानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिणी ।

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।

दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद् बलिम् ॥ २४ ॥

पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरि ।

गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ॥ २५ ॥

पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।

यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥ २६ ॥

चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ।

रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥

शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।

शुचिशुक्लानि माल्यानि गन्धाः क्षैरयमोदनम् ॥ २८ ॥

दधिच्छत्रश्च धवलं देवानां बलिरिष्यते ।
 हिङ्गुसर्षपषड्ग्रन्याव्योषैरर्द्धपलोक्षितैः ॥ २८ ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 तर्पाननावनाभ्यङ्गैर्देवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥
 नस्याञ्जनं वचाहिङ्गुलशुनं वस्तवारिणा ।
 दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥
 नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडौदनैः ।
 परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ ३२ ॥
 वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ।
 श्वेतपत्रश्च रोध्रश्च तगरं नागसर्षपाः ॥ ३३ ॥
 शीतेन वारिणा पिष्टं नावनाञ्जनयोर्हितम् ।
 यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकोदनगुग्गुलुः ॥ ३४ ॥
 देवदारुत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्रकाञ्चनम् ।
 हिरण्यश्च बलिर्योज्यो मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥
 सिद्धं समोक्षितं पाननावनाभ्यञ्जने हितम् ।
 हरीतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ॥ ३६ ॥
 निम्बपत्रश्च वस्ताम्बुकल्कितं नावनाञ्जनम् ।
 ब्रह्मरक्षोबलिः सिद्धं यवानां पूर्णमादकम् ॥ ३७ ॥
 तोयस्य कुम्भः पललं क्वत्रं वस्त्रं विलेपनम् ।
 गायत्रीविंशतिपलक्वाथेऽर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥
 दुग्धषण्णविफलाहिङ्गुषड्ग्रन्यामिशिसर्षपैः ।
 सनिम्बपत्रलशुनैः कुडवान् सप्तसर्पिषः ॥ ३९ ॥
 गोमूत्रे त्रिगुणे पाने नस्याभ्यङ्गेषु तद्धितम् ।
 रक्षसां पललं शुक्लं कुसुमं मिश्रकोदनम् ॥ ४० ॥
 बलिः पक्वाममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ।
 नक्तामालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ॥ ४१ ॥

तद्वच्च कृष्णपाटल्या बिल्वमूलं कटुत्रिकम् ।
 हिङ्गुन्द्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥
 नावनाञ्जनयोर्योज्यो वस्तमूचहृतो गदः ।
 एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥
 रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यञ्जननावनैः ।
 पिशाचानां बलिः सीधुपिण्याकः पललं दधि ॥ ४४ ॥
 मूलकं लवणं सर्पिः सभूतोदनयावकम् ।
 हरिद्राद्वयमञ्जिष्ठामिश्रिसैन्धवनागरम् ॥ ४५ ॥
 हिङ्गुप्रियङ्गुत्रिकटुरसोनत्रिफला वचा ।
 पाटलाश्चेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥
 गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ।
 वस्ताम्बुपिष्टैस्तैरेव योज्यमञ्जननावनम् ॥ ४७ ॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ।
 सर्पिःपानादिमृद्वस्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥
 ऋते पिशाचान् सर्वेषु प्रतिकूलञ्च नाचरेत् ।
 सवैद्यमातुरं घ्नन्ति क्रुद्धास्ते हि महीजसः ॥ ४९ ॥
 ईश्वरं द्वादशभूजं नाथमार्यावलोकितम् ।
 सर्वव्याधिचिकित्सन्तं जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ ५० ॥
 तथोन्मादानपस्मारादन्यं वा चित्तविभ्रवम् ।
 महाविद्याञ्च मायूरीं शुचिं तं आवयेत् सदा ॥ ५१ ॥
 भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्याञ्च तद्गणान् ।
 जपन् सिद्धाञ्च तन्मन्त्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति ॥ ५२ ॥
 यच्चानन्तरयोः किञ्चिद् वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम् ।
 यच्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुञ्जीत परस्परम् ॥ ५३ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथात उन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।
 उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गगैर्मदः ॥ १ ॥
 शरीरमानसैर्दुष्टैरहितादत्र पानतः ।
 विक्लतासात्मग्रसमलाद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥
 विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।
 क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात्पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥
 आधिभिस्त्रितविभ्रंशाद् विषेणोपविषेण च ।
 एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥
 धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान् ।
 उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥
 देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्रथः ।
 भ्रमत्यचिन्तितारम्भं तत्र वातात् क्लेशाङ्गता ॥ ६ ॥
 अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।
 गीतवादित्रवागङ्गविद्येपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥
 असाम्नावेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।
 आस्यात्फेनागमोऽजस्रमटनं बहुभाषिता ॥ ८ ॥
 अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः ।
 गृहिरव्यवहार्येषु तन्नामे वावमानता ॥ ९ ॥
 उत्पिण्डितारुणाक्षित्वं जीर्णे चान्ने गदोद्भवः ।
 पित्ताक्षन्तर्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्टाद्यभिद्रवः ॥ १० ॥
 शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नग्नत्वं पीतवर्णता ।
 असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥
 कफादरोचकश्छर्दिरेखेहाहारवाक्यता ।

स्त्रीकामता रहःप्रीतिर्लासिङ्गाणकश्रुतिः ॥ १२ ॥
 वैभक्त्यं शौचविद्वेषो निद्राश्रयथुरानने ।
 उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥
 सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
 उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
 धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।
 पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥
 रोदित्यकस्मात् स्त्रियते तद्गुणान् बहु मन्यते ।
 शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥
 विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः ।
 वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥
 अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वमावृतमार्गं तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥
 कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
 स्निग्धस्निग्धस्य वस्तिञ्च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥
 तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।
 इत्यमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ॥ २० ॥
 हर्षणाश्वासनोच्चासभयताडनतर्जनम् ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनालेपधूमपानञ्च सर्पिषः ॥ २१ ॥
 युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ।
 हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्हिपलांशैर्घृतादकम् ॥ २२ ॥
 सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ।
 द्वौ प्रस्थौ खरसाद् ब्राह्म्या घृतप्रस्थञ्च साधितम् ॥ २३ ॥
 व्योषश्यामात्रिवृद्धन्तीशङ्गपुष्पीनृपद्मैः ।
 सप्तसलाहमिहरैः कल्कितैरचसम्भितैः ॥ २४ ॥
 पलवक्ष्या प्रयुञ्जीत परं मात्राचतुष्पलम् ।

उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥
 वाक्स्वरस्मृतिमेधास्तदु धन्यं ब्राह्मीष्टतं स्मृतम् ।
 वराविशालाभद्रैलादेवदार्वेलवालुकैः ॥ २६ ॥
 द्विसारिवाहिरजनौद्विस्त्रिराफलिनी नतैः ।
 वृहतीकुष्ठमञ्जिष्ठानागकेशरदाङ्गिमैः ॥ २७ ॥
 ज्ञेयतालीसपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ।
 सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥
 ग्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ।
 पाण्डुकण्डुविषे शोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ॥ २९ ॥
 अरेतस्य प्रजसि वा दैवोपहृतेतसि ।
 अमेधसि खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥
 बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ।
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥
 एभ्यो द्विसारिवादौनि जले पक्त्वैकविंशतिः ।
 रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिचौरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥
 वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ।
 सूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥
 वृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ।
 जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥ ३४ ॥
 त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।
 कायस्था शूकरी छत्रा अतिच्छत्रा पलङ्कषा ॥ ३५ ॥
 महापुरुषदन्ता च वनस्था नाकुलीद्वयम् ।
 कटश्चरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥ ३६ ॥
 सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
 महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथासृतम् ॥ ३७ ॥
 बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चाङ्गवर्धनम् ।

ब्राह्मीमैन्द्रीविडङ्गानि व्योषं हिङ्गु जटां सुराम् ॥ ३८ ॥

रास्त्रां विशल्यां लशुनं विषघ्नां सुरसां वचाम् ।

ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरीतकीम् ॥ ३९ ॥

काच्छीच्च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा च्छायाविशोषिता ।

वर्त्तिर्नस्याञ्जनालेपधूपैरुन्मादसूदनौ ॥ ४० ॥

अवपीडाश्च विविधाः सर्षपाः स्नेहसंयुताः ।

कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्यापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ४१ ॥

सहिङ्गुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।

शृगालशल्यकोलूकजलूकावृषवस्तजैः ॥ ४२ ॥

मूतपित्तशक्ललोमनखचर्मभिराचरेत् ।

धूपधूमाञ्जनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥ ४३ ॥

धूपयेत् सततं चैनं श्वगोमल्यैस्तु पूतिभिः ।

वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ ४४ ॥

तिक्तकं जीवनीयञ्च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।

शिशिराण्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ४५ ॥

विध्येच्छिरां यथोक्तां वा तप्तं मेद्यामिषस्य वा ।

निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिबिभ्रमात् ॥ ४६ ॥

प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।

आश्वासयेत् सुहृत्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ४७ ॥

ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदङ्गुतानि वा ।

बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥ ४८ ॥

कपिकच्छाथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।

कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वभ्रे विनिक्षिपेत् ॥ ४९ ॥

अथवा वीतशस्त्राश्मजने सन्तमसे गृहे ।

सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयुतम् ।

भाययेयुर्बधेनैनं तर्जयन्तो नृपाञ्जया ॥ ५१ ॥
 देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।
 तेन याति शमं तस्य सर्वतो विमुक्तं मनः ॥ ५२ ॥
 सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ।
 इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ ५३ ॥
 तस्य तत्तद्वशप्राप्तिः शान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ।
 कामशोकभयक्रोधहर्षैर्यालोभसम्भवान् ॥ ५४ ॥
 परस्तरप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ।
 भूतानुबन्धमीचेत प्रोक्तालङ्गाधिकाकृतिम् ॥ ५५ ॥
 यद्युन्मादे ततः कुर्याद् भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।
 बलिञ्च दद्यात्पल्लवं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ॥ ५६ ॥
 स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरौचितान् ।
 पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥ ५७ ॥
 अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्या सहचरस्य च ।
 चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥ ५८ ॥
 निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ॥ ५९ ॥
 प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्मनसां तथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ६० ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः सन्धिसत्त्वाभिसंभवात् ।
 जायतेऽभिहते चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः ॥ १ ॥
 उन्मादवत् प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।

हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥ २ ॥

तमोविशन्मूढमतिर्वीभत्साः कुरुते क्रियाः ।

दन्तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ३ ॥

पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रखलन् पतति क्षितौ ।

विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥ ४ ॥

कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।

अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन तु ॥ ५ ॥

रूपमुत्पित्त्यमानेऽस्मिन् हृत्कम्पः शून्यता भ्रमः ।

तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोऽक्षिवैकतम् ॥ ६ ॥

अशब्दश्रवणं खेदो लालासिङ्घाणकश्रुतिः ।

अविपाकोऽरुचिर्मूर्च्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥

निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।

पानं मद्यस्य तैलस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥

तत्र वातात् स्फुरत्सक्थि प्रपतंश्च सुहुर्मुहुः ।

अपस्मारेति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥ ९ ॥

उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कम्पते ।

आविध्यति शिरोदन्तान् दशत्याघातकन्धरः ॥ १० ॥

परितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं विनताङ्गुलिः ।

रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्गनखास्यः कृष्णमीक्षते ॥ ११ ॥

चपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ।

अपस्मारति पित्तेन सुहुः संज्ञाञ्च विन्दति ॥ १२ ॥

पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ।

भैरवादीसरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ १३ ॥

कफाक्षिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम् ।

चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥

शुक्लाभरूपदर्शित्वं सर्वलिङ्गन्तु वर्जयेत् ।

अथावृतानां धीचित्तहृत्स्थानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥

तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ।

वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पित्तं प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥

शैक्षिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ।

सर्वतस्तु विशुद्धस्य सस्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥

अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु ।

गोमयस्त्ररसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः ॥ १८ ॥

अपस्मारज्वरोन्मादकामलान्तकरं पिवेत् ।

द्विपञ्चमूलत्रिफलादिनिशाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।

शस्याकपुष्करजटाफलामूलदुरालभाः ॥ २० ॥

द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ।

भाङ्गीपाठाढकीकुम्भनिकुम्भव्योपरोहिषैः ॥ २१ ॥

मूर्वाभूतिकभूनिस्त्र्येयसीसारिवाह्वयैः ।

मदयन्त्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥

प्रस्थं तद्वद्रवैः पूर्वं पञ्चगव्यमिदं महत् ।

ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् ॥ २३ ॥

शोफार्शः कामलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृतं घृतम् ॥ २४ ॥

पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोक्षितैः ॥ २५ ॥

क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्य्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥

कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २७ ॥

वातपित्तोज्ज्वलं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ॥ २८ ॥

तद्वत्कासविदारौक्षुकुशक्वाथशृतं पयः ।

कुष्माण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥
 यष्टीकल्मषस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ।
 कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ॥ २९ ॥
 श्वशृगालविडालानां सिंहादीनाञ्च पूजितम् ।
 गोधानकुलनागानां वृषभर्चगवामपि ॥ ३० ॥
 पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ।
 त्रिफलाव्योषपीतद्रव्यवक्षारफणिज्जकैः ॥ ३१ ॥
 श्यामापामार्गकारञ्जवीजैस्तैलं विपाचितम् ।
 वस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वाष्मापयेद्भिषक् ॥ ३२ ॥
 न कुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
 तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूममस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
 शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
 ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥
 समं क्रुद्धैरपस्मारो दोषैः शरीरमानसैः ।
 यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ ३५ ॥
 तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।
 तदार्त्तं चाग्नितोयादेर्विषमात्पालयेत् सदा ॥ ३६ ॥
 मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्यं कृतवानिति ।
 न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य हृदयेत् ॥ ३७ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदये भूततन्त्रं तृतीयं समाप्तम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।
 अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥
 शिराभिरूह्यं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।
 वर्त्मसन्धिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा ॥ २ ॥

रोगान् कुर्युश्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः शिराः ।
 सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनम् ॥ ३ ॥
 पांशुपूर्णाभिनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मिलनमश्रु च ।
 विमर्दनात्स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम् ॥ ४ ॥
 चालयन्वर्त्मनौ वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ।
 करोत्यरुड् निमेषोऽसौ वर्त्म यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥
 विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।
 कृष्णाः पित्तेन बह्व्रोऽन्तवर्त्मकुम्भीकबीजवत् ॥ ६ ॥
 आध्मायन्ते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुम्भिसंज्ञिताः ।
 सदाहक्तेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥
 पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्षिष्टमुशन्ति तत् ।
 करोति कण्डूं दाहञ्च पित्तं पक्ष्मान्तमास्थितम् ॥ ८ ॥
 पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ।
 पोथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभाः घनाः कफात् ॥ ९ ॥
 शोफोपदेहं हृत्कण्डूपिच्छलाश्रुसमन्विताः ।
 कफोत्क्षिष्टं भवेद्वर्त्म स्तम्भक्ते दोपदेहवत् ॥ १० ॥
 ग्रन्थिः पाण्डुररुक्पाकः कण्डुमान् कठिनः कफात् ।
 कोलमात्रः सलगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽपि वा ॥ ११ ॥
 रक्तारक्तेन पिटिकास्तत्तुल्यपिटिकाचिताः ।
 उल्सङ्गाख्यास्तथोत्क्षिष्टं राजिमत् स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥
 अर्शोऽधिमांसं वर्त्मन्तः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरक् ।
 रक्तं रक्तेन तत्स्रावी छिन्नं छिन्नञ्च वर्द्धते ॥ १३ ॥
 मध्ये वा वर्त्मनोऽन्ते वा कण्डूपाङ्गवती स्थिरा ।
 सुहृमात्रासृजा ताम्रा पिटिकाश्चननामिका ॥ १४ ॥
 दोषैर्वर्त्मं बहिः शूनं यदन्तः सूक्ष्मखाचितम् ।
 सप्तावमन्तरुदकं विसाभं विसवर्त्मं तत् ॥ १५ ॥

यद्वर्त्तोत्क्षिष्टमुत्क्षिष्टमकस्मात् स्नानतामियात् ।
 रक्तदोषत्रयोत्क्षिष्टाद् वदन्युत्क्षिष्टवर्त्तं तत् ॥ १६ ॥
 श्याववर्त्तं मलैः सास्रैः श्यावं रुक्ते दशोफवत् ।
 क्षिष्टाख्यवर्त्तनी स्निष्टे कण्डूश्वयथुरागिणी ॥ १७ ॥
 वर्त्तनोऽन्तः खरा रुक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः ।
 सिकतावर्त्तं कृष्णन्तु कर्दमं कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥
 बहलं बहलैर्मांसैः सवर्णैश्चोयते समैः ।
 कुक्कूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥
 स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।
 स वर्त्तशूलपैच्छित्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥
 पक्ष्मोपरोधे सङ्कोचो वर्त्तनां जायते तथा ।
 खरतान्तर्मुखत्वञ्च लोम्नामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥
 कण्टकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्दृष्टं तैरक्षि स्यूते ।
 उष्यते चानिलादिङ्गल्याहः शान्तिरुद्धतैः ॥ २२ ॥
 कनीनके बहिर्वर्त्तं कठिनो ग्रन्थिरुन्नतः ।
 ताम्रः पक्वोऽस्रपूयाश्लुदलज्याधायते मुहुः ॥ २३ ॥
 वर्त्तान्तर्मांसपिण्डाभः श्वयथुर्ग्रथितो रुजः ।
 सास्रैः स्यादर्वुदो दोषैर्विषमो वाह्यतश्चलः ॥ २४ ॥
 चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्तसंश्रयाः ।
 आद्योऽत्र भेषजैः साध्यो द्वौ ततोऽर्शश्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥
 पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषांश्चस्त्रेण साधयेत् ।
 कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिन्द्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ॥ २६ ॥
 भिन्द्याल्लगणकुम्भीकाविसोत्सङ्गाञ्जनालजीः ।
 पोथकौश्यावसिकतास्निष्टोत्क्षिष्टचतुष्टयम् ।
 सकर्दमं सबहलं विलिखेत्सकुक्कूणकम् ॥ २७ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

कच्छीष्मीले पुराणान्यं द्राक्षाकल्काभ्युसाधितम् ।
 ससितं योजयेत् स्निग्धं नस्यधूमाक्षनादि च ॥ १ ॥
 कुम्भीकावर्त्मलिखितं सैन्धवप्रतिसारितम् ।
 यष्टीधानीपटोलौनां काथेन परिषेचयेत् ॥ २ ॥
 निवातेऽधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।
 बहिः कोष्णाभ्युत्पन्नेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ ३ ॥
 निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम् ।
 न संसते चलति वा वर्त्मनः सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥
 मण्डलाग्रेण तत्तिथ्यक्त्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।
 लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ॥ ५ ॥
 फेनेन तोयराशिर्वा पित्तुना प्रसृजन्नसृक् ।
 स्थिते रक्ते सुलिखितं सच्चौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥
 यत् स्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।
 घृतेनासिक्तमभ्यक्तं बभ्रीयान्मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥
 ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिण्डीच्च यवसक्तुभिः ।
 द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ८ ॥
 कुर्यात् चतुर्थे नस्यादीन्मुञ्चेदेवाङ्गि पञ्चमे ।
 समं नखनिभं शोफकण्डूघर्षाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥
 विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये ।
 रुक्पक्ष्यवर्त्मसदनं संसनादतिलेखनात् ॥ १० ॥
 स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्ठो वातहरः क्रमः ।
 अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोध्नं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥
 एरण्डमूलकल्केनः पुटपाके पचेत्ततः ।

स्त्रिन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतम् ॥ १२ ॥
 स्त्रियाः क्षीरे कृगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ।
 शालितण्डुलकल्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतम् ॥ १३ ॥
 कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ।
 केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जाङ्गलाग्निः ॥ १४ ॥
 पिटिकां ब्रीहिवक्त्रेण भित्वा तु कठिनोन्नताम् ।
 निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥
 लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ।
 पित्तास्रोत्क्लिष्टयोः स्वादुस्कन्धसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥
 शिराविमोक्षः स्निग्धस्य त्रिवृच्छ्रेष्ठं विरेचनम् ।
 लिखिते स्मृतरक्ते च वर्त्मनि क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥
 यष्टीकषायः सेकस्तु क्षीरं चन्दनसाधितम् ।
 पद्मणां सदनं सूच्या रोमकूपान् विकुटयेत् ॥ १८ ॥
 ग्राहयेद्वा जलौकोभिः पयसेक्षुरसेन वा ।
 वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ॥ १९ ॥
 संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत् सुरसारसैः ।
 ताम्बे दशाहं परमं पद्मशाते तदञ्जनम् ॥ २० ॥
 पोथकीर्लिखिताः शुण्ठीसैन्धवप्रतिसारिताः ।
 उष्णाम्बुक्षालिताः सिञ्चेत् खदिराढकिशिपुभिः ॥ २१ ॥
 अप्सिद्धैर्द्विनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः ।
 कफोत्क्लिष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मैः सैन्धवकासीसमनोद्धाकणतार्क्ष्यजैः ।
 वमनाञ्जननस्यादि सर्वञ्च कफजिहितम् ॥ २३ ॥
 कर्तव्यं लग्नेष्येतद्दशान्तावग्निना दहेत् ।
 कुक्कुणे खदिरश्रेष्ठानिम्बपत्रैः शृतं घृतम् ॥ २४ ॥
 पीत्वा धात्री वमेत् कृष्णायष्टीसर्षपसैन्धवैः ।

अभयापिप्पलीद्राक्षाक्वाथेनैनां विरेचयेत् ॥ २५ ॥
 सुस्ताद्विरजनीकृष्णाकल्कोनालेपयेत् स्नानौ ।
 धूपयेत्सर्षपैः साज्यैः शुद्धां क्वाथञ्च पाययेत् ॥ २६ ॥
 पटोलमुस्तसृद्धोकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।
 शिशोस्तु लिखितं वर्त्म सुतासृग्वाम्बुजम्भिः ॥ २७ ॥
 धात्रप्रश्मन्तकजम्बूत्यपत्रक्वाथेन सेचयेत् ।
 प्रायः क्षीरघृताशित्वादु बालानां श्लेष्मजा गदाः ॥ २८ ॥
 तस्माद्वमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम् ।
 सिन्धूत्यक्तृष्णापामार्गवीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥
 चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।
 क्षीरं क्षीरान्नमन्त्रञ्च भजतः क्रमशः शिशोः ॥ ३० ॥
 वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके ।
 सप्तलारससिद्धान्ज्यं योज्यं चोभयशोधनम् ॥ ३१ ॥
 द्विनिशारोध्रयध्याह्वरोहिणीनिम्बपल्लवैः ।
 कुकूणके हिता वर्त्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः ॥ ३२ ॥
 क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहितं रजः ।
 एलारसोनकतकशङ्खोषणफणिज्जकैः ॥ ३३ ॥
 वर्त्तिः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैः सकटफलैः ।
 पक्ष्मरोधे प्रहृदेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥
 उत्सृज्य द्वौ भ्रुवोऽधस्ताद्भागौ भागञ्च पक्ष्मतः ।
 यवमात्रं यवाकारं तिर्यक्च्छित्त्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥
 अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पी भवति शोणितम् ।
 सीव्येत्कुटिलया सूच्या सुप्तमात्रान्तरैः पदैः ॥ ३६ ॥
 बध्वा ललाटे पट्टञ्च तत्र सीवनसूत्रकम् ।
 नातिगाढस्नयं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥
 मधुसर्पिः कबलिकां न चास्मिन् बन्धमाचरेत् ।
 अ—४०

न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैः सेचयेदुजि ॥ ३८ ॥

पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।

गैरिकेण व्रणं युञ्ज्यात्तीक्ष्णं नस्याञ्जनादि च ॥ ३९ ॥

दहेदशान्तौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रयां बलौम् ।

सन्दंशेनाधिकं पक्ष्म हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ४० ॥

सूच्यरेणाग्निवर्णेन दाहो बाह्यालजेः पुनः ।

भिन्नस्य चारवक्त्रिभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ४१ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिसितासितरोगविज्ञानमारभ्यते ।

वायुः क्रुद्धः शिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ।

अशु स्रावयते वर्त्मं शुक्लसन्धेः कनीनकात् ॥ १ ॥

तेन नेत्रं सक्त्रागशोफं स्यात्स जलास्रवः ।

कफात्कफस्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं द्रवेत् ॥ २ ॥

कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः चारवुदुबुदकोपमः ।

पृथुमूलबलः क्लिग्धः सवर्णमृदुपिच्छिलः ॥ ३ ॥

महानपाकः कण्डूमानुपनाहः स नीरुजः ।

रक्ताद् रक्तस्रवे ताम्रं बह्मणं चाशु संस्रवेत् ॥ ४ ॥

वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।

ताम्रा मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणि ॥ ५ ॥

पूयास्रावे मलाः सास्रवर्त्मसन्धेः कनीनकात् ।

स्रावयन्ति मुहुः पूयं सास्रत्वङ्मांसपाकतः ॥ ६ ॥

पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरम्भपूर्वकः ।

कनीनसन्धावाधायी पूयास्रावी सवेदनः ॥ ७ ॥

कनीनस्यान्तरलजी शोफो रक्तोददाहवान् ।

अपाङ्गे वा कनीने वा कण्डूपापक्ष्मपोटवान् ॥ ८ ॥

पूयास्त्रावी कृमिग्रन्थिर्ग्रन्थिकृमियुतोऽर्त्तिमान् ।
 उपनाहकृमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणीः ॥ ८ ॥
 शस्त्रेण साधयेत्पञ्चसालजौ नास्रवांस्वजेत् ।
 पित्तं कुर्यात्क्षिते विन्दूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥
 मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरकम् ।
 रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशक्लद्देहद्वज्वरः ॥ ११ ॥
 कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरद्वयधर्मांसकम् ।
 शुक्लार्मं शोफस्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥ १२ ॥
 गुरुः क्षिग्धोऽम्बुविन्दाभो बलासग्रथितं स्मृतम् ।
 बिन्दुभिः पिष्टधबलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ २३ ॥
 रक्तराजौततं शुक्लमुच्यते यत्सवेदनम् ।
 अशोफाश्रूपदेहं च शिरोत्पातः सशोणितात् ॥ १४ ॥
 उपेक्षितः शिरोत्पातो राजौस्ता एव वर्धयन् ।
 कुर्यात्सास्रं शिराहर्षं तेनाच्छुद्धीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥
 शिराजाले शिराजालं दृढद्रक्तं घनोन्नतम् ।
 शोणितार्मसमं श्लक्ष्णं पद्माभमधर्मांसकम् ॥ १६ ॥
 नीरुक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं विन्दुः शशलोहितलोहितः ।
 मृदाशुद्वयरुक्षांसं प्रस्तारिश्यावलोहितम् ॥ १७ ॥
 प्रस्तार्थार्ममलैः सास्रैः स्रावार्मं स्रावसन्निभम् ।
 शुक्लासृक्पिण्डवच्छ्रावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥
 अधर्मांसार्मं तद्वाहघर्षवन्त्यः शिराहताः ।
 कृष्णासन्नाः शिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्वपोपमाः ॥ १९ ॥
 शुक्लहर्षशिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।
 साधयेदौषधैः षट्कं श्रेष्ठं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ २० ॥
 नवोत्थं तदपि द्रव्यैः अर्मीकृतं यच्च पञ्चधा ।
 तच्छ्रेष्ठमसितप्राप्तं मांसस्रावशिराहतम् ॥ २१ ॥

चर्मोद्दालवदुच्छायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।
 पित्तं कृष्णोऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाशुरागवत् ॥ २२ ॥
 क्षित्वा त्वचं जनयति तेन स्यात् कृष्णमण्डलम् ।
 पक्वजम्बूनिभं किञ्चिन्निम्नञ्च क्षतशुक्रकम् ॥ २३ ॥
 तत् कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ,
 तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचिविज्ञाभकृष्णता ॥ २४ ॥
 तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निश्चितं व्रणैः ।
 शङ्खशुक्लं कफाच्छ्यावं नातिरुक् शुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥
 आताम्रपिच्छिलास्रासृगाताम्रपिटिकातिरुक् ।
 अजाविट् सदृशोच्छ्रायकाष्णार्वावर्ज्यासृजाजका ॥ २६ ॥
 शिराशुक्रं मलैः सास्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।
 सतोददाहताम्राभिः शिराभिरवतन्यते ॥ २७ ॥
 अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्रसुक् च तत्त्यजेत् ।
 दोषैः सास्रैः सक्तत् कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥
 धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्द्धदलाकृति ।
 अतितीव्ररुजारागदाहश्चयथुपीडितम् ॥ २९ ॥
 पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।
 यस्य वाऽऽजिङ्गनाशोऽन्तःश्यावं यद्वा सलोहितम् ॥ ३० ॥
 अत्युत्सेधावगाढं वा सांशुनाडीव्रणावृतम् ।
 पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ।
 पञ्चेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 उपनाहं भिषक् स्निग्धं भिन्नं ब्रीहिमुखेन च ।
 लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥

पिप्पलीचौद्रसिन्धूत्यैर्बन्धीयात् पूर्ववत्ततः ।
 पटोलपत्रामलककाथेनाद्योतयेच्च तम् ॥ २ ॥
 पर्वणी बडिशेनात्ता बाह्यसन्धिबिभागतः ।
 वृद्धित्वेण वद्धर्गिर्द्धे स्यादशुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥
 चिकित्सा चार्मवत्चौद्रसैन्धवप्रतिसारिता ।
 पूयालसे शिरां विध्येत्ततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥
 कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ।
 सैन्धवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सचूर्णितैः ॥ ५ ॥
 चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सचौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।
 कृमिग्रन्थिं करीषेण स्त्रिन्नं भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥
 त्रिफलाचौद्रकासीससैन्धवैः प्रतिसारयेत् ।
 पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्तिं बलासाह्वयपिष्टकौ ॥ ७ ॥
 कफाभिष्यन्दवन्मुक्ता शिराव्यधमुपाचरेत् ।
 बीजपूररसाक्तञ्च व्योषकट्फलमञ्जनम् ॥ ८ ॥
 जातीमुकुलसिन्धूत्यदेवदारुमहौषधैः ।
 पिष्टैः प्रसन्नया वर्त्तिः शोफकण्डूघ्नमञ्जनम् ॥ ९ ॥
 रक्तस्यन्दवदुत्पातहर्षजालार्जुनक्रिया ।
 शिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनम् ॥ १० ॥
 शिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसाञ्जनम् ।
 अर्जुने शर्करामस्तुचौद्रैराश्रयोतनं हितम् ॥ ११ ॥
 स्फटिकः कुङ्कुमं शङ्खो मधुको मधुनाञ्जनम् ।
 मधुना चाञ्जनं शङ्खः फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥
 अमोक्तं पञ्चधा तत्तु न तु धूमाविलञ्च यत् ।
 रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्रवत्तस्य भेषजम् ॥ १३ ॥
 उत्तानस्येतरत् स्त्रिन्नं ससिन्धूत्येन चाञ्जितम् ।
 रसेन बीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १४ ॥

इत्थं संरोषिताक्षस्य प्रचलेऽर्माधिमांसके ।
 धृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ १५ ॥
 अपाङ्गमीक्षमाणस्य वृद्धेर्मणिकनीनकात् ।
 बली स्याद्यत्र तत्रार्मं वडिशेनावलम्बितम् ॥ १६ ॥
 नात्यायतं मुञ्चुण्ड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
 समन्तान्मण्डलाग्रेण मोचयेदथ माक्षिकम् ॥ १७ ॥
 कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
 छिन्द्यात्कनीनके रक्षेद्वाहिनोश्चाशुवाहिनीः ॥ १८ ॥
 कनीनकव्यधादशुनाडी चाक्षिणं प्रवर्त्तते ।
 वृद्धेऽर्मणि तथाऽपाङ्गात्प्रश्यतोऽस्य कनीनकात् ॥ १९ ॥
 सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैन्धवप्रतिसारितम् ।
 उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥
 बध्नीयात्सेचयेन्मुक्ता दृतीयादिदिनेषु च ।
 करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेण कथितैस्तथा ॥ २१ ॥
 सक्षौद्रैर्हिनिशारोध्रपटोलीयष्टिकिंशुकैः ।
 कुरण्टमुकुलोपेतैमुच्चैर्देवाङ्गि सप्तमे ॥ २२ ॥
 सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान् गदान् ।
 सेकाञ्जनप्रभृतिभिर्जयेत्सेखनहं हणैः ॥ २३ ॥
 सितामनःशिलाशैललवणोत्तमनागरम् ।
 अर्द्धकर्षोन्मितं तार्क्ष्यं पलार्द्धञ्च मधुप्लुतम् ॥ २४ ॥
 अञ्जनं श्लेष्मतिमिरपिक्कशुक्लार्मशोषजित् ।
 त्रिफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥
 शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।
 पृथक्शेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ २६ ॥
 सा मषी शोषिता पेष्टा भूयो द्विलवणान्विता ।
 वीर्येतान्यञ्जनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ २७ ॥

शिराजाले शिरायास्तु कठिनालेखनौषधैः ।
 न सिद्धयत्यम्वत्तासां पिटिकानाञ्च साधनम् ॥ २८ ॥
 दोषानुरोधाच्छुक्रेषु स्निग्धरूचं वराष्टतम् ।
 तिक्तं मूढं मसृक् स्रावो रेकसेकादि चेष्यते ॥ २९ ॥
 त्रिस्त्रिवृद्धारिणा पक्वं क्षतशुक्रे घृतं पिवेत् ।
 शिरया नु हरेद्रक्तं जलौकोभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥
 सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राक्षायष्टिविदारिभिः ।
 ससितेनाजपयंसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥
 रागाश्ववेदनाशान्तौ परं लेखनमञ्जनम् ।
 वर्त्तयो जातिमुकुललाक्षागैरिकचन्दनैः ॥ ३२ ॥
 प्रसादयन्ति पित्तास्रं घ्नन्ति च क्षतशुक्रकम् ।
 दन्तैर्दन्तिवराहोद्भगवाश्वाजश्चरोद्भवैः ॥ ३३ ॥
 सशङ्खमौक्तिकाश्लोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ।
 क्षतशुक्रमपि व्यापि दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत् ॥ ३४ ॥
 तमालपत्रं गोदन्तशङ्खफेनोऽस्थि गार्दभम् ।
 ताम्रञ्च वस्तिमूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ॥ ३५ ॥
 रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवस्तूषणं वृष्टिः ।
 करञ्जवीजं लशुनो वणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥
 सत्रणात्रणगन्धौरत्वक्स्थशुक्रघ्नमञ्जनम् ।
 निम्बमुन्नमयेत् स्नेहपाननस्त्रसाञ्जनैः ॥ ३७ ॥
 सरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम् ।
 शुद्धशुक्रो निशायष्टीसारिवाशावराश्रसा ॥ ३८ ॥
 सेचनं रोध्रपोटल्या कोष्णाश्लोमग्नयाऽथवा ।
 वृहतीभूलयध्याह्वताम्रसैन्धवनागरैः ॥ ३९ ॥
 धात्रीफलान्बुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ।
 यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥

तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलक्षौद्रपेषिताः ।
 महानीला इति ख्याताः, शुद्धशुक्रहराः परम् ॥ ४१ ॥
 स्थिरे शुक्ले घने चाऽस्य बहुशोषहरेदसृक् ।
 शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ ४२ ॥
 कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैन्धवैः ।
 घर्षणं त्रिफलाक्वाथपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥
 कुर्यादञ्जनयोगौ वा श्लोकार्क्षगदिताविमौ ।
 शङ्खकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥
 सुरादन्तार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः ।
 धात्रीफणिज्जकरसे क्षारो लाङ्गलिकोद्भवः ॥ ४५ ॥
 उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमञ्जनम् ।
 मुद्गा वा निस्तुषाः पिष्टाः शङ्खक्षौद्रसमा युताः ॥ ४६ ॥
 सारो मधूकान्मधुमान् मज्जा वाक्षात्समाक्षिका ।
 गोखराश्लोद्गदशनाः शङ्खः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥
 वर्त्तिर्जुनतोयेन हृष्टशुक्रकनाशिनी ।
 उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं बालादिभिर्लिखेत् ॥ ४८ ॥
 सिराशुक्ले त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।
 पुण्ड्रयष्ट्याह्मकाकोलीसिंहीलोहनिशाञ्जनम् ॥ ४९ ॥
 कल्कितं छागदुग्धेन सघृतैर्धूपितं यवैः ।
 धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्त्तिर्नैत्राञ्जनं परम् ॥ ५० ॥
 अशान्तावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ।
 अजकायामसाध्यायां शुक्लेऽन्यत्र च तद्विधैः ॥ ५१ ॥
 वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्सावणादिभिः ।
 कुर्याद्वीभत्सतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ॥ ५२ ॥
 मालिकेरास्थिभस्माततालवंशकरीरजम् ।
 भस्माङ्गिः स्नावयेत्ताभिर्भावेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥

चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यममञ्जनम् ।
 साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥
 अजकां पार्श्वतो विध्वा सूचा विम्राव्य चोदकम् ।
 समं प्रपीड्याङ्गुष्ठेन वसाद्रेणानुपूरयेत् ॥ ५५ ॥
 व्रणं गोमांसचूर्णेन वह्नं वह्नं विमुच्य च ।
 सप्तरात्रात् व्रणे रुद्धे कृष्णभागे समे स्थिरे ॥ ५६ ॥
 स्नेहाञ्जनञ्च कर्तव्यं नस्यञ्च चौरसर्पिषा ।
 तथापि पुनराक्षाने भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ।
 युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ॥ ५७ ॥
 नित्यञ्च शुक्रेषु शृतं यथास्वं पाने च मर्शं च घृतं विदध्यात् ।
 न ह्रियते लब्धवला तथान्तस्तीक्ष्णाञ्जनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ ५८ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।
 अथ्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥
 प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।
 भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मञ्च नेक्षते ॥ २ ॥
 दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्ययासेन मन्यते ।
 दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥ ३ ॥
 द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।
 दृष्टेरभ्यन्तरगते क्लृप्तद्विविपर्ययम् ॥ ४ ॥
 नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरि स्थितम् ।
 पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ ५ ॥
 प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।
 तेनोद्धृमीक्षते नाधस्तनुचैलावतोपमम् ॥ ६ ॥

यथावर्णञ्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।
 तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ७ ॥
 लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् छादयेद् दृष्टिमण्डलम् ।
 तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ ८ ॥
 चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ।
 जालानि केशान्मशकान् रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥ ९ ॥
 काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।
 चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ १० ॥
 वृद्धः काचदृशं कुर्याद् रजोधूमावृतामिव ।
 स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ॥ ११ ॥
 सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ।
 दृग्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥
 पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदौपितम् ।
 शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ॥ १३ ॥
 काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।
 अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥ १४ ॥
 मृङ्गनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिङ्गनाशतः ।
 दृष्टिः पित्तेन ऋक्षाख्या सा ऋक्षा ऋक्षदर्शना ॥ १५ ॥
 भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।
 कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ॥ १६ ॥
 शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ।
 काचे तु निष्प्रभेन्द्रकंप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥
 सिताभा सा च दृष्टिः स्यात्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ।
 मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ १८ ॥
 विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।
 उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ १९ ॥

शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्तिमा ।

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ॥ २० ॥

काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।

लिङ्गनाशेऽपि तादृग् दृङ् निष्प्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥

संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणां ।

तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणम् ॥ २२ ॥

तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।

द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचितामलैः ॥ २३ ॥

नकुलान्धः स तत्राङ्गि चित्रः पश्यति नो निशि ।

अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तम्भमागताः ॥ २४ ॥

स्थगयन्ति दृशं दोषा दोषान्धः सगदोपरः ।

दिवाकरकरसृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥

विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राङ्गि दर्शनम् ।

उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥

विदोषरक्तसंपृक्तो यात्यूषोर्ध्वं ततोऽक्षिणी ।

दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ॥ २७ ॥

रात्रावान्धञ्च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।

मृशमन्त्राशनाहोषैः साक्षैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥

सक्तेदकण्डूकलुषा विदग्धान्धेन सा स्मृता ।

शोकज्वरशिरोरोगसन्तप्तस्यानिलादयः ॥ २९ ॥

धूमाविलां धूमदर्शां दृशं कुर्युः स धूमरः ।

सहसैवाल्पसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥

भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ।

कुर्वन्ति तेजः संशोथ दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥

वैदूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्यथाम् ।

औपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशोऽत्र वर्जयेत् ॥ ३२ ॥

विना कफास्तिङ्गनाशान् गम्भीरां ऋस्वजामपि ।
षट् काचा नकुलान्धश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ।
द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ ३३ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्धमुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद् द्रुतम् ॥ १ ॥
तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।
तत् क्वाथे द्विगुणं चीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥
प्रपौण्डरीककाकोलीपिप्पलीरोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥
कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।
द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥
सिताशतावरीमेदापुण्ड्राह्वमधुकोत्पलैः ।
पञ्चेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समचीरं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥
हन्ति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।
पटोलनिम्बकटुकादार्वीसैव्यवराहषम् ॥ ६ ॥
सधन्वयासत्रायन्ती पर्पटं पालिकं पृथक् ।
प्रस्थमामलकानाञ्च क्वाथयेदुल्लवणेऽभसि ॥ ७ ॥
तदाढकेऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
सुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ॥ ८ ॥
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ।
विद्रधिज्वरदुष्टार्कर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ॥ ९ ॥
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्धोष्णाम्बुदाहनुत् ।
त्रिफलाष्टपलं क्वाथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ १० ॥

तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ।
 अर्धप्रस्थो घृताक्षिप्तः सितया माक्षिकेण वा ॥ ११ ॥
 युक्तं पिबेत्तिमिरी तद्युक्तं चैव वरारसम् ।
 यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ॥ १२ ॥
 पालिकैः ससिताद्राचैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ।
 अजाक्षीरवरावासामार्कवस्त्ररसैः पृथक् ॥ १३ ॥
 महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ।
 त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि ॥ १४ ॥
 यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ।
 मासमेकं हिताहारः पिवन्नामलकोदकम् ॥ १५ ॥
 सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ।
 ताप्यायोहेमयध्याह्नसिताजौर्णान्यमाक्षिकैः ॥ १६ ॥
 संयोजितां यथाकामं तिमिरघ्नौ वरा वरा ।
 सघृतं वा वराक्ताथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ १७ ॥
 अपूपसूपसक्तून् वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ।
 पायसं वा वरायुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ १८ ॥
 प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ।
 मृद्वीकां शर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥ १९ ॥
 स्रोतोजांशान्धतुःपष्टिं ताम्रायोरुष्यकाञ्चनैः ।
 युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरन्ध्रमूषोदरस्थितान् ॥ २० ॥
 ध्यापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ।
 रसस्कन्धकषायेषु सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥
 वैदूर्यमुक्ताशङ्कानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।
 चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सत्सर्वं तिमिरापहम् ॥ २२ ॥
 मांसौत्रिजातकायः कुङ्कुमनीलोत्पलाभयातुल्यैः ।
 सितकाचशङ्खफेनकमरिचाञ्जनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥

चन्द्रेऽश्विनीसनाथे सुचूर्णितैरक्षयेद्युगलमक्षोः ।

तिमिरार्मरक्तराजीकण्डूकाचादिशममिच्छन् ॥ २४ ॥

मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।

सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २५ ॥

द्राक्षामृणालीखरसे क्षीरमद्यवसासु च ।

पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोजं सप्तकृत्वो निषेचयेत् ॥ २६ ॥

तच्चूर्णितं स्थितं शङ्खे दृक्प्रसादनमञ्जनम् ।

शस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

निर्दग्धं वादराङ्गारैस्तुल्यं चेत्यं निषेचितम् ।

क्रमादजापयः सर्पिः क्षौद्रे तस्मात् पलद्वयम् ॥ २८ ॥

कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ।

पटुरोध्रशिलापथ्याक्रणैलाञ्जनफेनिकैः ॥ २९ ॥

युक्तं पलेन यद्वाश्च मूषान्तर्धातचूर्णितम् ।

हन्ति काचारमनक्तान्यरक्तराजीः सुशीलितः ॥ ३० ॥

चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

त्रिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥ ३१ ॥

शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनान्नयम् ।

अन्धमूषीकृतं धातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।

तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥ ३२ ॥

गोमूत्रे छगणरसेऽन्तकाञ्चिके च

स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माचिके च ।

यत्तुल्यं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं

तत् कुर्याद्गुरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३३ ॥

प्रेष्ठाजलं भृङ्गरसं सविषाज्यमजापयः ।

यष्टीरसञ्च यत्कीसं संसक्तत्वः पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका नेत्रे युक्ता साञ्जनानञ्जना वा ।

तैर्मिथ्यार्मस्रावपैच्छिल्यपैलं कण्डूं जाढं रक्तराजीञ्च हन्ति ॥३५॥

रसेन्द्रमृजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥ ३६ ॥

योग्योऽयं स्वरूपरविप्रकाशगङ्गा-

स्तस्यास्यं समयमृतस्य गोशक्ताङ्गिः ।

निर्दग्धं समष्टतमञ्जनञ्च पेयं

योगोऽयं नयनबलं करोति गार्ध्रम् ॥ ३७ ॥

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जनमनिरुतधूमम् ।

चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ॥ ३८ ॥

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरथापि हृदिकान् ।

क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लोदयित्वाथ मन्ययेत् ॥ ३९ ॥

तत्र यन्नवनीतं स्यात् पुष्णीयात्तेन कुकुटम् ।

अन्धस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमञ्जनात् ॥ ४० ॥

कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात् पलमञ्जनम् ।

रसक्रियेयमचिरादन्धानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

मरिचानि दशार्धपिचुस्ताप्यात्तुत्यार्धपलं पिचुर्यध्याः ।

क्षीरार्धदग्धमञ्जनमप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

अक्षवीजमरिचामलकत्वक् तुल्ययष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः ।

छाययैव गुटिकाः परिशुष्का नाशयन्ति तिमिराण्यचिरेण ॥ ४३ ॥

मरिचामलकजलोद्भवतुत्याञ्जनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।

षण्माक्षिका इति योगस्तिमिरार्मकूदकाचकण्डूर्हन्ता ॥ ४४ ॥

स्नानि रूप्यं स्फटिकं सुवर्णं स्रोतोऽञ्जनं ताम्रमयं सशङ्खम् ।

कुचन्दनं लोहितगैरिकञ्च चूर्णाञ्जनं सर्वदृगामयन्नम् ॥ ४५ ॥

तिलतैलमक्षतैलं मृद्गस्वरसोऽसनाञ्च निर्यूहः ।

आयसपाचविपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम् ॥ ४६ ॥

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं स्नेहास्रविस्त्रावणरिक्तस्यैः ।

उपाचरेदञ्जनमूर्ध्ववस्तिवस्तिक्रियातर्पणलेपसेकैः ॥ ४७ ॥

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलान्भसा घृतम् ॥ ४८ ॥

क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ।

त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ४९ ॥

एरण्डतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ।

समूलजालजीवन्तीतुलां द्रोणेऽभसः पचेत् ॥ ५० ॥

अष्टभागस्थिते तस्मिंस्तैलप्रस्थं पयः समे ।

बलात्रितयजीवन्तीवरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ५१ ॥

यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।

लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजत्रुजान् ॥ ५२ ॥

वातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषाह्वगामयान् ।

केशास्थकन्धरास्कन्धपुष्टिलावण्यकान्तिदम् ॥ ५३ ॥

सितैरण्डजटासिंहीफलदारुवचानतैः ।

घोषया बिल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोऽन्वितम् ॥ ५४ ॥

नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रून्वातश्लेष्मामयार्तिजित् ।

वसाञ्जने च वैथ्याघ्नी वाराही वा प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

गृध्राहिकुकुटुल्या वा मधुकेनान्विता पृथक् ।

प्रत्यञ्जने च सूतोजं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥ ५६ ॥

निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ।

न चेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ ५७ ॥

शताङ्गाकुष्ठनलदकाकोलीहययष्टिभिः ।

प्रपीण्डरीकसरलपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५८ ॥

सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

मेदसस्तद्वद्वेपेयाद्गुग्गुसिद्धात् खजाहतात् ॥ ५९ ॥

उद्धृतं साधितं तेजो मधुकोशीरचन्दनैः ।

श्वाविच्छेद्यकगोधानां दक्षनित्तिरवर्हिणाम् ॥ ६० ॥
 पृथक् पृथगनेनैव विधिना कल्पयेद्वसाम् ।
 प्रसादनं स्नेहनञ्च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
 वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ।
 पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ ६२ ॥
 विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ।
 शर्करैलात्रिष्वचूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ॥ ६३ ॥
 सुशीतान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यान्नेत्रास्यमूर्धसु ।
 सारिवापद्मकोशीरमुक्ताशावरचन्दनैः ॥ ६४ ॥
 वर्त्तिः शस्त्राञ्जने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलाञ्जनैः ।
 सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्रस्वर्णगैरिकैः ॥ ६५ ॥
 सौवीराञ्जनतुल्यकशृङ्गीधात्रीफलस्फटिककर्पूरम् ।
 पञ्चाशं पञ्चाशं त्रंशमथैकांशमञ्जनं तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥
 नखं चान्ज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।
 श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणशृतं घृतम् ॥ ६७ ॥
 विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।
 क्वाथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ॥ ६८ ॥
 क्लीवेरदारुहिनिशाकृष्णाकल्कैः पयोऽन्वितैः ।
 द्विपञ्चमूलनिर्यूहे तैलं पक्वञ्च नावनम् ॥ ६९ ॥
 शङ्खप्रियङ्गुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ।
 दृग्वैमल्याय विमला वर्त्तिः स्यात् कोकिला पुनः ॥ ७० ॥
 कणालोहरजोव्योषसैन्यवत्रिफलाञ्जनैः ।
 शशगोखरसिंहोद्भृजलालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥
 श्वेतगोवालमरिचशङ्खचन्दनफेनकम् ।
 पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्त्तिस्तिमिरशुक्रजित् ॥ ७२ ॥
 रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चासं प्रसादयेत् ।

द्राक्षया नलदरोध्रयष्टिभिः शङ्खताम्रहिमपद्मपद्मकैः ॥ ७३ ॥
 सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्त्तितैरसजं तिमिरमाशु नश्यति ।
 संसर्गसन्निपातोत्थे यथादोषोदयां क्रियाम् ॥ ७४ ॥
 सिद्धं मधूककमिजिन्नरिचामरदारुभिः ।
 सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ॥ ७५ ॥
 नतनीलोत्पलानन्तायध्याह्नसुनिषस्वकैः ।
 साधितं नावने तैलं शिरोवस्ती च शस्यते ॥ ७६ ॥
 दद्यादुशीरमिथ्यूहचूर्णितं कणसैन्धवम् ।
 तत्शृतं सष्टतं भूयः पचेत् क्षौद्रं घने क्षिपेत् ॥ ७७ ॥
 शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ।
 अस्थीनि मज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम् ॥ ७८ ॥
 स्रोतोजाञ्जनयुक्तानि वहत्यभ्रसि वासयेत् ।
 मासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ॥ ७९ ॥
 समेषशृङ्गीपुष्पाणि सयध्याह्नानि तानि तु ।
 चूर्णिताभ्यञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरे सान्निपातिके ॥ ८० ॥
 काचेऽप्येषा क्रिया मुक्ता शिरां यन्निपीडिताम् ।
 आभ्याय स्युर्मला दद्याच्छाब्दे रक्ते जलौकसः ॥ ८१ ॥
 गुडः फेनोऽञ्जनं कृष्णा मरिचं कुङ्कुमाद्रजः ।
 रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ॥ ८२ ॥
 नकुलान्धे त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विधिः ।
 रसक्रियाष्टतक्षौद्रगोमयस्वरसद्भुतैः ॥ ८३ ॥
 तार्क्ष्यगैरिकतालीसैर्निशान्धे हितमञ्जनम् ।
 दध्ना विष्टुष्टं मरिचं रात्र्याभ्याञ्जनमुत्तमम् ॥ ८४ ॥
 करञ्जिकोत्पलस्वर्णगैरिकाम्भोजकेसरैः ।
 पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्त्तिर्दोषान्धनाशिनी ॥ ८५ ॥
 अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्रोतोजसैन्धवैः ।

कालानुसारौन्निकटुत्रिफलालमनःशिलाः ॥ ८६ ॥
 सफेनाञ्छागदुग्धेन रात्रग्रन्थे वर्तयो हिताः ।
 सन्निवेश्य यक्तन्मध्ये पिप्पलीरदहन् पचेत् ॥ ८७ ॥
 ताः गुष्का मधुना घृष्टा निशान्धे श्रेष्ठमञ्जनम्
 खादेच्च ग्रीहयक्तौ माहिषे तैलसर्पिषा ॥ ८८ ॥
 घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पक्षवानि च भक्षयेत् ।
 तथातिमुक्तकैरण्डशेफाल्यभिरुजानि च ॥ ८९ ॥
 सृष्टं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ।
 धूमराख्यान्तपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ॥ ९० ॥
 सिग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ।
 गोशक्तद्रसदुग्धान्यैर्विपक्वं शस्यतेऽञ्जनम् ॥ ९१ ॥
 स्वर्णगैरिकातालीसचूर्णावापा रसक्रिया ।
 मेदाशाबरकानन्तामक्षिष्ठादार्विष्यष्टिभिः ॥ ९२ ॥
 क्षीराष्टांशं घृतं पक्वं सतैलं नावनं हितम् ।
 तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति शिराव्यधः ॥ ९३ ॥
 चिन्तामिघातभौशोकरीच्यात् सोत्कटकासनात् ।
 विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ ९४ ॥
 विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ।
 अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगवत् ॥ ९५ ॥
 यथास्वं तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ।
 सूर्योपरागानलविद्युदादिविबोक्नेनोपहृतेक्षणस्य ।
 सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं तथाञ्जनं हेमघृतेन घृष्टम् ॥ ९६ ॥
 चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै-
 र्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
 व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
 पंसामन्थानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ९७ ॥

त्रिफला रुधिरसुतिर्विशुद्धिर्मनसो निर्हतिरव्ययश्च नस्यम् ।
 शकुनासनतासपादपूजा घृतपानश्च सदैव नैत्ररक्षा ॥ ८८ ॥
 अहितादशनात्सदा निवृत्तिर्भृशभास्त्रच्चलसूक्ष्मवीक्षणश्च ।
 मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत् परमं रक्षणमौक्षणस्य पुंशाम् ॥ ८९ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो लिङ्गनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विध्येत्सुजातं निःप्रेक्षं लिङ्गनाशं कफोद्भवम् ।
 आवर्त्तक्यादिभिः षड्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥
 सोऽसञ्ज्ञातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।
 शलाकयाऽवक्त्रोऽपि पुनरुद्धं प्रपद्यते ॥ २ ॥
 करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिञ्च स्थगयेत्पुनः ।
 श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोऽन्यैः सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३ ॥
 श्लेष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।
 तस्यान्यदोषाभिभवाद् भवत्यानीलता गदः ॥ ४ ॥
 तत्रावर्त्तचला दृष्टिरावर्त्तक्यरुणा सिता ।
 शर्करार्कपयोलेशनिचितेव घनाति च ॥ ५ ॥
 राजीमतीदृङ्निचिताशालिशूकाभराजिभिः ।
 विषमच्छिन्नदग्धाभा सरक्च्छिन्नांशुका स्मृता ॥ ६ ॥
 दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः ।
 छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥
 न विध्येदशिरार्हाणां न दृक्पीनसकासिनाम् ।
 नाजीर्णीभौरुषमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥
 अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः ।
 देशे प्रकाशे पूर्वाह्णे भिषग् जानूच्चपीठगः ॥ ९ ॥

यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।

अङ्गुष्ठस्यदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्टोत्प्लुतं मलम् ॥ १० ॥

स्वनासां प्रेक्षमाणस्य निष्कम्पं मूर्ध्नि धारिते ।

कृष्णादर्धाङ्गुलं मुक्ता तदर्धार्द्धमपाङ्गतः ॥ ११ ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम् ।

दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वार्द्धं मामन्ययन्निव ॥ १२ ॥

सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरेत् ।

विध्येत् सुविधे शब्दः स्यादरुक्चास्त्रुलवत् स्मृतिः ॥ १३ ॥

सान्त्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।

शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेन्नेत्रमण्डलम् ॥ १४ ॥

अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः ।

उत्तिष्ठनाच्चापहरेद्दृष्टिमण्डलगं कफम् ॥ १५ ॥

स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदक्षिबाह्वतः ।

अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥

घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा बध्वाक्षि शाययेत्ततः ।

विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे ॥ १७ ॥

निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ।

क्षवथुं कासमुद्गारं श्ठीवनं पानमश्वसः ॥ १८ ॥

अधोमुखस्थितिं स्नानं दन्तधावनभक्षणम् ।

सप्ताहं नाचरेत् स्नेहपीतवच्चात्र यन्त्रणा ॥ १९ ॥

शक्तितो लङ्घयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ।

सव्योषामलकं वाद्यमग्नीयात्सघृतं द्रवम् ॥ २० ॥

विलेपीं वा त्र्यहाक्षास्य काथैर्मुक्ताक्षि सेचयेत् ।

वातघ्नैः सप्तमे त्वङ्गि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥

यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टे राक्षैर्यथाभतः ।

रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥

शोफरागरुजादीनामधिमन्यस्य चोद्भवः ।
 अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥
 कल्किताः सष्टता दूर्वायवगैरिकसारिवाः ।
 मुखालेपि प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ २४ ॥
 ससर्षपास्तिलास्तद्वन्मातुलुङ्गरसाप्नुताः ।
 पयस्यासारिवानन्तामञ्जिष्ठामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥
 अजाचीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः धर्मकृत्परम् ।
 रोध्रसैन्धवमृद्दीकामधुकैम्बुगलं पयः ॥ २६ ॥
 शृतमाद्योतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ।
 मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षाालाक्षासितान्वितैः ॥ २७ ॥
 वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।
 पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥
 शिरां तथानुपशमे स्निग्धस्निन्नस्य मोक्षयेत् ।
 मन्योक्ताच्च क्रियां कुर्याद् व्यधे रुद्धेऽञ्जनं मृदु ॥ २९ ॥
 आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।
 विद्धेऽक्षिणं सगुडां वर्त्तिर्योज्या दिव्याम्बुपेक्षिता ॥ ३० ॥

जातौशिरौषधवमेषविषाणपुष्प-
 वैदूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम् ।
 आजनेन ताम्रमसुना प्रतनुं प्रदिग्धं
 सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ॥ ३१ ॥
 पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमक्षिणं
 विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः ।
 स्रोतोजविद्रुमशिलाम्बुधिफेनतीक्ष्णै-
 रस्यैव तुल्यमुदितङ्गुणकल्पनाभिः ॥ ३२ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

वातेनं नेत्रेऽभिष्यन्दे नासानाहोऽल्पशोफता ।

ग्रहाक्षिभ्रूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ १ ॥

शुष्काल्पादूषिकाशीतमच्छमशुचलारुजः ।

निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जन्तूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥

अक्ष्याधातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम् ।

स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं सोऽभिष्यन्द उपेक्षितः ॥ ३ ॥

अधिमन्यो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ।

अरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षिभ्रुवादवः ॥ ४ ॥

हताधिमन्यः सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।

अनेकरूपा जायन्ते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥

मन्याक्षिशङ्गतो वायुरन्यतो वा प्रवर्त्तयेत् ।

व्यथां तीव्रामपैच्छित्यरागशोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥

सङ्कोचयति पर्य्यशु सोऽन्यतो वातसंज्ञितः ।

तद्वन्नेत्रं भवेज्जिह्वामूनवातविपर्य्यये ॥ ७ ॥

दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो बहिः ।

अन्तःक्लेदोऽशुपीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम् ॥ ८ ॥

चारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ।

ज्वलदङ्गारकीर्णाभं यत्कृत्पिण्डसमप्रभम् ॥ ९ ॥

अधिमन्ये भवेन्नेत्रं स्यन्दे तु कफसम्भवे ।

जाद्यं शोफो महान् कण्डूनिद्रान्नानभिनन्दनम् ॥ १० ॥

सान्द्रस्निग्धवहुश्वेतपिच्छावदूषिकाश्रुता ।

अधिमन्ये नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ॥ ११ ॥

प्रसेको नासिकाध्यानं पांशुपूर्णमिवेक्षणम् ।

रक्ताश्वराजौदूषीकशुक्लमण्डलदर्शनम् ॥ १२ ॥
 रक्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलक्षणम् ।
 मन्थेऽक्षि ताम्रपर्यन्तमुत्पाटनसमानरक् ॥ १३ ॥
 रागेण बन्धूकनिभं ताम्र्यति स्पर्शनाक्षम् ।
 अमृद्धं निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनम् ॥ १४ ॥
 अधिमन्या यथास्त्रञ्च सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः ।
 शङ्खदन्तकपोलेषु कषाले चातिरुक्कराः ॥ १५ ॥
 वातपित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ।
 रुक्षदारुणवर्त्माक्षिकच्छोन्मीलनमीलनम् ॥ १६ ॥
 विकूर्णनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ।
 उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयं सशोफः स्यान्निभिर्मलैः ॥ १७ ॥
 सरक्तैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहृष्टोवनादिमान् ।
 पक्वोदुम्बरसङ्काशं जायते शुक्लमण्डलम् ॥ १८ ॥
 अशूष्णशीतविशदपिच्छिलाच्छघनं मुहुः ।
 अल्पशोफोऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ १९ ॥
 अक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुता ।
 कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ २० ॥
 दाहो दर्शनसंरोधो वेदनास्थानवस्थिताः ।
 अन्नसारोऽग्नतां नीतः पित्तरक्तोत्पणैर्मलैः ॥ २१ ॥
 शिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ।
 सशोफदाहपाकाशु भृशं चाविलदर्शनम् ॥ २२ ॥
 अग्नोषितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ।
 हताधिमन्थमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥
 वातोद्भूतः पञ्चरात्रेण दृष्टिं सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्थः ।
 रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वन्निरात्रान् मिथ्याधारात् पैत्तिकः सद्य एव

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

प्राग्रूप एव स्यन्देषु तीक्ष्णगण्डूषनावनन् ।
 कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥
 दाहोपदेहरागाशुशोफशान्धै विडालकम् ।
 कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्पर्णगैरिकैः ॥ २ ॥
 सरसाञ्जनयध्याह्ननतचन्दनसैन्धवैः ।
 सैन्धवं नागरं तार्क्ष्यं भृष्टं मण्डेन सर्पिषः ॥ ३ ॥
 वातजे घृतभृष्टं वा योज्यं शबरदेशजम् ।
 मांसीपद्मककाकोलीयध्याह्नैः पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥
 मनोह्राफलिनीचौद्रैः कफे सर्वैस्तु सर्वजे ।
 सितमरिचभागमेकं चतुर्भनोह्रं द्विरष्टशबरकम् ।
 सच्चूर्णं वस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुण्ठनं नेत्रे ॥ ५ ॥

आरण्याम्बुगणरसे पटावबद्धाः

सुस्विन्नानखवितुषीकृताः कुलत्थाः ।

तच्चूर्णं सक्कदवचूर्णनान्निशीथे

नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम् ॥ ६ ॥

घोषाभयातुत्यकयष्टिरोध्रैर्मूतीससूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैः ।

ताम्रस्थधान्याञ्जनिमग्नमूर्तिरतिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ॥ ७ ॥

षोडशभिः सलिलपलैः पलं तथैकं कटङ्कटैर्याः सिद्धम् ।

सेकोऽष्टभागशिष्टः चौद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥

वातपित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्वहुविधामपि व्यथाम् ।

शौघमेव जयति प्रयोजितः शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ९ ॥

तरुणमुरुबकपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धमाज्ञे क्षीरे ।

वाताभिष्यन्दरुजं सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डिका चोष्णा ॥ १० ॥

आद्योतनं मारुतजे काथो बिल्यादिभिर्हृतः ।
 कोष्णः सहैरण्डजटावृंहतीमधुशिग्रुभिः ॥ ११ ॥
 झीबेरवक्रशङ्गेष्टोदुम्बरत्वक्षु साधितम् ।
 सान्ध्रसा पयसाजेन शूलाद्योतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 मञ्जिष्ठारजनीलाच्चाद्राच्चाद्विमधुकोत्पलैः ।
 काथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥
 कसेरुयष्ट्याह्वरजस्तान्तवे शिथिलं स्थितम् ।
 अम्लु दिव्याम्लु निहितं हितं स्यन्देऽस्रपित्तजे ॥ १४ ॥
 पुण्ड्रयष्टीनिशामूतीप्लुताः स्तन्ये सशर्करे ।
 छागदुग्धेऽथवा दाहरुग्रागाशुनिवर्त्तनी ॥ १५ ॥
 श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।
 वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १६ ॥
 नागरत्रिफलानिखवासारोध्ररसं कफे ।
 कोष्णमाद्योतनं मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥
 सर्पिः पुराणं पवने पित्ते शर्करयान्वितम् ।
 व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥
 स्रावयेद्दुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।
 आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥
 उष्णेन शूले दाहे तु पयः सर्पिर्युतैर्हिमैः ।
 तिमिरप्रतिषेधञ्च वीक्ष्य युञ्ज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥
 अयमेव विधिः सर्वो मन्यादिष्वपि शस्यते ।
 अशान्तौ सर्वथा मन्ये भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥
 रूप्यं रूक्षेण गोदध्ना लिम्पेन्नीलत्वमागते ।
 शुष्के तु मस्तुना वर्त्तिर्वाताख्यामयनाग्निनी ॥ २२ ॥
 सुमनः कोरका शङ्खस्त्रिफला मधुकं बला ।
 पित्तरक्तापहा वर्त्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥

सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।

फेनः शैलेयकं सर्जो वर्त्तिः श्लेष्माचिरोगनुत् ॥ २४ ॥

प्रपौण्डरीकं यध्याह्नं दावीं चाष्टपलं पचेत् ।

जलद्रोणे रसे पूते पुनः पक्वे घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥

पुष्याक्षनाहशपलं कर्षश्च मरिचात्ततः ।

कृतश्चूर्णोऽथवा वर्त्तिः सर्वाभिष्यन्दसम्भवान् ॥ २६ ॥

हन्ति रागरजाघर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।

अयं पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजां परम् ॥ २७ ॥

शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्षौष्यं तर्पणम् ।

घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना ॥ २८ ॥

परिषेको हितश्चात्र पथः कोष्णं ससैन्धवम् ।

सर्पिर्युक्तं स्तन्यपिष्टमञ्जनं हि महौषधम् ॥ २९ ॥

वसा चानूपसत्त्वोत्था किञ्चित्सैन्धवनागरा ।

घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसम्पुटे ॥ ३० ॥

दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा मषी श्रेष्ठमञ्जनम् ।

सशोफे चाल्पशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ३१ ॥

रैकः स्निग्धैः पुनर्द्राक्षापथ्याक्कायत्रिदृष्टतैः ।

श्वेतरोध्रं घृतमृष्टं चूर्णितं तान्तवस्थितम् ॥ ३२ ॥

उष्णाग्मुना विमृदितं सेकः शूलहरः परम् ।

दावींप्रपौण्डरीकस्य कायो वाद्योतने हितः ।

सैन्धवांश्च प्रयुञ्जीत घर्षरागाश्रुग्वरान् ॥ ३३ ॥

ताम्रं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्तं नेत्रे सपिर्धूपितं वेदनाघ्नम् ।

ताम्रैर्घृष्टो गव्यदध्नः सरो वा युक्तः कृष्णासैन्धवाभ्यां वरिष्ठः ॥ ३४ ॥

शङ्खं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः शम्याः पत्रैर्धूपितं तद्वैश्व ।

नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंज्ञं क्षिप्रं घर्षे वेदनां चातितीव्राम् ॥ ३५ ॥

उदुम्बरफलं लोहघृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।

साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाशुहर्षजित् ॥ ३६ ॥
 शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुवृष्टस्ताम्रसम्पुटे ।
 घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाशुवेदनाः ॥ ३७ ॥
 तिलाश्रसा मृत्कपालं कांस्ये घृष्टं सुधूपितम् ।
 निम्बपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्घर्षशूलाशुरागजित् ॥ ३८ ॥
 सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतौषधवेदने ।
 स्तन्येनाद्योतनं कार्यं त्रिःपरं नाञ्जयेच्च तैः ३९ ॥
 तालीसपत्रचपलानतलोहरजोऽञ्जनैः ।
 जातीमुकुलकासीससैम्बवैर्मूत्रपेषितैः ॥ ५० ॥
 ताम्रमालिष्य सप्ताहं धारयेत्पेषयेत्ततः ।
 मूत्रेणैवानु गुटिकाः कुर्याच्छायाविशोषिताः ॥ ४१ ॥
 ताः स्तन्यघृष्टा घर्षाशुशोफकण्डूविनाशनाः ।
 व्याघ्रीत्वङ्मधुकं ताम्ररजोजाचीरकल्कितम् ॥ ४२ ॥
 शम्यामलकपत्रान्यधूपितं शोणरुक्प्रणुत् ।
 अम्लोषिते प्रयुञ्जीत पित्ताभिष्यन्दसाधनम् ॥ ४३ ॥
 उत्क्लिष्टाः कफपित्तास्रनिचयोत्थाः कुक्कुणकाः ।
 पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसो विसः ॥ ४४ ॥
 पोथक्यम्लोषितोऽल्पाख्यस्यन्दमन्याविनानिलात् ।
 एतेऽष्टादश पिप्पलाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ ४५ ॥
 चिकित्सा पृथगेतेषां स्वं स्वमुक्ताय वक्ष्यते ।
 पिप्पलीभूतेषु सामान्यादथ पिप्पलाक्षिरोगिणः ॥ ४६ ॥
 स्निग्धस्य छर्दितवतः शिराविद्धहृतासृजः ।
 विरिक्तस्य च वर्त्मानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ॥ ४७ ॥
 तुल्यकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।
 त्रिंशताकाञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥ ४८ ॥
 पिप्पलानपिप्पलान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

तत् सेकेनोपदेहास्तु कण्डूशोफांश्च नाशयेत् ॥ ४८ ॥

करञ्जबीजं सुरसं सुमनःकोरकाणि च ।

संचुद्य साधयेत् काथे पूते तत्र रसक्रिया ॥ ५० ॥

अञ्जनं पिल्लभैषज्यं पद्मणाञ्च प्ररोहणम् ।

रसाञ्जनं सर्जरसो रौतौपुष्पं मनःशिला ॥ ५१ ॥

समुद्रफेनं लवणं गैरिकं मरिचानि च ।

अञ्जनं मधुना पिष्टं क्लेदकण्डूघ्नमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम् ।

भावितं वस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ ५३ ॥

सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्गनाभयः ।

सताम्बरजसो वर्त्तिः पिल्लशुक्रकनाशिनी ॥ ५४ ॥

पुष्पकासौसचूर्णौ वा सुरसारसभावितः ।

ताम्रे दशाहं तत् पैल्लपद्मशतजिदञ्जनम् ॥ ५५ ॥

अलञ्च सौवीरकमञ्जनञ्च ताभ्यां समं ताम्बरजञ्च सूक्ष्मम् ।

पिल्लेषु रोमाणि निषेवितोऽसौ चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ॥ ४६ ॥

लाक्षानिर्गुण्डौष्ठदार्वीरसेन

श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।

दौपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था

श्रेष्ठा पिल्लानां रोपणार्थं मघी सा ॥ ५७ ॥

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।

पुनः पुनर्विरेकञ्च नित्यमाश्चोतनाञ्जनम् ॥ ५८ ॥

नावनं धूमपानञ्च पिल्लरोगातुरो भजेत् ।

पूयालसे त्वशान्तेऽन्तर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ५९ ॥

चतुर्नवतिरित्यक्षोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।

परस्परसङ्कीर्णाः कात्थ्येन गदिता गदाः ॥ ६० ॥

सर्वदा च निषेवेत खस्थोऽपि नयनप्रियः ।

पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् ॥ ६१ ॥
 मुन्नादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिप्लुतान् ।
 शाकं चैवं विधं मांसं जाङ्गलं दाडिमं सिताम् ॥ ६२ ॥
 सैन्धवं त्रिफलां द्राक्षां वारिपानि च नाभसम् ।
 आतपत्रं पदत्राणं विधिवद्दोषशोधनम् ॥ ६३ ॥
 वर्जयेद्देहसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ।
 शोकक्रोधदिवास्वप्ननिशाजागरणानि च ॥ ६४ ॥
 विदाहि विष्टम्भकरं यच्चेहाहारभेषजम् ।
 द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
 ताम्रक्षणेद्वर्तनलेपनादीन् पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति ॥ ६५ ॥
 मलोष्णसङ्घटनपौडनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
 भजेत् सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥ ६६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ।
 मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥
 प्राप्य ओत्रशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ।
 अर्द्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥ २ ॥
 चिराच्च पाकं पक्वन्तु लसीकामल्पशः स्रवेत् ।
 ओत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्सञ्चारविचारवत् ॥ ३ ॥
 शूलं पित्तात् सदाहोषा शीतेच्छा श्लयथुं ज्वरम् ।
 आशु पाकं प्रपक्वञ्च सपीतलसिकासुतिः ॥ ४ ॥
 सालसीका स्पृशेद्यद्यत्तत्पाकमुपैति च ।
 कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मन्दतारुजः ॥ ५ ॥

कण्डूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकात् श्वेतघना स्मृतिः ।
 करोति श्वणे शूलमभिघातादि दूषितम् ॥ ६ ॥
 रक्तं पित्तसमानार्त्तिं किञ्चिद्वाधिकलक्षणम् ।
 शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफच्चरतीव्ररुक् ॥ ७ ॥
 पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाद्यवत् ।
 पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥
 शब्दवाहिशिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।
 नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ॥ ९ ॥
 श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।
 उच्चैः कच्छाच्छ्रुतिं कुर्याद् बधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥
 वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत् ।
 रुग्णैरवं पिधानञ्च सप्रतीनाहसंज्ञितः ॥ ११ ॥
 कण्डूशोफौ कफात् ओत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ।
 कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ १२ ॥
 घनपूतिबहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकम् ।
 वातादिदूषितं ओत्रं मांसाद्यक्लेदजां रुजम् ॥ १३ ॥
 खादन्तो जन्तवः कुर्युस्त्रीव्रां स कर्मिकर्णकः ।
 ओत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते स्यात् पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥
 विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोऽर्शोऽर्बुदमीरितम् ।
 तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ १५ ॥
 गर्भेऽनिलात् सङ्गुचिता शष्कुली कुचिकर्णकः ।
 एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्गुरः स्थिरः ॥ १६ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमानः सन्निपातादिदारिका ।
 सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥ १७ ॥
 कटुतैलनिभं पक्वं सवेत् कच्छेण रोहति ।
 सङ्कोचयति रुद्धा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीम् ॥ १८ ॥

शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।
 कृशा दृढा च तन्त्रीवत् पालौ वातेन तन्त्रिका ॥ १८ ॥
 सुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्द्धिते ।
 कर्णे शोफः सरक्पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ २० ॥
 परिपोटः स पवनादुत्पातः पित्तशोणितात् ।
 गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥
 श्वयथुः स्फोटपिटकारागोषाक्लोदसंयुतः ।
 पाल्यां शोफोऽनिलकफात् सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ २२ ॥
 स्तब्धः सवर्णः कण्डूमानुन्नत्यो गस्तिरस्य सः ।
 दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरक् ॥ २३ ॥
 श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ।
 कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूक्लोदवेदनाः ॥ २४ ॥
 लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिङ्ग्यः पालीमुपेक्षिताः ।
 पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारौ कुचिकर्णकः ॥ २५ ॥
 एषामसाध्या याप्यैका तन्त्रिकान्यांस्तु साधयेत् ।
 पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ॥ २६ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

कर्णशूले पवनजे पिवेद्रात्रौ रसाशितः ।
 वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नञ्च पूरयेत् ॥ १ ॥
 पत्राणां पृथगश्वत्थविल्वार्कैरुण्डजन्मनाम् ।
 तैलसिन्धूत्यदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ॥ २ ॥
 रसैः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्थारलोरपि ।
 गणे वातहरेऽन्त्रेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥ ३ ॥

महास्नेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।
 महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षीमेण वेष्टितात् ॥ ४ ॥
 तैलसिक्तात् प्रटीमायात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ।
 योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलात् ॥ ५ ॥
 वातव्याधिप्रतिश्यायविहितं हितमत्र च ।
 वर्जयेच्छिरसा स्नानं शीतान्धः पानमन्यपि ॥ ६ ॥
 पित्तशूले सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।
 द्राक्षायष्टिसृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥
 यध्यनन्ताहिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ।
 मृणालविसमस्त्रिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥
 यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।
 तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यञ्जनैरिदम् ॥ ९ ॥
 निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।
 यध्यादिभिश्च सघृतैः कर्णौ दिह्यात्समन्ततः ॥ १० ॥
 वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिः स्निग्धं कफोद्भवे ।
 धूमनावनगण्डपस्वेदान् कुर्यात् कफापहान् ॥ ११ ॥
 लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरुग्या मूलकस्य च ।
 कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥
 अर्काङ्गुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तांस्तवणान्वितान् ।
 सन्निधाय क्षुद्हीकाण्डे कोरिते तच्छेदावृतान् ॥ १३ ॥
 खेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।
 रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥
 सूक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्वचूर्णयेत् ।
 अजाविमूत्रवंशत्वक्सिद्धं तैलञ्च पूरणम् ॥ १५ ॥
 सिद्धं वा सार्धपं तैलं हिङ्गुतुम्बरुनागरैः ।
 रक्तजे पित्तवत् कार्यं शिराश्चाशुविमोचयेत् ॥ १६ ॥

पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम् ।
 युञ्जन्नाडीविधानञ्च दुष्टव्रणहरञ्च यत् ॥ १७ ॥
 स्रोतः प्रमृज्य दिग्धन्तु द्वौ कालौ पिचुवर्त्तिभिः ।
 पूरयेद् धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥
 सुरसादिगणक्ताथफाणिताक्ताञ्च योजयेत् ।
 पिचुवर्त्तिं सुसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥ १९ ॥
 शूलक्ते दगुरुत्वामां विधिरेष निवर्त्तकः ।
 प्रियङ्गुमधुकास्वष्ठाधातक्युत्पलपर्णिभिः ॥ २० ॥
 मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
 पचे तैलं तदाम्नावं निगृह्णात्याशु पूरणात् ॥ २१ ॥
 नादबाधिर्ययोः कुर्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ।
 श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्दमनादिभिः ॥ २२ ॥
 एरण्डशिग्रुवरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।
 चतुर्गुणे पचे तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥ २३ ॥
 यथ्याह्नक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
 नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ २४ ॥
 पक्वं प्रतिविषाह्निह्नुमिशित्वक्स्वर्जिकोषणैः ।
 ससूक्तैः पूरणात्तैलं रुक्सावश्रुतिनादनुत् ॥ २५ ॥
 कर्णनादे हितं तैलं सर्षपोत्थञ्च पूरणे ।
 शुष्कमूलकखण्डानां चारो हिङ्गु महौषधम् ॥ २६ ॥
 शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुरसाक्लनम् ।
 सौवर्चलयवचारस्वर्जिकौद्भिदसैन्धवम् ॥ २७ ॥
 भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तामधुसूक्तं चतुर्गुणम् ।
 मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसञ्च तैः ॥ २८ ॥
 पक्वं तैलं जयत्याशु सुक्लच्छानपि पूरणात् ।
 कण्डूक्ते दच्च बाधिर्यं पूतीकर्णञ्च रुक्कमीन् ॥ २९ ॥

चारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ।
 अथ सुप्ताविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥ ३० ॥
 सशोफक्ते दयोर्मन्दसुतेर्वमनमाचरेत् ।
 बाधिर्गन्धं वर्जयेद्बालवृद्धयोश्चिरजं च यत् ॥ ३१ ॥
 प्रतिनाहे परितो वयं स्नेहस्त्रैर्द्विगुणैश्च यत् ।
 कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥ ३२ ॥
 ससुक्तसैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ।
 शोधनाद् रुक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥ ३३ ॥
 क्लमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कण्डूनां कफापहम् ।
 जस्यादितद्वच्छोफेऽपि कटुण्यौश्चात्र लेपनम् ॥ ३४ ॥
 कर्णस्त्रावोदितं कुर्यात्पूतित्कामिककर्णयोः ।
 पूरणं कटुतैलेन विशेषात् क्लमिकर्णके ॥ ३५ ॥
 वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रवौ विद्रधिक्त्रिया ।
 पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्त्तव्यं क्षतविद्रवौ ॥ ३६ ॥
 अर्शोऽर्बुदेषु नासावदामा कर्णविदारिका ।
 कर्णविद्रधिवत्साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ३७ ॥
 पालीशोषेऽनिलश्रीतशूलवन्नस्यलेपनम् ।
 स्नेहं च कुर्यात् स्त्रिन्नाञ्च पालीमुद्वर्त्तयेत्तिलैः ॥ ३८ ॥
 प्रियालबीजयष्ट्याङ्गहयगन्धायवान्वितैः ।
 ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥ ३९ ॥
 शतावरीवाजिगन्धायस्यैरण्डजीवकैः ।
 तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिक्त्परम् ॥ ४० ॥
 कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।
 आनूपमांसक्लाथे च पालीपोषणवर्द्धनम् ॥ ४१ ॥
 पालीं क्षित्वातिसङ्गीणां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।
 याप्येवं तन्निक्त्वाख्यापि परिपाटेऽप्ययं विधिः ॥ ४२ ॥

उत्पाते शीतलैर्लेपो जलौकोद्वतशोणिते ।
 जम्बाम्रपल्लवबलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥
 सधान्यान्तैः समञ्जिष्ठैः सकदम्बैः ससारिवैः ।
 सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं विसर्पोक्तघृतानि च ॥ ४४ ॥
 उन्नम्येऽभ्यञ्जनं तैलं गोधाकर्कवसान्वितम् ।
 तालपत्राश्वगन्धार्कबाकूचीतिलसैन्धवैः ॥ ४५ ॥
 सुरसालाङ्गलीभ्याञ्च सिद्धं तीक्ष्णञ्च नावनम् ।
 दुर्विद्धेऽश्मन्तजम्बाम्रपत्रकाथेन सेचितम् ॥ ४६ ॥
 तैलेन पालीं स्वभ्यक्तां सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।
 चूर्णैर्मधुकमञ्जिष्ठाप्रपुण्ड्राङ्गनिशोद्भवैः ॥ ४७ ॥
 लाक्षाविडङ्गसिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 खिन्नां गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥
 विडङ्गसारैरालिम्पेदुरभ्रौमूत्रकस्वितैः ।
 कौटजेङ्गुदकारक्षवीजशम्याकवल्कलैः ॥ ४९ ॥
 अथवाभ्यञ्जने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
 सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकात्रणे ॥ ५० ॥
 छिन्नन्तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।
 शुद्धास्रं लागयेत्तन्ने सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५१ ॥
 अथ ग्रथित्वा केशान्तं कृत्वा छेदनलेखनम् ।
 निवेश्य सन्धिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥ ५२ ॥
 अभ्यञ्ज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्सोतावगुण्ठितम् ।
 सूत्रेणागाढशिथिलं बद्ध्वा चूर्णैरवाकिरन् ॥ ५३ ॥
 शोणितस्थापनैर्ब्रण्यमाचारं चादिशेत्ततः ।
 सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥ ५४ ॥
 सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिसमस्थिरम् ।
 सुवर्षाणं सुरागञ्च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ ५५ ॥

जलशूकः स्वयंगुप्ता रजन्यौ वृद्धतीक्ष्णम् ।
 अश्वगन्धावलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५६ ॥
 मूलं कोशातकाश्वत्थरूपिकासप्तपर्णजम् ।
 कुच्छुन्दरीकालमृतामृतं मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥
 जन्तूका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम् ।
 एभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं घृतम् ॥ ५८ ॥
 हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात्कर्णवर्धनम् ।
 अथ कुर्याद्द्वयस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥
 छिन्द्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यञ्च कपोलतः ।
 त्वष्ट्रांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥ ६० ॥
 सौव्येद् गण्डं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।
 नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्योपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥
 कपोलबन्धं सन्दध्यात्सौव्येन्नासाञ्च यत्नतः ।
 नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ ६२ ॥
 आमृतैलेन सिक्त्वा तु पतङ्गमधुकाञ्चनैः ।
 शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुस्रक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥
 ततो मधुघृताभ्यक्तं बद्धा चारिकमादिशेत् ।
 ज्ञात्वावस्थान्तरं कुर्यात् सद्यो व्रणविधिं ततः ॥ ६४ ॥
 छिन्द्याद्रूदेऽधिकं मांसं नासोपान्ते च चर्मवत् ।
 सौव्येत्ततश्च सुस्रक्ष्णं ह्रीनं संवर्धयेत्पुनः ॥ ६५ ॥
 निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ।
 नाडीयोगादिनौष्ठस्य नासासन्धानवद्दिधिः ॥ ६६ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

अवश्यायानिलरजोभाथातिस्वप्रजागरैः ।

नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ १ ॥

अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिवाष्पग्रहादिभिः ।

क्रुद्धा वातोत्प्लवणा दोषा नासायां स्थानतां गताः ॥ २ ॥

जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदम् ।

तत्र वाताग्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षयः ॥ ३ ॥

घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्खशिरोव्यथाः ।

कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ ॥ ४ ॥

स्वरसादश्चिरात्पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ।

पित्तातृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः ॥ ५ ॥

नासाग्रपाको रूक्षोष्णस्ताम्रपीतकफस्रुतिः ।

कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गालगौरवम् ॥ ६ ॥

माधुर्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लघना स्रुतिः ।

सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्बृद्धिशान्तिमान् ॥ ७ ॥

दुष्टं नासाशिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ।

उरसः सुप्तताताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥

कण्डूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ।

सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः ॥ ९ ॥

यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्सर्वेन्द्रियतापनः ।

साग्निसादज्वरश्वासकासोरः पार्श्ववेदनः ॥ १० ॥

कुप्यत्यकस्माद्वह्नुशो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत् ।

नासिकाक्लोदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ ११ ॥

पूयोपमासिता रक्तग्रथिता श्लेष्मसंस्रुतिः ।

मूर्च्छन्ति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ १२ ॥

पक्कलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं क्षवथोः शमः ।

श्लेष्मा सचिकणः पीतो ज्ञानञ्च रसगन्धयोः ॥ १३ ॥

तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रवृणादिभिः ।
 वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थिनि ॥ १४ ॥
 विघटितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत् ।
 निर्वृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं चवथुं स शृङ्गद्वयः ॥ १५ ॥
 शोषयन्नासिकास्रोतः कफञ्च कुरुतेऽनिलः ।
 शूकपूर्णभनासात्वं कृच्छ्रादुच्छसनं ततः ॥ १६ ॥
 स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु जायते ।
 नक्षत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ १७ ॥
 निःश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्रोतसौ संवृते इव ।
 पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् ॥ १८ ॥
 स घ्राणपाकः सावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।
 अच्छोजलोपमोऽजसं विशेषान्निशि जायते ॥ १९ ॥
 कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्धा स्रोतांस्थपीनसम् ।
 कुर्व्यात् सधुर्वरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥ २० ॥
 अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ।
 अजसं पिच्छिलं पीतं पक्वं सिङ्घाणकं घनम् ॥ २१ ॥
 रक्तेन नासादग्धेन बाह्यान्तः स्पर्शनासहा ।
 भवेद्भूमोपमोच्छ्वासां सा दौर्गन्धिर्दहतीव च ॥ २२ ॥
 तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात् ।
 श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥ २३ ॥
 निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् ।
 तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥ २४ ॥
 पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्नरुत् ।
 कफं सशृङ्गपुटतां प्राप्नोति पुटकन्तु तत् ॥ २५ ॥
 अर्शोऽर्बुदानि विभजेद्दोषलिङ्गैर्यथायथम् ।
 सर्वेषु कृच्छ्राच्छसनं पीनसः प्रततं चवः ॥ २६ ॥

सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ।
अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दृष्टपीनसम् ॥ २७ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत् ।
स्नेहनस्नेदवमनधूमगण्डूषधारणम् ॥ १ ॥
वासो गुरुष्णं शिरसः सुघनं परिवेष्टनम् ।
लघुमूलवणं स्निग्धमुष्णं भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥
धन्वमांसगुडक्षीरचणकत्रिकटूत्कटम् ।
यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ॥ ३ ॥
बालमूलकजो यूषः कुलत्योत्यश्च पूजितः ।
कवोष्णं दशमूलाम्बु जीर्णां वा वारुणीं पिबेत् ॥ ४ ॥
जिघ्रेश्चोरकतर्कारौवचाजाज्यपकुञ्चिकाः ।
व्योषतालीसचविकातिन्तिडौकाम्बवेतसम् ॥ ५ ॥
साम्यजाजीहिपलिकात्वगीलापत्रपादिकम् ।
जोर्णाद्गुडान्तुलार्द्धेन पक्वेन वटकीकृतम् ॥ ६ ॥
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्त्ररकरं परम् ।
शताह्वात्वग्बलामूलं श्योनाकैरण्डबिल्वजम् ॥ ७ ॥
सारग्वधं पिबेद्भूमं वसाज्यमदनाऽन्वितम् ।
अथवा सष्टतान् सक्तून् कृत्वा मल्लकसम्पुटे ॥ ८ ॥
त्यजेत् स्नानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं जलम् ।
पिबेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥
पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ।
स्नेदनस्यादिकां कुर्यात् चिकित्सावर्दितोदिताम् ॥ १० ॥

पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
 परिषेकात् प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥
 धवत्वक्त्रिफलाश्यामाश्रीपर्णीयष्टिविल्वकैः ।
 क्षीरे दशगुणे तैलं नावनं सनिशैः पचेत् ॥ १२ ॥
 कफजे लङ्घनं लेपः शिरसो गौरसर्षपैः ।
 सच्चारं वा घृतं पीत्वा वमेत् पिष्टैस्तु नावनम् ॥ १३ ॥
 वस्ताम्बुना पटुव्योषवेक्षवल्कजौरकैः ।
 कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥ १४ ॥
 यक्ष्मकामिक्रमं कुर्वन् पाययेद्दृष्टपीनसे ।
 व्योषोरुवृक्कमिजिदं दारुमाद्रीगदे गुदम् ॥ १५ ॥
 वार्त्ताकवीजं त्रिवृता सिद्धार्थः पूतिमत्स्यकः ।
 अग्निमन्यस्य पुष्पाणि पीलुशिथुफलानि च ॥ १६ ॥
 अश्वविड्रसमूत्राभ्यां वस्तिमूत्रेण चैकतः ।
 क्षौमगर्भां कृतां वर्त्ति धूमं घ्राणास्यतः पिवेत् ॥ १७ ॥
 क्षवथौ पुटपाकाख्ये तीक्ष्णैः प्रथमनं हितम् ।
 शुण्ठीं कुष्ठकणावेक्षद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ १८ ॥
 साधितं तैलमान्द्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।
 नासांशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ॥ १९ ॥
 क्षिग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहोऽप्ययं विधिः ।
 पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादिसंस्मृतौ ॥ २० ॥
 कफपीनसवत् पूतिनासापीनसयोः क्रिया ।
 लाक्षाकरञ्जमरिचवेक्षहिङ्गुकणागुडैः ॥ २१ ॥
 अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद्दमने कृते ।
 शिथु सिंहीनिकुम्भानां वीजैः सव्योषसैन्धवैः ॥ २२ ॥
 सवेक्षसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ।
 पूयरक्तौ नवे कुर्याद् रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥

अतिप्रवृद्धे नाडीवद्गन्धेष्वर्शोऽर्बुदेषु च ।

निकुम्भकुम्भसिन्धूत्यमनोह्वालकणाग्निकैः ॥ २४ ॥

कल्कितैर्घृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्त्तिं प्रवेशयेत् ।

शिख्रादि नावनं चात्र पूतिनासोऽपि तं भजेत् ॥ २५ ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।

माषसूपदधिक्षीरसुक्तेक्षुरसफाणितम् ॥ १ ॥

अवाक् शय्या च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् ।

धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितञ्च शिराव्यधम् ॥ २ ॥

क्रुद्धाः स्नेहोत्पन्ना दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखे गदान् ।

तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ३ ॥

ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।

दाह्येते परिपाच्येते परुषासितकर्कशौ ॥ ४ ॥

पित्तात्तीक्ष्णासह्यौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ।

पिटिकाभिर्महाक्लेदावाशु पाकौ कफात्पुनः ॥ ५ ॥

शीतासह्यौ गुरु शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ ।

सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्त्रावपिच्छिलौ ॥ ६ ॥

अकस्मान् स्नानसंशूनुरुजौ विषमपाकिनौ ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ७ ॥

खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ।

मांसपिण्डोपमौ मांसात्प्रातां मूर्च्छात्कमी क्रमात् ॥ ८ ॥

तैलाभश्चयथुक्ते दौ सकण्ठौ मेदसा मृदु ।

क्षतजावदीर्येते पाच्येते चासक्तपुनः ॥ ९ ॥

ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूली दशनच्छदौ ।

जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥ १० ॥

गण्डालजी स्थिरः शोफो गण्डे दाहज्वरान्वितः ।

वातादुष्णसहा दन्ताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ॥ ११ ॥

दाह्यन्त इव शूलेन शीताख्यो दालनश्च सः ।

दन्तद्वर्षे प्रवाताम्नशीतभक्ष्याक्षमा द्विजाः ॥ १२ ॥

भवन्त्यस्त्राशनेनैव सखजाशलिता इव ।

दन्तभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः ॥ १३ ॥

चालखलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ।

क्रूरालः सुकरालानां दशनानां समुद्भवः ॥ १४ ॥

दन्ताधिकोऽधिदन्ताख्यः स चोक्तः खलु वर्धनः ।

जायते जायमानेऽतिरुक् जाते तत्र शाम्यति ॥ १५ ॥

अधावनान्मलो दन्ते कफो वा वातशोषितः ।

पूतिगन्धः स्थिरीभूतः शर्करा सोऽप्युपेक्षितः ॥ १६ ॥

शातयत्यणुशो दन्तात्कपालानि कपालिका ।

श्यावः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैर्द्विजाः ॥ १७ ॥

समूलं दन्तमाश्रित्य दीपैरुत्खण्णमारुतैः ।

शोषिते मज्जि शुषिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते ॥ १८ ॥

पूतित्वात् क्लमयः सूक्ष्मा जायन्ते जायते ततः ।

अहेतुतीव्रार्तिशमः संसंरब्धोऽसितश्चलः ॥ १९ ॥

प्रभूतपूयरक्तस्तु स चोक्तः क्लमिदन्तकः ।

श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहन्त्यसमहेतुकम् ॥ २० ॥

शीर्थ्यन्ते दन्तमांसानि मृदुक्लिन्नासितानि च ।

शीतादोऽसौ उपकुशः पाकः पित्तामृगुद्भवः ॥ २१ ॥

दन्तमांसानि दह्यन्ते रक्तान्युत्सेदवन्त्यतः ।

कण्डूमन्ति स्रवन्त्यसमाधायन्तेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥

चला मन्दरुजो दन्ताः पूतिवक्त्रञ्च जायते ।
 दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो वदरास्थिनिभो घनः ॥ २३ ॥
 कफास्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुष्पटः ।
 दन्तमांसे मलैः सास्रैर्वाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ॥ २४ ॥
 सरुग्दाहः स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ।
 श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥
 लालास्रावी ससुषिरो दन्तमांसप्रशातनः ।
 ससन्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः ॥ २६ ॥
 महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ।
 दन्तान्ते कीलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ॥ २७ ॥
 प्रतिहन्यभ्यवहृतिं श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ।
 दृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ॥ २८ ॥
 यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च सविदर्भोऽभिघातजः ।
 दन्तमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ २९ ॥
 अन्तस्तस्यास्रवन् दोषः सूक्ष्मां सञ्जनयेद्गतिम् ।
 पूयं मुहुः सा स्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥ ३० ॥
 ताः पुनः पञ्च विज्ञेया लक्षणैः स्वर्यथोदितैः ।
 शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातद्रूषिता ॥ ३१ ॥
 जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्गुरैश्चिता ।
 शाल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहुला गुरुः ॥ ३२ ॥
 कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तम्भकदुन्नतः ।
 मत्स्यगन्धिर्भवेत्पक्वः सोऽलसो मांसशातनः ॥ ३३ ॥
 प्रबन्धनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः ।
 साङ्गुरः कफपित्तास्रैर्लालोषास्तम्भवान् खरः ॥ ३४ ॥
 अधिजिह्वः सरुक्कण्डूर्वाक्याहारविघातकृत् ।
 तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥

तालुमांसेऽनिलाददुष्टे पिटिकाः सरुजः खराः ।
 बह्व्यो घनाः स्रावयुक्तास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ ३६ ॥
 तालुमूले कफात्सात् मत्स्यवास्तनिभो मृदुः ।
 प्रलम्बः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ ३७ ॥
 कण्ठोपरोधस्तृट्कासवमिक्तज्ञलशुण्डिका ।
 तालुमध्ये निरुग्मांसं संहतं तालुसंहतिः ॥ ३८ ॥
 पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छयथुरर्वुदम् ।
 कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥
 कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुष्पटो नीरुजः स्थिरः ।
 पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्त्रावी महारुजः ॥ ४० ॥
 वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्वयः ।
 जिह्वाप्रबन्धजाः कण्ठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥
 मांसाङ्गुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ।
 कण्ठास्यशोषकृद् वातात् सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ ४२ ॥
 पित्ताज्ज्वरोष्णादृण्मोहकण्ठधूमायनान्विता ।
 क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्त्तिरागिणी स्पर्शनासहा ॥ ४३ ॥
 कफेन पिच्छिला पाण्डुः असृजा स्फोटकाचिता ।
 तप्ताङ्गारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ ४४ ॥
 गम्भीरपाका निचयात्सर्वलिङ्गसमन्विता ।
 दोषैः कफोत्त्वणैः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ॥ ४५ ॥
 शूककण्ठकवत्कण्ठे शालूको मार्गरोधनः ।
 वृन्दो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद् गलपार्श्वगः ॥ ४६ ॥
 हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः ।
 पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनस्तुण्डिकेरिका ॥ ४७ ॥
 बाह्यान्तः श्वयथुर्घोरो गलमार्गगंलोपमः ।
 गलौघो मूर्धगुरुतातन्द्रालालाज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥

वलयं नातिरुक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ।
 मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाल्परुक् ॥ ४९ ॥
 कृच्छ्रोच्छासाभ्यवहतिः पृथुमूलो गलायुक् ।
 भूरिमांसाङ्गुरावृत्ता तीव्रदृज्वरमूर्ध्वरुक् ॥ ५० ॥
 शतघ्नी निचिता वर्त्तिः शतघ्नी वातिरुक्करी ।
 व्याप्तसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ ५१ ॥
 पूतिपूयनिभस्त्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः ।
 जिह्मावसाने कण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः ॥ ५२ ॥
 जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद् गलावुदम् ।
 पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगण्डो भवेत् वह्निः ।
 वर्धमानः स कालेन मुष्कवत्तन्वते निरुक् ॥ ५३ ॥
 कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात् कृष्णराजिमान् ।
 दृढस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ ५४ ॥
 स्थिरः सवर्णः कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ।
 दृढस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ ५५ ॥
 मेदसः श्लेष्मवद्धानिदृध्योः सोऽनु विधीयते ।
 देहदृष्टिञ्च कुरुते गले शब्दं स्वरैऽल्पताम् ॥ ५६ ॥
 श्लेष्मरुद्धाऽनिलगतिः शुष्ककण्ठो हतस्वरः ।
 ताम्यन् प्रसक्तं श्वसिति येन स स्वरहानिलात् ॥ ५७ ॥
 करोति वदनस्यान्तर्गणान् सर्वसरोऽनिलः ।
 सञ्चारिणोऽरुणान् रुक्षानोष्ठौ ताम्ब्री चलत्वचौ ॥ ५८ ॥
 जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कण्ठकाचिता ।
 विदृणोति च कृच्छ्रेण मुखपाको मुखस्य च ॥ ५९ ॥
 अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ।
 यालुङ्घं वक्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ ६० ॥
 मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषे तिक्तवक्त्रता ।

क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥
 कफजे मधुरास्यत्वं कण्डू मत्पिच्छिला व्रणाः ।
 अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽर्बुदम् ॥ ६२ ॥
 कुर्यात् तत्पाटितं छिन्नं सृदितञ्च विवर्द्धते ।
 मुखपाको भवेत्सास्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥
 पूत्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठादिविद्विषः ।
 ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ॥ ६४ ॥
 वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः ।
 एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ॥ ६५ ॥
 शृष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात् तेष्वनुपक्रमाः ।
 करालौ मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि जन्नादिना ॥ ६६ ॥
 कच्छपस्तालुपिटिका गलौघः सुषिरो मृहान् ।
 स्वरघ्नोर्ध्वगदः श्वावः शतघ्नो वलयालसाः ॥ ६७ ॥
 नाद्योष्ठकोपनिचयात् रक्ताक्षर्वैश्च रोहिणी ।
 दशने स्फुटिते दन्तभेदः पक्वोपजिह्विका ॥ ६८ ॥
 गलगण्डः स्वरभ्रंशः कच्छोच्छासोऽतिवत्सरः ।
 याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ ६९ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 खण्डोष्ठस्य विलिख्यान्तौ सूत्वा व्रणवदाचरेत् ।
 यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रश्चावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥
 पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ।
 नस्यञ्च तैलं वातघ्नमधुरस्कन्धसाधितम् ॥ २ ॥
 महास्नेहेन वातौष्ठे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः ।
 देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदारुभिः ॥ ३ ॥

यस्याङ्गचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम् ।

नाड्योष्ठं स्नेदयेद्दुग्धसिद्धैरेरण्डपल्लवैः ॥ ४ ॥

खण्डौष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम् ।

पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकोभिरुपाचरेत् ॥ ५ ॥

रोध्रसर्ज्जरसचौद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।

गुडूचीयष्टिपत्तङ्गसिद्धमभ्यञ्जने घृतम् ॥ ६ ॥

पित्तविद्रधिवच्चात्र क्रिया शोणितजेऽपि च ।

इदमेव भवेत्कार्यं कर्म्मौष्ठे तु कफोत्तरे ॥ ७ ॥

पाठाचारमधुव्योषैर्हृतास्त्रे प्रतिसारणम् ।

धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥ ८ ॥

स्निन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्नेदोजमग्निना ।

प्रियङ्गुरोध्रन्निफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥

सचौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्बुदे ।

अवगाढेऽतिष्ठे वा चारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥

आमाशयवस्थास्त्रलजीं गण्डे शोफवदाचरेत् ।

स्निन्नस्य शीतदन्तस्य पालीं विलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥

तैलेन प्रतिसार्था च सचौद्रघनसैन्धवैः ।

दाडिमत्वग्वरातार्क्ष्यकान्ताजम्बास्थिनागरैः ॥ १२ ॥

कवलः क्षीरिणां क्षायैरणुतैलञ्च नावनम् ।

दन्तहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥

तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गण्डूषधारणम् ।

सस्नेहं दशमूलाम्बु गण्डूषः प्रचलद् द्विजे ॥ १४ ॥

तुल्यरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तङ्गपटुघर्षणम् ।

स्निग्धाः शील्या यथावस्थं नस्थान्नकवलादयः ॥ १५ ॥

अधिदन्तकमालिप्तं यदा चारेण जर्जरम् ।

क्षमिदन्तमिवोत्पाद्य तद्वच्चोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥

अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ।
 अहिंसन् दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥
 चारचूर्णेर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।
 कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तञ्च समाचरेत् ॥ १८ ॥
 जयेद्विस्त्रावणैः स्निग्धमचलं कृमिदन्तकम् ।
 स्निग्धैश्चालेपगण्डूषनस्याहारैश्चलापहैः ॥ १९ ॥
 गुडेन पूर्णं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।
 सप्तच्छेदार्कक्षीराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित् ॥ २० ॥
 हिङ्गुकट्फलकासीसखर्जिकाकुष्ठवेल्गजम् ।
 रजोरुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने धृतम् ॥ २१ ॥
 गण्डूषं धारयेत्तैलमेभिरेव च साधितम् ।
 क्षायैर्वा युक्तमेरण्डद्विव्याघ्रीभूकदम्बजैः ॥ २२ ॥
 क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यशान्तरुजं भृशम् ।
 दृढमप्युद्धरेदन्तं पूर्वं मूलाद्विमोक्षितम् ॥ २३ ॥
 सन्दंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा ।
 तैलं सयष्ट्याङ्गरजो गण्डूषो मधुना ततः ॥ २४ ॥
 ततो विदारियष्ट्याङ्गमृङ्गाटककसेरुभिः ।
 तैलं दशगुणक्षीरं सिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ २५ ॥
 कश्चदुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत् ।
 नोद्धरेच्चोत्तरं दन्तं बह्वपद्रवकृद्भिः सः ॥ २६ ॥
 एषामप्युद्धृतैः स्निग्धः स्वादुः शीतः क्रमो हितः ।
 विस्त्रावितास्त्रे शीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥
 सुस्त्रार्जुनत्वक्त्रिफलाफलनीतार्क्ष्यनागरैः ।
 तत्क्वाथः क्वलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥
 दन्तमांसान्युपकुशे स्निन्नान्युष्णाम्बुधारणैः ।
 मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥

ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमण्डमधुदुतैः ।
 लाक्षाप्रियङ्गुपत्तङ्गलवणोत्तमगैरिकैः ॥ ३० ॥
 सकुष्ठशुण्ठीमरिचयष्टीमधुरसाञ्जनैः ।
 सुखोष्णो घृतमण्डोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥
 घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।
 दन्तपुष्पुटके स्विन्नच्छिन्नभिन्नविलेखिते ॥ ३२ ॥
 यथ्याह्वस्वर्जिकाशुण्ठीसैन्धवैः प्रतिसारणम् ।
 विद्रुधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥
 घर्षणं कटुकाकुष्ठहृदिकालीयवोज्ज्वैः ।
 रक्षेत्पाकं हिमैः पक्कः पाच्यो दाह्योऽवगाढकः ॥ ३४ ॥
 सौषिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।
 रोध्रमुस्तमिश्रिष्टातार्क्ष्यपत्तङ्गकिंशुकैः ॥ ३५ ॥
 सकट्फलैः कषायैश्च तेषां गण्डूष इष्यते ।
 यष्टीरोध्रोत्पलानन्तासारिवागरूचन्दनैः ॥ ३६ ॥
 सगैरिकसितापुण्ड्रैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।
 छित्त्वाधिमांसकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥
 वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायवशूकजैः ।
 पटोलनिम्बत्रिफलाकषायः कवलो हितः ॥ ३८ ॥
 विदर्भे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ।
 क्षावं युञ्ज्यात्ततो नस्यं गण्डूषादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥
 संशोध्योभयतः कायं शिरस्योपचरेत्ततः ।
 नाडीं दन्तानुगां दन्तं समुद्धृत्याग्निना हरेत् ॥ ४० ॥
 कुवां नैकगतिं पूर्णां मदनेन गुडेन वा ।
 धावनं जातिमदनखादिरखादुकण्टकैः ॥ ४१ ॥
 क्षीरिहृक्षाम्बुगण्डूषो नस्यं तैलं च तत्कृतम् ।
 कुर्याद्वातोष्ठकोपोत्तं कण्टकेष्वनिलात्मसु ॥ ४२ ॥

जिह्वायां पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरं सुते ।
 प्रतिसारणगण्डूषनावनं मधुरैर्हितम् ॥ ४३ ॥
 तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वप्येवं सर्पपचूषणादिभिः ।
 नवे जिह्वालसेऽप्येवं तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥
 उन्नम्य जिह्वामाकृष्टां वडिशेनाधिजिह्विकाम् ।
 छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥
 उपजिह्वां परिस्राव्य यवचारेण घर्षयेत् ।
 कफघ्नैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डूषघर्षणैः ॥ ४६ ॥
 ऐर्वाकूबीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम् ।
 अग्रे निरिष्टं जिह्वाया वडिशायवल्बितम् ।
 छेदयेन्मण्डलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ।
 छेदेऽत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हीने व्याधिर्विवर्धते ॥ ४८ ॥
 मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटन्तैः ।
 छिन्नायां सपटुचोद्रेघर्षणं कवलः पुनः ॥ ४९ ॥
 कटुकातिविषापाठानिम्बरास्नावचाम्बुभिः ।
 सङ्घाते पुष्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ॥ ५० ॥
 अपक्वे तालुपाके तु कासीसचौद्रतार्क्ष्यजैः ।
 घर्षणं कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥
 पक्वेऽष्टापदवङ्गिन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ।
 वृषनिम्बपटोलाद्यैस्त्रितैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥
 तालुशोषे त्वष्टणस्य सर्पिस्तत्तरभक्तिकम् ।
 कणाशुण्ठीशृतं पानमस्त्रैर्गण्डूषधारणम् ॥ ५३ ॥
 धन्वमांसरसाः स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ।
 कण्ठरोगेऽत्रसृक्षोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥
 काथः पानश्च दावीत्वग्निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजः ।
 हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ५५ ॥

श्रेष्ठोषधवत्तारदार्ढीपिरसाञ्जनैः ।
 सपाठातेजिनीनिम्बैः सूक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ५६ ॥
 कवलो गुटिका चात्र कल्पिता प्रतिसारणम् ।
 निचुलं कटभीमुस्तं देवदारुमहौषधम् ॥ ५७ ॥
 वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोष्णोऽतिशोफहा ।
 अथान्तर्बाह्यतः स्विन्नां वातरोहिणिकां लिखेत् ॥ ५८ ॥
 अङ्गुलीशस्त्रकेणाशु पटुयुक्तनखेन वा ।
 पञ्चमूलाम्बुकवलस्तैलं गण्डूषनावनम् ॥ ५९ ॥
 विस्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
 घर्षेत्सरोध्रपत्तङ्गैः कवलः कथितैश्च तैः ॥ ६० ॥
 द्राक्षापरूषकक्वाथो हितश्च कवलग्रहे ।
 उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्रसम्भवाम् ॥ ६१ ॥
 सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
 नस्यगण्डूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ६२ ॥
 अपामार्गफलश्चेतादन्तीजन्तुघ्नसैम्भवैः ।
 तद्वच्च वृन्दशालूकतुण्डकेरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥
 विद्रधौ स्राविते श्रेष्ठारोचनातार्क्ष्यैरिक्तैः ।
 सरोध्रपटुपत्तङ्गकणैर्गण्डूषघर्षणे ॥ ६४ ॥
 गलगण्डः पवनजः स्विन्नो निम्बुतशोणितः ।
 तिलैर्वीजैश्च नट्टोमाप्रियालशणसम्भवैः ॥ ६५ ॥
 उपानाह्यो ब्रणे रुद्धे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ।
 शिग्रु तिल्वकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥
 कालासृताकर्मूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ।
 एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया कान्तिकेन वा ॥ ६७ ॥
 गुडूचौनिम्बकुटजहंसपादीबलाद्वयैः ।
 साधितं पाययेत्तैलं सक्त्वा देवदारुभिः ॥ ६८ ॥

कर्तव्यं कफजेऽप्येतत् स्वेदविज्ञापने त्वति ।

लेपोजगन्धातिविषाविशल्यासविषाणिकाः ॥ ६८ ॥

गुञ्जालावुशुकाङ्गाश्च पलाशचारकस्किताः ।

मूत्रशृतं हठचारं पक्वा कोद्रवभुक् पिबेत् ॥ ७० ॥

साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपञ्चकैः ।

कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥

मेदोभवे शिरां बिध्येत् कफघ्नश्च विधिं भजेत् ।

असनादिरजस्वेनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७२ ॥

अशान्तौ पाटयित्वा च सर्वान् व्रणवदाचरेत् ।

मुखपाकेषु सक्षौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ७३ ॥

क्वथितास्त्रिफलापाठाष्टह्रीका जातिपल्लवाः ।

निष्टेव्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽथवा ॥ ७४ ॥

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापट्टे लाः प्रतिसारणम् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ७५ ॥

पित्तस्य रक्तपित्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः ।

लिखेच्छाखादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिनाः स्थिराः ॥ ७६ ॥

यथादोषोदयं कुर्यात् सन्निपाते चिकित्सितम् ।

नवेऽर्जुदे त्वसंहवे हृदि ते प्रतिसारणम् ॥ ७७ ॥

खर्जिकानागरक्षौद्रैः काथो गण्डूष इष्यते ।

गुडूचीनिम्बकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ७८ ॥

यवान्नभुक् तोक्ष्यतैलनस्याभ्यङ्गांस्तथाचरेत् ।

वमिते पूतिवदने धूमस्तीक्ष्णः सनावनः ॥ ७९ ॥

समङ्गाधातकौरोध्रफलनीपञ्चकैर्जलम् ।

धावनं वदनस्यान्तश्चूर्णितैरवचूर्णनम् ।

शीतादोषकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत् ॥ ८० ॥

फलत्रयह्रीपिकिराततिक्तयष्ट्याङ्गसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राद्वययावशूकहृत्वास्त्रकास्त्राग्रिमवेतसाश्च ॥ ८१ ॥
 अश्वत्थजम्बुआम्रधनञ्जयत्वक् त्वक् चाहिमारात् खंदिरस्य सारः ।
 क्वाथेन तेषां घनतां गतेन तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥ ८२ ॥

ता धारिता घ्नन्ति मुखेन नित्यं

कण्ठौष्ठतात्वादिगदान् सुकृच्छान् ।

विशेषतो रोहिणिकास्यशोष-

गन्धान् विदेहाधिपतिप्रणौताः ॥ ८३ ॥

खदिरतुलामम्बु घटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।

चन्दनजोऽङ्गककुङ्कुमपरिपेलववालकोशीरैः ॥ ८४ ॥

सुरतररोध्रद्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपद्मकविडङ्गैः ।

सृक्कानतनखकट्फलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपतङ्गैः ॥ ८५ ॥

तैलप्रस्थं विपचेत् कर्षांशैः पाननस्यगण्डूपैस्तत् ।

हृत्वास्ये सर्वगदान् जनयति गाध्रीं दृशं श्रुतिश्च वाराहीम् ॥ ८६ ॥

उद्वर्तितश्च प्रपुञ्जाटरोध्रदावीभिर्भयक्तमनेन वक्तम् ।

निर्व्यङ्गनीलीमुखदूषिकादि सञ्जायते चन्द्रसमानकान्ति ॥ ८७ ॥

पलशतं बाणात्तोयघटे पक्त्वा रसेऽस्मिंश्च पलादिकैः ।

खदिरजम्बू यष्ट्यान्तास्त्रैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः ॥ ८८ ॥

तैलप्रस्थं पाचयेच्छुष्कपिष्टैरेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन ।

रोगान् सर्वान् हन्ति वक्त्रे विशेषात्स्थैर्यं धत्ते दन्तपङ्क्तेश्चलायाः ॥ ८९ ॥

खदिरसाराद् द्वे तुले पचेद्वल्कात्तुलां चारिमेदसः ।

घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः क्वाथनाद् घने ॥ ९० ॥

आक्षिप्य चिपेक्षुसूक्ष्मं रजः सेव्याम्बु पत्तङ्गैरिकम् ।

चन्दनद्वयरोध्रपुण्ड्राह्वे यष्ट्याह्वलाक्षान्नद्वयम् ॥ ९१ ॥

धातकीकट्फलद्विनिशात्रिफलाचतुर्जातयोऽङ्गकम् ।

मुस्तमञ्जिष्ठान्यग्रोधप्ररोहमांसीयवासकम् ॥ ९२ ॥

पद्मकैलेयसमङ्गाश्च शीते तस्मिंस्तथा पालिकां पृथक् ।

जातिपत्रिकां सजातीफलं सहलवङ्गकङ्कोलकाम् ॥ ८३ ॥

स्फटिकशुभ्रसुरभिकर्पूरकुडवं च तत्रावपेक्षतः ।

कारयेद्गुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्गदापहाः ॥ ८४ ॥

क्वाथौषधव्यत्यययोजनेन तैलं पचेत्कल्पनयाऽनयैव ।

सर्वास्त्ररोगोद्धृतये तदाहुर्दन्तस्थिरत्वं त्विदमेव मुख्यम् ॥ ८५ ॥

खँदिरेणैता गुटिकास्तैलमिदं वारिमेदसा प्रथितम् ।

अनुशीलयन् प्रतिदिनं स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति ॥ ८६ ॥

क्षुद्रागुडूचीसुमनःप्रवालदार्वीयवासत्रिफलाकषायः ।

चौद्रेण युक्तः कवलग्रहोऽयं सर्वामयान् वक्त्रगतान्निहन्ति ॥ ८७ ॥

पाठादार्वीत्वक्कुष्ठमुस्तासमङ्गा-

तिक्तापीताङ्गारोध्रतेजोवतीनाम् ।

चूर्णः सचौद्रो दन्तमांसार्तिकण्डू-

पाकस्त्रावाणां नाशनो घर्षणेन ॥ ८८ ॥

गृहधूमतार्क्ष्यपाठाव्योषचारान्ययोवरातेजोद्वैः ।

मुखदन्तगलविकारे सचौद्रः कालको विधार्थ्यचूर्णः ॥ ८९ ॥

दार्वीत्वक्सिन्धूझवमनःशिलायावशूकहरितालैः ।

धार्यः पीतकचूर्णो दन्तास्यगलामये समध्वान्यः ॥ ९० ॥

द्विचारधूमवरापञ्चपटुव्योषवेल्लगिरितार्क्ष्यैः ।

गोमूत्रेण विपक्वा गलामयघ्नौ रसक्रियैषा ॥ ९१ ॥

गोमूत्रकथनविलीनविग्रहाणां

पथ्यानां जलमिश्रिकुष्ठभावितानाम् ।

अतारं नरमणवोऽपि वक्त्ररोगाः

ओतारं नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः ॥ ९२ ॥

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकौतित्तकरोहिणीभिः ।

यद्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ ९३ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-

त्रायन्ति तित्ताद्विनिशामृतानाम् ।

पौतः कषायो मधुना निहन्ति

मुखस्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ १०४ ॥

स्वरसः कथितो दार्ढ्या घनीभूतः सगैरिकः ।

आस्यस्थः समधुर्वक्त्रपाकनाडीव्रणापहः ॥ १०५ ॥

पटोलनिम्बयष्ट्याह्नवासाजात्यरिमेदसाम् ।

खदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकल्पना ॥ १०६ ॥

खदिरायोवरापार्थमदयन्त्यहिमारकैः ।

गण्डूषोऽम्बु शृतैर्धार्ढ्यो दुर्बलद्विजशान्तये ॥ १०७ ॥

मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ।

तस्मात्तेषामसक्तद् रुधिरं विस्रावयेद्दुदृष्टम् ॥ १०८ ॥

कायशिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाश्च कटुकतित्ताः ।

प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ १०९ ॥

यवदणधान्यं भक्तं विदलैः चारोषितैरपस्नेहाः ।

यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यत्क्षेपनाशाय ॥ ११० ॥

प्राणानिलपथसंस्थाः श्वसितमपि निरुन्धन्ते प्रमादवतः ।

कण्ठामयाश्चिकित्सितमतोदृतं तेषु कुर्वीत ॥ १११ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः शिररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

धूमातपतुषाराम्बुक्रीडातिस्त्रप्रजागरैः ।

उत्स्वेदाधिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥

अत्यम्बु मद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।

उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाधः प्रततेक्षणैः ॥ २ ॥

असात्मग्रगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ।

जनयन्त्यामयान् दोषास्तत्र सारुतकोपतः ॥ ३ ॥

निस्तुद्ये ते भृशं शङ्खौ घाटा सन्निध्यते तथा ।
 भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च पततीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥
 बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निःकृष्येत इवाक्षिणौ ।
 घूर्णतीव शिरः सर्वं सन्निभ्य इव मुच्यते ॥ ५ ॥
 स्फुरत्यतिशिराजालं कन्दराहनुसंग्रहः ।
 प्रकाशासहता घ्राणसावोऽकस्मात् व्यथाशमौ ॥ ६ ॥
 मार्दवं मर्दनस्नेहस्नेदबन्धैश्च जायते ।
 शिरस्तापोऽयमर्धं तु मूर्ध्निः सोऽर्ध्वावभेदकः ॥ ७ ॥
 पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ।
 प्रतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ ८ ॥
 शिरोऽभितापे पित्तोत्थे शिरो धूमायनं ज्वरः ।
 स्नेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छां निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥
 अरुचिः कफजे मूर्ध्नीं गुरुस्तिमितशीतता ।
 शिरानिस्पन्दतालस्यं रुग्मन्दाङ्गधिका निशि ॥ १० ॥
 तन्द्राशूनाक्षिकूटत्वं कर्णकण्डूयने वमिः ।
 रक्तात्पित्ताधिकरुजः सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥
 सङ्कीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्निं क्लेदिते रुधिरामिषे ।
 कोपिते सन्निपाते च जायन्ते मूर्ध्निं जन्तवः ॥ १२ ॥
 शिरसस्ते पिबन्तोऽस्रं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ।
 चित्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षयः ॥ १३ ॥
 रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुटनपूतिताः ।
 कपाले तालुशिरसो कण्डूः शोषप्रमीलकः ॥ १४ ॥
 ताम्बाच्छसिङ्गाणकता कर्णनादश्च जन्तुजे ।
 वातोत्क्षणाः शिरः कम्पं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ १५ ॥
 पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शङ्खे शोफः सशोणितैः ।
 तोत्रदाहरुजारागप्रलापज्वरदृङ्भ्रमाः ॥ १६ ॥

तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शङ्कः ।
 त्विरास्नात् जीवितं हन्ति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥ १७ ॥
 पित्तानुबद्धः शङ्खाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ।
 रुजं सस्यन्दनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥
 आमध्याङ्गं विवर्द्धिष्णुः क्षुद्रतः सा विशेषतः ।
 अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शम्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥
 सूर्यावर्तः स इत्युक्ता दशरोगाः शिरोगताः ।
 शिरस्येवञ्च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥
 कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ।
 सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥ २१ ॥
 यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटिकार्वुदविद्रधीन् ।
 कपाले क्लेदवहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः ॥ २२ ॥
 कङ्गुसिद्धार्यकनिभाः पिटिकाः स्युररुषिकाः ।
 कण्डूकुशच्युतिस्वापरौक्ष्यकृत् स्फुटनं त्वचः ॥ २३ ॥
 सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्वारुणकन्तु तत् ।
 रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ॥ २४ ॥
 प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।
 रोमकूपान् रुणद्धस्य तेनान्येषामसम्भवः ॥ २५ ॥
 तदिन्द्रलुप्तं रूढ्याञ्च प्राहुश्चाचेति चापरे ।
 खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥
 सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात् खिन्नशिराहता ।
 कफाह्वनत्वग्वर्णांश्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ २७ ॥
 दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।
 दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाह्वा या च जायते ॥ २८ ॥
 शोकश्चमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
 केशान् सदोषः पचति पलितं सम्भवत्यतः ॥ २९ ॥

तद्वातात् स्फुटितं श्यावं खर रुचं जलप्रभम् ।
 पित्ताक्षदाहं पीताभं कफात् क्षिग्धं विद्वद्भिमतम् ॥ ३० ॥
 स्थूलं सुशुक्तं सर्वैस्तु विद्याद्वयमिच्छलक्षणम् ।
 शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥
 असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।
 शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥ ३२ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 शिरोऽभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।
 घृताभ्यक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोनुपः ॥ १ ॥
 माषान् मुद्गान् कुलत्थान् वा तद्वत् खादेदुष्टतान्वितान् ।
 तैलं तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ २ ॥
 पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः ।
 वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥
 क्षिग्धं नस्यं तथा धूमः शिरः श्रवणतर्पणम् ।
 वरणादौ गणे क्षुब्धे क्षीरमर्होदकं पचेत् ॥ ४ ॥
 क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ।
 ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ॥ ५ ॥
 वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ।
 कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तासुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥
 नस्यमुष्णाब्जपिष्टानि सर्वमूर्ध्वरुजापहम् ।
 शर्कराकुङ्कुमशृतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥
 प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचन्दनैः ।
 वातोद्रेकभयाद्रक्तं न चास्मिन्नवसेचयेत् ॥ ८ ॥
 इत्यशान्तौ चले दाहः कफे चोष्णं यथोदितम् ।

अर्द्धावमेदकेऽप्येषा यथादोषान्वया क्रिया ॥ ९ ॥
 शिरीषवीजापामार्गमूलं नस्यं विड़ान्वितम् ।
 स्थिरारसो वा लेपे तु प्रपुन्नाटोऽस्तकस्त्रितः ॥ १० ॥
 सूर्यावर्त्ते तु तस्मिंस्तु शिरयापहरेदसृक् ।
 शिरोऽभितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ११ ॥
 शीताः शिरोमुखालेपसेकशोधनवस्तयः ।
 जीवनीयशृतोशीरसर्पिषो पाननस्ययोः ॥ १२ ॥
 कर्त्तव्यं रक्तजेऽप्येतत् प्रत्याख्याय च शङ्खके ।
 श्लेष्माभितापैर्जीर्णाज्यस्नेहितः कटुकैर्वमेत् ॥ १३ ॥
 स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः ।
 शस्यन्ते चोपवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥
 कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।
 मत्ताः शोणितगन्धेन निर्यान्ति घ्राणवक्तयोः ॥ १५ ॥
 सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ।
 विड़ङ्गस्वर्जिकादन्तोहिङ्गुगोमूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥
 कटुनिम्बेऽङ्गुदीपौलुतैलं नस्यं पृथक् पृथक् ।
 अजामूत्रद्रुतं नस्ये कृमिजित् कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥
 पूतिमत्स्ययुतैः कुर्याद् धूमं नावनभेषजैः ।
 कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्वक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥
 वाताभितापविहितः कम्पे दाहद्विना क्रमः ।
 नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशीर्षके ॥ १९ ॥
 वातव्याधिक्रियां पक्वे कर्मविद्रधिचोदितम् ।
 आमपक्वे यथायोग्यं विद्रधिपिटिकाबुदे ॥ २० ॥
 अरुंषिकोजलौकोभिर्हृतास्त्रा निम्बवारिणा ।
 सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिम्पेदश्वशक्तद्रसैः ॥ २१ ॥
 पटोलनिम्बपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकल्कितैः ।

गोमूत्रजीर्णपिण्याककवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥
 कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।
 रूंधिकालेपनं कण्डूच्छेददाहार्तिनाशनम् ॥ २३ ॥
 मालतीचित्रकाश्वघ्ननक्तमालप्रसाधितम् ।
 वचारूंधिकयोस्तैलमभ्यङ्गः क्षुरष्टष्टयोः ॥ २४ ॥
 अशान्तौ शिरसः शुद्धैर्यतेत वमनादिभिः ।
 विध्वेच्छिरां दारुणके लालाद्यां शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥
 नावनं मूर्ध्नि वस्तिञ्च लेपयेच्च समाचिकैः ।
 प्रियालवीजमधुकुष्ठमाषैः ससर्षपैः ॥ २६ ॥
 लाक्षाशम्याकपत्रैर्द्विगजधात्रीफलैस्तथा ।
 कोरदूषट्पण्यचारवारिप्रचालनं हितम् ॥ २७ ॥
 इन्द्रजित्ते यथासन्नं शिरां विध्वा प्रलेपयेत् ।
 प्रच्छाय गाढं कासीसमनोद्घातुत्यकोषणैः ॥ २८ ॥
 वन्यामरतरुभ्यां वा गुच्चाभूलफलैस्तथा ।
 तथा लाङ्गलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥
 सचौद्रक्षुद्रवार्त्ताकस्वरसेन रसेन वा ।
 धत्तूरकस्य पत्राणां भक्तातकरसेन वा ॥ ३० ॥
 अथवा माक्षिकहविस्तिलपुष्पत्रिकण्टकैः ।
 तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मषी वा चौषधं परम् ॥ ३१ ॥
 शुक्लरोमोद्गमे तद्वन्मषी मेषविषाणजा ।
 वर्जयेद्धारिणा मेकं यावद्रोमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥
 खलतौ पलिते वल्यां हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
 नस्यवक्त्रशिरोऽभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥
 सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ।
 मासं वा निम्बजं तैलं क्षीरभुङ्क्तावयेद्यतिः ॥ ३४ ॥
 नीलोशिरीषकोरण्टभृङ्गस्वरसभावितम् ।

शैल्वक्षतिलरामाणां वीजं काकाण्डकीसमम् ॥ ३५ ॥
 पिष्टाजपयसा लोहाक्षिसादकींशुतापितात् ।
 तैलं शृतं क्षीरभुजो नावनात् पतितान्तकत् ॥ ३६ ॥
 क्षीराक्षहचरात् भृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।
 प्रस्थैस्तैलस्य कुडवः सिद्धो यष्टीपलान्वितः ॥ ३७ ॥
 नस्यं शैलोद्भवे भाण्डे शृङ्गे मेघस्य वा स्थितः ।
 क्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ३८ ॥
 उत्पाद्य पलितं देयावाशये पलितापह्वौ ।
 क्षीरं प्रियालं यष्ट्याह्वं जीवनीयो गणस्तिलाः ॥ ३९ ॥
 कृष्णाः प्रलेपो वक्त्रस्य हरी लोमवलीहितः ।
 तिलाः सामलकाः पद्मकिञ्चल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥
 बृंहयेच्च रजेचैतत् केशान्मूर्ध्निप्रलेपनात् ।
 मांसी कुष्ठं तिलाः कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥ ४१ ॥
 क्षौद्रं च क्षीरपिष्टानि केशसंवर्धनं परम् ।
 अयोरजोभृङ्गरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ ४२ ॥
 स्थितमिचुरसे मासं समूलं पलितं रजेत् ।
 माषकोद्रवधान्यान्मैर्यवागूस्त्रिदिनोषिता ॥ ४३ ॥
 लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रक्षयेत् ।
 प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ ४४ ॥
 सिद्धं धातूरीसे तैलं नस्येनाभ्यक्ष्णनेन च ।
 सर्वान् मूर्ध्निगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ४५ ॥
 वरीजीवन्तिनिर्व्यासपयोभिर्यमकं पचेत् ।
 जीवनोयैश्च तन्नस्यं सर्वजत्वूर्ध्वरोषजित् ॥ ४६ ॥
 मयूरं पक्षपित्तान्नपादविट्पुण्डवर्जितम् ।
 दशमूलबलारास्त्रामधुकैस्त्रिपलैर्युतम् ॥ ४७ ॥
 जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥
 तदभ्यासीकृतं पानं वस्यभ्यञ्जननावनैः ।
 एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्ष्णिकैः ।
 जीवन्तोत्रिफलामेदासृद्धीकादिपरूषकैः ॥ ५० ॥
 समङ्गाचविकाभाङ्गीकाश्मरीकर्कटाद्वयैः ।
 आत्मगुप्तामहामेदातालुखर्जूरमुस्तकैः ॥ ५१ ॥
 मृणालविसखर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः ।
 शतावरीविदारौक्षुबृहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥
 दूर्वाश्वदंर्षभकमृङ्गाटककसेरुकैः ।
 रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ ५३ ॥
 पुनर्नवातुगाक्षीरोकाकोलीधन्वयासकैः ।
 मधूकाक्षोटवाताममुञ्जाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥
 महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।
 धात्विन्द्रियस्वरभ्रंशश्वासकासार्दितापहम् ॥ ५५ ॥
 योन्यसृक्शक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ।
 आखुभिः कर्कटैर्हंसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥
 जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशत्तद्वयम् ।
 परस्परमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥
 ऊर्ध्वमूलमधः शाखमृषयः पुरुषं विदुः ।
 मूलप्रहारिणस्तस्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ५८ ॥
 सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।
 तेन तस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामादृतो भवेत् ॥ ५९ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

व्रणो द्विधा निजागन्तुदुष्टशुद्धविभेदतः ।

निजो दोषैः शरीरोत्थैरागन्तुर्वाह्यहेतुजः ॥ १ ॥

दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ।

संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुताऽपि वा ॥ २ ॥

अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।

रक्तत्वं पाण्डुता कार्ण्यं पूतिपूयपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमांसशिरास्नायुच्छन्नतोत्सङ्गितातिरुक् ।

संरम्भदाहश्चयथुकण्डूदिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥

दीर्घकालानुबन्धश्च विद्यादुष्टव्रणाकृतिम् ।

स पञ्चदशधा दोषैः सरक्तैस्तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

श्यावः कृष्णोऽरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च ।

मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसंस्त्रुतिः ॥ ६ ॥

निर्मांसस्तोदभेदाब्धो रूक्षश्चटचटायते ।

पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिङ्गलः ॥ ७ ॥

मूत्रकिंशुकभस्माम्बुतैलोऽश्लोष्णबहुस्रुतिः ।

क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्णपाकवान् ॥ ८ ॥

कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुश्चेतघनस्रुतिः ।

स्थूलौष्ठः कठिनः स्नायुशिराजालस्ततोऽल्परुक् ॥ ९ ॥

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्भिरेत् ।

वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

हाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्यालक्षणसङ्गरात् ।

जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः स्यावौष्ठपिटिकः रमः ॥ ११ ॥

किञ्चिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुगद्रवः ।

त्वगामिषशिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाशयाः ॥ १२ ॥

कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम् ।
 सुसाध्यः सत्त्वमांसान्निवयोवलवति व्रणः ॥ १३ ॥
 वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ।
 तथास्फिक्पायुमेद्रोष्ठपृष्ठान्तर्वक्त्रगण्डगः ॥ १४ ॥
 कृच्छ्रसाध्योऽक्षिदशननासिकापाङ्गनाभिषु ।
 सेवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥
 फेनपूयानिलवहः शल्यवानूङ्घ्रिनिर्वमौ ।
 भगन्दरोऽन्तर्वदनस्तथा कट्यस्थिसंश्रितः ॥ १६ ॥
 कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
 व्रणाः कृच्छ्रेण सिद्ध्यन्ति येषाञ्च सुर्वणे व्रणाः ॥ १७ ॥
 नैव सिद्ध्यन्ति वीसर्पज्वरातृसारकासिनाम् ।
 पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ॥ १८ ॥
 भिन्ने शिरः कपाले वा मस्तुलुङ्गस्य दर्शने ।
 स्रायुक्ते दाच्छिराच्छेदाद् गाभीर्यात् कृमिभक्षणात् ॥ १९ ॥
 अस्थिभेदात्क्षयत्वात्क्षयविषत्वादतर्कितात् ।
 मिथ्याबन्धादतिस्नेहाद् रौक्ष्याद्रोमातिघट्टनात् ॥ २० ॥
 चोभादशुद्धकोष्ठत्वात् सौहित्यादतिकर्शनात् ।
 मद्यपानाद्दिवास्त्रापाद् व्यवायाद्रात्रिजागरात् ॥ २१ ॥
 व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।
 कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥
 स्थिराक्षिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।
 अथात्र शोफावस्थायां यथासन्नं विशोधनम् ॥ २३ ॥
 योज्यं शोफो हि शुद्धानां व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ।
 कुर्याच्छीतोपचारन्तु शोफावस्थस्य सन्ततम् ॥ २४ ॥
 दोषाग्निरग्निवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ।
 शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥

विययुक्ते विशेषेण जलीकाद्यैर्हरदसृक् ।

दुष्टास्तेऽपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः ॥ २६ ॥

हृते हृते च रुधिरे सुशीतैः स्पर्शवीर्ययोः ।

सुश्लक्ष्णैस्तदहः पिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥

शतधीतघृतोपेतैर्मुद्गरन्यैरशोषिभिः ।

प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यङ्गाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लवतसवल्कलैः ।

प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥

वातोत्त्वणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।

क्षुतासृजाश्च शोफानां व्रणानामपि चेदृशाम् ॥ ३० ॥

आनूपवेसवाराद्यैः खेदः सोमास्तिलाः पुनः ।

भृष्टा निर्वाटिताः क्षीरे तत्पिष्टादाहरुग्धराः ॥ ३१ ॥

स्थिरान् मन्दरुजः शोफान् स्नेहैर्वातकफापहैः ।

अभ्यज्य खेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥

विस्त्रापनार्थं मृत्नीयात् तैलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।

यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

विलीयते सचेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।

अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥ ३४ ॥

सकोलतिलवस्त्रोमा दध्यस्त्रा सक्तुपिण्डिका ।

सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५ ॥

सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।

दारुणं दारुणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ॥ ३६ ॥

गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।

क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥

पूयगर्भान्गुद्गारान् सोत्सङ्गाश्चर्मगानपि ।

निःस्त्रैश्चैः पीडनद्रव्यैः समन्तात् प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥

शुभ्यन्तं समुपेचेत् प्रलेपं पीडनं प्रति ।

न मुखे चैनमालिम्पेत् तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ३८ ॥

कलाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ।

द्रव्याणां पिच्छलानाञ्च त्वग्मूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥

सप्तसु चालनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।

भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ४१ ॥

अथवा चालनं काथः पटोलौनिम्बपत्रजः ।

अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्गवः ॥ ४२ ॥

पटोलीतिलयथ्याह्वनिहन्तीनिशाह्वयम् ।

निम्बपत्राणि चालेपः सपटुव्रणशोधनः ॥ ४३ ॥

व्रणान् विशोधयेद् वर्त्या सूक्ष्मास्थान् सन्धिर्मर्मगान् ।

कृतया त्रिवृतादन्तीलाङ्गुलीमधुसैन्यवैः ॥ ४४ ॥

वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।

यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४५ ॥

निर्वापयेद् भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोत्पणान् ।

शुष्काल्पमांसे गन्धौरे व्रण उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥

न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगन्धवलातिलैः ।

अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥

मांसं मांसादमांसेन वर्धते शुद्धचेतसः ।

उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥

जातीमुकुलकासीसमनोह्वालपुराग्निकैः ।

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ ४९ ॥

व्रणान् सुदुःखशोधांश्च शोधयेत् चारकर्मणा ।

स्त्वन्तोऽश्मरिजामूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥

छिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ।

शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति शोध्याः स्युस्तोऽग्निकर्मणा ॥ ५१ ॥

शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यंदीरितम् ।
 अश्वगन्धारुहारोघ्नं कटफलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥
 समङ्गाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ५३ ॥
 कल्कं संरोहणं कुर्यात् तिलानां मधुकान्वितम् ।
 स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ ५४ ॥
 सचौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ।
 पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ॥ ५५ ॥
 तिलवद्यवकल्कन्तु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ।
 सास्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान् सोष्णान् व्रणान् ॥ ५६ ॥
 क्षीररोपणमैषज्यश्रुतेनाज्येन रोपयेत् ।
 रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ५७ ॥
 काच्छीरोध्राभयासर्जसिन्दूराञ्जनतुल्यकम् ।
 चूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥
 समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं द्रव्यते ।
 ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बू कटफलरोध्रजैः ॥ ५९ ॥
 त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ।
 लाक्ष्यामनोद्दामक्षिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥
 प्रलेपः सघृतचौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ।
 कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥
 लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।
 दग्धो वारणदन्तोऽन्तर्धूसं तैलं रसाञ्जनम् ॥ ६२ ॥
 रोमसञ्जननो लेपस्तद्वत्तैलपरिष्कृता ।
 चतुष्यान्नखरोमास्थित्वक्शृङ्गखुरजा मषी ॥ ६३ ॥
 व्रणिनः शस्त्रकर्माक्तं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।
 द्वे पञ्चमूले वर्गश्च वातक्ष्णो वातिके हितः ॥ ६४ ॥

न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ।
 आरग्वधादिः श्लेष्मन्नः कफे मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ६५ ॥
 एभिः प्रक्षालनालेपघृततैलरसक्रियाः ।
 चूर्णे वर्त्तिष्य संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥
 जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादावीनिशासारिवा-
 मञ्जिष्ठाभयसिद्धतुल्यमधुकौर्न्ताह्ववीजान्वितैः ।
 सर्पिःसाध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः क्लेदिनो-
 गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतयः शुद्धान्ति रोहन्ति च ॥ ६७ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातः सद्योव्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्यभिघाततः ।
 अनन्तरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १ ॥
 घृष्टावक्लृप्तविच्छिन्नप्रविलम्बितपातितम् ।
 विद्धं भिन्नं विदलितं तत्र घृष्टं लसीकया ॥ २ ॥
 रक्तलेशेन वा युक्तं सङ्गोषं छेदनात् सवेत् ।
 अवगाढं ततः क्लृप्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥
 प्रविलम्बि सशेषेऽस्थि पातितं पतितं तनोः ।
 सूक्ष्मास्य शल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ ४ ॥
 भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुते ।
 प्रहारपीनोत्पेषात्सहास्या पृथुतां गतम् ॥ ५ ॥
 सद्यः सद्यो व्रणं सिञ्चेदथ यद्ध्याह्नसर्पिषा ।
 तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥
 क्षतोष्णो निग्रहार्थं तत्कालं विस्मृतस्य च ।
 कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥
 सद्यो व्रणेष्वायतेषु सन्धानार्थं विशेषतः ।

मधुसर्पिश्च युञ्जीत पित्तघ्नीश्च हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥
 ससंरम्भेषु कर्त्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
 उपवासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥
 घृष्टे विदलिते चैष सुतरामिष्यते विधिः ।
 तयोर्हृत्प्लवं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १० ॥
 अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र विक्षते ।
 ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥
 स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।
 स्नेहवस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥
 इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।
 सप्ताहादगतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥
 प्रायः सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक् ।
 घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥
 कल्कादीन्यवकृते तु विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।
 सीवनं विधिनोक्तेन बन्धनं चानुपीडनम् ॥ १५ ॥
 असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्घं लम्बते तु यत् ।
 सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धशिरं भिषक् ॥ १६ ॥
 पीडयेत् पाणिना पद्मपलाशान्तरितेन तत् ।
 ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १७ ॥
 विपक्वमाजं यष्ट्याह्नजीवकर्षभकोत्पलैः ।
 सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८ ॥
 गलपीडावसन्नेऽच्छिण वमनोत्क्लेशनक्षवाः ।
 प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १९ ॥
 कर्णे स्थानात् च्युते स्थूते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ।
 कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ २० ॥
 समं निवेश्य बध्नीयात् स्थूत्वा शीघ्रं निरन्तरम् ।

आजेन सर्पिषा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ २१ ॥
 उत्तानोऽन्नानि भुञ्जीत शयीत च सुयन्त्रितः ।
 घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ २२ ॥
 स्यूत्वा वेक्षितबन्धेन बध्नीयाद् घनवाससा ।
 चर्मणा गोष्फणाबन्धः कार्यश्चासङ्गते व्रणे ॥ २३ ॥
 पादौ विलम्बिसुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।
 प्रवेश्य वृषणौ सौव्येत् सेवन्त्या तुल्यसंज्ञया ॥ २४ ॥
 कार्यश्च गोष्फणाबन्धः कट्यामावेश्य पट्टकम् ।
 स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लिद्यति हि व्रणः ॥ २५ ॥
 कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचन्दनपर्पटैः ।
 शिलादार्यमृतातुल्यैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥
 छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्धा तैलेन युक्तितः ।
 बध्नीयात् कोशबन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ २७ ॥
 कार्या शल्याहृते विद्धे भङ्गाद्दिदलिते क्रिया ।
 शिरसोऽपहृते शल्ये बालवर्त्तिं प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥
 मस्तुलुङ्गे स्मृते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ।
 व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ २९ ॥
 मस्तुलुङ्गस्मृतौ खादेन्मस्तिष्कानन्यजौवजान् ।
 शल्ये हृतेऽङ्गादन्यस्मात् स्नेहवर्त्तिं निधापयेत् ॥ ३० ॥
 दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्मृतशोणिताः ।
 सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तात् ॥ ३१ ॥
 भिन्ने कोष्ठेऽसृजापूर्णे मूर्च्छाहृत्पार्श्ववेदिनाः ।
 ज्वरोदाहृदडाधानं भक्तस्थानभिनन्दनम् ॥ ३२ ॥
 सङ्गो विण्मूत्रमरुतां श्वासः खेदोऽचिरक्तताम् ।
 लोहगन्धित्वमाग्नस्य स्याद् गात्रे च विगन्धता ॥ ३३ ॥
 आमाशयस्थे रुधिरं रुधिरं हृदयत्नापि ।

आधानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥ ३४ ॥
 पक्वाशयस्थे रुधिरं सशूलं गौरवं भवेत् ।
 नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तास्य चागमः ॥ ३५ ॥
 अभिन्नेऽप्याशयः सूक्ष्मैः स्त्रोतोभिरभिपूर्यते ।
 असृजास्यन्दमानेन पार्श्वे भूत्रेण वस्तिवत् ॥ ३६ ॥
 तत्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
 रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानक्षं च विवर्जयेत् ॥ ३७ ॥
 आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रये ।
 विरेचनं निरूहं च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ ३८ ॥
 यवकोलकुलत्यानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
 भुञ्जीतान्नं यगागू वा पिवेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ ३९ ॥
 अतिनिःस्रुतरक्तास्तु भिन्नकोष्ठः पिवेदसृक् ।
 क्षिन्नभिन्नान्त्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ॥ ४० ॥
 मूर्च्छादयोऽल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ।
 क्षिन्नान्त्रः संशयी देही भिन्नान्त्रो नैव जीवति ॥ ४१ ॥
 यथास्त्रं मार्गमापन्ना यस्य विष्णून्मरुताः ।
 व्युपद्रवः सभिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥
 अभिन्नमन्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं नत्वतोऽन्यथा ।
 उत्पिङ्गिलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥ ४३ ॥
 प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं दृणशोणितपांसुभिः ।
 प्रवेशयेत् कृमनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ ४४ ॥
 क्षौरेणार्द्रोक्तं शुष्कं भूरिसर्पिः परिप्लुतम् ।
 अङ्गुल्या प्रमृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेलयेदपि ॥ ४५ ॥
 तथान्त्राणि विशन्यन्तस्तत्कालं पीडयन्ति च ।
 व्रणसौक्ष्म्यात् बहुत्वाद्वा कोष्ठमन्त्रमनाविशत् ॥ ४६ ॥
 तत् प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ।

यथास्थानं स्थिते सम्यगन्ते सौख्येदनुव्रणम् ॥ ४७ ॥
 स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तत् ।
 वेष्टयित्वानुपष्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ ४८ ॥
 पाययेत्तं ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ।
 मृदुक्रियार्थं शक्नोती वायोश्चाधः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥
 अनुवर्त्तते वर्षश्च यथोक्तां व्रणयन्व्रणाम् ।
 उदरान्मेदसो वर्त्ति निर्गतां भस्मना मृदा ॥ ५० ॥
 अवकीर्य कषायैर्वा क्षणैर्मूलैस्ततः समम् ।
 दृढं बध्वा च सूत्रेण वर्धयेत् कुशलो भिषक् ॥ ५१ ॥
 तौक्ष्ण्येनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सक्तदेव तु ।
 स्यादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा ह्रियमानया ॥ ५२ ॥
 सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ।
 क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥
 रुग्दाहजित्स्वयच्छास्त्रैः परं पूर्वोदितो विधिः ।
 मेदोग्न्यनुदितं तत्र तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ५४ ॥
 तालीसं पद्मकं मांसौहरिखगुरुचन्दनम् ।
 हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ॥ ५५ ॥
 पक्वं सद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ।
 गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ ५६ ॥
 कार्यं वातास्रजित् तृप्तिमर्दनाभ्यञ्जनादिकम् ।
 विस्त्रिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहताहतम् ।
 वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाग्निनम् ॥ ५७ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातो भेङ्गप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

पातघातादिभिर्द्वेधा भङ्गोऽस्थ्यां सन्ध्यसन्धितः ।

प्रसारणाकुञ्चनयोरशक्तिः सन्धिसुक्तता ॥ १ ॥
 इतरस्मिन् भृशं शोफः सर्वावस्थास्वतिव्यथा ।
 अशक्त्येष्टितेऽल्पेऽपि पीड्यमाने सशब्दता ॥ २ ॥
 समासादिति भङ्गस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।
 भिद्यते भङ्गभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥
 यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।
 प्राज्याणुदारि यत्त्वस्थिस्पर्शं शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥
 यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्नध्यमस्थो विदारितः ।
 भग्नं यच्चाभिघातेन-किञ्चिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥
 उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ।
 तद्दुःसाध्यं कृशाशक्तवातलात्पाशिनामपि ॥ ६ ॥
 भिन्नं कपालं यत् कव्यां सन्धिसुक्तं च्युतं च यत् ।
 जघनं प्रतिपिष्टं च भग्नं यत्तद्विवर्जयेत् ॥ ७ ॥
 असंश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ।
 यच्च भग्नं भवेच्छङ्कशिरः पृष्ठस्तनान्तरे ॥ ८ ॥
 सम्यग्यमितमप्यस्थिदुर्न्यासाद्दुर्निबन्धनात् ।
 सङ्क्षोभादपि यद्गच्छेद्विक्रियां तद्विवर्जयेत् ॥ ९ ॥
 आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ।
 तरुणास्थौनि भुज्यन्ते भुज्यन्ते नलकानि तु ॥ १० ॥
 कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ।
 अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ११ ॥
 आच्छेदति क्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्त्तयेत् ।
 आच्छेदोत्पौडनोन्नामचर्मसंक्षेपबन्धनैः ॥ १२ ॥
 सन्धीन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ।
 इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ॥ १३ ॥
 पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ।

कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्ज्जान्पलाशजैः ॥ १४ ॥
 वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।
 सुस्रक्ष्यैः सुप्रतिस्तम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥
 कुशाङ्गयैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ।
 शिथिलेन हि बन्धेन सन्धेः स्वेय्यं न जायते ॥ १६ ॥
 गाढेनातिरुजादाहपाकश्चयथुसम्भवः ।
 त्र्यहात् त्र्यहादृतौ घर्मे सप्ताहान्मोचयेद्विमे ॥ १७ ॥
 साधारणे तु पञ्चाहाद् भङ्गदोषवशेन वा ।
 न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥
 तं पञ्चमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ।
 सुखोष्णं वावचार्यं स्याच्चक्रतैलं विज्ञानता ॥ १९ ॥
 विभज्य देशं कालञ्च वातघ्नौषधसंयुतम् ।
 प्रततं सेकलेपांश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ॥ २० ॥
 गृष्टिचौरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
 प्रातः प्रातः पिवेद्भग्नः शीतलं लाघयायुतम् ॥ २१ ॥
 सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ।
 कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥ २२ ॥
 लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
 सन्दधीत व्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥ २३ ॥
 तान् समान् सुस्थिताञ्ज्ज्वात्वा फलिनीरोध्रकट्फलैः ।
 समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥
 धातकीरोध्रचूर्णैर्वा रोहन्त्याश्च तथा व्रणाः ।
 इति भङ्गो उपक्रान्तः स्थिरधातो ऋतौ हिमे ॥ २५ ॥
 मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।
 पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥
 मासैः स्वेय्यं भवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ।

कटीजङ्घोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥

यन्त्रणार्थं तथा कीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ।

जङ्घोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कौलकः ॥ २८ ॥

श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्त्रस्याक्षकयोस्तथा ।

विमोक्षे भग्नसन्धीनां विंधिमेवं समाचरेत् ॥ २९ ॥

सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्निन्नान् मृदूकृतान् ।

उत्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥

असन्धिभग्ने रुद्धे तु विषमोत्प्लवणसाधिते ।

आपोथ्य भङ्गं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥ ३१ ॥

भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।

पक्वमांसशिरास्त्रायुसन्धिः श्लेष्मं न गच्छति ॥ ३२ ॥

व्यातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत् ।

चतुःप्रयोगान् बल्यांश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥

शाल्याज्यरसदुग्धादौः पैष्टिकैरविदाहिभिः ।

मात्रयोपचरेद्भग्नं सन्धिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥

ग्लानिर्न शस्यते तस्य सन्धिविश्लेषकश्चि सा ।

लवणं कटुकं चारमस्त्रं मैथुनमातपम् ।

व्यायामश्च न सेवेत भग्नो रुक्षश्च भोजनम् ॥ ३५ ॥

कृष्णांस्तिलान् विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्

सप्त क्षिपावहति वारिणि वासयेत ।

संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्थ्य चैतान्

क्षीरे तथैव मधुकक्षयिते च तोये ॥ ३६ ॥

पुनरपि पौतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेव शोषितान् बाढम् ।

विगततुषानरजस्कान् संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युञ्ज्यात् ॥ ३७ ॥

नलदवालकलोहितयष्टिकानखमिश्रिप्लवकुष्ठबलात्रयैः ।

अगरुचन्दनकुङ्कुमसारिवासरससर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥

पद्मकादिगणोपेतैस्त्रिलपिष्टं ततश्च तत् ।

समस्तगन्धभेषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३९ ॥

शैलेयरास्त्रांशुमतौकसेरुकालानुसारोनतपत्रोद्भिः ।

सक्षीरगुक्तैः सपयस्कदूर्वैस्तैलं पचेत्तन्नलदादिभिश्च ॥ ४० ॥

गन्धतैलमिदमुत्तममस्थिस्थैर्युक्तञ्जयति चाशु विकारान् ।

वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ४१

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो भगन्दरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

• हृत्स्थश्चष्टगमनकठिनोत्कटकासनैः ।

अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ १ ॥

अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।

प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽङ्गुले द्व्यङ्गुलेऽपि वा ॥ २ ॥

पायोर्त्रणोऽन्तर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्गांसगो भवेत् ।

बस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात् स्यन्दनात्मकः ॥ ३ ॥

भगन्दरः स सर्वश्च दारयत्यक्रियावतः ।

भगवस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥

वातमूत्रशक्लच्छुक्रं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुः सोऽष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥

अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ।

गूढमूलां ससंरम्भां रुगाढ्यां रुढकोपिनीम् ॥ ६ ॥

भगन्दरकरीं विन्द्यात्पिटिकां न त्वतोऽन्यथा ।

तत्र श्यावारुणातोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥

पिटिकामारुतात्पित्तादुद्ग्रहीवावदुच्छ्रिता ।

रागिणी तनुरुषाढ्या ज्वरधूमायनान्विता ॥ ८ ॥

स्थिरा स्निग्धा महामूला पाण्डुः कण्डूमतौ कफात् ।

श्यावा ताम्ना सदाहोषा घोररुग्वातपित्तजा ॥ ८ ॥
 पाण्डुरा किञ्चिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ।
 पादाङ्गुष्ठसमा सर्वेदोषैर्नानाविधव्यथा ॥ १० ॥
 शूलारोचकटुडाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ।
 व्रणतां यान्ति ताः पक्वाः प्रमादात्तत्र वातजा ॥ ११ ॥
 दीर्यतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् ।
 अच्छं स्रवङ्गिरास्नावमजस्रं फेनसंयुतम् ॥ १२ ॥
 शतपोनकसंज्ञोऽयमुद्ग्रीवस्तु पित्तजः ।
 बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥
 वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ।
 जायते परितस्तस्मै प्राकारपरिखेव च ॥ १४ ॥
 ऋजुर्वातकफाहज्वरा गुदो गत्या तु दीर्यते ।
 कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ॥ १५ ॥
 अर्शोमूले ततः शोफः कण्डूदाहादिमान् भवेत् ।
 स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥ १६ ॥
 स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शो भगन्दरः ।
 सर्वजः शम्बुकावर्तः शम्बुकावर्तसन्निभः ॥ १७ ॥
 गतयो दारयन्त्यस्मिन् रुग्वेगैर्दारुणैर्गुदम् ।
 अस्थिलेशोऽभ्यवहृतो मांसगृध्या यदा गुदम् ॥ १८ ॥
 क्षिणोति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गीं क्षततो गतिः ।
 स्यात्ततः पूयदीर्घायां मांसकोथेन तत्र च ॥ १९ ॥
 जायन्ते क्षमयस्तस्य खादन्तः परितो गुदम् ।
 विदारयन्ति न चिरादुन्मार्गीं क्षतजश्च सः ॥ २० ॥
 तेषु रुग्दाहकण्डूादीन् विन्द्यात् व्रणनिषेधतः ।
 षट् कृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजैः त्यजेत् ॥ २१ ॥
 प्रवाहिनीं बलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ।

अथास्य पिटिकामिव तथा यन्नादुपाचरेत् ॥ २२ ॥
 शुद्धासृक्सुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ।
 पाके पुनरुपस्निग्धं स्वेदितं चावगाहतः ॥ २३ ॥
 यन्तयित्वा र्शसमिव पश्येत्सम्यग्भगन्दरम् ।
 अवाचीनं पराचीनमन्तर्मुखबहिर्मुखम् ॥ २४ ॥
 अथान्तर्मुखमेषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ।
 बहिर्मुखञ्च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ॥ २५ ॥
 अग्निना वा भिषक् साधुक्षारेणैवोद्वकन्धरम् ।
 नाडीरेकान्तराः कृत्वा पाटयेच्छतपोनकम् ॥ २६ ॥
 तासु रूढासु शेषाश्च मृत्युदौर्णे गुदेऽन्यथा ।
 परिक्षेपिणि चाप्येवं नाद्युक्तैः क्षारसूक्तकैः ॥ २७ ॥
 अर्शोभगन्दरे पूर्वमर्शांसि प्रतिसाधयेत् ।
 त्यक्तोपचर्यः क्षतजः शल्यं शल्यवतस्ततः ॥ २८ ॥
 आहरेच्च तथा दद्यात् कृमिघ्नं लेपभोजनम् ।
 पिण्डनाद्यादयः स्वेदाः सुस्निग्धा रुजि पूजिताः ॥ २९ ॥
 सर्वत्र च बहुच्छिद्रे छेदानालोच्य योजयेत् ।
 गोतीर्थसर्वतोभद्रदललाङ्गललाङ्गलान् ॥ ३० ॥
 पार्श्वं गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।
 सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोऽर्द्धलाङ्गलः ॥ ३१ ॥
 पार्श्वद्वये लाङ्गलकः समस्तांश्चाग्निना दहेत् ।
 आस्रावमार्गान्निःशेषान्नैवं विकुरुते पुनः ॥ ३२ ॥
 यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यान्तरान्तरा ।
 लेपो व्रणे विडालास्थित्रिफलारसकल्कितम् ॥ ३३ ॥
 ज्योतिष्मतीमलयुलाङ्गलिशेलुपाठा-
 कुम्भाग्निसर्जकरवीरवचासुधाकैः ।
 अभ्यक्ष्णाय विपचेत भगन्दराणां

तैलं वदन्ति परमं हितमेतदेषाम् ॥ ३४ ॥

मधुकरोध्रकणानुटिरेणुकाद्विरजनीफलनीपटुसारिवाः ।

कमलकेसरपद्मकधातकीमदनसर्जरसामयरोध्रकाः ॥ ३५ ॥

सवीजपूरच्छदनैरेभिस्तैलं विपाचितम् ।

भगन्दरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ ३६ ॥

मधुतैलयुताविडङ्गसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।

कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोहणा भवन्ति ॥ ३७ ॥

अमृतानुटिवेक्षवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमवृद्धमिदं मधुदृतं पिटिकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ ३८ ॥

मागधिकाग्निकलिङ्गविडङ्गैर्बिल्वघृतैः सधरापलषट्कैः ।

गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः चौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥ ३९ ॥

गुग्गुलुपञ्चपलं पलिकौशा मागधिका त्रिफला च पृथक् स्यात् ।

त्वक् व्रटिकर्षयुतं मधुलीढं कुष्ठ भगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

शृङ्गवेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितम् ।

काथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ४१ ॥

उत्तमाखदिरसारजं रजः शीलयन्नसनवारिभावितम् ।

हन्ति तुल्यमहिषाख्यमाक्षिकं कुष्ठमेहपिटिकाभगन्दरान् ॥ ४२ ॥

भगन्दरेष्वेष विशेष उक्तः शेषाणि तु व्यञ्जनसाधनानि ।

व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वौषधिकं विदध्यात् ॥ ४३ ॥

अश्वपृष्ठगमनं चलोरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।

साहसानि विविधानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ४४ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थबुद्धसूपदापचीनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसास्त्रगा मूलाः ।

वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥ १ ॥

दोषास्त्रमांसमेदोऽस्थिशिराव्रणभवा नव ।
 ते तत्र वातादायामतोदमेदान्वितो सितः ॥ २ ॥
 स्थानात् स्थानान्तरगतिरक्स्माद्धानिहृदिमान् ।
 मृदुर्वस्तिरिवानक्षो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृक् ॥ ३ ॥
 पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
 भिन्नोऽस्त्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नौरुजो घनः ॥ ४ ॥
 शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेदनम् ।
 दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छन्तु जन्तुषु ॥ ५ ॥
 शिरामांसञ्च संश्लिष्य सः स्नापः पित्तलक्षणः ।
 मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत् ॥ ६ ॥
 स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानक्षं कफाकृतिम् ।
 प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥ ७ ॥
 वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
 श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिचयोदयम् ॥ ८ ॥
 स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ।
 अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ ९ ॥
 सोऽस्थिग्रन्थिः पदातेस्तु सहसाम्भोऽवगाहनात् ।
 व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं संशोणितम् ॥ १० ॥
 वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रौकृत्य विशोथ च ।
 निःस्फुरं नौरुजं ग्रन्थिं कुरुते सशिराक्षयः ॥ ११ ॥
 अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाग्निः ।
 सार्द्धं वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतोऽथवा ॥ १२ ॥
 वातास्त्रमसृतं दुष्टं संशोथ ग्रथितं व्रणम् ।
 कुर्यात्सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥ १३ ॥
 साध्यादोषास्त्रमेदोजा न तु स्थूलखराशलाः ।
 मर्मकण्ठोदरस्थाश्च महत्तु ग्रन्थितोऽर्बुदम् ॥ १४ ॥

तल्लक्ष्यं च मेदोऽन्तैः षोढादोषादिभिस्तु तत् ।
 प्रायो मेदः कफाब्जत्वात् स्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥
 शिरास्थं शोणितं दोषः सङ्कोचान्तः प्रपीड्य च ।
 पाचयेत् तदान्नं सास्त्राव मांसपिण्डितम् ॥ १६ ॥
 मांसाङ्गुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः ।
 अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥
 तेष्वसृग्मांसजे वर्ज्ये चत्वार्थन्यानि साधयेत् ।
 प्रस्थिता वङ्गणोर्वादिमधः कायं कफोल्बणाः ॥ १८ ॥
 दोषा मांसास्त्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।
 शनैः शनैर्धनं शोफं श्लैपदं तत्प्रचक्षते ॥ १९ ॥
 परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरम् ।
 रुक्षञ्च वातात्पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितम् ॥ २० ॥
 कफाद्गुरुस्निग्धमरुक्चितं मांसाङ्गुरैर्बृंहत् ।
 तत्त्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत्सुपरिस्फुटि ॥ २१ ॥
 पाणिना सौष्ठकर्णेषु वदन्येके तु पादवत् ।
 श्लैपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ॥ २२ ॥
 मेदस्थाः कण्ठमन्याच्चकक्षावङ्गणगा मलाः ।
 सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्त्ताकामलकाकृतीन् ॥ २३ ॥
 अवगाढान् बहून् गण्डांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।
 पच्यन्तेऽल्प रुजस्वन्ये स्रवन्त्यन्येति कण्डूराः ॥ २४ ॥
 नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबन्धिनः ।
 गण्डमालापची चेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ २५ ॥
 तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दिपाश्वरुक्कासपीनसाम् ।
 अमेदात्यक्शोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥ २६ ॥
 अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ।
 गतिः सा पूरगमनान्नाडी नाडीव संसृतेः ॥ २७ ॥

नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ।

सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी ॥ २८ ॥

वातात्सरक्स्त्रुक्ष्ममुखौ विवर्णा फेनिलोदमा ।

स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् ॥ २९ ॥

पीतोष्णपूतिपूयास्रुर्दिवा चाति निषिञ्चति ।

घनपिच्छिलसंस्त्रावा कण्डूला कठिना कफात् ॥ ३० ॥

निशि त्राभ्यधिकक्लेदा सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ।

अन्तःस्थितं शल्यमनाहृतं तु करोति नाडीं वहते च सास्य ।

फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं सास्त्रञ्च पूयं सरजश्च नित्यम् ॥ ३१ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थ्यर्बुदक्षीपदापचीनाडीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

ग्रन्थिष्वामेषु कर्त्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

वृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ १ ॥

स्नेहयेच्छुद्धिकामश्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।

संस्त्रेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृदनीयात् पुनः पुनः ॥ २ ॥

एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्त्रजे पुनः ।

जलौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥

तथाप्यपक्वं छित्त्वेन स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।

साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

मांसत्रणोद्भवौ ग्रन्थौ पाटयेदेवमेव च ।

कार्श्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालाद्भिश्च तम् ॥ ५ ॥

प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।

शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूहृते ॥ ६ ॥

शिराग्रन्थौ नवे येयं तैलं साहचरं तथा ।

उपनाहोऽनिलहरैर्वस्त्रिकर्मशिराव्यधः ॥ ७ ॥

अर्बुदे ग्रन्थवत् कुर्यात् यथास्त्रं सुतरां हितम् ।
 श्लोपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्त्रिन्नोपनाहिते ॥ ८ ॥
 शिरामुपरि गुल्फस्य द्व्यङ्गुले पाययेच्च तम् ।
 मासमेरुजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥
 जीर्णं जीर्णान्नमश्लोयाच्छुण्ठीशृतपयोऽन्वितम् ।
 त्रैवृतं वा पिवेदेवमशान्तावग्निना दहेत् ॥ १० ॥
 गुल्फस्याधः शिरामोक्षः पैत्ते सर्वञ्च पित्तजित् ।
 शिरामङ्गुष्ठके विध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥
 सक्षौद्राणि कषायाणि वर्धमानास्तथाभयाः ।
 लिम्पेत्सर्षपवार्ताकीमूलाभ्यां धान्ययाथवा ॥ १२ ॥
 ऊर्ध्वाधः शोधनं पेयमपच्यां साधितं घृतम् ।
 दन्तीद्रवन्तीत्रिवृताजालिनीदेवदालिभिः ॥ १३ ॥
 शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगण्डूषनावनम् ।
 शिरयाऽपहरेद्रक्तं पिबेन्मूत्रेण तार्क्ष्यजम् ॥ १४ ॥
 ग्रन्थीनपक्वानालिम्पेन्नाकुलीपटुनागरैः ।
 स्त्रिन्नान् लवणपोटल्या कठिनाननुमर्दयेत् ॥ १५ ॥
 शमीमूलकशिग्रूणां बीजैः सयवसर्षपैः ।
 लेपः पिष्टोऽस्ततः क्रेण ग्रन्थिगण्डविलापनः ॥ १६ ॥
 पाकोन्मुखान् सुतासस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ।
 अपक्वानेव चोद्धृत्य चारान्निभ्यामुपाचरेत् ॥ १७ ॥
 क्षुण्णानि निम्बपत्राणि क्लिन्नैर्भस्मातकैः सह ।
 शरावसम्पुटे दग्ध्वा सार्धं सिद्धार्थकैः समैः ॥ १८ ॥
 एतच्छागाम्बुना पिष्टं गण्डमालाप्रलेपनम् ।
 काकादनीलाङ्गलिकानहिकोत्तुण्डिकीफलैः ॥ १९ ॥
 जीमूतबीजकर्कोटीविशालाक्षतवेधनैः ।
 पाठान्वितैः पलार्द्धांशैर्विषकर्षयुतैः पचेत् ॥ २० ॥

प्रस्थं करञ्जतैलस्य निर्गुण्डीस्वरसाढकैः ।
 अनेन माला गण्डानां चिरजा पूयवाहिनी ॥ २१ ॥
 सिध्यत्यसाध्यकल्पापि पानाभ्यञ्जननावनैः ।
 तैलं लाङ्गलिकीकन्दकल्पादे चतुर्गुणे ॥ २२ ॥
 निर्गुण्डीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीप्रणुत् ।
 भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्धनैः ॥ २३ ॥
 मनःशिलालनलदविशालाकरवीरकैः ।
 गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्धपलेन च ॥ २४ ॥
 ब्राह्मीरसार्कजचीरगोशकद्रससंयुतम् ।
 प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ॥ २५ ॥
 पानाद्यैः शीलितं कुष्ठं दुष्टनाडीव्रणापचीः ।
 वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिषिचन्दनैः ॥ २६ ॥
 तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ।
 शरपुङ्खोद्भवं मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ॥ २७ ॥
 नस्याल्लेपाच्च दुष्टारुरपचीविषजन्तुजित् ।
 मूलैरुत्तमकारुण्याः पीतुपर्ण्याः सहाचरात् ॥ २८ ॥
 सरोव्राभययष्ट्राह्वशताह्वादीपिदारुभिः ।
 तैलं चीरसमं सिद्धं नस्येभ्यङ्गे च पूजितम् ॥ २९ ॥
 गोव्यजाश्वखुरादग्धाकटुतैलेन लेपनम् ।
 ऐङ्गुदेन तु कृष्णाहिर्वायसो वा स्वयं मृतः ॥ ३० ॥
 इत्यश्वान्तौ गदस्यान्यपार्श्वजङ्घासमाश्रितम् ।
 वस्तैरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हृत्वाग्निना दहेत् ॥ ३१ ॥
 स्थितस्योर्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन च पार्श्वितः ।
 तत ऊर्ध्वं हरेद् अन्यौनित्याह भगवान्निमिः ॥ ३२ ॥
 पार्श्विं प्रतिहादश्चाङ्गुलानि मुक्तेन्द्रवस्तिच्च गदान्यपार्श्वे ।
 विदार्य मत्स्याण्डनिभानि मध्याज्जालानि कर्षेदिति सुश्रुतोक्तिः ॥ ३३ ॥

आगुल्फकर्णाक्षुमितस्य जन्तोस्तस्याष्टभागं खुडकाद्विभज्य ।
घ्राणार्जवेधः सुरराजबस्तेभिर्त्वाचमात्रं त्वपरं वदन्ति ॥ ३४ ॥

उपनाह्यानिलान्नाडीं पाटितां साधु लेपयेत् ।

प्रत्यक्पुष्पोफलयुतैस्तैलैः पिष्टैः ससैन्धवैः ॥ ३५ ॥

पैत्तीं तु तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीशिलाह्वयैः ।

श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३६ ॥

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ।

अशस्त्रकृत्यामेषिण्या भित्त्वान्ते सम्यगेषिताम् ॥ ३७ ॥

चारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम् ।

व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगम्भीरादिषु साधनम् ॥ ३८ ॥

या वर्त्त्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ।

पिष्टं चक्षुफलं लेपान्नाडीव्रणहरं परम् ॥ ३९ ॥

घोण्टाफलत्वग्भवणं सलाचं बुकस्य पत्रं वनितापयश्च ।

सुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण माडीम् ॥ ४० ॥

सामुद्रसौवर्चलसिन्धुजम्भसुपक्वघोण्टाफलवेश्मधूमाः ।

आम्नातगायत्रिजपल्लवाश्च कटङ्कटैर्यावथ चेतकी च ॥ ४१ ॥

कल्कोऽभ्यङ्गे चूर्णे वर्त्त्यां चैतेषु सेव्यमानेषु ।

अगतिरिव नश्यति गतिश्चपला चपलेषु भूतिरिव ॥ ४२ ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसम्निता ।

पिष्टिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥

यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।

अवज्ज्ञाश्चालजीवृत्तास्तोकपूया घनोन्नताः ॥ २ ॥

अन्धयः पञ्च वा षड्वा कच्छपीकच्छपोन्नता ।

कर्णस्थोद्धुं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥ ३ ॥
 शालूकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।
 हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ ४ ॥
 शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः ।
 मेदोर्गर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिकाः ॥ ५ ॥
 ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः ।
 चौयते नीरुजैश्चैतैः शरीरं कफवातजैः ॥ ६ ॥
 पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुस्वरसन्निभा ।
 महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ ७ ॥
 गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।
 असूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ८ ॥
 ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।
 या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥ ९ ॥
 सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ।
 मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥ १० ॥
 कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सानिलात् ।
 पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥ ११ ॥
 तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कौर्त्तिता ।
 घर्मस्वेदपरैतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ १२ ॥
 राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाद्वयाः ।
 दोषैः पित्तोत्त्वणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥ १३ ॥
 शोफोऽपाकस्तनुस्त्वाम्ब्रो ज्वरकृज्जालगर्दभः ।
 मलैः पित्तोत्त्वणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः ॥ १४ ॥
 कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साऽग्निरोहिणी ।
 पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम् ॥ १५ ॥
 त्रिलिङ्गा पिटिकावृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेक्षिका ।

विदारीकन्दकठिना विदारीकचवङ्गणे ॥ १६ ॥
 मेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांसशिराश्रयैः ।
 भिन्नो वसान्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोत्पणोऽनिलः ॥ १७ ॥
 मांसं विशोथ्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ।
 दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥
 तां स्नावयन्ति निचितां विन्द्यात्तच्छर्करावुदम् ।
 पाणिपादतले सन्धौ जठ्रूर्ध्वं वोपचीयते ॥ १९ ॥
 वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्वङ्गुभिर्मुखैः ।
 रुग्दाहकण्डूक्लोदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥
 शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
 ग्रन्थिः कौलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ॥ २१ ॥
 वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
 अणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शक्यत् ॥ २२ ॥
 कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो ततः ।
 कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥ २३ ॥
 चिप्यमक्षतरोगश्च विद्यादुपनखश्च तम् ।
 कृष्णोऽभिघाताद्भूजश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥
 दुष्टकर्दमसंस्पर्शात्कण्डूक्लोदान्वितान्तराः ।
 अङ्गुल्योऽलसमित्याहुस्तिलाभांस्तिलकालकान् ॥ २५ ॥
 कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् माषांस्तानेव चोन्नतान् ।
 माषेभ्यस्तून्नततरांश्चर्मकौलान् सितासितान् ॥ २६ ॥
 तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।
 कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥ २७ ॥
 शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।
 श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥ २८ ॥
 परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च मारुतात् ।

पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डूमत कफात् ॥२८॥
 रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं शोषं चिमचिमायते ।
 वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥
 ततस्त्वग्जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।
 अल्पकण्डुरविकृते दा सा प्रसृप्तिः प्रसृप्तिः ॥ ३१ ॥
 असम्यग्बमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
 मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बह्वनि च ॥ ३२ ॥
 उल्कोठः सोऽनुबद्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।
 प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ ३३ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विस्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।
 खेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥
 दारुकुष्ठमनोद्वालैरित्यापाषाणगर्दभात् ।
 विधिस्तांश्चाचरेत्पक्वान् ब्रणवत्साजगल्लिकान् ॥ २ ॥
 रोध्रकुस्तुम्बुरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ।
 वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुक्तयः ॥ ३ ॥
 अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः ।
 निम्बाम्बुवान्तो निम्बाम्बुसाधितं पद्मकण्टके ॥ ४ ॥
 पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम् ।
 विवृतादींस्तु जालान्तांश्चिकित्सेन्निरिवेक्षिकान् ।
 पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ॥ ५ ॥
 विलङ्घनं रक्तविमोक्षणञ्च विरूक्षणं कायविशोधनञ्च ।
 धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान् कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य ॥६॥

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
 मेदोऽर्बुदक्रियां कुर्यात्सुतरां शर्करार्बुदे ॥ ७ ॥
 प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ।
 वल्लीकं हस्तपादे च वर्जयेद् इतरत्पुनः ॥ ८ ॥
 शुद्धस्यास्ते हृते लिम्पेत् सपट्टारैवतामृतैः ।
 श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपललसक्तुभिः ॥ ९ ॥
 पक्वे तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ।
 शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ १० ॥
 शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।
 निरुद्धमणिवत्कार्थं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥ ११ ॥
 चिप्यं शुद्धरा जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ।
 दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलसे पुनः ॥ १२ ॥
 धान्याम्नसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।
 सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्दहेत्तु तिलकालकान् ॥ १३ ॥
 माषांश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यदि वाऽग्निना ।
 तद्दुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ॥ १४ ॥
 लाव्णनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं शिराव्यधम् ।
 लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिष्ठक्षत्वगङ्गुरैः ॥ १५ ॥
 व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
 लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥ १६ ॥
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
 वटाङ्गुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ १७ ॥
 द्वे जोरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।
 पिष्टाः कुवन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाव्णनम् ॥ १८ ॥
 क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।
 मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शास्त्रालिकण्टकाः ॥ १९ ॥

सगुडः कीलमज्जा वा शशाङ्कचौद्रकल्कितः ।

सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ॥ २० ॥

पिष्टा वा छागपयसा सचौद्रा मौशली जटा ।

गौरस्थिसुशलीमूलयुक्तं वासान्ज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥

जम्बाम्बपल्लवा मस्तुहरिद्रे द्वे नवो गुडः ।

लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥ २२ ॥

उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकदम्बदरमज्जा ।

इदमुद्वर्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥ २३ ॥

एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।

यथादोषर्तुकान् स्नेहान् मधुकक्काथसंयुतैः ॥ २४ ॥

यवान् सर्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।

घृतं गुडञ्च गोमूत्रं पचेदादर्विलेपनात् ॥ २५ ॥

तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ।

मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ २६ ॥

कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षाध्याह्नचन्दनम् ।

न्योयोधपादांस्तरुणान् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ २७ ॥

सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सतिलाढके ।

पक्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्ष्णिकैः ॥ २८ ॥

लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठायष्टीमधुकुङ्कुमैः ।

अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥ २९ ॥

नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।

हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥ ३० ॥

मञ्जिष्ठाशवरोद्भवस्तुवरिकालाक्षाहरिद्राद्वयम् ।

नेपालीहस्तितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।

पत्रं पाण्डुवटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदम्

पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं वीजं तथा केसरम् ॥ ३१ ॥

सिक्थं तुल्यं पद्मकाद्योवसाज्यं
 मज्जा क्षीरं क्षीरिहृत्ताम्बु चाग्नी ।
 सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनीत्यादिनाशे
 वक्त्रे छायामैन्दवीं चाशु धत्ते ॥ ३२ ॥
 मार्कवस्त्ररसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ।
 प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्याद्वाहं च वक्त्रिणा ।
 उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वञ्च कौष्ठिकम् ॥ ३३ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।
 स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।
 दोषाध्युषितसङ्कीर्णमलिनानुरजः पथाम् ॥ १ ॥
 अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगस्यां नवसूतिकाम् ।
 दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥
 विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
 मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छुक्रपातनैः ॥ ३ ॥
 वेगनिग्रहदोर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः ।
 दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥
 जनयन्त्युपदंशादीन् उपदंशोऽत्र पञ्चधा ।
 पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्चात्र मारुतात् ॥ ५ ॥
 मेद्विशोफे रुजश्चित्राः स्तम्भस्त्वक्परिपोटनम् ।
 पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कण्डूमान् शीतलो गुरुः ।
 शोणितेनासितस्फोटसम्भवोऽससूतिर्ज्वरः ॥ ७ ॥
 सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।
 तीव्राकृगाशुपचनं दरणं कृमिसम्भवः ॥ ८ ॥

याप्यो रक्तोज्ज्वलेषां मृत्यवे सन्निपातजः ।
 जायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥ ८ ॥
 अन्तर्बहिर्वा मेढ्रस्य कण्डूला मांसकौलकाः ।
 पिच्छिलास्रस्रवा योनौ तद्वच्च ह्रस्वसन्निभाः ॥ १० ॥
 तैर्गर्शांस्त्युपेक्षया घ्नन्ति मेढ्रपुंस्त्वभगार्त्तवम् ।
 गुह्यस्य वहिरन्तर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥
 सर्षपा मानसस्थाना घनाः सर्षपिका स्मृताः ।
 पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यन्ते मध्यतश्च याः ॥ १२ ॥
 सोऽवमग्न्यः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ।
 कुम्भीकारक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा ॥ १३ ॥
 जलजीं मेहवद्विद्यादुत्तमां रक्तपित्तजाम् ।
 पिटिकां माषमुद्गाभां पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥
 कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।
 पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढापिटिका भवेत् ॥ १५ ॥
 मृदितं मृदितं वस्त्रसंरब्धं वातकोपतः ।
 विषमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्ठीलिका स्मृता ॥ १६ ॥
 विमर्द्नादिदुष्टेन वायुना चर्ममेढ्रजम् ।
 निवर्त्तते सरुग्दाहं क्वाचित्पाकश्च गच्छति ॥ १७ ॥
 पिण्डितं ग्रन्थितं चर्मं तत् प्रलम्बमधोमणैः ।
 निवृत्तसंज्ञं सकफं कण्डूकाठिन्यवत्तु तत् ॥ १८ ॥
 दुरूढं स्फुटितं चर्मं निर्दिष्टमवपाटिका ।
 वातेन दूषितं चर्मं मणौ सक्तं रुणद्धि चेत् ॥ १९ ॥
 स्रोतोमूत्रं ततोऽभ्येति मन्दधारमवेदनम् ।
 मणैर्विकाशरोधश्च सनिरुद्धमणिर्गदः ॥ २० ॥
 लिङ्गं शूकैरिवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोज्ज्वलम् ।
 शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ॥ २१ ॥

क्षिद्रेरणमुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।

वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकम् ॥ २२ ॥

पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।

मांस्याकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशतनः ॥ २३ ॥

सरागैरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् ।

मेहनं वेदनाद्योग्रास्तं विद्यादसृग्वुदम् ॥ २४ ॥

मांसार्वुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।

क्षणाणि भूत्वा मांसानि विशीर्यन्ते समन्ततः ॥ २५ ॥

पक्वानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकालकान् ।

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ २६ ॥

चतुरो वर्जयेदेषां शेषान् शीघ्रमुपाचरेत् ।

विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायन्ते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥

विषमस्थाङ्गशयनभृशमैथुनसेवनैः

दुष्टार्तवादपद्रव्यैर्वीजदोषेण दैवतः ॥ २८ ॥

योनौ क्रुद्धोऽनिलः कुर्व्याद् रुक्तोदायामसुप्तताः ।

पिपीलिकासृप्तिमिव स्तम्भं कर्कशतां स्वनम् ॥ २९ ॥

फेनिलारुणक्वणाल्पतनुरूक्षार्तवस्रुतिम् ।

स्रंसं वङ्गणपार्श्वादौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥

तांस्तांश्च स्वान् गदान् व्यापद् वातिकी नाम सा स्मृता ।

सैवातिचरणा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ ३१ ॥

मैथुनादतिवालायाः पृष्ठजङ्घोरुवङ्गणम् ।

रुजन् संद्रूषयेद्योनिं वायुः प्राक्करणेति सा ॥ ३२ ॥

वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ।

स फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति ॥ ३३ ॥

इयं व्यापदुदावृत्ता जातघ्नी तु यदानिलः ।

जातं जातं सुतं हन्ति रौक्ष्यादुष्टार्तवोद्भवम् ॥ ३४ ॥

अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत् ।
 अन्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥
 सास्थिमांसं मुखं तौत्ररुजमन्तर्मुखीति सा ।
 वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥
 स्त्रियो योनिमण्डारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ।
 वेगरोधादृतौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहम् ॥ ३७ ॥
 करोति योनेः शोषं च शुष्काख्या सातिवेदना ।
 षड्हात्समरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ ३८ ॥
 वसेत्सरुङ्नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।
 योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥
 नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात्षण्डसंज्ञाऽनुपक्रमा ।
 दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥
 कुरुते विवृतां स्रस्तां वातिकौमिव दुःखिताम् ।
 उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजाम् ॥ ४१ ॥
 यथास्त्रैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।
 करोति दाहपाकोष्ठापूतिगन्धज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥
 मृशोष्णभूरिकुण्ठपनीलपीतासितार्तवाम् ।
 सा व्यापत्पैत्तिकी रक्तयोन्याख्यामृगतिस्रुतेः ॥ ४३ ॥
 कफोऽभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनम् ।
 शीतलां कण्डुलां पाण्डुपिच्छिलां तद्विषस्रुतिम् ॥ ४४ ॥
 सा व्यापत्स्त्रैषिकी वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ।
 सदाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहिताक्षया ॥ ४५ ॥
 पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्धारधारणात् ।
 पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥ ४६ ॥
 शूनास्पर्शसहा सार्त्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ।
 वस्त्रिकुक्षिगुरुत्वातीसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥

ओषिवङ्गणरुक्तोदज्वरकृत्ता परिप्लुता ।
 वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥
 उपप्लुता स्मृता योनि विप्लुताख्या त्वधावनात् ।
 सञ्जातजन्तुः कण्डूला कण्डू चातिरतिप्रिया ॥ ४९ ॥
 अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः ।
 कर्णिकाञ्जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनी ॥ ५० ॥
 सा कर्णिनी त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ।
 यथास्त्रोपद्रवकरैर्व्यापत्ता सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥
 इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ।
 ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चाप्नोति दारुणान् ।
 असृग्दराशोर्गुल्मादीनाबाधाश्चानिलादिभिः ॥ ५२ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 मेढ्रमध्ये शिरां विध्येदुपदंशे नवोत्थिते ।
 शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥ १ ॥
 तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्वे तु पाटिते ।
 जम्बूाम्रसुमनोनीपश्चेतकास्त्रोजिकाङ्गुरान् ॥ २ ॥
 शक्नोतीवदरीबिल्वपलाशातिनिशोद्भवाः ।
 त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च जले पचेत् ॥ ३ ॥
 स काथः चालनं तेन पक्व तैलं च रोपणम् ।
 तुल्यगैरिकलोघ्नैलामनोह्वालरसाञ्जनैः ॥ ४ ॥
 हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।
 लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशत्रणापहः ॥ ५ ॥
 कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ।
 सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।
 पक्कैः स्नायुशिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥
 अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्थ्योपदंशवत् ।
 सर्षपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥
 तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।
 क्रियेयमवमन्येऽपि रक्तं स्नाय्यं तथोभयोः ॥ ९ ॥
 कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्कायां शोधिते व्रणे ।
 तिन्दुकत्रिफलारोघ्रैर्लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ १० ॥
 अलज्यां सुनरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।
 उत्तमाख्यान्तु पिटिकां संखिद्य बडिशोद्धृताम् ॥ ११ ॥
 कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।
 क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करव्यूहयोर्हितः ॥ १२ ॥
 त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
 बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥
 अष्टीलिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
 निवृत्तं सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयित्वोपनाहयेत् ॥ १४ ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वलादिभिः ।
 स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ १५ ॥
 मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।
 मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनाच्चात्र शस्यते ॥ १६ ॥
 अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाद्यामपि क्रमः ।
 नाडीमुभयतो द्वारां निरुद्धे जतुना सृताम् ॥ १७ ॥
 स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत् स्नेहैश्चलापहैः ।
 त्र्यहात् त्र्यहात् स्थूलतरां न्यस्य नाडीं विवर्धयेत् ॥ १८ ॥
 स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत् ।
 सेवनीं वर्जयन् युक्तात्सदाः क्षतविधिं ततः ॥ १९ ॥

ग्रन्थितं स्नेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।
 लिम्पेत् कषायैः सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ २० ॥
 रक्तविद्रधिवत् कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ।
 व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
 योनिव्यापत्तु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।
 स्नेहनस्वेदवस्त्यादिवातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥
 न हि वाताहते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ।
 अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ २३ ॥
 प्राययेत् बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ।
 स्निग्धस्निग्धां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्क्षमाम् ॥ २४ ॥
 पाणिनोन्नमयेज्जिह्वां संवृत्तां व्यधयेत् पुनः ।
 प्रवेशयेन्निःसृताश्च विवृतां परिवर्त्तयेत् ॥ २५ ॥
 स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रियो भवेत् ।
 कर्मेभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्योजयेत् स्त्रियम् ॥ २६ ॥
 सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।
 वस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपित्तुधारणम् ॥ २७ ॥
 काश्मर्यचिफलाद्राक्षाकाशमर्दनिशाद्वयैः ।
 गुडूचीसैर्यकाभौरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥
 परूषकैश्च विपचेत् प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ।
 योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥
 वचोपकुञ्चिकाजोक्षणावृषकसैन्धवम् ।
 अजमोदायवच्चारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥
 पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोक्ष्य खादेत्तद्वृतभर्जितम् ।
 योनिपाश्वर्त्तिहृद्रोगगुल्माशौविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
 वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम् ।
 पिवेय्यद्यैः सलवणैस्तथा कृष्णोपकुञ्चिकैः ॥ ३२ ॥

रास्त्राश्वदंष्ट्रावृषकैः शृतं शूलहरम्पयः ।
 गुडूचीनिफलादन्तौक्ताथैश्च परिषेचनम् ॥ ३३ ॥
 नतवार्त्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।
 तैलात् प्रसाधिताद्यर्थः पितुर्योनौ रुजापहः ॥ ३४ ॥
 पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपितुक्रियाः ।
 शौठाः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३५ ॥
 शतावरीमूलतुलाचतुष्कात् क्षुण्णपौडितात् ।
 रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकम् ॥ ३६ ॥
 जीवनीयैः शतावर्यां सृङ्घीकाभिः परूषकैः ।
 पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्मधुकादिवलान्वितैः ॥ ३७ ॥
 सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
 शर्कराया दशपलं क्षिपेत्क्षिप्त्वात्पितुन्ततः ॥ ३८ ॥
 योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।
 क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ३९ ॥
 कामलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
 अपस्मारादितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥
 एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
 गर्भदं पित्तजानाञ्च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥
 बलाद्रोणहृद्यक्ताथे घृततैलाढकं पचेत् ।
 क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥
 जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरर्द्धिजीरकैः ।
 पयस्याश्वत्थोमुद्गपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥
 वातपित्तामयान् हत्वा पानाद् गर्भं दधाति तत् ।
 रक्तयोन्यामसृक्खणैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥
 यथादोषोदयं युञ्ज्याद् रक्तस्थापनमौषधम् ।
 पाठाजम्बूास्त्रयोरस्थिशिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ॥ ४५ ॥

अम्बुष्ठां शाल्मलीपिच्छां समङ्गां वत्सकत्वचम् ।
 बाह्वीकबिल्वातिविषारोध्रतोयदगैरिकम् ॥ ४६ ॥
 शुण्ठीमधूकमाचीकरक्तचन्दनकट्फलम् ।
 कटुङ्गवत्सकानन्ताधातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥
 पुष्पे गृहीत्वा सञ्चूर्ण्य सक्षौद्रं तण्डुलान्भसा ।
 पिबेदर्शःस्वतीसारं रक्तं यद्योपवेश्यते ॥ ४८ ॥
 दोषा जन्तुक्ता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
 योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्चेतारुणासितम् ॥ ४९ ॥
 चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।
 योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥ ५० ॥
 धातक्यामलकीपत्रश्रोतोजमधुकोत्पलैः ।
 जम्बाम्रसारकासीसरोध्रकट्फलतिन्दुकैः ॥ ५१ ॥
 सौराष्ट्रिकादाडिमत्वग्दुम्बरशलाटुभिः ।
 अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥
 तैलप्रस्थं तदभ्यङ्गपिचुबस्तिषु योजयेत् ।
 शूनोतानोन्नता स्तब्धा पिच्छिला स्त्राविणी तथा ॥ ५३ ॥
 विप्लतोपप्लुता योनिः सिद्धेऽक्षस्फोटशूलिनी ।
 यवान्नमभयारिष्टं सीधुतैलञ्च शीलयेत् ॥ ५४ ॥
 पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।
 कासीसं त्रिफलाकाङ्क्षीसाम्रजम्बुस्थिधातुकी ॥ ५५ ॥
 पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तचूर्णो वैशद्यकारकः ।
 पलाशधातुकीजम्बूसमङ्गामोचसर्जजः ॥ ५६ ॥
 दुर्गन्धे पिच्छिले क्लेदस्तम्भनचूर्णं दृश्यते ।
 आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥ ५७ ॥
 स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ।
 धारणं वेसवारस्य कसरां पायसस्य च ॥ ५८ ॥

दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।
 चूर्णो वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणः ॥ ५८ ॥
 श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ।
 पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलास्तसंयुताः ॥ ६० ॥
 सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।
 एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ॥ ६१ ॥
 अदुष्टे प्राकृते वीजे जीवोपक्रमणे सति ।
 पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥ ६२ ॥
 परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तदुन्नैरुपाचरेत् ।
 मञ्जिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करा वचाः ॥ ६३ ॥
 द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ।
 पयस्याहिङ्गुकाकोलीवाजिगन्धाशतावरोः ॥ ६४ ॥
 पिष्ट्वाक्षांशैर्दुर्गतप्रस्थं पचेत् क्षीराक्षतगुणम् ।
 योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु च शस्यते ॥ ६५ ॥
 आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।
 फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्ये पीतं फलाय यत् ॥ ६६ ॥
 म्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।
 एतत्परञ्च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्धनम् ॥ ६७ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।
 जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥
 दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रा हरिक्लेशोऽनलेक्षणः ।
 जगद्विषश्च तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥
 हुङ्गतो ब्रह्मणा मूर्त्तिं ततः स्थावरजङ्गमे ।

सोऽध्यतिष्ठन्निजं रूपमुज्झित्वा वञ्चनात्मकम् ॥ ३ ॥
 स्थिरमत्युत्थणं वीर्यं यत्कन्देषु प्रतिष्ठितम् ।
 कालकूटेन्द्रवत्साख्यशृङ्गौहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥
 सर्पलूतादिदं द्रासु दारुणं जङ्गमं विषम् ।
 स्थावरं जङ्गमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ५ ॥
 कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ।
 हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥ ६ ॥
 शोफपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति च ।
 तीक्ष्णोष्णरुक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु ॥ ७ ॥
 विकाशिं सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ।
 ओजसो विपरोतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ ८ ॥
 वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ।
 विषं हि देहं सम्प्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥
 कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान् सहाशयान् ।
 ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पयते ॥ १० ॥
 स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ।
 जिह्वायाः श्यावता स्तम्भो मूर्च्छा त्रासः क्लमो वमिः ॥ ११ ॥
 द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदना ।
 विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥
 तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
 दुर्बलं हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥
 पक्वाशयगते तोदहिष्माकासान्द्रकूजनम् ।
 चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥
 कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे ।
 सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ १५ ॥
 षष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्यते ।

स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥
 प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेचितम् ।
 सर्पिमधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १७ ॥
 द्वितीये पूर्ववहान्तं विरिक्तं चानुपाययेत् ।
 तृतीयेऽगदपानं तु हितं नस्यं तथाञ्जनम् ॥ १८ ॥
 चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।
 पञ्चमे मधुकक्काथमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥
 षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिरवपीडस्तु सप्तमे ।
 मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ २० ॥
 कोशातर्क्याम्निकः पाठासूर्यवल्गुमृताभयाः ।
 शेलुः शिरीषः किण्विही हरिद्रे चौद्रसाह्वया ॥ २१ ॥
 पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्थी सारिवे वला ।
 एषां यवागूं निर्यूहेऽशीतां सघृतमाक्षिकाम् ॥ २२ ॥
 युञ्ज्याद्देगान्तरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ।
 तद्वन्मधूकमधुकपद्मकेसरचन्दनैः ॥ २३ ॥
 अञ्जनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
 फलिनी त्रिकटु स्फुक्का नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥
 हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ।
 श्रीविष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुङ्कुमं बला ॥ २५ ॥
 तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरे निशाह्वयम् ।
 कन्धोपवासिनी स्नाता शुक्लवासा मधुद्रुतैः ॥ २६ ॥
 द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्टे कल्पयेदगदोत्तमम् ।
 वैद्यश्चात्र तदा मन्त्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ॥ २७ ॥
 नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।
 यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥
 एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्धतु ।

नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः ॥ २९ ॥

गौरि गान्धारि चण्डालि मातङ्गि स्वाहा ।

पिष्टे च द्वितीयोमन्त्रः श्रीं हरिमायि स्वाहा ॥ ३० ॥

अशेषविषवेतालग्रहकर्मणपाप्मसु ।

मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ ३१ ॥

पाननस्याञ्जनलेपमणिवन्धादियोजितः ।

एष चन्द्रोदयो नाम शान्तिः स्वस्थयनं परम् ॥ ३२ ॥

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा सुगुणैर्न युक्तं दूषीविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ ३३ ॥

वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफाहतं वर्षगणानुबन्धि ।

तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी ढङ्गरोचकार्तः ॥ ३४ ॥

मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाक् विमुह्यन् भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ।

आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ ३५ ॥

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ।

स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ३६

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्त्रप्राहिताशनैः ।

दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

दूषीविषात्तं सुखिन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।

दूषीविषारिमगदं लेहयेत् मधुना प्लुतम् ॥ ३८ ॥

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका ।

कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टी चन्दनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषीविषारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ।

विषदिग्धेन विक्षस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

विवर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ।

कोटैरिवाहतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ४१ ॥

श्रोणिपृष्ठशिरः स्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ।

कृष्णदुष्टासविज्ञावी त्वमूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥
 दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ।
 आरक्तपीतपर्यन्तः श्वावमध्योऽतिरुग्त्रणः ॥ ४३ ॥
 सूयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।
 प्रक्षिन्नं शीर्यतेऽभौक्ष्यं सपिच्छिलपरिस्त्रवम् ॥ ४४ ॥
 कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।
 शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनानु दहेद् व्रणम् ॥ ४५ ॥
 अथवा मुष्ककश्वेतासोमत्वक्ताम्रवक्षितः ।
 शिरीषाद् गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥
 शुक्नासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ।
 कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥
 व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।
 सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ ४८ ॥
 गरमाहारसंपृक्तं यच्छन्त्यासनवर्त्तिनः ।
 नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधिभक्ष्यनाम् ॥ ४९ ॥
 विषाणां चाल्पवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।
 तेन पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥ ५० ॥
 वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ।
 महोदरयक्तत्प्लीही दीनवाग् दुर्बलोऽलसः ॥ ५१ ॥
 शोफवान् सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ।
 स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ ५२ ॥
 प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ।
 मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ ५३ ॥
 विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।
 एतैरन्यैश्च बहुभिः क्षिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ५४ ॥
 गरात्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।

गरार्तो वान्तवान् भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनम् ॥ ५५ ॥
 शुद्धहृच्छीलयेक्षेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ।
 शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ५६ ॥
 लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।
 मूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ ५७ ॥
 वचामुस्तविडङ्गानि तक्रं कोष्णाश्वुमस्तुभिः ।
 पिवेद्रसेन वास्त्नेन गरोपहतपावकः ॥ ५८ ॥
 पारावतामिषशठीपुष्कराह्वं शृतं हिमम् ।
 गरदृष्णारुजाकासश्वासहिष्माज्वरापहम् ॥ ५९ ॥
 विषप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसङ्गमे ।
 विषसङ्कटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥
 क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ।
 अजीर्णवर्चो द्रवतः पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ ६१ ॥
 तिलपुष्पफलाग्राणभूबाष्पघनगर्जितैः ।
 हस्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसङ्कटैः ॥ ६२ ॥
 पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्द्धते विषम् ।
 वर्षासु चाश्वु योनित्वात्संक्लेदं गुडवद्गतम् ॥ ६३ ॥
 विसर्पति घनापाये तदगस्थो हिनस्ति च ।
 प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्वनात्यये ॥ ६४ ॥
 इति प्रकृतिसात्मार्तुस्थानवेगबलाबलम् ।
 आलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥ ६५ ॥
 श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।
 कषायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥
 पैत्तिकं स्त्रंसनैः सेकप्रदेहैर्मृशशीतलैः ।
 कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥
 वातात्मकं जयेत् स्वादुस्निग्धान्नलवणान्वितैः ।

सष्टतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ ६८ ॥
 नाष्टतं स्रंसनं शस्तं प्रलेपोभोज्यमौषधम् ।
 सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ ६९ ॥
 विव्यते भेषजं किञ्चिद्विशेषात् प्रबलेऽनिले ।
 अयन्नात् शैषिकं साध्यं यन्नात्पित्ताशयाश्रयम् ।
 सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥ ७० ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

दर्वीकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पन्नगाः ।
 त्रिधा समासतो भौमा भिद्यन्ते ते त्वनैकधा ॥ १ ॥
 व्यासतो योनिभेदेन नोच्यन्तेऽनुपयोगिनः ।
 विशेषाद्द्रुक्षकटुकमन्तोष्णं स्वादु शीतलम् ॥ २ ॥
 विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।
 तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिश्रीतातपेषु च ॥ ३ ॥
 विषोल्बणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ।
 रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥ ४ ॥
 फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।
 ज्ञेया मण्डलिनोऽभोगा मण्डलैर्विविधैश्चिताः ॥ ५ ॥
 प्रांशवो मन्दगमना राजीमन्तस्तु राजिभिः ।
 क्षिग्धा विचित्रवर्णास्तिर्यग्गूर्ङ्गा विचित्रिताः ॥ ६ ॥
 गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ।
 चतुष्पादं व्यन्तरान् विद्यादेतेषामेव सङ्करात् ॥ ७ ॥

व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ।
 आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात् क्रुधः ॥ ८ ॥
 पापवृत्तितया वैराद्देवर्षियमचोदनात् ।
 दशन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥
 आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।
 व्यन्तरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥
 यत्र लालापपरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ।
 न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुण्डाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥
 एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।
 दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥
 मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दंष्ट्रकम् ।
 दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वदृष्टनिपीडितम् ॥ १३ ॥
 निर्विषं द्वयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ।
 विषमाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ १४ ॥
 रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्धते तैलमम्बुवत् ।
 भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोऽनलः ॥ १५ ॥
 कदाचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ।
 दुष्टान्धकारे विवस्व केनचिद्दृष्टशङ्कया ॥ १६ ॥
 विषोद्देगो ज्वरच्छर्दिर्मूर्च्छादाहोऽपि वा भवेत् ।
 ग्लानिर्मोहोऽतिसारो वा तच्छङ्काविषमुच्यते ॥ १७ ॥
 तुद्यते सविषो दंशः कण्डूशोफरुजान्वितः ।
 दह्यते ग्रथितः किञ्चिद्विपरीतस्तु निर्विषः ॥ १८ ॥
 पूर्वं दर्शितां वेगे दुष्टं स्रावीभवत्यसृक् ।
 श्यावता तेन वक्त्रादौ सर्पन्तीव च कीटकाः ॥ १९ ॥
 द्वितीये ग्रन्थयो वेगे तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।
 दुर्गन्धो दंशविक्लो दद्यतुर्थे छीवनं वमिः ॥ २० ॥

सन्धिविस्फेषणं तन्द्रा पञ्चमे पर्वभेदनम् ।
 दाहो हिक्का च पष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥
 मूर्च्छा विपाकोऽतोसारः प्राप्य शुक्रन्तु सप्तमे ।
 स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्त्तनम् ॥ २२ ॥
 अथ मण्डलिदृष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक् ।
 तेन पीताङ्गता दाहो द्वितीये श्वयथूङ्गवः ॥ २३ ॥
 तृतीये दंशविक्लेदः स्वेदसृष्ट्या च जायते ।
 चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पञ्चमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥
 दृष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पाण्डुतां याति शोणितम् ।
 पाण्डुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ २५ ॥
 तृतीये दंशविक्लेदो नासिकाक्षिमुखस्रवाः ।
 चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नी मन्यास्तम्भश्च पञ्चमे ॥ २६ ॥
 गात्रभङ्गो ज्वरः शीतः शेषयोः पूर्ववद्भेदः ।
 कुर्यात्पञ्चसु वेगेषु चिकित्सां न ततः परम् ॥ २७ ॥
 जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
 शीतवातातपव्याधिक्लृष्टाश्चमपीडिताः ॥ २८ ॥
 तूष्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकक्षुकाः ।
 कुशोषधीकण्टकवद् ये चरन्तीव काननम् ॥ २९ ॥
 देशञ्च दिव्याध्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ।
 श्मशानचित्तिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसन्धिषु ॥ ३० ॥
 अष्टमीनवमोसन्ध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ।
 याम्याग्नेयमघास्तेषां विशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ३१ ॥
 नैर्ऋताख्ये मुहूर्त्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।
 दष्टमात्रः सितास्याक्षः शौर्यमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥
 स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासो न जीवति ।
 हिक्का श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्व देहिनः ॥ ३३ ॥

जायन्ते युगपद् यस्य स हृच्छूली न जीवति ।
 फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ३४ ॥
 नासावसादो भङ्गोऽङ्गे विल्भेदः श्लथसन्विता ।
 विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥
 भवन्त्येतानि रूपाणि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ।
 न नस्यैवेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात् क्षतजागमः ॥ ३६ ॥
 दण्डाहतस्य नोराजीप्रयातस्य यमान्तिकम् ।
 अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्ताङ्गारवद्भिषक् ॥ ३७ ॥
 रक्षन् कण्ठगतान् प्राणान् विषमाशु ग्रसं नयेत् ।
 मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥
 देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।
 एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्तृनादिकम् ॥ ३९ ॥
 कुर्याच्छोभ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।
 दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाग्निनम् ॥ ४० ॥
 लोष्टं महीं वा दशनैश्छित्त्वा चानु ससंभ्रमम् ।
 निष्ठीवेन समालिम्पेद्दंशं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥
 दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले ।
 क्षीमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥ ४२ ॥
 अश्ववत् सेतुबन्धेन बन्धेन स्तभ्यते विषम् ।
 न वर्हन्ति शिराश्चास्य विषं बन्धाभिपीडिताः ॥ ४३ ॥
 निष्पीड्यान्नुद्धरेद्दंशं मर्मसन्ध्यगतं तथा ।
 न जायते विषावेजो वीजनाशादिवाङ्कुरः ॥ ४४ ॥
 दंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरम् ।
 प्रतप्तैर्हमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्माकेन वा ॥ ४५ ॥
 करोति भस्मसात् सद्यो वक्त्रिः किं नाम न क्षणात् ।
 आचूषेत् पूर्णवल्ली वा नृङ्गस्मागदगोमयैः ॥ ४६ ॥

प्रच्छायान्तररिष्टायां मांसलं तु विशेषतः ।
 अङ्गं सदैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुहुः ॥ ४७ ॥
 चन्दनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत् ।
 विषं प्रविशते विध्याच्छिरां सा परमा क्रिया ॥ ४८ ॥
 रक्ते निर्झर्यमाणे हि कतूक्षं निर्झर्यते विषम् ।
 दुर्गन्धं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ ४९ ॥
 यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववत्तत्रयेदसृक् ।
 शिरास्त्रदृश्यमानासु योज्याः शृङ्गजलीकसः ॥ ५० ॥
 शोणितं सुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ।
 लेपसेकैस्तु बहुशः स्तम्भयेद् भृशशीतलैः ॥ ५१ ॥
 अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्च्छायमदहृदद्रवाः ।
 भवन्ति तान् जयेच्छीतैर्वीजिञ्चारोमहर्षतः ॥ ५२ ॥
 स्कन्ने तु रुधिरं सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ।
 विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ ५३ ॥
 पिबेद् घृतं घृतचौद्रमगदं वा घृताश्लुतम् ।
 हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ ५४ ॥
 प्रवृत्तगौरवोत्कृष्टशङ्खसासं वामयेत्ततः ।
 द्रवैः काञ्चिककौलत्यतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ ५५ ॥
 वमनैर्विषहृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ।
 भुजङ्गदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेषतः ॥ ५६ ॥
 सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां वाऽऽचरेत् क्रियाम् ।
 सिन्धुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ५७ ॥
 पानं दर्वीकरैर्दष्टे नखं मधु सपाकलम् ।
 कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिम्पेद्दंशं हृतेऽसृजि ॥ ५८ ॥
 चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेष वा ।
 पानं च चौद्रमञ्जिष्ठागृहधूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥

तण्डुलीयककाश्मर्यकिष्किहीगिरिकर्णिकाः ।
 मातुलुङ्गो सिता सेलुः पाननस्याञ्जनैर्हितः ॥ ६० ॥
 अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ।
 समाः सुगन्धां मृद्वीका श्वेताख्या गजदन्तिका ॥ ६१ ॥
 अर्द्धांशं सौरसं पत्रं कपिलं विल्वदाडिमम् ।
 सच्चौद्रो मण्डलिविषे विशेषादगदो हितः ॥ ६२ ॥
 पञ्चवल्कवरायष्टीनागपुष्पैर्लवालुकम् ।
 वोजकर्षभकौशीरं सितापद्मकसुत्पलम् ॥ ६३ ॥
 सच्चौद्रो हिमवान्नाम हन्ति मण्डलिनां विषम् ।
 लेपात् श्वयथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ ६४ ॥
 काश्मर्यवटशृङ्गाणि जीवकर्षभकौ सिता ।
 मञ्जिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मण्डलिना पिवेत् ॥ ६५ ॥
 वंशत्वक्बीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ।
 शिरीषबीजातिविषे भूक्षं गावेधुकं वचा ॥ ६६ ॥
 पिष्टो गोवारिणाष्टाङ्गो हन्ति गोमसजं विषम् ।
 कटुकातिविषाकुष्ठमृद्वधूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥
 सच्चौद्रव्योषतगरा हन्ति राजीमतां विषम् ।
 निखनेत्काण्डचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ॥ ६८ ॥
 उद्धृत्य प्रस्थितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ।
 पिवेत् पुराणं च घृतं वगाचूर्णवच्चूर्णितम् ॥ ६९ ॥
 जीर्णे विरिक्ते भुञ्जीत यवान्नं सूपसंस्कृतम् ।
 करवीराकंकुसुममूललाङ्गलिकाकणाः ॥ ७० ॥
 कल्कयेदारनालेन पाठामरिचसंयुताः ।
 एष व्यन्तरदष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥
 शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
 भावितं सर्पदष्टानां पाने नस्याञ्जने हितम् ॥ ७२ ॥

द्विपलं नतकुशाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ।

अपि तच्चकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥

अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वं विस्त्राव्य शोणितम् ।

अगदं मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ ७४ ॥

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।

विषापहैः प्रयुञ्जीत तृतीयेऽञ्जननावने ॥ ७५ ॥

पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ।

षष्ठपञ्चमयोः शीतैर्दिग्धं सिक्तमभीक्ष्णशः ॥ ७६ ॥

प्राययेद्दमनं तीक्ष्णं यवागूं च विषापहैः ।

अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युञ्ज्यादञ्जननस्ययोः ॥ ७७ ॥

कृत्वावगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं गतः ।

मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

तृतीये वमितः पेयां वेगे मण्डलिनां पिबेत् ।

अतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥ ७९ ॥

आद्येऽवगाढं प्रच्छायवेगे दष्टस्य राजिलैः ।

अक्षाम्बुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

षष्ठेऽञ्जनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ।

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्वीकरोदिताम् ॥ ८१ ॥

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं विध्येच्छिरां न च ।

त्वङ्मनोह्वानिशे वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥

तमालः केसरं शीतं पीतं तण्डुलवारिणा ।

हन्ति सर्वविषाण्ये तद्वज्जिवज्जमिवासुरान् ॥ ८३ ॥

वित्त्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं फलं करञ्जस्य नतं सुराहम् ।

फलत्रिकं व्योम्निशाद्वयञ्च वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८४ ॥

भुजङ्गभूतोन्दुरहश्चिकाद्यैर्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।

आर्तान्नरान् भूतविधर्षितांश्च स्वस्थीकरोत्यञ्जनपाननस्यैः ॥ ८५ ॥

प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युद्धरेद्विषम् ।
 भूयो वेगाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ ८६ ॥
 विषापायेऽनिलं क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।
 तैलमद्यकुलत्थान्त्वज्यैः पवननाशनैः ॥ ८७ ॥
 पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायस्नेहवस्त्रिभिः ।
 समाचिकीर्ण वर्गेण कफमारग्वधादिना ॥ ८८ ॥
 सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
 पाने समन्त्रपूताम्बु प्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ॥ ८९ ॥
 सर्पाभिहतं युक्त्यात्तथा शङ्खाविषादिते ।
 कर्कोतनं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकम् ॥ ९० ॥
 वैदूर्यं गर्दभमणिं पित्रुकं विषमूषिकाम् ।
 हिमवद्भिरिसम्भूतां सोमराजो पुनर्नवाम् ॥ ९१ ॥
 तथा द्रोणां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिम् ।
 विषाणि विषशान्त्यर्थं वोर्यवन्ति च धारयेत् ॥ ९२ ॥
 छत्री जर्जरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ।
 तच्छायाशब्दवितस्ताः प्रणश्यन्ति भुजङ्गमाः ॥ ९३ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातः कोटलूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 सर्पाणामेव विषमूत्रशुक्राण्डशवकोयजाः ।
 दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कोटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥
 दष्टस्य कोटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरजोल्बणः ।
 आग्नेयैरल्पसंस्त्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २ ॥
 पक्वपीलुफलप्रस्थः खर्जूरसदृशोऽथवा ।
 कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः ॥ ३ ॥
 स्नावाब्धः सर्वलिङ्गस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः ।

वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्द्धिष्णुर्विसरक्तता ॥ ४ ॥
 शिरोऽक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।
 सर्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कण्डूरोचकः ॥ ५ ॥
 वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वज्रिवत् ।
 ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६ ॥
 दंशः सद्योऽतिरुक्श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ।
 ते गवादिशक्तत्कोथाद्दिग्धदष्टादिकोद्यतः ॥ ७ ॥
 सर्पकोथाश्च सम्भूता मन्दमध्यमहाविषाः ।
 मन्दाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्बुरमेचकाः ॥ ८ ॥
 रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ।
 धूम्रोदरस्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ॥ ९ ॥
 पिशङ्गाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा महाविषाः ।
 अग्न्याभा द्वेकपर्वाणो रक्ताः केचित् सितोदराः ॥ १० ॥
 तैर्दष्टः शूनरसनः स्तब्धगात्रो ज्वरार्दितः ।
 खैर्वमन् शोणितं कृष्णमिन्द्रियार्थानसंविदन् ॥ ११ ॥
 स्विद्यन्मूर्च्छन् विशुष्कास्यो विह्वलो वेदनातुरः ।
 विशीर्यमाणमांसश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥
 उच्चिटिङ्गस्तु वक्त्रेण दशल्यभ्यधिकव्यथः ।
 साध्यतो वृश्चिकात् स्तम्भं शेषसो हृष्टरोमताम् ॥ १३ ॥
 करोति सेकमङ्गानां दंशः शीताम्बुनेव च ।
 उद्ग्रधूमः स एवोक्तो रात्रिचाराच्च रात्रिकः ॥ १४ ॥
 वातपित्तोत्तराः कोटाः श्लैष्मिकाः कणभोन्दुराः ।
 प्रायो वातोत्त्वणविषा वृश्चिकाः सोद्ग्रधूमकाः ॥ १५ ॥
 यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।
 तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६ ॥
 हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः शिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।

घूर्णनोद्देशनं गात्रश्यावतां वातिके विषे ॥ १७ ॥
 संज्ञानाशोष्णनिःश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्यता ।
 मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १८ ॥
 हृद्यरोचकहृत्तासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ।
 सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्यात् श्लेष्माधिकं विषम् ॥ १९ ॥
 पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
 नाडीस्वेदो पुलाकाद्यैर्हृणश्च विधिर्हितः ॥ २० ॥
 पैत्तिकं स्तब्धयेत्सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।
 लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ २१ ॥
 कोटानां त्रिःप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ।
 स्वेदालेपनसेकांस्तु कोष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ॥ २२ ॥
 अन्यत्र मूर्च्छिताद् दंशपाकतः कोथतोऽथवा ।
 नृकेशाः सर्पपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ॥ २३ ॥
 विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमव्रवीत् ।
 विषघ्नश्च विधिं सर्वं कुर्यात् संशोधनानि च ॥ २४ ॥
 साधयेत्सर्पवद्दृष्टान् विषोष्णैः कीटवृश्चिकैः ।
 तण्डुलीयकतुल्यांशां त्रिवृतां सर्पिषा पिवेत् ॥ २५ ॥
 याति कीटविषैः कम्पं न कौलास इवानिलैः ।
 क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥
 मुक्तालपो वरः शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ।
 वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥
 पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।
 दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २८ ॥
 सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।
 विदारिगन्धासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २९ ॥
 क्षवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।

सिञ्चेत् कोष्णारमालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ ३० ॥

उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोजाज्याः ससैन्धवः ।

आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ ३१ ॥

रजनीसैन्धवव्योषशिरोषफलपुष्पजैः ।

मातुलुङ्गाम्लगोमूत्रपिष्टञ्च सुरसाग्रजम् ॥ ३२ ॥

लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ।

पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ॥ ३३ ॥

पारावतशक्तत्पथ्यातगरं विश्वभेषजम् ।

बीजपूररसोन्मिश्रः परमो वृश्चिकागदः ॥ ३४ ॥

सशैवलोद्भट्टाश्च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ।

हिङ्गुना हरितालेन मातुलुङ्गरसेन च ॥ ३५ ॥

लेपाञ्जनाभ्यां गुटिका परमं वृश्चिकापहा ।

करञ्जार्जुनशैलूनां कटुभ्याः कुटजस्य च ॥ ३६ ॥

शिरोषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।

यो मुह्यति प्रक्षसिति प्रलपत्यग्रवेदनः ॥ ३७ ॥

तस्य पथ्यानिशाक्तणामञ्जिष्ठातिविषोषणम् ।

सान्नाम्बुवृतं वार्त्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥

सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेद्दधिसर्पिषो ।

विध्येच्छिरां विदध्याच्च वमनाञ्जननावनम् ।

उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ॥ ३९ ॥

नागरं गृहकपोतपुरोषं बीजपूरकरसो हरितालम् ।

सैन्धवश्च विनिहन्त्यगदोऽयं लेपतोऽलिकुलजं विषमाशु ॥ ४० ॥

अन्ते वृश्चिकदष्टानां समुदीर्णं भृशं विषे ।

विषेणालेपयेद्दंशमुच्चिटिङ्गेऽप्ययं विधिः ॥ ४१ ॥

नागपुरोषक्लृप्तं रोहिषमूलञ्च शेलुतोयेन ।

कुर्याद् गुटिकां लेपादियमलिविषनाशनी श्रेष्ठा ॥ ४२ ॥

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिर्भावितं पिप्पलीचूर्णमित्रम् ।
 एषो गदो हन्ति विषाणि कीटभुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम् ॥ ४३ ॥
 शिरीषपुष्पं सकरञ्जबीजं काश्मीरजं कुष्ठमनःशिला च ।
 एषो गदो रात्रिकवृश्चिकानां संक्रान्तिकारी कथितो जिनेन
 ॥ ४४ ॥

कोटिभ्यो दारुणतरा लूताः षोडशा ता जगुः ।
 अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः ॥ ४५ ॥
 सहस्ररश्मयनुचरा वदन्यन्ये सहस्रशः ।
 बह्वपद्रवरूपा तु लूतैकैव विषात्मिका ॥ ४६ ॥
 रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसङ्करात् ।
 नास्ति स्थानव्यवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्षते ॥ ४७ ॥
 कच्छसाध्याः पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ।
 तदंशः पैत्तिको दाहहृत्स्फोटज्वरमोहवान् ॥ ४८ ॥
 भृशोष्मा रक्तपीताभः क्लोदी द्राक्षाफलोपमः ।
 श्लैष्मिकः कठिनः पाण्डुः परूषकफलाकृतिः ॥ ४९ ॥
 निद्रां शीतज्वरं कासं कण्डूञ्च कुरुते भृशम् ।
 वातिकः परूषः श्यावः पर्वमेदज्वरप्रदः ॥ ५० ॥
 तद्भिभागं यथास्वञ्च दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ।
 असाध्यायान्तु हृन्मोहश्वासहिष्माशिरोरुजाः ॥ ५१ ॥
 श्वेताः पीताः सिता रक्ता पिटिकाः श्वयथूङ्गवाः ।
 वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृडान्ध्यं वक्त्रनासता ॥ ५२ ॥
 श्यावौष्ठवक्त्रदन्तत्वं पृष्ठग्रीवावभक्षनम् ।
 पक्वजम्बुसवर्णञ्च दंशात् स्रवति शोणितम् ॥ ५३ ॥
 सर्वापि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ।
 तीक्ष्णमध्यावरत्वेन सा त्रिधा हन्युपेक्षिताः ॥ ५४ ॥
 सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ।

लूतादंशश्च सर्वोऽपि दद्रुमण्डलसन्निभः ॥ ५५ ॥
सितोऽसितोऽङ्गणः पीतः श्यावो वा मृदुरन्नतः ।
मध्ये क्षणोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावृतः ॥ ५६ ॥
विषर्षवांश्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ।
व्वराशुपाकविक्षोदकोथावदरणान्वितः ॥ ५७ ॥
होदेन यत्स्मृत्यङ्गं तत्रापि कुरुते व्रणम् ।
श्वासदंष्ट्राशक्तनूत्रशृङ्गलालानखार्तवैः ॥ ५८ ॥
अष्टामिरुद्धमल्येषा विषं वक्तौ विमिश्रितः ।
लूता नामेदंशत्पूर्वमूर्ध्नि वा ऽधश्च कीटकाः ॥ ५९ ॥
तद्दूषितञ्च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ।
दिनार्धं लक्ष्यते नैव दंशो लूताविषोद्भवः ॥ ६० ॥
सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ।
अव्यक्तवर्णः प्रचलः किञ्चित्कण्डूरजान्वितः ॥ ६१ ॥
द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्तेषु पिटकैरिव वाचितः ।
व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कण्डूमान् ग्रन्थिसन्निभः ॥ ६२ ॥
तृतीये सज्वरो रोमहर्षकद्रक्तमण्डलः ।
शरावरूपस्तोदाब्धो रोमकूपेषुःसस्रवः ॥ ६३ ॥
महांश्चतुर्थे श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ।
विकारान् कुरुते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ॥ ६४ ॥
षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ।
इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनञ्च विभजेदतः ॥ ६५ ॥
एकविंशतिरात्रेण विषं श्लास्यति सर्वथा ।
अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रेणादंशमुच्चरेत् ॥ ६६ ॥
दहेच्च लाम्बवौष्ठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ।
कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसन्धादिसंश्रितम् ॥ ६७ ॥
प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिन्दीत दहेन्न च ।

लेपयेद्दध्ममगदैर्मधुसैन्धवसंयुतैः ॥ ६८ ॥
 सुशीतैः सेचयेच्चासु कषायैः क्षीरिद्वक्षजैः ।
 सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृङ्गाद्यैः सिरयापि वा ॥ ६९ ॥
 सेकालेपास्ततः शीता बोधिश्चोष्णान्तकाक्षरैः ।
 फलिनीद्विनिशाक्षौद्रसर्पिभिः पद्मकाह्वयः ॥ ७० ॥
 अशेषलूता कीटानामगदः सर्वकार्मिकः ।
 हरिद्राह्वयपत्तङ्गमञ्जिष्ठानतकेसरैः ॥ ७१ ॥
 सक्षौद्रसर्पिःपूर्वस्नादधिकशम्पकाह्वयः ।
 तद्वद्गोमयनिष्पीडाशर्कराष्टतमाक्षिकैः ॥ ७२ ॥
 अपामार्गमनोह्वालदार्वीध्यामकगैरिकैः ।
 नतैलाकुष्ठमरिचयष्ट्याह्वृष्टतमाक्षिकैः ॥ ७३ ॥
 अगदो मन्दरो नाम तथा ऽन्यो गन्धमादनः ।
 नतरोध्रवचाकट्टीपाठैलापत्रकुङ्कुमैः ॥ ७४ ॥
 विषघ्नं बहुदोषेषु प्रयुञ्जीत विशोधनम् ।
 यष्ट्याह्वमदनाङ्गोक्षजालिनीसिन्दुवारिकाः ॥ ७५ ॥
 कफे श्रेष्ठास्त्रुना पीत्वा विषमाशुःसमुद्भवेत् ।
 शिरीषपत्रत्वक्मूलफलं वाङ्गोक्षमूलवत् ॥ ७६ ॥
 विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभिः ।
 निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद् व्रणात् ॥ ७७ ॥
 कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
 त्रिवृतासैन्धवं दन्तीकर्णिकापातनं तथा ॥ ७८ ॥
 मूलमुत्तरवारुण्या वंशनिर्लेखसंयुतम् ।
 तद्वच्च सैन्धवं कुष्ठं दन्ती कटुकदौग्धिकम् ॥ ७९ ॥
 राजकोशातकीमूखं किणोवा मथितोद्भवः ।
 कर्णिकापातसमये वृंहयेच्च विषापह्नैः ॥ ८० ॥
 स्नेहकार्यमशेषञ्च सर्पिषैव समाचरेत् ।

विषस्य वृक्षये तैलमग्नेरिव तृणोलुपम् ॥ ८१ ॥

श्री वेरवैकङ्कतगोपकन्यामुस्ताशमीचन्दनटिण्टुकानि ।

शैवालनीलोत्पलवक्रयष्टीत्वग्नाकुलीपद्मकराठमध्यम् ॥ ८२ ॥

रजनीधनसर्पलोचनाकणशृङ्गीकणमूलचित्रकाः ।

वरुणागुरुविल्वपाटलीपिचमन्दाभयशेलुकेसरम् ॥ ८३ ॥

विल्वचन्दननतोत्पलशृङ्गीपिप्पलीनिचुलवेतसकुष्ठम् ।

शुक्तिशाकवरपाटलिभाङ्गीसिन्दुवारकघाटवराङ्गम् ॥ ८४ ॥

पित्तकफानिललूताः पानाञ्जननस्यलेपसेकेन ।

अगदवरा वृत्तस्थाः कुमतोरिव वारयन्त्येते ॥ ८५ ॥

रोध्नं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणुः कालीयाख्यं चन्दनं यच्च रक्तम् ।

कान्तापुष्पं दुग्धिनीका सृणालं लूताः सर्वा भ्रन्ति सर्वक्रियाभिः

॥ ८६ ॥

अष्टचिंशोऽध्यायः ।

अथातो मूषिकालर्काविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

लाजलक्षपलः पुत्रोहसिरश्चिकिरोजिरः ।

कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपिलोऽसितः ॥ १ ॥

अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोन्दुरः ।

कुच्छुन्दरो रसालाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ २ ॥

शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः सृशन्ति वा ।

यदङ्गमङ्गैस्तत्रास्ते दूषिते पाण्डुतां गते ॥ ३ ॥

अन्धयः श्वयथुः कोथो मण्डलानि भ्रमोऽरुचिः ।

शीतज्वरोऽतिरुक् सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ४ ॥

रोमहर्षः स्मृतिर्भूर्च्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।

क्षेष्णानुबन्धबह्वाखुपोतकच्छर्दनं सटट् ॥ ५ ॥

व्यवाय्याखुविषं कच्छं भूयो भूयश्च कुप्यति ।

मूर्च्छागशोफवैवर्ण्यं क्लेशदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥ ६ ॥

शिरोगुरुत्वं लालासृक् कृदिश्वासाध्यलक्षणम् ।

शूनवस्तिं विवर्जोष्ठमाख्याभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥ ७ ॥

कुच्छुन्दरसगन्धश्च वर्जयेदाखुदूषितम् ।

शूनः श्लेष्मोल्बणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः ॥ ८ ॥

मुष्णन्तः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ।

लालावानन्धवधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ९ ॥

स्रस्तपुच्छहनुस्कन्धशिरोदुःखी नताननः ।

दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं चरत्यसृक् ॥ १० ॥

हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तम्भस्तृणामूर्च्छोद्भवो नु च ।

अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्याला दंष्ट्रप्रहारिणः ॥ ११ ॥

काण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यं सुप्तिक्लेशज्वरभ्रमाः ।

विदाहरागरुक्पाकशोथग्रन्थिविकुञ्चनम् ॥ १२ ॥

दंशावदरणं स्फोटः कर्णिका मण्डलानि च ।

सर्वत्र सविषे लिङ्गं विपरीतन्तु निर्विषे ॥ १३ ॥

दष्टो येन तु तच्चेष्टा कृतं कुर्वन् विनश्यति ।

पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ १४ ॥

योऽङ्गप्रत्यक्षेददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः ।

जलसन्दासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥ १५ ॥

आखुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ।

दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात् कर्णिकान्यथा ॥ १६ ॥

दंशं विस्रावयेद्दंशं प्रच्छिन्नञ्च प्रलेपयेत् ।

शिरोधरजनीवक्रकुङ्कुमासृतवल्गिभिः ॥ १७ ॥

अगारधूममस्त्रिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ।

लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ॥ १८ ॥

ततोऽक्षैः चालयित्वाऽनु तोयैरनु च लेपयेत् ।

पालिन्दीश्वेतकटभीविल्वमूलगुडूचीभिः ॥ १८ ॥
 अन्यैश्च विषशोफघ्नैः शिरां वा मोक्षयेद् द्रुतम् ।
 छर्दनं नीलिनीकायैः शुकाख्याङ्गोक्षयोरपि ॥ २० ॥
 कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ।
 मदनस्य च सञ्चूर्णं दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ २१ ॥
 वचामदनजीमूतकुष्ठं वा मूत्रपेषितम् ।
 पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोन्दुरविषापहम् ॥ २२ ॥
 विरेचनं त्रिवृत्तिलोत्रिफलाकल्क इत्यते ।
 अञ्जनं गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोऽन्वितः ॥ २३ ॥
 कपित्थगोमयरसो मधुमानवलेहनम् ।
 तन्दुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतम् ॥ २४ ॥
 द्विनिशाकटभोरक्तायध्याह्नौ वाऽऽमृतान्वितैः ।
 आस्फोटमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्थमेव वा ॥ २५ ॥
 सिन्धुवारनतं शिशु विल्वमूलं पुनर्नवा ।
 वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेषां क्वाथं समाक्षिकम् ॥ २६ ॥
 पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकादितः ।
 तक्त्रेण शरपुङ्खाया वीजं सञ्चूर्णं वा पिवेत् ॥ २७ ॥
 अङ्गोक्षमूलकल्को वा वस्तमूत्रेण कल्कितः ।
 पानालेपनयोर्युक्तः सवाक्खुविषनाशनः ॥ २८ ॥
 कपित्थमध्यतिलकतिलाङ्गोक्षजटाः पिवेत् ।
 गवां मूत्रेण पयसा मञ्जरी तिलकस्य वा ॥ २९ ॥
 अथवा सैर्यकामूलं सचौद्रं तन्दुलाखुना ।
 कटुकालाखुविन्यस्तं पीतं वास्त्रुनि शोषितम् ॥ ३० ॥
 सिन्धुवारस्य मूलानि विङ्गालास्थिविषं नतम् ।
 जलपिष्टो गदो हन्ति नस्याद्यैराखुजं विषम् ॥ ३१ ॥
 सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ।

यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ ३२ ॥
 तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरुपक्रमाः ।
 यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषोविषापहाः ॥ ३३ ॥
 दंशं ह्यलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।
 प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुराणञ्च घृतं पिबेत् ॥ ३४ ॥
 अर्कचौरयुतञ्चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।
 अङ्गोलोत्तरमूलांस्तु त्रिफलं सहविः फलम् ॥ ३५ ॥
 पिबेत् सधत्तूरफलां श्वेतां वापि पुनर्नवाम् ।
 ऐकध्वं पललं तैलं रुषिकायाः पयो गुडः ॥ ३६ ॥
 भिनत्ति विषमालकं घनहृन्मिवानिलः ।
 समन्त्रं सौषधीरत्नं स्रपनञ्च प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
 चतुष्पाङ्गिर्द्विपाङ्गिर्वा नखदन्तपरिचतम् ।
 शूयते पच्यते रागज्वरसावरुजान्वितम् ॥ ३८ ॥
 सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।
 रजन्धौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ ३९ ॥
 इति विषतन्त्रं षष्ठं समाप्तम् ।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
 प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥ १ ॥
 वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।
 लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥
 पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।
 क्षिण्वस्य स्तुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥
 अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।

वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रङ्ग इवाफलः ॥ ४ ॥

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।

कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥ ५ ॥

निर्धाते निर्भये हर्म्ये प्राप्योपकरणे पुरे ।

दिशुदीचां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥

धूमातपरजोव्यालस्त्रीमूर्खाद्यविलङ्घिताम् ।

सज्जवैद्योपकरणां सुमृष्टां कारयेत् कुटीम् ॥ ७ ॥

अथ पुण्येऽङ्गि सम्पूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।

तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ८ ॥

ब्रह्मचारो धृतियुतः अहधानो जितेन्द्रियः ।

दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥

देवतानुस्रुतौ युक्तौ युक्तस्वप्नप्रजागरः ।

प्रियोषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥ १० ॥

हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।

हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुडञ्चोष्णाम्बुना पिवेत् ॥ ११ ॥

स्निग्धः स्निग्धो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।

ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ १२ ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।

दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशक्तोऽथवा ॥ १३ ॥

इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।

यस्य यद्यौगिकं पश्येत् सर्वमालोच्य सात्त्वयिवित् ॥ १४ ॥

पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम् ।

पञ्चानां पञ्चमूलानां सार्धं पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥

जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।

आपोथ्य कृत्वा व्यस्थीनि विजयामलकान्यथ ॥ १६ ॥

विनीय तस्मिन्निर्यहे योजयेत् कुडवांशकम् ।

त्वगीलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचन्दनम् ॥ १७ ॥

मण्डूकपर्णीकनकशङ्खपुष्पोवचाप्लवम् ।

यज्ज्याह्वयं विडङ्गञ्च चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥ १८ ॥

सितोपलार्द्धभागञ्च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ।

द्वे च तैलात् पचेत् सर्वं तदग्नौ लेहतां गतम् ॥ १९ ॥

अवतीर्णं हिमं युञ्ज्याद्विशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ।

ततः खजेन मथितं निदध्याद् घृतभाजने ॥ २० ॥

यानोपरुन्ध्यादाहारमेकं मात्रास्य सा स्मृता ।

षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥

वैखानसा बालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।

ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्राश्य रसायनम् ॥ २२ ॥

तन्द्राश्रमकृतमवलोपलितामयवर्जिताः ।

मेधास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुषः ॥ २३ ॥

अभयामलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम् ।

तरुणपलाशचारद्रवीकृतं स्थापयेद्भाण्डे ॥ २४ ॥

उपयुक्ते च चारे छायासंशुष्कचूर्णितं योज्यम् ।

पादांशेन सितायाश्चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २५ ॥

तद्भुतकुम्भे भूमौ निधाय षण्माससंस्थमुद्धृत्य ।

प्राह्णे प्राश्य यथानलमुचिताहारो भवेत् सततम् ॥ २६ ॥

इत्युपयुञ्ज्यादशेषं वर्षशतमनामयो जरारहितः ।

जीवति बलपुष्टिपुः स्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण ॥ २७ ॥

निरुजार्द्रपलाशस्य छिन्ने शिरसि तत् क्षतम् ।

अन्तर्दिहस्तं गम्भीरं पूर्यमामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥

आमूलं वेष्टितं दर्भैः पद्मिनीपङ्कलेपितम् ।

आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वर्ति स्वेदयेत्ततः ॥ २९ ॥

स्निग्धानि तान्यामलकानि तस्या खादेन्नरः क्षौद्रघृतान्वितानि ।

क्षीरं सृतं चानुपिबेयकामं तेनैव वर्त्तत च मासमेकम् ॥ ३० ॥

वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यन्नात् स्पृश्यं च शोतासु न पाणिना पि
एकादशाहेऽस्य ततो व्यतीते पतन्ति केशा दशना नखाश्च ॥ ३० ॥

अथाख्यकैरेव दिनैः सूरूपः स्त्रीष्वक्षयः कुञ्जरतुल्यवीर्यः ।

विशिष्टमेधाबलबुद्धिसत्त्वो भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥ ३२ ॥

दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलम् ।

पर्णिन्धौ पिप्पलीशृङ्गो मेदातामलकीवृटिः ॥ ३३ ॥

जीवन्तो जोङ्गकं द्राक्षा पौष्करं चन्दनं शठी ।

पुनर्नवद्विकाकोलोकाकनासामृताह्वयाः ॥ ३४ ॥

विदारोवृषमूलं च तदैकध्वं पलोन्मितम् ।

जलद्रोणे पचेत् पञ्चधात्रीफलशतानि च ॥ ३५ ॥

पादशेषं रसं तस्माद् व्यस्थीन्यामलकानि च ।

गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद् द्वादशभिः पलैः ॥ ३६ ॥

मत्स्यण्डिकातुलार्धेन युक्तं तस्मैहवत् पचेत् ।

स्नेहार्धं मधुसिद्धे तु तुगाक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥ ३७ ॥

पिप्पल्या द्विपलं दद्याच्चतुर्जातं कणार्द्धितम् ।

अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ ३८ ॥

इत्येष च्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ।

जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननन्दनः ॥ ३९ ॥

कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।

मूत्रशुक्राश्रयान् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपोहति ।

बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामङ्गवर्द्धनः ॥ ४० ॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।

स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणामग्नेश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥ ४१ ॥

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या सिन्धुजम्बना ।

पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥ ४२ ॥

सितया वा समायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ।

त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ ४३ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्निक्षोरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसं गुडूच्याः सहमूलपुष्पग्राः कल्कं प्रयुञ्जीत च शङ्खपुष्पग्राः ॥ ४४ ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥ ४५ ॥

मलदं कटुरोहिणी पयस्या मधुकं चन्दनसारिवोगन्धाः ।

त्रिफला कटुकत्रयं हरिद्रे सपटोचं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥ ४६ ॥

त्रिगुणेन रसेन शङ्खपुष्पग्राः सपयस्कं घृतनल्वणं विपक्वम् ।

उपयुज्य भवेज्जङ्गोऽपि वाग्मी श्रुतधारो प्रतिभानवानरोगः ॥ ४७ ॥

पेष्यैर्मृणालविसर्पकेसरपत्रबीजैः

सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पिः ।

पञ्चारविन्दमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां

प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥ ४८ ॥

यन्नाल कन्ददलकेसरवद्विपक्वं

नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।

सर्पिश्चतुः कुवलयं सहिरण्यपत्रं

मेधं गवामपि भवेत् किमु मानुषाणाम् ? ॥ ४९ ॥

ब्राह्मीवचासैन्धवशङ्खपुष्पीमत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलेन्द्रः ।

वैदेहिका च त्रियवाः पृथक् सूर्यवी सुवर्णस्य तिलो विषस्य ॥ ५० ॥

सर्पिषश्च पलमेकत एतद्योजयेत् परिणते च घृताढ्यम् ।

भाजनं समधु वत्सरमेवं शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥ ५१ ॥

अतिक्रान्तजराव्याधितन्द्रालस्यश्मक्लमः ।

जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीतेजःकान्तिदीप्तिमान् ॥ ५२ ॥

विशेषतः कुष्ठकिलासगुल्मविषज्वरोन्मादगरोद्वराणि ।

अथर्वमन्त्रादिकृताश्च कृत्याः शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ ५३ ॥

शरन्मुखे नागबलां पुण्ययोगे समुद्धरेत् ।

अक्षमात्रं ततो मूलाच्चूर्णितात् पयसा पिबेत् ॥ ५४ ॥

लिङ्गान्मधुघृताभ्यां वा क्षीरवृत्तिरनन्तमुक् ।

एवं वर्षप्रयोगेण जीवेद्धर्षशतं बली ॥ ५५ ॥

फलोन्मुखो गोक्षुरकः समूलच्छायाविशुष्कः सुविचूर्णिताङ्गः ।

सुभावितः स्नेह रसेन तस्मान्मात्रां परां प्रासृतिको पिबेद्यः ॥ ५६ ॥

क्षीरेण तेनैव च शालिमग्नं जीर्णं भवेद् सद्दितुलोपयोगात् ।

शक्ताः सुरूपः सुभगः शतायुः कामी ककुच्चानिव गोकुलस्थः ॥ ५७ ॥

वाराहीकन्दमार्द्राङ्गं क्षीरेण क्षीरपः पिबेत् ।

मासं निरन्नो मासञ्च क्षीरान्नादो जरां जयेत् ॥ ५८ ॥

तत् कन्दश्चक्षुचूर्णं वा स्वरसेन सुभावितम् ।

घृतक्षौद्रं तु लिङ्गात्तत्पक्वं वा घृतं पिबेत् ॥ ५९ ॥

तद्विदार्थ्यतिबलाबलामधुकवायसीः ।

अयसीश्रेयसीयुक्ताः पथ्याधात्रीस्थिरामृताः ॥ ६० ॥

मण्डूकीशङ्कुसुमावाजिगन्धाशतावरीः ।

उपयुञ्जीत मेधावी वयःस्वैर्यबलप्रदाः ॥ ६१ ॥

यथास्वं चित्रकः पुष्पैर्ज्ञेयः पीतसितासितैः ।

यथोत्तरं सगुणवान् विधिना च रसायनम् ॥ ६२ ॥

छायाशुष्कं ततो मूलं मासं चूर्णीकृतं लिङ्गन् ।

सर्पिषा मधुसर्पिर्भ्यां पिबन् वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥

अश्वसा वा हितान्नाशो शतं जीवति नीरुजः ।

मेधावी बलवान् कान्तो वपुष्मान् दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥

तैलेन लोढो मासेन वातान् हन्ति सुदुस्तरान् ।

मूत्रेण श्वित्रकूटानि पीतस्तक्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥

भस्मातकानि पुष्टानि धान्यराशौ निधापयेत् ।

शीघ्रे संगृह्य हेमन्ते स्वादुस्निग्धहिमैर्वपुः ॥ ६६ ॥

संस्नात्य तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ विपाचयेत् ।

अष्टांशशिष्टं तत्क्वाथं सञ्जीरं शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥

वर्धयेत् प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्करम् ।

सप्तरात्रत्रयं यावत् त्रीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥

आचत्वारिंशतस्तानि क्वासयेद् वृद्धिवत्ततः ।

सहस्रमुपयुञ्जीत सप्ताहैरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥

यन्नितात्मा घृतञ्जीरशालिषष्टिकभोजनः ।

तद्वन्निगुणितं कालं प्रयोगान्तेऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥

आशिषो लभते पूर्वा वक्त्रेदीप्तिं विशेषतः ।

प्रमेहकमिकुष्ठार्शोमेदोदोषविवर्जितः ॥ ७१ ॥

पिष्टस्वेदनमरुजैः पूर्णं भस्मातकैर्विजर्जरितैः ।

भूमिनिखाते कुम्भे प्रतिष्ठितं कृष्णमृत्तिसम् ॥ ७२ ॥

परिवारितं समन्तात्पचेत्ततो गोमयाम्निना मृदुना ।

तत्स्वरसो यश्चरवते मृच्छीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥

अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।

पूर्वविधियन्नितात्मा प्राप्नोति गुणान् स तानेव ॥ ७४ ॥

पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि भस्मातकान्याढकसम्मितानि ।

घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ ७५ ॥

जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे पादशेषघृतगालितशीते ।

तद्रसं पुनरपि श्लेषयेत् क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥ ७६ ॥

सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं युञ्ज्यात् स्वेच्छं शर्कराया रजोभिः ।

एकीभूतं तत् खजचोभनेन स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥ ७७ ॥

तममृतरसपाकं यः प्रगे प्राशमश्नन्

अनु पिबति यथेष्टं वारिदुग्धं रसं वा ।

स्मृतिमतिबलमेधासत्त्वसारैरुपेतः

कनकनिचयगौरः सोऽश्रुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

द्रोणेऽश्वसो व्रणकृतां त्रिशताद्विपक्वात्

क्वाथादके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।

तिक्ताविषाद्वयवरागिरिजन्मताक्षैः

सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिवर्हणाय ॥ ७९ ॥

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा

गुडैर्न पयसा घृतेन यवसक्तभिर्वा सह ।

तिलेन सह माचिकेण पललेन सूपेन वा

वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

भस्मातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।

भवन्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।

यं न भस्मातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ।

कुलत्पदधिसूक्तानि तैलाभ्यङ्गाग्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।

वीचीतरङ्गविचोभमारुतोद्भूतपल्लवाः ॥ ८४ ॥

तेभ्यः फलान्याददीत सुपक्वान्यम्बुदागमे ।

मज्जा फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥ ८५ ॥

तिलवत् पीडयेद् द्रोण्यां क्वाथयेद्वा कुसुमवत् ।

तत्तैलं सम्भृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥

अवतार्य करीषे च पक्षमात्रं निधापयेत् ।

स्निग्धस्विन्नो हृतमलः पक्षादुद्धृत्य तत्ततः ॥ ८७ ॥

चतुर्थभक्तान्तरितः प्रातः पाण्डितं पिबेत् ।

मन्त्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥

मज्जासार ! महावीर्य ! सर्वान् धातून् विशोधय ।

शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामाज्जापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥

तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यान्त्यसकृत्ततः ।
 सायमस्नेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ ८० ॥
 पञ्चाहानि पिबेत्तैलमित्थं वर्ज्यानि वर्जयेत् ।
 पचं मुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ ८१ ॥
 तदेव खदिरक्ताथे त्रिगुणे साधु साधितम् ।
 निहितं पूर्ववत् पचं पिबेन्नासं सुयन्त्रितः ॥ ८२ ॥
 तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।
 अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत् कुष्ठिनं नरम् ॥ ८३ ॥
 सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिराद्विना ।
 पचं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ८४ ॥
 तदेव नस्ये पञ्चाशद्विवसानुपयोजितम् ।
 वपुष्मन्तं श्रुतधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥ ८५ ॥
 पञ्चाष्टौ सप्तदश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
 रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ८६ ॥
 तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वार्द्धे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च ।
 पिप्पल्यः किंशुकचारभाविता घृतभर्जिताः ॥ ८७ ॥
 प्रजोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ।
 क्रमवद्द्वारा दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनम् ॥ ८८ ॥
 वर्द्धयेत् पयसा सार्द्धं तथैवापनयेत् पुनः ।
 जीर्णौषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ ८९ ॥
 पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।
 पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः सृता मध्यवलैर्नरैः ॥ ९० ॥
 तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।
 एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहाण् ॥ ९१ ॥
 यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शः पाण्डुत्वविषमज्वरान् ।
 घ्नन्ति शोफं वमिं हिष्मां म्लीहानं वातशोणितम् ॥ ९२ ॥

वित्त्वाहर्मात्रेण च पिप्पलीनां पात्रं प्रलिम्पेदयसो निशायाम्
प्रातः पिवेत्स लिलाञ्जलिभ्यां वर्षं यथेष्टाशनपानचेष्टः ॥ १०३ ॥

शुण्ठीविडङ्गत्रिफलागुडूचीयष्टीहरिद्रातिबलावलाश्च ।

मुस्तासुराह्णागुरुचित्रकाश्च सौगन्धिकं पङ्कजमुत्पलानि ॥ १०४ ॥

धवाश्वकर्णसनबालपत्रसारस्तथा पिप्पलीवत् प्रयोज्याः ।

लोहोपलिप्ताः पृथगेव जीवेत्समाः शतं व्याधिजराविमुक्तः ॥ १०५ ॥

क्षीराञ्जलिभ्यां च रसायनानि युक्तान्यभूत्यायसलेपनानि ।

कुर्वन्ति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥ १०६ ॥

असनखदिरयूषैर्भावितां सोमराजीं

मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेताम् ।

शरदमवलिहानः पारिणामान् विकारान्

त्यजति मितहिताशौ तद्वदाहारजातान् ॥ १०७ ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्त्तिर्यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।

संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां ससोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ १०८ ॥

ये सोमराज्या वितुषीकृतायाश्चूर्णैरुपेतात्ययसः सुजातात् ।

उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति तक्रं तदेवानुपिबन्ति चान्ते ॥ १०९ ॥

कुष्ठिनः कुथ्यमानाङ्गास्त्रे जाताङ्गुलिनासिकाः ।

भान्ति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपङ्कवाः ॥ ११० ॥

शीतवातहिमदग्धतनूनां स्तब्धभुग्नकुटिलव्यथितास्थाम् ।

भेषजस्य पवनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ १११ ॥

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।

अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ ११२ ॥

द्विजा नाश्रन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।

साक्षादमृतसम्भूतेर्ग्रामणीः स रसायनम् ॥ ११३ ॥

शीलयेत्क्षुण्णं शीते वसन्तेऽपि कफोत्प्लवः ।

घनोदयेऽपि वातात्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ ११४ ॥

स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्फुताशयः ।

तदुत्तमावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ ११५ ॥

तस्य कन्दान् वसन्तान्ते हिमवच्छकदेशजान् ।

अपनीतत्वचो रात्रौ तीमयेन्मदिरादिभिः ॥ ११६ ॥

तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितान्तावपीडितम् ।

मदिरायाः सुरुढायास्त्रिभागेन समन्वितम् ॥ ११७ ॥

मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुनः काञ्जिकस्य वा ।

तत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ ११८ ॥

तैलसर्पिर्वसामज्जघ्नीरमांसरसैः पृथक् ।

क्वाथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥ ११९ ॥

पिबेद् गण्डूषमात्रं प्राक् कण्ठनाडीविशुद्धये ।

प्रततं खेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १२० ॥

शीताम्बसेकः सहसावमिमूर्च्छायमोर्मुखे ।

शेषं पिबेत् क्षमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ १२१ ॥

विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।

धारयेत् सांभुकणिका मुक्ताः कर्पूरमालिकाः ॥ १२२ ॥

कुड्वोऽस्य परा मात्रा तदर्धं केवलस्य तु ।

पलं पिष्टस्य तन्मज्जः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥ १२३ ॥

जीर्णशाल्योदनं जीर्णं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।

भुञ्जीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२४ ॥

मद्यमेकं पिबेत्तत्र दृढप्रबन्धे जलान्वितम् ।

अमद्यपस्वारनालं फलांभुपरिसित्थिकाम् ॥ १२५ ॥

तत्कल्कं वा समष्टतं घृतपात्रे खजाहृतम् ।

स्थितं दशाहादग्नीयात्तद्वद्वा वयसा समम् ॥ १२६ ॥

विकञ्चुकप्राज्यरसोनगर्भान् सशूल्यमांसान् विविधोपदंशान् ।

विमर्दकान्वा घृतशुक्तायुक्तान् प्रकाममद्याल्लुप्तुं तुल्यमग्नम् ॥ १२७ ॥

पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते ।
 शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशनात् परम् ॥ १२८ ॥
 प्रियाम्बुगुडदुग्धस्य मांसमद्यान्निविहिषः ।
 अतितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापतेद् भ्रुवम् ॥ १२९ ॥
 पित्तकोपभयादन्ते युञ्ज्यान्मृदु विरेचनम् ।
 रसायनगुणानेवं परिपूर्णान् समश्नुते ॥ १३० ॥
 श्रीक्षेर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमन्ति यत् ।
 हेमादिषड्धातुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ १३१ ॥
 सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः ।
 छेदनं च विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥ १३२ ॥
 गोमूत्रगन्धि कृष्णं गुग्गुल्वाभं विशर्करं मृत्स्रम् ।
 स्निग्धमनन्तकषायं मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥ १३३ ॥
 व्याधिव्यधितसात्स्यं समनुस्मरन् भावयेदयः पात्रे ।
 प्राक् केवलजलधौतं शुष्कं काथैस्ततो भाव्यम् ॥ १३४ ॥
 समगिरिजमष्टगुणिते निःकाथ्यं भावनौषधं तोये ।
 तन्निर्व्यूहेऽष्टांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ १३५ ॥
 तत् समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्द्रसे भूयः ।
 स्त्रेः स्त्रैरेवं काथैर्भाव्यं वारान् भवेत् सप्त ॥ १३६ ॥
 अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।
 त्र्यहं युञ्जीत गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहम् ॥ १३७ ॥
 फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।
 योगयोग्यं ततस्तस्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ १३८ ॥
 शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ।
 गुणान् भ्रमग्रान् कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ १३९ ॥
 एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्षपलं पलम् ।
 ह्रीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमाश्रितः ॥ १४० ॥

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाह्वयम् ।

युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्बायोरूप्यहेमभिः ॥ १४१ ॥

क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।

कुलत्यां काकमाचीं च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ १४२ ॥

न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जलश्मजं यं न जयेत् प्रसङ्ग ।

तत् कालयोगैर्विधिवत् प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जा विपुला दधाति

॥ १४३ ॥

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छेदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ १४४ ॥

धातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ १४५ ॥

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः ॥ १४६ ॥

गुडेन मधुना शुण्ठ्या कृष्णया लवणेन वा ।

द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ १४७ ॥

हरीतकीं सर्पिषि सम्यताप्य समञ्जतस्तत् पिबतो घृतञ्च ।

भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सक्तत् कृतं साधु यथा कृतञ्चे ॥ १४८ ॥

धात्रीरसक्षौद्रसिताघृतानि हिताशनानां लिहतां नराणाम् ।

प्रणाशमायान्ति जराविकारा ग्रन्था विशाला इव दुर्गहीताः

॥ १४९ ॥

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ।

निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य तारुण्यलावण्यमविप्रनष्टम् ॥ १५० ॥

लोहं रजो वेल्लभवं च सर्पिः क्षौद्रद्रुतं स्थापितमब्दमात्रम् ।

सामुद्रके वीजकसारकृमे लिहन् बली जीवति कृष्णकेशः ॥ १५१ ॥

विडङ्गभक्षातकनागराणि येऽश्नन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।

जरानदीं रोगतरङ्गिणीं ते लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ १५२ ॥

खदिरासनयूषभावितायास्त्रिफलाया घृतमाक्षिकामृतायाः ।

नियमेन नरा निषेवितारो यदि जीवन्त्यरुजः किमत्र चित्रम्

॥१५३॥

बीजकस्य रसमङ्गुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ।

शीलयत्सु पुरुषेषु जरता स्वागतापि विनिवर्त्तत एव ॥१५४॥

पुनर्नवसार्द्धपलं नवस्य

पिष्टं पिवेद् यः पयसार्द्धमासम् ।

मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा

जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ १५५ ॥

मूर्वावृद्धत्वं शुभतीबलानामुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।

कालानुसार्यागुरुचन्दनानां वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम् ॥१५६॥

शतावरीकल्ककषायसिद्धं ये सर्पिरश्नन्ति सिताद्वितीयम् ।

तान् जीविताध्वानमभिप्रपन्नान् विप्रलुम्पन्ति विकारचौराः ॥१५७॥

पीताश्वगन्धापयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।

कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथा सुदृष्टिः ॥१५८॥

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुच्चं समश्नतां शीतजलानुपानम् ।

पोषः शरीरस्य भवत्यनल्यो दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥१५९॥

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां लिहन् ससर्पिर्मधुभागमिश्रम् ।

वृषः स्थिरः शान्तविकारदुःखः समाः शतं जीवति कृष्णकेशः

॥ १६० ॥

सार्द्धं तिलैरामलकानि कृष्णैरक्षाणि संच्छेद्य हरीतकीर्वा ।

येऽद्युर्मयूरा इव ते मनुष्या रस्यं परीणाममवाप्नुवन्ति ॥१६१॥

शिलाजतुक्षौद्रविडङ्गसर्पिलोहाभयापारदताप्यभक्षः ।

आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥ १६२ ॥

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।

क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥१६३॥

मासं वचामप्युपसेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।

भवन्ति रक्षोभिरष्टथरूपा मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥१६४॥

मण्डूकपर्णीमपि भक्षयन्तो भृष्टां घृते मासमनन्नभक्ष्याः ।

जीवन्ति कालं विपुलं प्रगल्भास्तारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः ॥१६५॥

लाङ्गलीत्रिफलालोहपलपञ्चाशतीकृतम् ।

मार्कवस्त्ररसे षष्ठ्या गुटिकानां शतत्रयम् ॥ १६६ ॥

छायाविशुष्कं गुटिकार्द्धमद्यात् पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण ।

भजेद्विरिक्तः क्रमशश्च मण्डं पेयां विलेपीं रसकौदनं च ॥१६७॥

सर्पिः क्षिग्धं मासमेकं यतात्मा मासदूर्ध्वं सर्वथा स्वैरवृत्तिः ।

वर्ज्यं यत्नात् सर्वकालं त्वजीर्णं वर्षेणैवं योगमेवोपयुञ्ज्यात् ॥१६८॥

भवति विगतरोगो योऽप्यसाध्यामयात्तः

प्रबलपुरुषकारः शोभते योऽपि वृद्धः ।

उपचितपृष्ठगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्तः

तरुण इव समानां पञ्च जीवेच्छतानि ॥१६९॥

गायत्रीशिखिशिंशिपाशनशिवावेक्ताचकारुष्करान्

पिष्टाष्टादशसङ्कुण्डोन्मसि धृतान् खण्डैः सहायोमयैः ।

पात्रे लोहमये त्र्यहं रविकरैरालोडयन् पाचयेत्

अग्नौ चानुसृदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत् पचेत् ॥१७०॥

पूतस्यांशः क्षीरतोऽंशस्तथांशौ

भाङ्गान्निर्यासाद् द्वौ वरायास्त्रयोऽंशाः ।

अंशाश्चत्वारश्चेह द्वैयङ्गवीनात्

एकीकृत्यैतत् साधयेत् कृष्णलौहैः ॥१७१॥

विमलखण्डसितामधुभिः पृथक्

युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम् ।

स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितः

भवति नापलशः परिशीलयन् ॥ १७२ ॥

श्रीमान्निर्धूतपाप्मा वनमहिषबलो वाजिवेगः स्थिराङ्गः
 केशैर्मृङ्गाङ्गनोलैर्मधुसुरभिमुखो नैकयोषिन्निषेवी ।
 बाह्वेधाधोसमृद्धः सपटुहुतवहो मासमात्रोपयोगात्
 धत्तेऽसौ नारसिंहं वपुरनलशिखातप्तचामोकराभम् ॥ १७३ ॥
 अत्तारं नारसिंहस्य व्याधयो न स्पृशन्त्यपि ।
 चक्रोऽज्वलभुजं भीता नारसिंहमिवासुराः ॥ १७४ ॥
 भृङ्गप्रवालानमुनैव भृष्टान् घृतेन यः खादति यन्नितात्मा ।
 विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्धदुग्धानुपस्तत् कृतभोजनार्थः ॥ १७५ ॥
 मासोपयोगात् ससुखी जीवत्यब्दशतद्वयम् ।
 गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ १७६ ॥
 अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् ।
 तानेवाप्नोति स गुणान् कृष्णकेशश्च जायते ॥ १७७ ॥
 उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपाणि रसायनानि ।
 महानुशंसान्यपि चापराणि प्राप्यादिकष्टानि न कीर्त्तितानि
 ॥ १७८ ॥

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
 यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १७९ ॥
 सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ।
 शान्तं सद्वृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥ १८० ॥
 गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।
 स निवृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते ॥ १८१ ॥
 शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्त्तिनः ।
 बुद्धिरस्वलितार्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १८२ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वाजीकरणमन्विच्छेत् सततं विषयी पुमान् ।
 तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥
 अपत्यसन्तानकरं यत् सद्यः संप्रहर्षणम् ।
 वाजी वाऽतिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ॥ २ ॥
 भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
 तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ ३ ॥
 धर्म्यं यशःस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।
 अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥ ४ ॥
 अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशैर्बाध्यमानस्य रागिणः ।
 शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥
 कल्पस्योदयवयसो वाजीकरणसेविनः ।
 सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥ ६ ॥
 अथ सिग्धविशुद्धानां निरुद्धान् सानुवासनान् ।
 घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ ७ ॥
 योगविद्योजयेत् पूर्वं क्षीरमांसरसाग्निनम् ।
 ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥ ८ ॥
 अच्छायः पूताकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।
 यथैकैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥
 खलज्जमनमव्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।
 अपि लालाविलमुखं हृदयाह्लादकारकम् ॥ १० ॥
 अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।
 किं पुनर्यद्यशोधर्ममानश्रीकुलवर्द्धनम् ॥ ११ ॥
 शुद्धकाये यथाशक्ति वृथयोगान् प्रयोजयेत् ।

शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥

मूलानि कण्टकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।

मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपण्यौ शतावरीम् ॥ १३ ॥

अश्वगन्धामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।

वीरां पयस्यां जीवन्तीमृद्धिं रास्त्रां त्रिकण्टकम् ॥ १४ ॥

मधुकं शालिपर्णी च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ।

माषाणामाढकं चैतद् द्विद्रोणे साधयेदपाम् ॥ १५ ॥

रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।

दत्त्वा विदारौधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥

घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेयाणीमानि चावपेत् ।

वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टौ फलूनि पिप्पलीम् ॥ १७ ॥

द्राक्षां विदारौ खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।

तत् सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥

शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुङ्गेन च ।

मरिचस्य प्रकुञ्चेन पृथगर्द्धपलोन्मितैः ॥ १९ ॥

त्वगेलकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्राद् द्विकुङ्गेन च ।

पलामात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ २० ॥

तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृथ्यति ।

विदारौपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्रजः ॥ २१ ॥

पृथक् स्वगुप्ता मूलाच्च कुङ्गवांशं तथा मधु ।

तुलाद्धं शर्कराचूर्णात् प्रस्थाद्धं नवसर्पिषः ॥ २२ ॥

सोऽक्षमात्रमतः खादेत् यस्य रामाशतं गृहे ।

सात्त्वगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान् साधितान् हिमान् ॥ २३ ॥

माषान्वा सघृतक्षौद्रान् खादन् गृष्टिपयोऽनुपः ।

जागर्त्ति रात्रिं सकलामखिन्नः खेदयेत् स्त्रियः ॥ २४ ॥

वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसक्तितिलान् ।

यः खादेत्ससितान् गच्छेत्स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २५ ॥
 चूर्णं विदार्या बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ।
 चौद्रसर्पिर्युतं लीढा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥
 कृष्णाधात्रीफलरजः स्वरसेन सुभावितम् ।
 शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥
 स नरोऽशोतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।
 कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतचौद्रसमन्वितम् ॥ २८ ॥
 पयोऽनुपानं यो लिङ्गान्नित्यवेगः स ना भवेत् ।
 कुलीरशृङ्गा यः कल्कमालोद्य पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥
 सिताघृतपयोऽन्नाशी स नारीषु वृषायते ।
 यः पयस्यां पयःसिद्धां खादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥
 पिबेद्वाष्कयणं चानु चीरं न क्षयमेति सः ।
 स्त्रयंगुप्तेक्षुरकयोर्वीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
 धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।
 उच्चटान्चूर्णमप्येवं शतावर्थाश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥
 चन्द्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षष्टिकौदनम् ।
 पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥
 श्वदंष्ट्रेक्षुरमाषात्मगुप्तावोजशतावरीः ।
 पिबन् चीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं हृंहणं बलवर्धनम् ।
 मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥
 द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्वर्षितः प्रमदां व्रजेत् ।
 आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥
 सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमाङ्कुराः ।
 विषयातिशयाः पञ्च शराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥
 इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था हर्षप्रीतिकाराः परम् ।

किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥

नामापि यस्या हृदयोक्तवाय यां पश्यतां दृष्टिरनामपूर्वा ।

सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशभूतां कान्तानुवृत्तिव्रतदौघिता या ॥ ३९ ॥

कलाविलासाङ्गवयोविभूषाशुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।

प्रियंवदा तुल्यमनःशया या सा स्त्री वृषत्वाय परं नरस्य ॥ ४० ॥

आचरेच्च सकलां रतिचर्यां कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।

देशकालबलशक्त्यनुरोधाद् वैद्यतन्त्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥

अभ्यञ्जनोदत्तं न सेकगन्धसृक्पत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।

मान्धर्वकाव्यादिकथाप्रवीणाः समस्वभावा वशगा वयस्याः ॥ ४२ ॥

दोर्घिका स्वभवनान्तनिविष्टा पद्मरेणुमधुमत्तविहङ्गनाः ।

नीलसानुगिरिकूटनितम्बे काननानि पुरकण्ठगतानि ॥ ४३ ॥

दृष्टिसुखा विविधा तरुजातिः श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः ।

अङ्गसुखर्तुवशेन विभूषाचित्तसुखः सकलः परिवारः ॥ ४४ ॥

ताम्बूलमच्छमदिरा कान्ता कान्ता निशा शशाङ्काङ्गा ।

यद्यच्च किञ्चिदिष्टं मनसो वाजीकरं तत्तत् ॥ ४५ ॥

मधुमुखमिव सौत्पलं प्रियायाः कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।

कुसुमचयमनोरमा च शय्या किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा

॥ ४६ ॥

देशे शरीरे च न काचिदतिरर्थेषु नाल्पोऽपि मनोविघातः ।

वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥ ४७ ॥

मुस्तापर्पटकं ज्वरे दृषि जलं मृद्भृष्टलोष्टोद्भवम् ।

लाजाच्छर्दिषु वस्तिजेषु गिरिजं मेहेषु धात्रीनिशे ।

पाण्डौ श्रेष्ठभयोभयानिलकफे म्लीहामये पिप्पली

सन्धाने कृमिजः विषे शुकतण्डुलमेदोऽनिले गुग्गुलुः ॥ ४८ ॥

वृषोऽस्रपित्ते कुटजोऽतिसारे भल्लातकोऽर्शः सु गरेषु हेम ।

स्थलेषु तार्क्ष्यं कृमिषु कृमिघ्नं शोषे सुराच्छागपयोऽनु मांसम् ॥ ४९ ॥

अध्यामयेषु त्रिफला गुडूची वातासुरोगे मथितं ग्रहिण्याम् ।

कुष्ठेषु सेव्यः खदिरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शिलाह्वयं च ॥५०॥

क्षमादं घृतमनवं शोकं मद्यं विसंस्मृतिं ब्राह्मी ।

निद्रानाशं क्षीरं जयति रसाला प्रतिश्यायम् ॥ ५१ ॥

मांसं कार्ष्णं लशुनः प्रभञ्जनं स्तब्धगात्रतां खेदः ।

गुडमञ्जर्याः खपुरो नस्यां स्कन्धांसबाहुर्जम् ॥ ५२ ॥

नवनीतखण्डमर्दितमौष्ट्रं मूत्रं पयश्च हन्युदरम् ।

नस्यं मूर्ध्वविकारान् विद्रुधिमचिरोत्थमस्रविस्त्रावः ॥५३॥

नस्यं कवलमुखजां नस्याञ्जनतर्पणानि नेत्ररुजः ।

वृद्धत्वं क्षीरघृते मूर्च्छां शीताम्बुमारुतच्छायाः ॥५४॥

समशुक्ताद्रकमात्रा मन्दे वक्त्रौ श्रमे सुरा स्नानम् ।

दुःखसहत्वे स्थैर्यं व्यायामो गोक्षुरर्हितः कच्छे ॥५५॥

कासे निदिग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।

वयसः स्थापने धात्री त्रिफला गुग्गुलुर्त्रये ॥ ५६ ॥

वस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोज्जवान् वमनम् ।

क्षौद्रं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥ ५७ ॥

इत्यग्रं यत् प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।

तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥५८॥

इत्यात्रेयादागमथ्यार्थसूत्रं तत् सूक्तानां पेशलानामद्वयः ।

भेडादीनां सम्मतो भक्तिनम्रः पप्रच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः ॥५९॥

दृश्यन्ते भगवन् ! केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः ।

द्रव्योपस्थादसम्पन्ना वृद्धवैद्यमतानुगाः ॥ ६० ॥

क्षीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथापरे ।

हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥

किं शास्त्रं शास्त्रमस्तिन्निति कल्पयतोऽग्निवेशमुख्यस्य ।

शिष्यगणस्य पुनर्वसुराचख्यौ कात्स्न्यं तस्तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।
 विनापि क्रिययाऽस्वास्थ्यं गच्छतां षोडशांशया ॥ ६३ ॥
 आतङ्कपङ्कमग्नानां हस्तालम्बो भिषग्जितम् ।
 जीवितं त्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधात् ॥ ६४ ॥
 न ह्युपायमपेक्षन्ते सर्वे रोगा न चान्यथा ।
 उपायसाध्याः सिध्यन्ति नाहेतुर्हेतुमान् यतः ॥ ६५ ॥
 अप्येवोपाययुक्तस्य धीमतो जातुचित् क्रिया ।
 न सिध्येद्द्वैववैगुण्यान्न त्रियं षोडशात्मिका ॥ ६६ ॥
 कस्यासिद्धोऽग्नितोयादिस्वेदस्तम्भादिकर्मणि ।
 न प्रीणनं कर्षणं वा कस्य चीरगवेधुकम् ॥ ६७ ॥
 कस्य माषात्मगुप्तादौ वृषत्वन् नास्ति निश्चयः ।
 विष्मूत्रकरणाच्चेपौ कस्य संशयितौ यवे ॥ ६८ ॥
 विषं कस्य जरां याति मन्त्रतन्त्रविवर्जितम् ।
 कः प्राप्तः कल्पतां पथादृते रोहिणिकादिषु ॥ ६९ ॥
 अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धान्तनिश्चितम् ।
 महतापि प्रयत्नेन वार्यतां कथमन्यथा ॥ ७० ॥
 चन्दनाद्यपि दाहादौ रुद्धमागमपूर्वकम् ।
 शास्त्रादेव गतं सिद्धं ज्वरे लङ्घनवृंहणम् ॥ ७१ ॥
 चतुष्पादगुणसम्पन्ने सम्यगालोच्य योजिते ।
 मा क्लृप्ता व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सते ॥ ७२ ॥
 एतद्धि मृत्युपाशानामकण्ठे छेदनं दृढम् ।
 रोगोत्त्रासितभीतानां रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७३ ॥
 एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितम् ।
 याति हालाहलत्वं च सद्यो दुर्भाजनास्थितम् ॥ ७४ ॥
 अत्रातशास्त्रसङ्गावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।
 त्यजेद् दूराद् भिषग्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥ ७५ ॥

भिषजां साधुवृत्तानां भद्रमागमशालिनाम् ।

अभ्यस्तकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७६ ॥

इति तन्त्रगुणैर्युक्तं तन्त्रदोषविवर्जितम् ।

चिकित्सा शास्त्रमखिलं व्यापक्य परितः स्थितम् ॥ ७७ ॥

विपुलामलविज्ञानमहासुनिमतानुगम् ।

महासागरगम्भीरसंग्रहार्थोपलक्षणम् ॥ ७८ ॥

अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्यनेन

योऽष्टाङ्गसंग्रहमहासूतराशिरासः ।

तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां

प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्त्रम् ॥ ७९ ॥

इदमागमसिद्धत्वात् प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

यन्त्रवत् सम्प्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथञ्चन ॥ ८० ॥

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः ।

पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो भुवम् ॥ ८१ ॥

एतत् पठन् संग्रहबोधशक्तः स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकम्प्यः ।

आकम्पयत्यन्यविशालतन्त्रकृताभियोगान् यदि तत्र चित्रम् ॥ ८२ ॥

यदि चरकमधीते तद् भुवं सुश्रुतादि-

प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामखिन्नः

किमिह खलु करोतु व्याधितानां वराकः ? ॥ ८३ ॥

अभिनिवेशवशादभियुज्यते सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः ।

पठतु यत्नपदः पुरुषायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ८४ ॥

वाते पित्ते श्लेष्मशान्तौ च पथ्यं तैलं सर्पिर्माक्षिकञ्च क्रमेण ।

एतद् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा का निर्मन्त्रे वक्तृभेदोक्तिः ? ॥ ८५ ॥

अभिधातवशात् किंवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ।

अतो मत्सरमुत्सृज्य साध्यस्थमवलम्ब्यताम् ॥ ८६ ॥

ऋषिप्रणीते प्रीतिर्बुद्ध्या चरकमुच्यते ।

भेडाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद्ग्राह्यं सुभाषितम् ॥८७॥

हृदयमिव हृदयमेतत् सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः ।

दृष्ट्वा यच्छुभमाप्तं शुभमस्तु परं ततो जगतः ॥ ८८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
संहितायामुत्तरस्थानं समाप्तम् ।

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA

JANGAMAWADI MATH, VARANASI

LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi

Acc. No. .... 1248 .....

सूचीपत्रम् ।

अथ सूत्रस्थानम् ।

	पृष्ठा
आयुष्कामीयाध्यायः	१
दिनचर्याध्यायः	५
अतुचर्याध्यायः	८
रोगानुत्पादनीयाध्यायः	१३
द्रवद्रव्यविज्ञानीयाध्यायः	१६
अचक्षुरूपविज्ञानीयाध्यायः	२३
अचरक्षाध्यायः	२७
मात्राश्रितीयाध्यायः	४३
द्रव्यादिविज्ञानीयाध्यायः	४८
रसभेदीयाध्यायः	५०
दोषादिविज्ञानीयाध्यायः	५४
दोषभेदीयाध्यायः	५८
दोषोपक्रमणीयाध्यायः	६५
द्विविधोपक्रमणीयाध्यायः	६८
शोधनादिगणसंघाध्यायः	७१
स्नेहविध्यध्यायः	७६
स्नेदविध्यध्यायः	८०
वसनविरेचनविध्यध्यायः	८२
वस्त्रविध्यध्यायः	८७
नखविध्यध्यायः	८५

	पृष्ठा
धूमपानविध्यध्यायः	८८
गण्डूषादिविध्यध्यायः	१००
आश्वेतनाञ्जनविध्यध्यायः	१०३
तर्पणपुटपाकविध्यध्यायः	१०६
यन्त्रविध्यध्यायः	१०८
शस्त्रविध्यध्यायः	११२
शिराव्यधविध्यध्यायः	११७
शल्याहरणीयाध्यायः	१२२
शस्त्रकर्मविध्यध्यायः	१२६
क्षाराग्निकर्मविध्यध्यायः	१३२

शारीरस्थानम् ।

गर्भावक्रान्तिशारीराध्यायः	१३८
गर्भव्यापदशारीराध्यायः	१४६
अङ्गविभागशारीराध्यायः	१५१
गर्भविभागशारीराध्यायः	१६१
विकृतिविज्ञानीय-	
शारीराध्यायः	१६७
कृतादिविज्ञानीय-	
शारीराध्यायः	१७७

निदानस्थानम् ।

सर्वरोगनिदानम्	१८४
ज्वरनिदानम्	१८६
रक्तपित्तकासनिदानम्	१८९
आसहिक्कानिदानम्	१८६
राजयक्ष्मादिनिदानम्	१८८
मदात्मयनिदानम्	२०२
अर्थसां निदानम्	२०६
अतीसारपहणीरोग-	
० योनिनिदानम्	२११
मूत्राघातनिदानम्	२१३
प्रमेहनिदानम्	२१६
विद्रधिष्ठलिगुल्मानिदानम्	२२०
उदरनिदानम्	२२५
पाण्डुरोगशोफविसर्प-	
निदानम्	२२८
कुष्ठश्चित्तकमिनिदानम्	२२४
वातव्याधिनिदानम्	२३८
वातशोणितनिदानम्	२३६

चिकित्सा तस्थानम् ।

ज्वरचिकित्साध्यायः	२४८
रक्तपित्तचिकित्साध्यायः	२६१
कासचिकित्साध्यायः	२६५
आसहिक्काचिकित्साध्यायः	२७८
राजयक्ष्मादिचिकित्साध्यायः	२८३

अर्द्धिद्वेदोग दृष्ट्याचिकित्-

सिताध्यायः	२८०
मदात्मयचिकित्साध्यायः	२८६
अर्थसां चिकित्साध्यायः	३०६
अतीसारचिकित्साध्यायः	३२०
पहणीरोगचिकित्साध्यायः	३२८
मूत्राघातचिकित्साध्यायः	३३७
प्रमेहचिकित्साध्यायः	३४२
विद्रधिचिकित्साध्यायः	३४५
गुल्माचिकित्साध्यायः	३४८
उदरचिकित्साध्यायः	३६०
पाण्डुरोगचिकित्साध्यायः	३७०
श्वयधुचिकित्साध्यायः	३७४
विसर्पचिकित्साध्यायः	३७८
कुष्ठचिकित्साध्यायः	३८१
श्चित्तकमिचिकित्साध्यायः	३८०
कमिचिकित्साध्यायः	३८२
वातव्याधिचिकित्साध्यायः	३८३
वातशोणितचिकित्साध्यायः	३८४

कल्पस्थानम् ।

वसनकल्पः	४०
विरेचनकल्पः	४१
वसनविरेचनव्यापत्-	
सिद्धिकल्पः	४१
दोषहरणसाकल्यनक्तिकल्पः	४१

वस्तिव्यापत्सिद्धिकल्पः	४२६
भेषजकल्पः	४३१

उत्तरस्थानम् ।

बालोपचरणीयाध्यायः	४३२
बालामयप्रतिषेधाध्यायः	४३७
बालपट्टप्रतिषेधाध्यायः	४४२
भूतविज्ञानाध्यायः	४४८
भूतप्रतिषेधाध्यायः	४५२
उन्मादप्रतिषेधाध्यायः	४५७
अपस्मारप्रतिषेधाध्यायः	४६१
वर्त्मरोगविज्ञानीयाध्यायः	४६४
वर्त्मरोगप्रतिषेधाध्यायः	४६७
सन्धिसितासितरोगविज्ञानम्	४७०
सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधा- ध्यायः	४७२
हृष्टिरोगविज्ञानीयाध्यायः	४७७
तिमिरप्रतिषेधाध्यायः	४८०
जिह्वाश्रमप्रतिषेधाध्यायः	४८८
सर्वाक्षिरोगविज्ञानाध्यायः	४९१
सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधाध्यायः	४९२
कर्णरोगविज्ञानीयाध्यायः	४९८
कर्णरोगप्रतिषेधाध्यायः	५००
वासरोगविज्ञानीयाध्यायः	५०१

नासारोगप्रतिषेधाध्यायः	५०८
सुखरोगविज्ञानाध्यायः	५१०
सुखरोगप्रतिषेधाध्यायः	५१५
शिरोरोगविज्ञानाध्यायः	५२४
शिरोरोगप्रतिषेधाध्यायः	५२७
व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधाध्यायः	५३२
सद्योव्रणप्रतिषेधाध्यायः	५३७
भङ्गप्रतिषेधाध्यायः	५४१
भगन्दरप्रतिषेधाध्यायः	५४५
अन्यत्रुदक्षीपदापची- नाङ्गीविज्ञानाध्यायः	५४८
अन्यत्रुदक्षीपदापची- नाङ्गीप्रतिषेधाध्यायः	५५१
क्षुद्ररोगविज्ञानाध्यायः	५५४
क्षुद्ररोगप्रतिषेधाध्यायः	५५७
युक्षरोगविज्ञानाध्यायः	५६०
युक्षरोगप्रतिषेधाध्यायः	५६४
विषप्रतिषेधाध्यायः	५६८
सर्पविषप्रतिषेधाध्यायः	५७५
कीटलतादिविषप्रतिषेधाध्यायः	५८२
मूत्रिकावर्कविषप्रतिषेधाध्यायः	५८८
रसायनाध्यायः	५९२
वाजीकरणाध्यायः	६०८

JAGADGURU VISHWARADHYA

ANA SIMHASAN JNANAMANDIR

LIBRARY

Langamawadi Math, Varanasi

Acc. No. .... 1848 .....

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.

Jangamwadi Math, VARANASI

Acc No

~~3093~~

~~1818~~

~~1969~~

